ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ
ΒΙΒΛΙΟ ΜΑΘΗΤΗ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ
ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ
ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

- Γέννηση της κοινωνιολογίας
- Εφαρμογή της «κοινωνιολογικής φαντασίας»
- Θεμελιωτές της κοινωνιολογίας (Κοντ, Μαρξ, Ντυρκέμ, Βέμπερ)
- Η κοινωνιολογία στην Ελλάδα
- Χρησιμότητα της κοινωνιολογίας

Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό θα περιγράψουμε τις συνθήκες μέσα στις οποίες γεννήθηκε η επιστήμη της κοινωνιολογίας και τον τρόπο με τον οποίο καθορίστηκε το αντικείμενό της. Θα αναφέρουμε ποιοι είναι οι θεμελιωτές της και θα δείξουμε ποια είναι η χρησιμότητα της επιστήμης αυτής στη σύγχρονη κοινωνία.

1.1. Η γέννηση της κοινωνιολογίας

Η κοινωνιολογία γεννήθηκε στη Δυτική Ευρώπη πριν από 150 χρόνια. Υπήρχαν συγκεκριμένες αιτίες γι' αυτό, οι οποίες σχετίζονται με δύο επαναστάσεις: τη Γαλλική Επανάσταση (1789) και τη βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία κατά το 18ο αιώνα, γεγονότα που προκάλεσαν βαθιές αλλαγές στη ζωή των ανθρώπων. Μερικές από τις αλλαγές που συγκλόνισαν την ευρωπαϊκή κοινωνική πραγματικότητα της εποχής εκείνης ήταν η εισαγωγή της μηχανής στους χώρους δουλειάς, η ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου, η έξοδος των αγροτών από την ύπαιθρο, η εμφάνιση της εργατικής τάξης, η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ανθρώπων στις πόλεις.

Οι αλλαγές που συντελούνται την περίοδο αυτή προκαλούν στον κόσμο μεγάλη ανασφάλεια και ανησυχία, αφού διαλύονται οι παραδοσιακοί κοινωνικοί δεσμοί, επηρεάζονται οι λειτουργίες της οικογένειας, δημιουργούνται νέες τεχνικές παραγωγής και αναδύονται νέες κοινωνικές τάξεις. Εμφανίζονται νέα ήθη και μαζί προβλήματα δυσεπίλυτα. Έτσι, ο ενοχλητικός ζητιάνος της προβιομηχανικής κοινωνίας, που ζούσε σε άσυλα εγκλεισμού, δίνει τη θέση του στο σύγχρονο φτωχό, που εξαναγκάζεται να δουλέψει, αφού θεσπίζεται νόμος που απαγορεύει την επαιτεία.

Οι πολιτικοί της εποχής εκείνης ξεκινούν μια προσπάθεια να θεραπεύσουν αυτά που αποκαλούν κοινωνικά προβλήματα και να ελέγξουν καλύτερα την κοινωνία, η οποία έμοιαζε να ξεφεύγει από τα καθορισμένα μέτρα. Έτσι ορίζουν επιτροπές που κάνουν επιτόπιες παρατηρήσεις και έρευνες, όπως αυτές των

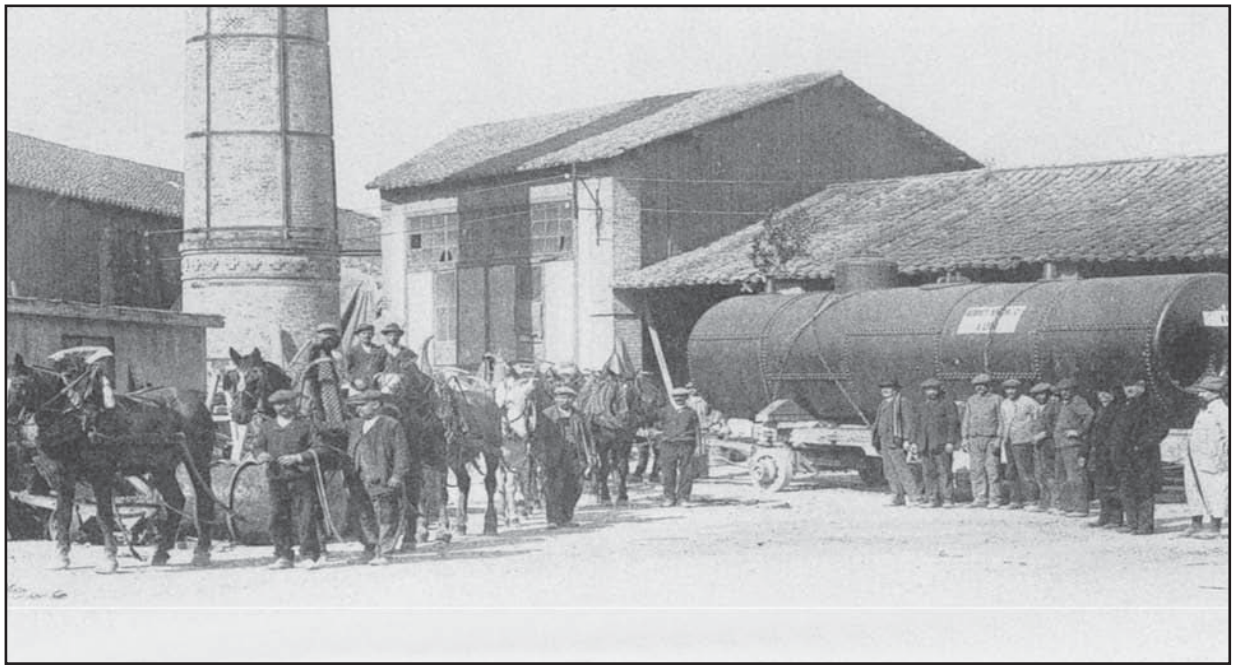

Εικ. 1.1 Εισαγωγή της μηχανής στους χώρους δουλειάς (P. Boulanger, *Mémoires du savon de Marseille,* Ed. de léquinoxe, 1994).

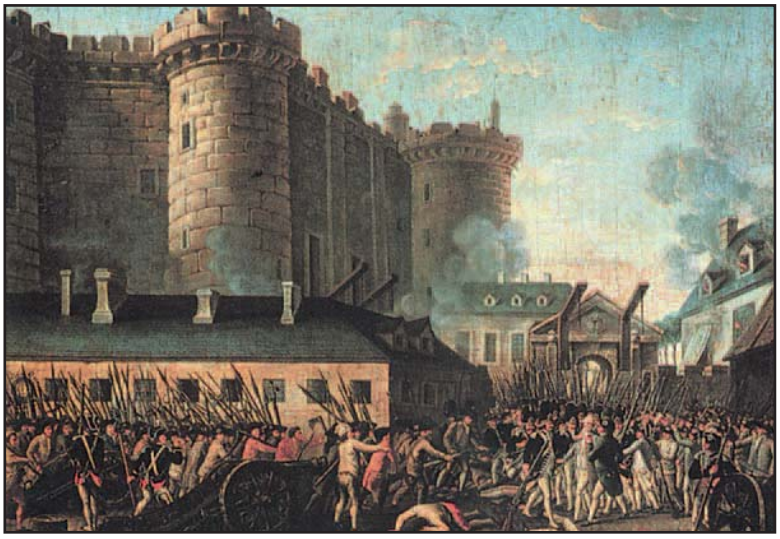

Εικ.1.2 Βαστίλη, σύμβολο της μισητής βασιλικής εξουσίας που καταλήφθηκε από τις επαναστατικές δυνάμεις τον Ιούλιο του 1789 στο Παρίσι. (*Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse*, ενότητα Ι: Άνθρωπος-Κοινωνία, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001).

Επιθεωρητών Εργασίας στη Βρετανία, στις οποίες περιγράφονται η ζωή και οι συνθήκες εργασίας της νεοεμφανιζόμενης εργατικής τάξης.

Από την άλλη πλευρά, πολλοί στοχαστές ξαφνιάστηκαν από αυτές τις αλλαγές και άρχισαν να ασχολούνται με την επιστημονική διερεύνηση των κοινωνικών μετασχηματισμών και των αιτίων τους. Αυτό είναι το κοινωνικο-ιστορικό περιβάλλον μέσα στο οποίο γεννήθηκε η κοινωνιολογία.

1.1.1 Αντικείμενο της κοινωνιολογίας

Η κοινωνιολογία ερευνά την ανθρώπινη συμπεριφορά όπως αυτή εκδηλώνεται στο πλαίσιο μιας ομάδας και πάντα σε σχέση με άλλα άτομα και με άλλες ομάδες. Είναι μοναδική επιστήμη, γιατί δεν εστιάζει στο άτομο, αλλά ασχολείται με το κοινωνικό σύνολο και συνεπώς επικεντρώνεται στις κοινωνικές σχέσεις του ατόμου και των ομάδων των σύγχρονων κοινωνιών. Μερικά από τα ερωτήματα που απασχολούν την κοινωνιολογία είναι τα εξής:

Γιατί οι συνθήκες της ζωής μας είναι τόσο διαφορετικές από αυτές των γονιών ή των παππούδων μας; Προς ποια κατεύθυνση θα κινηθούν οι μεταβολές στο μέλλον; Πώς επιδρούν οι μεταβολές αυτές στη συναισθηματική ή την επαγγελματική ζωή μας; Τι σημαίνει βιομηχανική κοινωνία; Τι είναι η αστικοποίηση και πώς επηρεάζει τις οικογενειακές σχέσεις; Ποιοι λόγοι οδήγησαν την πολιτεία στη δημιουργία σχολείων και ποια είναι η σχέση της εκπαίδευσης με την κοινωνική ανέλιξη των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων; Γιατί υπάρχει φτώχεια στον κόσμο, ποια είναι τα αίτιά της και ποιες οι συνέπειές της για την υγεία και την εκπαίδευση; Γιατί υπάρχουν προκαταλήψεις, συγκρούσεις, πόλεμοι και ποια είναι η σχέση τους με πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα; Πώς γεννήθηκε το κράτος στο δυτικό κόσμο; Τι είναι εξουσία, ποιος την ενσαρκώνει και ποια είναι η σχέση της με την οικονομία; Γιατί τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική είναι χαμηλά; Πώς επιδρούν η παγκοσμιοποίηση και οι νέες τεχνολογίες στις κοινωνικές σχέσεις και τον τρόπο ζωής;

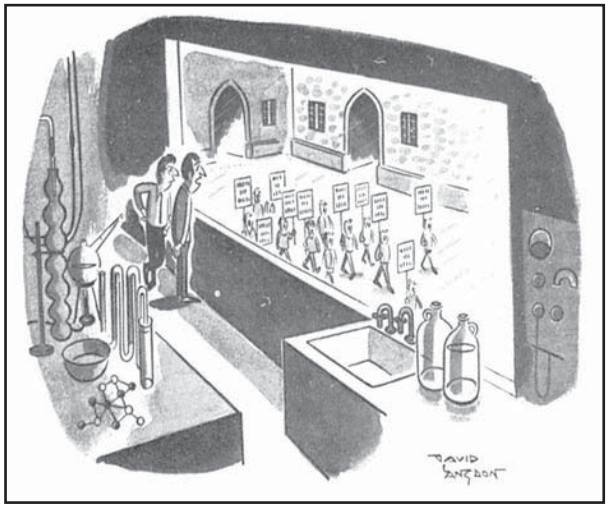

Εικ.1.3 «Καλά την έχουνε οι κοινωνιολόγοι, γι' αυτούς οι διαδηλώσεις θεωρούνται πρακτική εξάσκηση!» (Ιμόγκεν Ζέγκερ, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία: θεωρία, μέθοδος, πρακτική*, εκδ. Μπουκουμάνη, 1977).

Τα ερωτήματα αυτά, αλλά και πολλά άλλα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αποτελούν το βασικό προβληματισμό της κοινωνιολογικής επιστήμης. Λόγω της φύσεως των ζητημάτων που την απασχολούν καταλαβαίνουμε ότι η επιστήμη αυτή έχει να παίξει ένα σημαντικό ρόλο στο σύγχρονο υλικό και πνευματικό πολιτισμό. **Η κοινωνιολογία λοιπόν έχει ως αντικείμενο μελέτης τα κοινωνικά φαινόμενα, τη δράση των κοινωνικών ομάδων, τις σχέσεις μεταξύ ατόμου και ομάδων, τις σχέσεις μεταξύ κοινωνικών ομάδων, τις**

κοινωνικές διαδικασίες και ειδικότερα το μετασχηματισμό των κοινωνιών.

Ο κοινωνιολόγος Α. Γκίντενς (2002:50), προκειμένου να περιγράψει το αντικείμενο της κοινωνιολογίας, επιστρατεύει ένα παράδειγμα που καθορίζει τη ζωή των ανθρώπων. Το ερώτημα που θέτει είναι «ποια είναι η σχέση του έρωτα με το γάμο». Ο έρωτας εκφράζει μια αμοιβαία έλξη που αισθάνονται δύο άνθρωποι μεταξύ τους. Αν και στις μέρες μας δεν πιστεύουμε ότι ο έρωτας μπορεί να διαρκέσει για πάντα, εντούτοις πιστεύουμε ότι είναι σχεδόν πανανθρώπινο συναίσθημα.

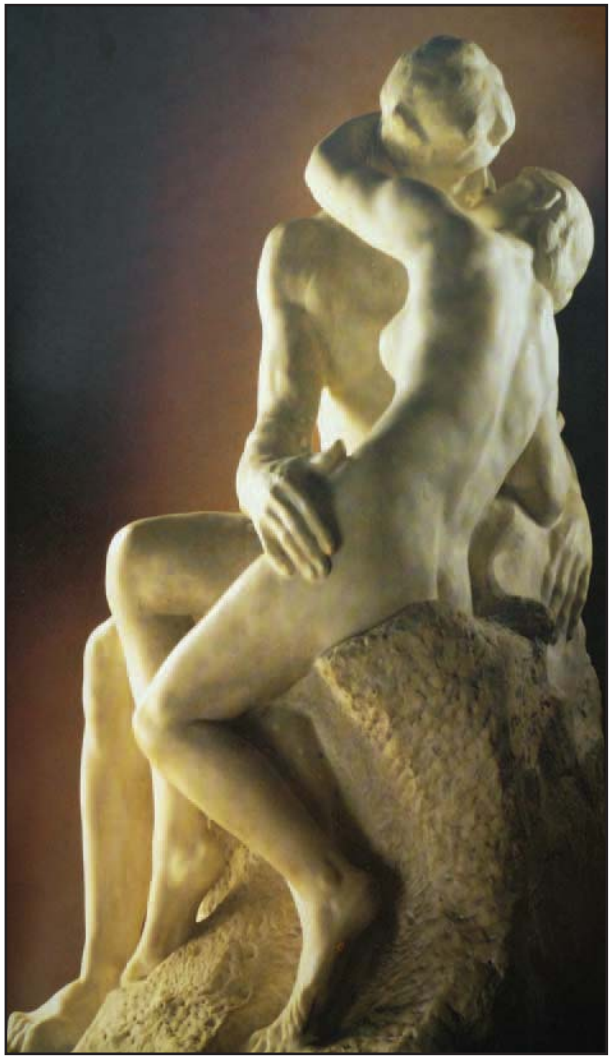

Εικ.1.4 Ο έρωτας είναι προϋπόθεση για το γάμο;«Φιλί»του Ροντέν. *(Rodin,* Chene - Hachette, 1988).

Ιστορικές μελέτες έδειξαν ότι στην Ευρώπη του Μεσαίωνα σχεδόν κανείς δεν παντρευόταν από έρωτα και συνεπώς ο έρωτας δεν ήταν μια εμπειρία που είχαν ζήσει οι περισσότεροι άνθρωποι ούτε συνδεόταν αναγκαστικά με το γάμο. Υπήρχε μάλιστα και γνωμικό της εποχής που έδειχνε τις σχετικές αντιλήψεις:«είναι μοιχεία να αγαπάς τη γυναίκα σου ερωτικά». Ο γάμος την εποχή εκείνη είχε καθαρά πρακτικούς σκοπούς: οι άνθρωποι παντρεύονταν για να παραμείνει η περιουσία στην οικογένεια. Μετά το γάμο έρχονταν πιο κοντά και γίνονταν στενοί σύντροφοι. Αυτό γινόταν πάντα μετά το γάμο και ποτέ πριν. Οι σεξουαλικές σχέσεις πριν από το γάμο ή μέσα σ' αυτόν δεν είχαν σχέση με αυτό που σήμερα αποκαλούμε έρωτα.

Σήμερα οι αντιλήψεις και η στάση απέναντι στον έρωτα έχουν αλλάξει. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι όσον αφορά τον έρωτα ισχύει ακριβώς το αντίθετο με αυτό που μόλις περιγράψαμε. Αυτή η αλλαγή δείχνει ότι ο έρωτας και η σχέση του με το γάμο δεν μπορούν να νοηθούν ως ένα φυσικό κομμάτι της ανθρώπινης ζωής. Διαμορφώθηκαν μέσα από σύνθετες ιστορικές και κοινωνικές διαδικασίες. Αυτές τις διαδικασίες μελετά η κοινωνιολογία.

1.2. Κοινωνιολογική θεώρηση

Η κοινωνιολογική θεώρηση ή οπτική μάς καθιστά ικανούς να αναπτύξουμε την «κοινωνιολογική φαντασία». Η «κοινωνιολογική φαντασία» είναι ένας όρος που χρησιμοποιήθηκε από τον Αμερικανό κοινωνιολόγο Τ. Ρ. Μιλς και σημαίνει την ικανότητα των ατόμων να συνδέουν αυτό που συμβαίνει στην προσωπική τους ζωή με τα ιστορικά και κοινωνικά γεγονότα. Αυτή η σύνδεση γίνεται εφικτή, όταν μπορέσουμε να σκεφτούμε τον εαυτό μας από κάποια απόσταση, όταν τον παρατηρήσουμε έξω από την καθημερινή μας ρουτίνα.

1.2.1 Ένα παράδειγμα εφαρμογής της «κοινωνιολογικής φαντασίας»

Ας υποθέσουμε ότι κάποιος μέσα στην οικογένειά μας είναι άνεργος ή ότι ο μεγαλύτερος αδελφός μας απέτυχε στις εισαγωγικές εξετάσεις στο πανεπιστήμιο. Σε αυτά που συμβαίνουν στη ζωή μας προσπαθούμε να δώσουμε μια εξήγηση, μια ερμηνεία. Συνήθως καταφεύγουμε αβασάνιστα σε ερμηνείες κοινότοπες ή ψάχνουμε κάποιον άλλο για να επιρρίψουμε τις ευθύνες γι' αυτά που μας συμβαίνουν, αναζητούμε δηλαδή αποδιοπομπαίους τράγους*: «Είμαι άνεργος και δε βρίσκω δουλειά εξαιτίας όλων αυτών των μεταναστών που βρίσκονται στη πατρίδα μου». Από τη στιγμή που αρχίζουμε να σκεφτόμαστε γύρω από ένα θέμα που μας απασχολεί προσωπικά (είτε απασχολεί κάποιο φίλο ή κάποιο μέλος της οικογένειάς μας), έχουμε αρχίσει να σκεφτόμαστε θεωρητικά.

«Η θεωρία συνιστά απόπειρα να εξηγήσουμε την καθημερινή μας εμπειρία με όρους που δε μας είναι

τόσο οικείοι, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για τις πράξεις άλλων ανθρώπων ή για τις εμπειρίες μας από το παρελθόν ή για καταπιεσμένα συναισθήματά μας» (I. Craib, 2000:18).

Συζητώντας το θέμα με άλλους φίλους ή με συγγενικά πρόσωπα μπορούμε να συσχετίσουμε την ανεργία με κάποια επαγγέλματα ή με κάποιες ηλικίες. Ίσως ακόμη συνειδητοποιήσουμε ότι χρειάζεται να αποκτήσουμε περισσότερες γνώσεις ή δεξιότητες για να βρούμε δουλειά. Μπορούμε επίσης να αναρωτηθούμε τι συμβαίνει στον υπόλοιπο κόσμο· για παράδειγμα, να συνδέσουμε την ανεργία με το ευρύτερο ευρωπαϊκό κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο. Η σύνδεση αυτή όμως δε σχετίζεται άμεσα με την προσωπική μας εμπειρία, δηλαδή δεν μπορεί να διαπιστωθεί άμεσα. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε στηριζόμαστε σε έννοιες που δεν έχουν άμεση σχέση μόνο με τη δική μας περίπτωση. Αξιοποιούμε λοιπόν την κοινωνική θεωρία, για να εξηγήσουμε και να κατανοήσουμε μια εμπειρία μας με βάση άλλες εμπειρίες, αλλά και γενικές ιδέες για τον κόσμο γύρω μας. Έτσι συνδέουμε την κοινωνική θεωρία με τη βιωματική εμπειρία.

Όμως υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στην κοινωνική θεωρία και την καθημερινή θεωρητική σκέψη:

• Η **πρώτη** διαφορά είναι ότι η κοινωνική θεωρία φιλοδοξεί να είναι πιο συστηματική σε ό,τι αφορά την εμπειρία, αλλά και τις ιδέες. Η συστηματοποίηση υπόκειται στους κανόνες της λογικής: δηλαδή οι ιδέες σε μία θεωρία πρέπει να απορρέουν η μία από την άλλη και όχι να αναιρούν η μία την άλλη. Πρέπει να έχουν σχέσεις λογικής ακολουθίας.

• Η **δεύτερη** διαφορά αφορά τα λεγόμενα «δευτερογενή» προβλήματα, που εμφανίζονται κατά τη διαδικασία της λογικής διάταξης των ιδεών της κοινωνικής θεωρίας και τα οποία εκτιμούμε ότι συνδέονται με το φαινόμενο που προσπαθούμε να εξηγήσουμε. Για παράδειγμα, για να μελετήσουμε το φαινόμενο της ανεργίας, θα πρέπει να εξετάσουμε το θέμα της αγοράς εργασίας και των επαγγελμάτων που έχουν ζήτηση, την κατάρτιση που πιθανώς απαιτείται για την άσκηση αυτών των επαγγελμάτων και τέλος τη σχετική εκπαίδευση και τα ιδρύματα όπου αυτή παρέχεται.

• Η **τρίτη** διαφορά σχετίζεται με το γεγονός ότι στη θεωρητική προσέγγιση ενός θέματος δεν είναι απαραίτητη η βιωματική σχέση με αυτό ή η άμεση εμπειρία. Δεν πιστεύουμε μόνο ό,τι βλέπουμε με τα μάτια μας. Αν πράγματι συνέβαινε αυτό τότε κανείς δε θα δεχόταν, λόγου χάριν, ότι η γη είναι στρογγυλή (για να δανειστούμε ένα παράδειγμα από το φυσικό κόσμο).

• Η **τέταρτη** διαφορά είναι ότι η κοινωνική θεωρία

Εικ.1.5 «Στοχαστής» (Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου).

έρχεται συχνά να ανατρέψει αυτά που ισχυρίζεται μια απλοποιημένη και συχνά μη ορθολογική κατανόηση της πραγματικότητας.

Τι σημαίνει όμως απλοποιημένη και μη ορθολογική κατανόηση της πραγματικότητας; Παραθέτουμε ένα ενδεικτικό παράδειγμα από απόσπασμα εφημερίδας: «Οι μελέτες έδειξαν ότι η νεανική παραβατικότητα αυξάνεται όσο μειώνεται ο εκκλησιασμός των νέων». Με μια πρώτη ματιά μπορεί να μας φανεί σωστό ως συμπέρασμα. Είναι όμως έτσι;

Αν υποθέσουμε ότι η έλλειψη συχνού εκκλησιασμού είναι η αιτία της εγκληματικότητας, τότε κάνουμε ένα σοβαρό λάθος. Οι έρευνες ενδεχομένως να δείχνουν ότι η παραβατικότητα αυξάνεται όσο η επαφή με την εκκλησία μειώνεται, η μείωση όμως αυτή οφείλεται σε έναν τρίτο παράγοντα, που είναι η ηλικία. Με άλλα λόγια, είναι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία έφηβοι που πηγαίνουν στην εκκλησία λιγότερο συχνά και είναι περισσότερο επιρρεπείς σε παραβάσεις. Αυτό επομένως που φαίνεται να υπάρχει ως (αιτιώδης) σχέση ανάμεσα στον εκκλησιασμό και την παραβατικότητα εξηγείται από έναν τρίτο παράγοντα, την ηλικία, ο

οποίος επηρεάζει άμεσα τους δύο προηγούμενους παράγοντες (εκκλησιασμός και παραβατικότητα). Αυτή η αναζήτηση και διατύπωση υποθέσεων είναι η πιο ενδιαφέρουσα πλευρά της κοινωνιολογίας.

Η αμφισβήτηση για τη συμβατική γνώση, δηλαδή αυτό που οι περισσότεροι άνθρωποι θεωρούν αλήθεια («όσοι δεν εκκλησιάζονται υποπίπτουν σε παραβάσεις»), μας κάνει πιο αποτελεσματικούς στην αξιολόγηση των δεδομένων της ζωής μας, μας βοηθά να στηριζόμαστε στην πραγματικότητα και όχι στις κοινωνικά αποδεκτές αληθοφανείς ιδέες. Βέβαια, αυτό δε σημαίνει ότι κάθε συμβατική γνώση είναι ψευδής. Είναι όμως σημαντικό να γνωρίζουμε ότι τα γεγονότα επηρεάζονται από κοινωνικές παραμέτρους (π.χ. οικογενειακή κατάσταση, εκπαιδευτικό επίπεδο, οικονομική κατάσταση κ.ά.).

Η κοινωνική γνώση μάς βοηθά να διαβάσουμε μια εφημερίδα και να κατανοήσουμε καλύτερα τα γεγονότα ή να αντιληφθούμε τις πραγματικές αιτίες κάποιων κοινωνικών φαινομένων. Έτσι, αν κάποιος δημοσιογράφος συνδέει τη φτώχεια με την τεμπελιά, εμείς μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι πρόκειται για μια υπεραπλουστευτική άποψη, αφού η φτώχεια συνδέεται με τις κοινωνικές παραμέτρους που την παράγουν (π.χ. εκμετάλλευση, άνιση κατανομή πλούτου κ.ά.).

Συνεπώς, η «κοινωνιολογική φαντασία» αμφισβητεί τις κοινότοπες ερμηνείες της κοινωνικής συμπεριφοράς. Αντιπαρατίθεται στη συμβατική κοινωνική γνώση, σε όλες εκείνες τις ιδέες που οι άνθρωποι, αβασάνιστα, θεωρούν αληθείς, χωρίς να τις έχουν υποβάλει σε κανέναν έλεγχο της λογικής.

1.2.2 Οι θεμελιωτές της κοινωνιολογίας

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις που θα παρουσιάσουμε συνοπτικά στη συνέχεια έχουν κοινωνικές αναφορές και αντικατοπτρίζουν την εποχή κατά την οποία διατυπώθηκαν. Παράλληλα όμως αυτές οι προσεγγίσεις καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη της κοινωνικής σκέψης.

Α. Κοντ (A. Comte, 1798-1857)

Ο Γάλλος κοινωνιολόγος Κοντ αναγνωρίζεται ως ο «ανάδοχος» της κοινωνιολογίας, αφού ήταν αυτός που πρότεινε τον όρο «κοινωνιολογία» (sociologie) για τη νέα επιστήμη. Ο Κοντ πίστευε ότι αυτός ο νέος κλάδος θα μπορούσε να μας βοηθήσει στην κατανόηση της κοινωνίας, η οποία θα βασίζεται σε αυστηρές επιστημονικές αποδείξεις. Γι' αυτό προσπάθησε να θεμελιώσει τη νέα επιστήμη χρησιμοποιώντας τις μεθόδους και τους τρόπους παρατήρησης και ανάλυσης της φυσικής, καθώς πίστευε ότι με αυτό τον τρόπο η

Εικ.1.6
Α. Κοντ

κοινωνιολογία θα μπορούσε να εξηγήσει με αυστηρό και αντικειμενικό τρόπο τα κοινωνικά φαινόμενα, την κοινωνική οργάνωση και τις κοινωνικές μεταβολές.

Ο Α. Κοντ διατύπωσε το νόμο των τριών σταδίων του ανθρώπινου πνεύματος:

- Το **θεολογικό στάδιο**, στο οποίο ο άνθρωπος ερμηνεύει τον κόσμο (τα φυσικά και κοινωνικά φαινόμενα) ως έργο θεοτήτων, δαιμόνων και γενικότερα υπερφυσικών δυνάμεων. Σ' αυτό το στάδιο παρατηρείται μια «ειδική συμμαχία» ανάμεσα στην επίγεια και την πνευματική εξουσία, δηλαδή ανάμεσα στους στρατιωτικούς και τους ιερείς, ενώ η κυρίαρχη κοινωνική οντότητα είναι η οικογένεια.

- Το **μεταφυσικό στάδιο**, στο οποίο ο άνθρωπος ερμηνεύει τον κόσμο με προσφυγή σε αφηρημένες ιδέες και έννοιες, όπως είναι αυτή της «φύσης», που την ανέδειξε σε πρωταρχική οντότητα. Στο στάδιο αυτό κυριαρχούν οι νομικοί και οι άνθρωποι της Εκκλησίας, ενώ η κυρίαρχη κοινωνική οντότητα είναι το κράτος.

- Το **θετικό στάδιο**, στο οποίο ο άνθρωπος παρατηρεί τα φαινόμενα και ανακαλύπτει τους νόμους που τα διέπουν. Σ' αυτό το στάδιο κυριαρχούν οι επιστήμονες και οι επιχειρηματίες, ενώ η κυρίαρχη κοινωνική οντότητα είναι η ανθρωπότητα στο σύνολό της.

Είναι προφανές ότι, σύμφωνα με το μοντέλο αυτό του Κοντ, το ανθρώπινο πνεύμα προχωρά από το θεολογικό στο μεταφυσικό τρόπο σκέψης, για να καταλήξει στο θετικό τρόπο που αποτελεί την κορυφαία φάση της εξέλιξης του πνεύματος. Ο Κοντ θεωρούσε ότι η κοινωνιολογία ήταν η ανώτερη μορφή του θε-

τικού πνεύματος και μπορούσε να συμβάλει στην ευημερία της κοινωνίας, αν χρησιμοποιούσε την **επιστημονική παρατήρηση**, για να κατανοήσει, να προβλέψει και να ελέγξει την ανθρώπινη συμπεριφορά. Η προσέγγιση του Κοντ βοήθησε την εξέλιξη της επιστημονικής γνώσης για την κοινωνία, σήμερα όμως δεν τυγχάνει ευρύτερης αποδοχής μεταξύ των κοινωνιολόγων, διότι δεν μπορεί να εφαρμοστεί στις σημερινές κοινωνίες.

Κ. Μαρξ (K. Marx, 1818-1883)

Οι ιδέες του Γερμανού στοχαστή Κ. Μαρξ επηρέασαν βαθύτατα την κοινωνιολογική σκέψη. Ο Μαρξ ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την ερμηνεία των μεταβολών που σημειώνονταν την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης. Πίστευε ότι οι κοινωνικές επιστήμες θα πρέπει να στοχεύουν στην αλλαγή του κόσμου και όχι μόνο στη μελέτη του.

Ο Μαρξ ανέλυσε το καπιταλιστικό σύστημα ως

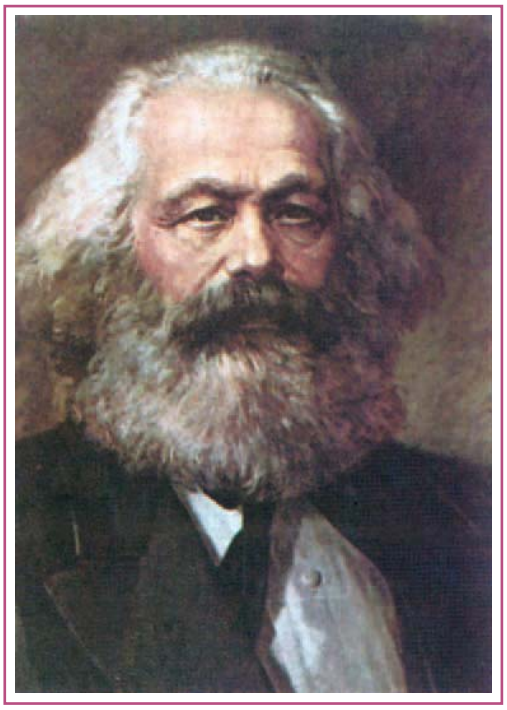

Εικ.1.7
Κ. Μαρξ

έναν τρόπο παραγωγής που διαφέρει ριζικά από τα προηγούμενα συστήματα (αυτά των δουλοκτητικών και των φεουδαρχικών κοινωνιών). Στον καπιταλισμό τα «μέσα παραγωγής» (εργαλεία, μηχανές, οικοδομήματα-εργοστάσια, γη και πρώτες ύλες) ελέγχονται από τους καπιταλιστές. Έτσι, αφού οι καπιταλιστές είναι οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, οι εργάτες οι οποίοι δεν κατέχουν τα μέσα παραγωγής, είναι υποχρεωμένοι να μισθώνουν την εργασία τους στους καπιταλιστές. Κατ' αυτό τον τρόπο όμως οι καπιταλιστές-κεφαλαιοκράτες έχουν τον έλεγχο όχι μόνον των μέσων παραγωγής, αλλά και των προϊόντων που παράγονται με τη μίσθωση των εργατών, δηλαδή των εμπορευμάτων, τα οποία διοχετεύονται στην αγορά και τους αποφέρουν «κέρδος». Ως εκ τούτου, τα μέσα, όπως και τα προϊόντα της παραγωγής γίνονται «κεφάλαιο», ατομική δηλαδή ιδιοκτησία των κεφαλαιοκρατών. Μπορούμε λοιπόν να καταλάβουμε γιατί οι καπιταλιστές-κεφαλαιοκράτες αποτελούν την κυρίαρχη τάξη στη βιομηχανική κοινωνία.

Ο Μαρξ θεωρούσε ότι ο εκάστοτε τρόπος παραγωγής (η οικονομική βάση) καθορίζει τις κοινωνικές, πολιτικές και πνευματικές διαδικασίες της κοινωνίας (εποικοδόμημα). Για παράδειγμα, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής η οικονομική (ή υλική) βάση εκφράζεται από τις παραγωγικές σχέσεις των καπιταλιστών και των εργατών, ενώ το κράτος αποτελεί όργανο των καπιταλιστών.

Το κλειδί για να κατανοήσουμε το έργο του Μαρξ και την αντίληψη που είχε για την ιστορία είναι η «ταξική πάλη». Μέχρι σήμερα η ιστορία κάθε κοινωνίας είναι η ιστορία των κοινωνικών συγκρούσεων και της πάλης των τάξεων (π.χ. στο καπιταλιστικό σύστημα είναι η πάλη ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και τους εργάτες).

Οι ιδέες του Μαρξ για τις κοινωνικές τάξεις και τις ταξικές διακρίσεις άσκησαν και συνεχίζουν να ασκούν μεγάλη επιρροή στους κοινωνιολόγους.

«..Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι έρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγικές, που αντιστοιχούν σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο των παραγωγικών αυτών σχέσεων αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση, στην οποία υψώνονται ένα νομικό και πολιτικό οικοδόμημα στο οποίο αντιστοιχούν ορισμένες μορφές της κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων αυτό που καθορίζει το Είναι τους, μα αντίστροφα, το κοινωνικό είναι αυτό που καθορίζει τη συνείδησή τους...» (Κ.Μαρξ, 1978:23).

Ε. Ντυρκέμ (E. Durkheim, 1858-1917)

Ο Γάλλος κοινωνιολόγος Ντυρκέμ υποστήριζε ότι η κοινωνία είναι μια ηθική ενότητα ανθρώπων, οι οποίοι μοιράζονται τα ίδια συναισθήματα και την ίδια προσήλωση σε αξίες και κανόνες. Το σύνολο των αξιών και των κανόνων συγκροτεί τη «συλλογική συνείδηση», η οποία καθορίζει τη συμπεριφορά των ανθρώπων και διακρίνει μια κοινωνία. Η κοινωνική συνοχή των μελών μιας κοινωνίας εκφράζεται ως «κοινωνική αλληλεγγύη».

Οι προβιομηχανικές κοινωνίες στηρίζονταν σε αυτό που ο Ντυρκέμ ονόμασε **μηχανική αλληλεγγύη**, που σημαίνει μεγάλη κοινωνική ομοιομορφία, συνοχή και συναίνεση γύρω από τις αξίες και τις πεποιθήσεις. Σ' αυτές τις κοινωνίες υπήρχε επίσης πίεση για υπακοή στους κανόνες και μεγάλη εξάρτηση από τις παραδόσεις και την οικογένεια.

Αντίθετα, οι βιομηχανικές κοινωνίες στηρίζονται σε αυτό που ο Ντυρκέμ ονόμασε **οργανική αλληλεγγύη** η οποία βασίζεται στον υψηλό καταμερισμό εργασίας ανάμεσα σε εξειδικευμένους ρόλους. Ο υψηλός καταμερισμός εργασίας ωθεί τα μέλη των κοινωνιών αυτών στην αλληλεξάρτηση και στην ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών.

Ο Ντυρκέμ ήταν ο πρώτος κοινωνιολόγος που εισήγαγε τη στατιστική στις μελέτες του και συγκεκριμένα στο έργο του *Η αυτοκτονία.* Έδειξε ότι ορισμένες πλευρές της ανθρώπινης συμπεριφοράς -ακόμα και αυτές που τις χαρακτηρίζουμε προσωπικές- μπορεί να ερμηνευτούν κοινωνικά.

Συνέλεξε δεδομένα από διάφορες χώρες, που αφορούσαν 26.000 περιπτώσεις αυτοκτονιών τις οποίες ταξινόμησε με βάση κάποιους κοινωνικούς παράγοντες όπως είναι το θρήσκευμα, η οικογενειακή και η εργασιακή κατάσταση. Ύστερα από ενδελεχή ανάλυση κατέδειξε ότι οι παράγοντες αυτοί ασκούν τεράστια επιρροή στην αυτοκαταστροφική συμπεριφορά των ανθρώπων, που φτάνει ως την αυτοκτονία. Εξάλλου, η προτροπή του: «μελετήστε τα κοινωνικά γεγονότα ως πράγματα» σήμαινε ότι η κοινωνική ζωή έπρεπε να αναλυθεί με την ίδια επιστημονική αυστηρότητα που χαρακτήριζε την ανάλυση των φυσικών φαινομένων.

> *«... η κοινωνία δεν μπορεί να κάνει αισθητή την επιρροή της παρά μόνο αν επιδρά και δεν επιδρά παρά μόνο αν τα άτομα που την αποτελούν συναθροίζονται και δρουν από κοινού...» (E. Durkheim, 196 1:466).*

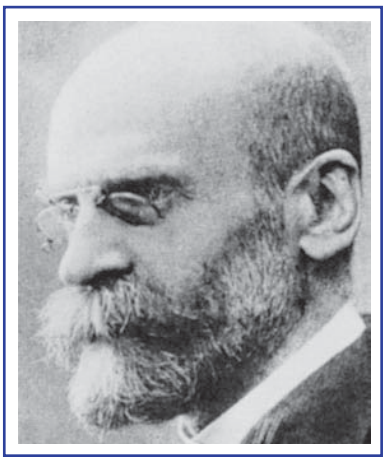

Εικ.1.8
Ε. Ντυρκέμ

Αυτό που ήθελε να μελετήσει ο Ντυρκέμ ήταν το κατά πόσον τα ποσοστά και οι αιτίες αυτοκτονιών συνδέονταν με το βαθμό κοινωνικής ενσωμάτωσης των αυτοχείρων, αποκλείοντας κατ' αυτό τον τρόπο τους κλιματικούς και τους ψυχολογικούς παράγοντες.

Έτσι, προσδιόρισε τρεις τύπους αυτοκτονιών:

1. Την **εγωιστική** αυτοκτονία, που παρατηρείται ότι αυξάνεται όταν τα άτομα δεν έχουν αναπτύξει αρκετούς κοινωνικούς δεσμούς. Για παράδειγμα, οι ανύπαντροι ενήλικες αυτοκτονούν συχνότερα από ό,τι οι παντρεμένοι.

2. Την **αλτρουιστική** αυτοκτονία, που παρατηρείται όταν οι κοινωνικοί δεσμοί είναι πολύ δυνατοί. Οι μαζικές αυτοκτονίες μελών διάφορων θρησκευτικών οργανώσεων ή ατόμων που εκπαιδεύονται στο να δίνουν τη ζωή τους για την πατρίδα (π.χ. «καμικάζι») αποτελούν παραδείγματα αυτού του τύπου αυτοκτονίας.

3. Την **ανομική** αυτοκτονία, που εμφανίζεται σε περιόδους κατά τις οποίες παρατηρείται κοινωνική αποδιοργάνωση. Για παράδειγμα, οι ανομικές αυτοκτονίες αυξάνονται σε περιόδους οικονομικής κρίσης, αλλά και σε περιόδους ευημερίας, γιατί οι άνθρωποι χάνουν τους κοινωνικούς δεσμούς τους.

Η έννοια της **ανομίας** είναι βασική στο έργο του Ντυρκέμ, ο οποίος τη συνδέει με τις μεταβολές που παρατηρούνται στο σύγχρονο κόσμο, μεταβολές που είναι τόσο γρήγορες και τόσο έντονες, ώστε να δημιουργούν σε πολλούς ανθρώπους συναισθήματα ματαιότητας ή απελπισίας.

Μ.Βέμπερ (M. Weber, 1864-1920)

Ο Γερμανός κοινωνιολόγος Βέμπερ ασχολήθηκε με πολλά κοινωνικά ζητήματα όπως, για παράδειγμα, με τις έννοιες της δύναμης και της εξουσίας, με τις θρησκείες ανά τον κόσμο, με τη βαθύτερη φύση των κοινωνικών τάξεων, καθώς και με την ανάπτυξη της γραφειοκρατίας ως κοινωνικού φαινομένου. Χάρη στην ποιότητα της σκέψης και του έργου του, αλλά και της ποικιλίας των ενδιαφερόντων του, ο Βέμπερ είχε καθοριστική επιρροή στην ανάπτυξη της κοινωνιολογίας.

Θεώρησε τον εξορθολογισμό ως ένα κλειδί που μας επιτρέπει να δούμε τη μετάβαση από την προβιομηχανική στην καπιταλιστική βιομηχανική κοινωνία. Ο ορθολογισμός είναι αυτός που δίνει έμφαση στη λογική και τον προγραμματισμό. Το σύστημα εξορθολογισμού είναι απρόσωπο, λειτουργεί στο πλαίσιο τυπικών κανόνων και απετέλεσε το κύριο χαρακτηριστικό του καπιταλισμού και του δυτικού πολιτισμού. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εξορθολογισμού είναι η περίπτωση της οικονομικής δραστηριότητας: η οργάνωση της καπιταλιστικής επιχειρηματικής δραστηριότητας χαρακτηρίζεται από ορθολογική οργάνωση της εργασίας μέσα στο εργοστάσιο, αλλά και από ορθολογική εκτίμηση των ευκαιριών στην αγορά. Ο Βέμπερ θεώρησε ότι ο ορθολογικός τρόπος δράσης και οργάνωσης που καθορίζει όλους τους τομείς της καπιταλιστικής κοινωνίας (οικονομία, κράτος, νομικοί θεσμοί, γραφειοκρατία κτλ.) στηρίχτηκε στην επιστήμη και εξελίχτηκε παράλληλα με την επικράτηση της τεχνολογίας.

Στις προβιομηχανικές κοινωνίες κυριαρχούσε η προκατάληψη, το συναίσθημα και η τύχη. Έτσι, η γεωργική παραγωγή καθοριζόταν από τη μοίρα ή άλλες υπερφυσικές δυνάμεις. Η επικράτηση του καπιταλισμού είχε ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, την υποχώρηση των θρησκευτικών και των ηθικών αξιών, καθώς και των παραδοσιακών τρόπων προσανατολισμού της δράσης των ανθρώπων που κυριαρχούσαν στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες.

Ο Βέμπερ υποστήριζε ότι οι άνθρωποι δρουν με βάση τη δική τους αντίληψη για τα πράγματα. Οι κοινωνιολόγοι πρέπει να ανακαλύψουν τα προσωπικά νοήματα και τις αξίες των ανθρώπων. Για να ανακαλύψουμε αυτά τα νοήματα, θα πρέπει να «μπούμε στη θέση του άλλου», να δούμε τα πράγματα από τη δική του οπτική γωνία. Μόνο έτσι θα καταλάβουμε την κοινωνική συμπεριφορά του και τις αιτίες της.

Ο Βέμπερ διέκρινε την κοινωνική δράση του ατόμου:

1. σε **ορθολογική**, που είναι η δράση σε σχέση με ένα σκοπό (π.χ. τη δράση ενός επιχειρηματία που προσπαθεί να μεγιστοποιήσει τα κέρδη του),

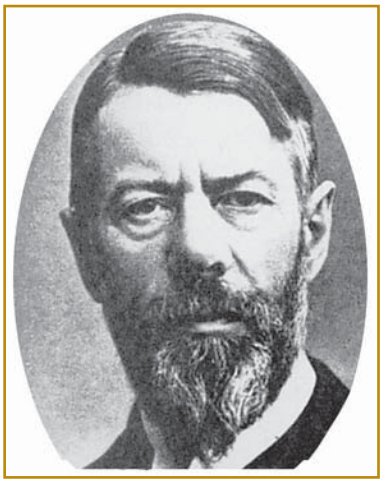

Εικ.1.9
Μ. Βέμπερ

2. σε σχέση με μια **αξία** (π.χ. ο στρατιώτης που προτιμά να πεθάνει παρά να εγκαταλείψει τη σημαία στο πεδίο της μάχης),

3. σε **συγκινησιακή** δράση (π.χ. ο άνθρωπος που κλέβει γιατί τον έκλεψαν),

4. σε **παραδοσιακή** δράση (π.χ. η Ελληνίδα χήρα που φοράει μαύρα, για να δείξει το πένθος της).

Οι μορφές αυτές κοινωνικής πράξης είναι κατά τον Βέμπερ **ιδεατοί τύποι**, έννοιες δηλαδή που καταγράφουν το νόημα της δράσης. Τους ιδεατούς τύπους κατασκευάζει ο ερευνητής ως εργαλεία για την κατανόηση των πραγματικών κοινωνικών πράξεων, αλλά και των κοινωνικών φαινομένων και διαδικασιών. Έτσι, για παράδειγμα, ο Βέμπερ κατέγραψε τους ιδεατούς τύπους όχι μόνον των κοινωνικών πράξεων, αλλά και τον ιδεατό τύπο της γραφειοκρατίας, της εξουσίας κτλ. Η γραφειοκρατία, ως ορθολογικός τρόπος δράσης, ρυθμίζει τις σχέσεις των ανθρώπων με το κράτος στη βάση κάποιων κανόνων. Με τη χρήση του ιδεατού τύπου της γραφειοκρατίας προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε τις αποκλίσεις ανάμεσα στο πραγματικό φαινόμενο της γραφειοκρατίας (με τα προβλήματα ή τις δυσλειτουργίες της) και την ιδεατή εικόνα αυτής. Σημειώνουμε ότι η έννοια της γραφειοκρατίας στη σκέψη του Βέμπερ δεν ήταν αρνητικά φορτισμένη, όπως είναι στις μέρες μας.

1.2.3 Κοινωνιολογικές σχολές

Στην προσπάθειά τους να συστηματοποιήσουν τη σκέψη τους οι κοινωνιολόγοι έχουν προχωρήσει στην ταξινόμηση των διάφορων θεωριών των θεμελιωτών της επιστήμης τους, αλλά και των σύγχρονων κοινωνιολόγων από διάφορες σχολές. Αν και οι σχολές είναι πολλές, το παρόν εγχειρίδιο θα περιοριστεί στην παρουσίαση των τριών κυρίαρχων σχολών: της σχολής των λειτουργιστών (ή της συναίνεσης/ισορροπίας), της σχολής των συγκρούσεων και της σχολής της κοινωνικής (συμβολικής) αλληλεπίδρασης.

Η σχολή του λειτουργισμού

Ο λειτουργισμός (ή φονξιοναλισμός) είναι μια θεωρητική προσέγγιση στην οποία εντάσσονται έργα των κλασικών (Α. Κοντ, Χ. Σπένσερ, Ε. Ντυρκέμ) αλλά και έργα μεταγενέστερων Αμερικανών κοινωνιολόγων (Τ. Πάρσονς, Ρ. Μέρτον). Η σχολή αυτή ονομάστηκε «λειτουργισμός» (ή «φονξιοναλισμός») εξαιτίας της έμφασης που έδωσε στις λειτουργίες (functions) των θεσμών. Κυριάρχησε ουσιαστικά άνευ αντιπάλου κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα.

Οι λειτουργιστές ισχυρίζονται ότι, όπως το ανθρώπινο σώμα είναι ένα σύστημα που έχει ορισμένες **ανάγκες** (π.χ. τροφή) και αποτελείται από αλληλοσχετιζόμενα μέρη (π.χ. πεπτικό σύστημα) τα οποία **λειτουργούν** για να ικανοποιήσουν αυτές τις ανάγκες, έτσι και η κοινωνία πρέπει να έχει ορισμένα χαρακτηριστικά (προαπαιτούμενα) για να επιβιώσει. Για παράδειγμα, υποστηρίζουν ότι η κοινωνία πρέπει να είναι σε θέση να παίρνει από το περιβάλλον ό,τι της είναι απαραίτητο για να επιβιώσει (τρόφιμα, καύσιμα, πρώτες ύλες) και να αναπαραχθεί. Εξάλλου η κοινωνία χρειάζεται να διασφαλίσει τη λειτουργία της με έναν επαρκή αριθμό ατόμων, τα οποία να έχουν διαφορετικά συμφέροντα και δεξιότητες. Η λειτουργία της κοινωνίας είναι εφικτή, εφόσον τα άτομα ασκούν τους διαφορετικούς ρόλους τους.

Σε κάθε κοινωνία πρέπει να υπάρχει ένα επαρκές σύστημα επικοινωνίας και ένας κοινός πολιτισμικός κώδικας, ώστε τα άτομα να επικοινωνούν, αλλά και να βλέπουν τον κόσμο κατά τον ίδιο τρόπο. Για τους παραπάνω λόγους η κοινωνία οφείλει να κοινωνικοποιεί τα μέλη της και στη συνέχεια να ελέγχει αν έχουν εσωτερικεύσει τις κατάλληλες αξίες.

Από τα τέλη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 ο Πάρσονς (T. Parsons, 1902-1979) κυριάρχησε στην αγγλόφωνη κοινωνιολογία. Ο στοχασμός του περιστρέφεται γύρω από τη σχέση ατόμου-κοινωνίας.

> *«...οι λειτουργιστές περιορίζονταν στην ανάλυση της κοινωνίας ως συνόλου, αλλά ο Μέρτον κατέστησε σαφές ότι η ανάλυση αυτή θα μπορούσε να εφαρμοστεί στο επίπεδο ...ενός θεσμού...Για παράδειγμα, η δουλεία στο Νότο των Η.Π.Α. σαφώς είχε θετικά αποτελέσματα για τους λευκούς Νοτίους, όπως ήταν η προσφορά φθηνής εργασίας, η στήριξη της οικονομίας του βαμβακιού και το κοινωνικό κύρος που εκφράζει η κατοχή δούλων... Είχε όμως και δυσλειτουργίες, όπως ήταν η υπερβολική εξάρτηση των Νοτίων από μια αγροτική οικονομία και κατά συνέπεια η έλλειψη προετοιμασίας για την εκβιομηχάνιση... Ο Μέρτον εισήγαγε τις έννοιες της έκδηλης και λανθάνουσας λειτουργίας...η έκδηλη λειτουργία της δουλείας ήταν η αύξηση της οικονομικής παραγωγικότητας στο Νότο, ενώ η λανθάνουσα λειτουργία ήταν η δημιουργία μιας υποβαθμισμένης κοινωνικής τάξης, που εξυπηρετούσε...την ανύψωση των λευκών του Νότου...» (G. Ritzer, 2003:57).*

Κατά τον Ρ. Μέρτον (R. Merton, 1910-2003), η κοινωνική πραγματικότητα προσεγγίζεται με βάση τις ιδέες και τους κανόνες που ακολουθούν τα ίδια τα άτομα. Η κοινωνική ζωή είναι, σύμφωνα με τον Πάρσονς, ένα σύστημα, δηλαδή ένα πλέγμα διάφορων σχέσεων οι οποίες τείνουν προς τη σταθερότητα και την ισορροπία. Γι' αυτό το λόγο η οργανωτική αρχή της θεωρίας του είναι η έννοια του **συστήματος**.

Ο Μέρτον εξειδίκευσε ακόμη περισσότερο το λειτουργιστικό μοντέλο. Επισήμανε την ύπαρξη πολλών εναλλακτικών μορφών λειτουργιών, ιδίως σε οικουμενικούς θεσμούς όπως είναι, για παράδειγμα, η οικογένεια, η οποία διαφοροποιείται στις διάφορες κοινωνίες ως προς τη μορφή ή τις λειτουργίες της.

Το μοντέλο του λειτουργισμού χρησιμοποιήθηκε -και χρησιμοποιείται ακόμη- από την κοινωνιολογία, προκειμένου αυτή να μελετήσει και να ερμηνεύσει την κοινωνία, τους θεσμούς, τις λειτουργίες και τις δυσλειτουργίες τους.

Η σχολή των συγκρούσεων

Οι θεωρητικοί αυτής της σχολής ισχυρίζονται ότι οι συγκρούσεις στην κοινωνία είναι αναπόφευκτες λόγω της συνεχούς παραγωγής ανισοτήτων. Πηγή έμπνευσης των θεωρητικών αυτών ήταν ο Κ. Μαρξ, ο οποίος υποστήριξε ότι υπάρχει αμείωτος ανταγωνισμός μεταξύ της αστικής και της εργατικής τάξης. Ο ανταγωνισμός αυτός, χαρακτηριστικό γνώρισμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, φέρνει σε αντιπαράθεση τους κατόχους των μέσων παραγωγής με τους προλετάριους, που στερούνται αυτά τα μέσα. Η αντιπαράθεση αυτή ή αλλιώς, **πάλη των τάξεων,** είναι, σύμφωνα με τον Μαρξ, ο μοχλός της ιστορίας.

Ο Μαρξ μελέτησε την εργασία και διατύπωσε την έννοια της υπεραξίας που παράγει ο εργαζόμενος. Τι είναι η **υπεραξία**; Σύμφωνα με τον Μαρξ, οι μισθοί των εργατών δεν αντιστοιχούν στην πλήρη αξία των αγαθών που παράγουν· ένα μόνο μέρος του εργάσιμου χρόνου τους αντιστοιχεί στην παραγωγή αγαθών ίσης αξίας με τις δαπάνες των δικών τους αναγκών συντήρησης (ελάχιστος μισθός). Τα αγαθά που παράγουν τον υπόλοιπο εργάσιμο χρόνο τους αντιστοιχούν στην επιπλέον αξία, δηλαδή στην υπεραξία, την οποία ιδιοποιούνται οι καπιταλιστές με τη μορφή του κέρδους.

Εκπρόσωπος της σχολής αυτής είναι και ο Ρ. Ντάρενταρφ (γενν. το 1929), ο οποίος προσεγγίζει θεωρητικά εκτός από την έννοια της κοινωνικής τάξης, και αυτήν της κοινωνικής δύναμης. Οι συγκρούσεις στην κοινωνία δε σχετίζονται μόνο με την κατοχή του πλούτου, αλλά και με την κατοχή της κοινωνικής δύναμης ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες συμφερόντων. Οι κυρίαρχες ομάδες επιδιώκουν τη διατήρηση των δεδομένων σχέσεων, ενώ οι κυριαρχούμενες ομάδες επιδιώκουν την ανατροπή τους.

Όταν γίνεται ανακατανομή της εξουσίας, η σύγκρουση παύει να υφίσταται προσωρινά, για να επανέλθει, όταν επέλθει νέα ισορροπία στις σχέσεις εξουσίας. Έτσι, ο κύκλος των συγκρούσεων φαίνεται να είναι αέναος.

Η σχολή της συμβολικής αλληλεπίδρασης

Αλληλεπίδραση είναι η δραστηριότητα που αναπτύσσεται μεταξύ δύο ή περισσότερων προσώπων κατά την οποία ο καθένας δρα (ενεργεί προς την κατεύθυνση του άλλου ή των άλλων) με βάση την εκδηλούμενη ή προσδοκώμενη αντίδραση του άλλου.

Η συνεχής αλληλεπίδραση του ενός με τον άλλον (ή τους άλλους) είναι εφικτή μέσω της γλώσσας (λέξεις, χειρονομίες, γκριμάτσες). Η σχολή αυτή ονομά-

Εικ.1.10 Η κατάληψη των χειμερινών ανακτόρων του τσάρου από ένοπλους εργάτες (μποσελβίκους) κατά την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 στη Ρωσία (*Universal History of the World,* Golden Press, New York).

στηκε σχολή της συμβολικής αλληλεπίδρασης (ή της κοινωνικής διαντίδρασης), διότι κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασης παράγονται ποικίλα νοήματα μέσω των γλωσσικών κατηγοριών, τα οποία βοηθούν να γίνεται αντιληπτός ο κόσμος γύρω μας. Οι γλωσσικές κατηγορίες ποικίλλουν μεταξύ διαφορετικών κοινωνιών, αλλά και στο πλαίσιο της ιδίας της κοινωνίας.

Η σχολή αυτή θεμελιώθηκε από τους Τσ. Κούλεϋ (C. Cooley, 1864-1929) και Τζ. Μιντ (G. Mead, 1863-1932), ενώ παραλλαγές της βασικής θεωρίας της σχολής αναπτύχθηκαν από σύγχρονους κοινωνιολόγους όπως ο Ε. Γκόφμαν (E. Goffman, 1922-1982).

Ο **Κούλεϋ** συνέβαλε στη θεωρία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης με τον «κοινωνικό καθρεφτισμό του εαυτού μας» (κατοπτρικός εαυτός). Το παιδί διαμορφώνει την αυτοεικόνα και τη συμπεριφορά του ανάλογα με το πώς φαντάζεται ότι το βλέπουν οι άλλοι. Αν φαντάζεται ότι οι άλλοι έχουν θετική εικόνα γι' αυτό, ότι οι άλλοι επιδοκιμάζουν τις ενδεχόμενες πράξεις του, θα αισθανθεί περηφάνια, ενώ αντίθετα αν φαντάζεται ότι οι άλλοι έχουν αρνητική εικόνα γι' αυτό και αποδοκιμάζουν τις ενδεχόμενες πράξεις του, θα αισθανθεί ντροπή και ταπείνωση.

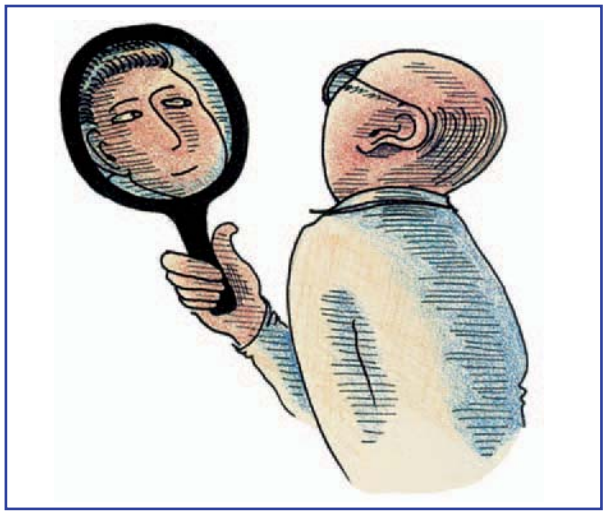

Εικ.1.11 Η αυτοεικόνα μέσα από τα μάτια των άλλων (J. Shepard & R. Greene, *Sociology and You,* National Textbook Co., 2001).

Επομένως η διαμόρφωση της αυτοεικόνας μας εξαρτάται από την ταυτότητα των άλλων. Οι θεμελιωτές της σχολής της συμβολικής αλληλεπίδρασης ονόμασαν **«σημαντικούς άλλους»** όλα τα άτομα που επηρεάζουν περισσότερο την αυτοεικόνα και τη συμπεριφορά μας και τα οποία είναι συγκεκριμένα πρόσωπα του περιβάλλοντός μας.

Ο **Ε. Γκόφμαν** μελέτησε την αλληλεπίδραση στις καθημερινές και πολλές φορές φευγαλέες συναντήσεις των ανθρώπων. Διέκρινε την κοινωνική ζωή σε στιγμές που λαμβάνουν χώρα στο προσκήνιο και σε στιγμές που λαμβάνουν χώρα στο παρασκήνιο. Στο προσκήνιο γίνονται όλες εκείνες οι συναντήσεις κατά τις οποίες τα άτομα υποδύονται τυπικούς ρόλους. Είναι στιγμές που θεωρούνται «παραστάσεις επί σκηνής» και που συχνά απαιτούν τη συνεργασία με άλλα άτομα. Για παράδειγμα, δύο πολιτικοί από το ίδιο κόμμα μπορεί να δείξουν μπροστά στην κάμερα της τηλεόρασης αγαπημένοι και φίλοι, παρά το γεγονός ότι αντιπαθούν ο ένας τον άλλο. Ένα αντρόγυνο μπροστά στα παιδιά του δείχνει ότι είναι αγαπημένο όταν κοιμούνται όμως τα παιδιά, ξεσπά άγριος καβγάς.

Από την άλλη πλευρά, όταν οι άνθρωποι βρίσκονται στα «παρασκήνια», χαλαρώνουν και εκδηλώνουν ελεύθερα τα συναισθήματά τους, αλλά και τρόπους συμπεριφοράς που κρατούν σε έλεγχο όταν βρίσκονται «πάνω στη σκηνή». Σε αυτές τις στιγμές της χαλάρωσης επιτρέπονται πράγματα που δεν επιτρέπονται «επί σκηνής» όπως, για παράδειγμα, οι απροκάλυπτες σεξουαλικές κουβέντες, το ατημέλητο ντύσιμο, η χρήση κάποιας διαλέκτου, πειράγματα και τολμηρές χειρονομίες, αγενείς προς τους άλλους ενέργειες που αποφεύγονται μπροστά στο κοινό.

Η έννοια της συμβολικής αλληλεπίδρασης βρίσκεται επίσης στο επίκεντρο της **σχολής της κοινωνικής κατασκευής** (ή σχολής του κονστρουκτιβισμού). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, η κοινωνική ζωή είναι ένα ρευστό και διαρκώς «επαναδιαπραγματευόμενο» σύνολο από κοινωνικές πρακτικές, βρίσκεται δηλαδή σε συνεχή αναδιαμόρφωση μέσω των τρόπων αμοιβαίας κατανόησης και δράσης των ατόμων. Τα άτομα μοιράζονται τρόπους σκέψης, ιδέες, αξίες και έννοιες, καθώς αλληλεπιδρούν. Έτσι, «κατασκευάζουν» «κοινωνικούς κόσμους», δηλαδή δίνουν ευρύτερο νόημα στις άμεσες εμπειρίες της καθημερινής ζωής. Οι κοινές πρακτικές, τα νοήματα και η γλώσσα που μοιράζονται τα άτομα μεταξύ τους συνιστούν τους μηχανισμούς μέσω των οποίων η κοινωνική ζωή διαμορφώνεται σε συνεκτικό σύνολο. Με άλλα λόγια, οι άνθρωποι μέσα από τις κοινωνικές τους σχέσεις «κατασκευάζουν» την καθημερινή πραγματικότητα και την αντιλαμβάνονται ως δεδομένη, νομιμοποιημένη και «φυσική». Η συνεχής αυτή αναδιαμόρφωση της πραγματικότητας μας επιτρέπει να συλλάβουμε αφενός τους κοινωνικούς θεσμούς ως τους επαναλαμβανόμενους και παγιωμένους τρόπους αμοιβαίων πρακτικών και αμοιβαίας (διυποκειμενικής) κατανόησης και συμπεριφοράς, και αφετέρου την κοινωνία ως μια πολιτισμική και συμβολική «κατασκευή» (Berger & Luckmann, 1967).

1.3. Η διεπιστημονική προσέγγιση

Οι κοινωνικές επιστήμες (κοινωνιολογία, οικονομία, ιστορία, πολιτική επιστήμη, ψυχολογία κτλ.) προσπαθούν με τις επιστημονικές μεθόδους - που διαθέτει, η καθεμιά- να κατανοήσουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Στην προσπάθεια αυτή, και σε ερευνητικό επίπεδο, οι επιστήμες αυτές συνεργάζονται. Αν πάρουμε για παράδειγμα την οικογένεια, θα δούμε ότι, ενώ το θέμα είναι το ίδιο, τα ερωτήματα ή οι υποθέσεις εργασίας κάθε επιστήμης είναι διαφορετικές. Έτσι, η **κοινωνιολογία** μπορεί να μελετήσει τη σχέση του επαγγέλματος της γυναίκας και του μεγέθους της οικογένειας. Η **ψυχολογία** μπορεί να μελετήσει τη νοητική ανάπτυξη των παιδιών σε μια πολυμελή οικογένεια. Η **οικονομία** μπορεί να μελετήσει την οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Η **πολιτική επιστήμη** μπορεί να μελετήσει την εκλογική συμπεριφορά της οικογένειας σε σχέση με την κοινωνική της προέλευση (ή ακόμα τις πολιτικές προτιμήσεις μιας οικογένειας και το πώς αυτές διαφοροποιούνται στο πλαίσιό της). Η **ιστορία** μπορεί να μελετήσει τη φύση και το ρόλο της οικογένειας σε μια συγκεκριμένη περίοδο (π.χ. φεουδαρχία). Συνεπώς το πλεονέκτημα της διεπιστημονικής προσέγγισης είναι η σφαιρική κατανόηση του εξεταζόμενου θέματος.

Κοινωνικές επιστήμες	Περιγραφή αντικειμένου	Παράδειγμα
Κοινωνιολογία	Η κοινωνιολογία περιγράφει την ανθρώπινη συμπεριφορά από την οπτική της κοινωνικής ομάδας (και όχι απο την οπτική του ατόμου). Επικεντρώνεται στους τύπους των κοινωνικών σχέσεων στις σύγχρονες κοινωνίες.	Ποια η σχέση ανάμεσα στην καριέρα των γυναικών και το μέγεθος της οικογένειας;
Κοινωνική ανθρωπολογία	Η κοινωνική ανθρωπολογία μελετά την κοινωνική ζωή κυρίως αγροτικών κοινωνιών.	Ποιά η σχέση του συστήματος συγγένειας με τη μεταβίβαση της περιουσίας και του κύρους απο τη μία γενιά στην άλλη;
Ψυχολογία	Η ψυχολογία ερευνά τα ψυχικά φαινόμενα (προσωπικότητα, συναισθήματα, ικανότητες κτλ.) και τους νόμους που τα καθορίζουν.	Πώς επιδρά η σειρά γέννησης ενός παιδιού στη συναισθηματική του ανάπτυξη;
Οικονομική επιστήμη	Η οικονομία μελετά την παραγωγή, την κατανομή και την κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών.	Ποιό είναι το ετήσιο εισόδημα των οικογένειων στις αστικές και στις αγροτοκές περιοχές;
Πολιτική επιστήμη	Η πολιτική επιστήμη μελετά θέματα εκλογικής συμπεριφοράς, καθώς και ανάδειξης, κατανομής και διαχείρισης της εξουσίας σε διαφορετικά επίπεδα της κοινωνικής οργάνωσης (π.χ. οργανισμός, κοινότητα, κοινωνία και διεθνής κοινότητα).	Ποιά είναι η σχέση ανάμεσα στην κοινωνική καταγωγή και την εκλογική συμπεριφορά;
Ιστορία	Η ιστορία μελετά όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες (πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές κ.ά.) που έλαβαν χώρα κατά το παρελθόν.	Ποιά είναι η φύση της οικογένειας στην Αρχαία Ελλάδα ή στη φεουδαρχική Ευρώπη;

1.4. Η χρησιμότητα της κοινωνιολογίας

Η κοινωνιολογία ως επιστήμη μελετά την κοινωνία, την οργάνωσή της και τις συμπεριφορές των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων σε σχέση με διάφορους κοινωνικούς παράγοντες. Ποια ακριβώς είναι η χρησιμότητά της;

1. Η κοινωνιολογία **διαφωτίζει τις κοινωνικές παραμέτρους** ζητημάτων ή φαινομένων όπως είναι η οικογενειακή ζωή των εργαζόμενων γυναικών, οι επαγγελματικές προσδοκίες των νέων ή τα διαζύγια. Για παράδειγμα, το διαζύγιο της κ. Μ. αποτελεί για την κοινωνιολογία πεδίο βασικής έρευνας η οποία πραγματοποιείται με την ανάδειξη των κοινωνικών παραμέτρων του διαζυγίου. Η διαδικασία αναζήτησης αυτών των κοινωνικών παραμέτρων γίνεται με την αξιοποίηση των εργαλείων (π.χ. ερωτηματολόγια) και των μεθόδων (π.χ. συγκριτική μέθοδος) της κοινωνιολογικής έρευνας. Η κοινωνιολογία είναι αυτή που συνδέει το διαζύγιο με τις επαγγελματικές προσδοκίες της κ. Μ., με την αλλαγή γενικότερα της θέσης της γυναίκας κτλ.

2. Η κοινωνιολογία συμβάλλει στην **απελευθέρωση των ατόμων** από τη μοιρολατρία. Αν παρακολουθήσουμε την ιστορία της επιστήμης αυτής, θα δούμε ότι πάντα η κοινωνιολογία εντασσόταν σε ένα κίνημα χειραφέτησης και αυτογνωσίας της ίδιας της κοινωνίας, γιατί είναι μια κριτική επιστήμη που αποκαλύπτει το πώς δρουν «υπογείως» κάποιοι μηχανισμοί και έρχεται σε ρήξη με την επικρατούσα άποψη. Πράγματι, μπορεί να βοηθήσει τους ανθρώπους να γίνουν περισσότερο κύριοι της συλλογικής μοίρας τους, βοηθώντας τους να προσανατολιστούν προς ρεαλιστικές δράσεις. Η επιστήμη αυτή, λόγω της κριτικής φύσης της, στάθηκε πολλές φορές στο πλευρό των κάθε λογής καταπιεσμένων και έδωσε φωνή σε ομάδες που βρίσκονται έξω ή μακριά από τα κέντρα εξουσίας (χωρίς βέβαια να παραλείψουμε και τις περιπτώσεις εκείνες που η συγκεκριμένη επιστήμη στάθηκε στο πλευρό της εκάστοτε εξουσίας).

3. Τα πορίσματα των κοινωνιολογικών ερευνών έχουν **πρακτικές εφαρμογές στη ζωή των ανθρώπων**. Αυτό ήταν το όραμα και το κίνητρο των θεμελιωτών της κοινωνιολογίας. Ο Ντυρκέμ θεωρούσε ότι η κοινωνιολογία συμβάλλει στην αλλαγή της κοινωνίας. Σήμερα είναι μεγάλος ο αριθμός των πρακτικών χρήσεων της κοινωνιολογικής έρευνας. Θα αναφέρουμε ένα παράδειγμα από την έρευνα «Κοινωνικο-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα» (Χ. Συμεωνίδου, 1997-Ε.Κ.Κ.Ε.).

Οι τρεις κυριότεροι παράγοντες που επηρεάζουν τη γονιμότητα σε ολόκληρη την Ελλάδα είναι:

- η ελλιπής στήριξη της οικογένειας (π.χ. μη επαρκής αριθμός παιδικών σταθμών),
- η ανυπαρξία αποτελεσματικών μέτρων για την εργαζόμενη μητέρα και
- το στεγαστικό πρόβλημα.

Στην έρευνα αυτή αναλύεται η ασυμβατότητα μητρότητας και εργασίας, ιδιαίτερα στην πρωτεύουσα, καθώς και η αλλαγή του τρόπου ζωής, των στάσεων και των αντιλήψεων κατά φύλο και κατά περιοχές.

Οι προτάσεις στις οποίες καταλήγει η έρευνα αφορούν μέτρα για τη «συμφιλίωση» της οικογενειακής και της εργασιακής ζωής των ζευγαριών, το στεγαστικό ζήτημα, την εισοδηματική πολιτική και άλλες επιμέρους παρεμβάσεις, όπως είναι η δημιουργία κέντρων οικογενειακού προγραμματισμού, η συνεχής παρακολούθηση του φαινομένου της γονιμότητας μέσω ερευνών και το κόστος ανατροφής των παιδιών.

Να επισημάνουμε ότι η εφαρμογή των πορισμάτων των κοινωνιολογικών ερευνών δεν εξαρτάται από τους κοινωνιολόγους, αλλά εμπίπτει στο πεδίο της ασκούμενης πολιτικής.

4. Οι μέθοδοι, οι οπτικές και **τα ερευνητικά πορίσματα της κοινωνιολογίας χρησιμοποιούνται εκτενώς από τις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες** για παράδειγμα, η νομική ενδιαφέρεται για τις κοινωνικές αιτίες του εγκλήματος, τις οποίες έχει διερευνήσει διεξοδικά η κοινωνιολογία, η πολιτική επιστήμη ενδιαφέρεται για την εκλογική συμπεριφορά, η οποία όμως προσδιορίζεται από κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά που ερευνά η κοινωνιολογία.

1.5. Η κοινωνιολογία στην Ελλάδα

Η κοινωνιολογία εμφανίζεται στην Ελλάδα στις αρχές του 20ού αιώνα με την ίδρυση της Κοινωνιολογικής Εταιρείας, που είχε ως στόχο τη διάδοση των κοινωνικών επιστημών, αλλά και τη μεταρρύθμιση της ελληνικής κοινωνίας. Γι' αυτό το λόγο θεωρήθηκε περισσότερο ένα πολιτικό κίνημα. Ιδρυτής της Κοινωνιολογικής Εταιρείας υπήρξε ο Αλ. Παπαναστασίου (1908), ενώ σημαντικό ρόλο έπαιξε και ο Δ. Καλιτσουνάκης με το περιοδικό του *Αρχές Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* (1921).

Το 1983 ιδρύθηκε στην Αθήνα ο Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων, ο οποίος στη συνέχεια εξαπλώθηκε σε όλη την Ελλάδα. Ο Σύλλογος αυτός με το έργο του (διοργάνωση ημερίδων, συνεδρίων, σεμιναρίων κτλ.), καθώς και με την εκδοτική του δραστηριότητα συμβάλλει στην προαγωγή και την ανάπτυξη του κοινωνιολογικού λόγου στη χώρα μας.

Η κοινωνιολογία θεσμοθετήθηκε σε ερευνητικό επίπεδο το 1960 και σε επίπεδο ακαδημαϊκής διδασκαλίας τις αρχές της δεκαετίας του 1980. Συγκεκριμένα, η έρευνα πραγματοποιείται από:

α) Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών με τα Ιν-

στιτούτα Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας, Κοινωνικής Πολιτικής και Πολιτικής Κοινωνιολογίας. Το 1998 το Ε.Κ.Κ.Ε. προχώρησε στη δημιουργία Ελληνικής Τράπεζας Κοινωνικών Δεδομένων με στόχο την υποστήριξη της έρευνας στην Ελλάδα, αλλά και τη συνεργασία με άλλους ερευνητικούς φορείς του εξωτερικού.

β) Το Κέντρο Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών, το οποίο ιδρύθηκε το 1978 με σκοπό τη συστηματική έρευνα της ελληνικής κοινωνίας.

γ) Τα πανεπιστημιακά Τμήματα Κοινωνιολογίας, που υπηρετούν συστηματικά το αντικείμενο.

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (1909)

§ 1

«Ἱδρύεται ἐν Ἀθήναις Σύλλογος ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν "Κοινωνιολογικὴ Ἑταιρεία", σκοπῶν:

Ι) Νὰ ὑποβοηθήσῃ τὰς φιλοσοφικὰς, κοινωνιολογικὰς καὶ οἰκονομικὰς μελέτας καὶ νὰ τὰς ἐκλαϊκεύσῃ.

ΙΙ) Νὰ ἐργασθῇ, ὅπως ἀναγνωρισθῇ πρακτικῶς ἡ πολιτική ἀρχή, ὅτι:

α) σκοπός τῆς πολιτείας εἶνε ἡ δι' ὅλα τὰ μέλη τῆς κοινωνίας ἐξασφάλισις καὶ προαγωγὴ ἐξ' ἴσου εὐνοϊκῶν συνθηκῶν πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς προσωπικότητός των·

β) πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου, ὁ ὁποῖος δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ πληρωθῇ τελείως, ἂν μὴ καταστῶσι κοινὰ τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς καὶ ρυθμισθῇ ἡ διανομὴ τοῦ πλούτου ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν ἑκάστου, πρέπει νὰ μεταβάλλεται βαθμιαίως ὁ οἰκονομικὸς καὶ πολιτειακὸς ὀργανισμὸς κατὰ τὸ ἑκάστοτε δυνατὸν μέτρον, ἀδιαφόρως πρὸς τὴν ἐκ τούτου βλάβην τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων ὡρισμένων προσώπων ἢ τάξεων·

γ) πρὸς τοιαύτην βαθμιαίαν ἐπίτευξιν τοῦ ἀνωτέρω σκοποῦ εἶνε ἀπαραίτητος ἡ ὀργάνωσις τοῦ ἐργαζομένου λαοῦ εἰς οἰκονομικοὺς συνεταιρισμοὺς καὶ ἴδιον πολιτικὸν κόμμα.

§ 2

Ἡ Κοινωνιολογικὴ Ἑταιρεία ἐπιδιώκει τὸν σκοπόν της δι' ἐπιστημονικῶν συζητήσεων, ἐκδόσεως συγγραμμάτων καὶ ἐφημερίδος, λαϊκῶν ὁμιλιῶν καὶ παντὸς ἄλλου προσφόρου μέσου.

§ 3

Μέλη ἐκλέγονται ὅσοι ἀνομολογοῦν ὅτι εἰς τὰ φιλοσοφικὰ, κοινωνιολογικὰ καὶ οἰκονομικὰ ζητήματα πρέπει νὰ ἐρευνᾶται καὶ ἀναγνωρίζεται ἡ ἀλήθεια, ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὰς κρατούσας προλήψεις καὶ συνηθείας, εἰς δὲ τὰ πολιτικὰ ζητήματα δέχονται τὴν εἰς τὸ § 1 ΙΙ ἀναφερομένην πολιτικὴν ἀρχὴν».

Εικ 1.12 Πάντειο Πανεπιστήμιο: έδρα του πρώτου τμήματος Κοινωνιολογίας.

Η Κοινωνιολογία διδάσκεται στα Α.Ε.Ι. και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση:

α. Διδασκαλία σε Α.Ε.Ι. Τα πανεπιστημιακά τμήματα που λειτουργούν σήμερα στην Ελλάδα είναι το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου (1984), το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (1987) και το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (1999). Μαθήματα κοινωνιολογίας διδάσκονται στα περισσότερα πανεπιστήμια και πολυτεχνεία της χώρας, ώστε οι φοιτητές, ανεξάρτητα από τις σχολές στις οποίες φοιτούν, να έχουν μια κοινωνιολογική οπτική της επιστήμης τους.

β. Διδασκαλία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση η κοινωνιολογία διδάσκεται συστηματικά από το 1986-87 στην Γ΄ Λυκείου.

Από την άλλη πλευρά, οι κοινωνιολόγοι δεν εργάζονται μόνο στα ερευνητικά κέντρα και στα πανεπιστήμια, αλλά και σε υπουργεία, οργανισμούς, στην τοπική αυτοδιοίκηση, στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και στον ιδιωτικό τομέα.

Ερωτήσεις

1. Ποιο είναι το ιστορικό και το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννήθηκε η κοινωνιολογία;
2. Ποιο είναι το αντικείμενο μελέτης της κοινωνιολογίας;
3. Τι σημαίνει «κοινωνιολογική φαντασία»; Ποιος χρησιμοποίησε πρώτος τον όρο;
4. Είναι χρήσιμη η «κοινωνιολογική φαντασία» στους μη κοινωνιολόγους;
5. Τι σημαίνει κοινότοπη ή συμβατική γνώση; Να δώσετε ένα παράδειγμα τέτοιου είδους γνώσης.
6. Να αναφέρετε τα τρία στάδια του ανθρώπινου πνεύματος σύμφωνα με τον Κοντ.
7. Τι ονομάζει μηχανική και τι οργανική αλληλεγγύη ο Ντυρκέμ;
8. Ποια είναι η συμβολή του Μαρξ στην κοινωνιολογία;
9. Ποιες είναι οι κοινωνικές δράσεις του ατόμου σύμφωνα με τον Βέμπερ;
10. Να σχολιάσετε την παρακάτω άποψη: «Οι κοινωνιολόγοι πρέπει να ανακαλύψουν τα προσωπικά νοήματα και τις αξίες των ανθρώπων. Για να ανακαλύψουμε αυτά τα νοήματα, θα πρέπει να “μπούμε στη θέση του άλλου”, να δούμε τα πράγματα από τη δική του οπτική γωνία. Μόνο έτσι θα καταλάβουμε την κοινωνική συμπεριφορά του και τις αιτίες της».
11. Ποιες είναι οι σημαντικότερες θεωρητικές σχολές της κοινωνιολογίας;
12. Τι υποστηρίζει η σχολή του λειτουργισμού όσον αφορά την κοινωνία;
13. Να αναφέρετε τους κυριότερους εκπροσώπους της σχολής των συγκρούσεων.
14. Ποιοι είναι οι εκπρόσωποι της σχολής της συμβολικής αλληλεπίδρασης;
15. Ποια είναι η χρησιμότητα της κοινωνιολογίας;
16. Να επισκεφτείτε την ιστοσελίδα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (www.ekke.gr) και να καταγράψετε τις έρευνες που πραγματοποιούνται.

2. ΜΟΡΦΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ - ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

- Από την αγροτική κοινωνία στην κοινωνία της πληροφορίας (αγροτικές κοινωνίες, βιομηχανική κοινωνία, μεταβιομηχανική κοινωνία)
- Σύγχρονες κοινωνίες - Στάδια ανάπτυξης
- Βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας (κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας, δημογραφικά στοιχεία, κοινωνικές αξίες)

Εισαγωγή

Τα θέματα που θίγονται σε αυτό το κεφάλαιο αφορούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αγροτικής και της βιομηχανικής κοινωνίας, αλλά και τις διαφορές τους ως προς την «κοινωνική τους οργάνωση», δηλαδή ως προς τον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται οι σχέσεις των ατόμων σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο.

Όταν μελετάμε το σύνολο των οικονομικών, των κοινωνικών και των πολιτικών σχέσεων μιας κοινωνίας, αναφερόμαστε στη μακροκοινωνιολογία. Αντίθετα, όταν εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας στις σχέσεις των ατόμων στο πλαίσιο μιας κοινωνικής ομάδας όπως η οικογένεια, αναφερόμαστε στη μικροκοινωνιολογία. Η κοινωνική οργάνωση διαφοροποιείται στο χρόνο (ιστορικά), αλλά και στο χώρο (μεταξύ κοινωνιών) ανάλογα με τις ιδιαίτερες σχέσεις των κοινωνιών με το φυσικό περιβάλλον, την ανάπτυξη της τεχνολογίας, τον πολιτισμό και τις κοινωνικές αξίες.

Επιπλέον, στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται έννοιες όπως αυτή της «ανάπτυξης», της «υπανάπτυξης», της «μητρόπολης» και της «περιφέρειας». Η Ελλάδα, στην παγκόσμια κατάταξη των αναπτυγμένων και των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών, κατέχει μια ιδιόμορφη θέση, γιατί παρουσιάζει κάποια χαρακτηριστικά που την κατατάσσουν στις αναπτυγμένες χώρες και κάποια άλλα που την κατατάσσουν στις αναπτυσσόμενες.

2.1. Από την αγροτική κοινωνία στην κοινωνία της πληροφορίας

Αγροτικές κοινωνίες

Οι αγροτικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από:

- τη μόνιμη εγκατάσταση του αγρότη-καλλιεργητή σε έναν τόπο (είτε ως ιδιοκτήτη γης είτε ως εξαρτημένου καλλιεργητή) και
- τη συστηματική καλλιέργεια του εδάφους, στην οποία στηρίζεται ουσιαστικά η οικονομία μιας κοινωνίας.

Σύμφωνα με ένα βασικό ταξινομικό σχήμα, οι αγροτικές κοινωνίες συναντώνται κάτω από διαφορετικά κοινωνικά συστήματα. Έτσι έχουμε:

1. Δουλοκτητικές αγροτικές κοινωνίες (όπως στην Αρχαία Ελλάδα, στη Ρώμη, και, κατά τους νεότερους χρόνους στις νότιες πολιτείες των Η.Π.Α. καθώς και στη Λατινική Αμερική), οι οποίες στήριξαν την παραγωγή τους σε ένα ευρύ στρώμα καλλιεργητών που δεν αμείβονταν για την εργασία τους, θεωρούνταν

Εικ. 2.1 Η γη στήριξε την οικονομία των αγροτικών κοινωνιών («Η πεδιάδα του Κράου»,του Vincent Van Gogh, *L'oeuvre completpeinture,*Taschen, 1990).

«εργαλεία» και «εξαρτήματα» της γης και ονομάζονταν δούλοι.

2. Φεουδαρχικές αγροτικές κοινωνίες, οι οποίες επέτρεψαν την ανάδυση του καπιταλισμού και στις οποίες ο αγρότης-καλλιεργητής υπόκειται σε ένα σύστημα ιδιόμορφων δεσμεύσεων με τη γη και τον ιδιοκτήτη της.

Η υποτέλεια αυτή του αγρότη αποτέλεσε τη βάση των φεουδαρχικών κοινωνιών της Δυτικής Ευρώπης (Γαλλία, Γερμανία κτλ.) και εκφράστηκε με την παροχή αφενός άμισθης υποχρεωτικής εργασίας (αγγαρεία) και αφετέρου φόρων (σε είδος, αλλά και σε χρήμα αργότερα) που καθιστούσαν τη ζωή του αγρότη δύσκολη.

Εξαιτίας όλων αυτών των υποχρεώσεων, των επαχθών δεσμεύσεων και των φόρων που έπρεπε να δίνει ο αγρότης στο φεουδάρχη, συχνά ο πρώτος βρισκόταν κάτω από τα όρια της επιβίωσης. Η εξαθλίωση των αγροτικών πληθυσμών και στις δουλοκτητικές και στις φεουδαρχικές κοινωνίες εξηγεί και το μεγάλο αριθμό των πρόωρων θανάτων που χαρακτηρίζουν αυτές τις κοινωνίες. Οι άνθρωποι επομένως, σ' αυτές τις κοινωνίες, είχαν μικρή προσδοκώμενη ζωή, δηλαδή μικρές πιθανότητες να φτάσουν σε κάποια μεγάλη ηλικία εξαιτίας των επιδημιών και των λιμών που προκαλούνταν από μια κακή σοδειά ή ακόμη εξαιτίας των άθλιων συνθηκών υγιεινής. Εξάλλου στις μικρές πιθανότητες για μεγάλη **προσδοκώμενη ζωή** οφειλόταν η υψηλή γεννητικότητα την εποχή εκείνη.

Εικ.2.2 Ο δουλοπάροικος πληρώνει στο γαιοκτήμονα μίσθωμα για την καλλιέργεια της γης (*Φιλοσοφία και κοινωνικές επιστήμες,* Εκδοτική Αθηνών, τόμος 22, 1997).

Οι αγροτικές κοινωνίες χαρακτηρίστηκαν από πολλούς μελετητές ως «κλειστές και σχετικά αυτάρκεις* οικονομίες». Η ιστορία όμως δείχνει ότι σχεδόν πάντα υπήρχαν αγορές, όπου οι αγρότες πουλούσαν στους κατοίκους της πόλης, στους κληρικούς, στους ανθρώπους των όπλων ή της διοίκησης κάποια προϊόντα από αυτά που παρήγαγαν (το λεγόμενο υπερπροϊόν*). Σε ό,τι αφορά το χαρακτηρισμό «αυτάρκης» οικονομία, είναι δύσκολο να ισχυριστεί κανείς ότι υπήρχε άνθρωπος που δε χρειαζόταν, για παράδειγμα λίγο αλάτι, δε χρειαζόταν κρασί (αν κατά τύχη η γη του δεν παρήγαγε τέτοια προϊόντα), δε χρειαζόταν εργαλεία ή όπλα. Είναι επομένως βέβαιο ότι αυτά που χρειαζόταν τα έβρισκε στην αγορά, η οποία, υπό μια ευρεία έννοια, σημαίνει σχέσεις με τους άλλους. Και οι σχέσεις αυτές αναιρούν το χαρακτηρισμό μιας αγροτικής κοινωνίας ως -υποτίθεται- κλειστής και αυτάρκους οικονομίας.

Βιομηχανική κοινωνία

Η μετάβαση στη βιομηχανική κοινωνία δεν ήταν μια απλή υπόθεση. Ήταν μια μακρά διαδικασία, με αφετηρία το 10ο και τον 11ο αιώνα, κατά την οποία συμμετείχαν αγρότες που κατάφεραν να μετασχηματιστούν σε βιοτέχνες της υπαίθρου, οι οποίοι παρήγαγαν για την αγορά. Οι βιοτέχνες αυτοί που ζούσαν στην ύπαιθρο απέκτησαν μεγάλη οικονομική ισχύ και, ενώ κατ' αρχάς συνυπήρχαν με τους φεουδάρχες, αργότερα μπόρεσαν να τους εκτοπίσουν. Αυτές οι πρώτες βιοτεχνίες αποτέλεσαν το πρόπλασμα της μετέπειτα μεγάλης βιομηχανίας.

Γίνεται φανερό ότι στην ύπαιθρο υπήρξαν οι κατάλληλες συνθήκες που έδωσαν την ώθηση για άμεσες παραγωγικές επενδύσεις. Αντίθετα, στην πόλη οι παραγωγικές δραστηριότητες οργανώνονται μέσα από τις συντεχνίες, οι οποίες ήταν κλειστά συστήματα επαγγελματικών κατηγοριών που δεν επέτρεπαν την είσοδο σε καινούριους επαγγελματίες. Έτσι ο κάτοχος κεφαλαίου (μεγαλέμπορος) που μπορούσε να καλύψει τα έξοδα της βιοτεχ-

νίας (όπως π.χ. την αγορά πρώτων υλών) αναλάμβανε και τη διάθεση του προϊόντος στην αγορά.

Σε μια δεύτερη φάση το παραγωγικό έργο καταμερίστηκε ανάμεσα σε περισσότερα βιοτεχνικά εργαστήρια τα οποία εργάζονταν για τον ίδιο έμπορο, γεγονός που συντέλεσε στη γέννηση της μανιφακτούρας*. Οι έμποροι αυτοί αποτέλεσαν τα πρώτα ψήγματα των αστικών στρωμάτων που άνοιξαν το δρόμο προς τον καπιταλισμό. Ήταν εύπορες ομάδες που κινούνταν στο πλαίσιο των βιοτεχνικών παραγωγικών μονάδων είτε της πόλης (που σιγά-σιγά αναπτύχθηκε και απελευθερώθηκε από τις συντεχνίες) είτε της υπαίθρου.

Έτσι η βιοτεχνία και αργότερα η βιομηχανία άρχισε να εξαπλώνεται σε μια ύπαιθρο που δεν ήταν πια στο σύνολό της φεουδαρχική, ενώ η αγροτική παραγωγή, στο πλαίσιο του καταμερισμού της εργασίας, μπορούσε να συντηρήσει τους ανθρώπους που ζούσαν στις πόλεις (μη γεωργικό πληθυσμό).

Σύμφωνα με τον Χομπσμπάουμ (E. Hobsbaum), μόλις στη δεκαετία του 1840 το προλεταριάτο (η εργατική τάξη), αυτό το «παιδί της βιομηχανικής επανάστασης», εξαπλώθηκε στην Ευρώπη. Τι σημαίνει όμως βιομηχανική επανάσταση; Σημαίνει ότι η βιομηχανική ανάπτυξη του 18ου αιώνα, που έλαβε χώρα στην Αγγλία, οδήγησε σε μια επανάσταση βιομηχανικού τύπου που περιελάμβανε:

1. Την εκτεταμένη εισαγωγή των μηχανών στη βιοτεχνική παραγωγή και τη δημιουργία των μεγάλων μηχανοκίνητων εργοστασίων.

2. Τη μισθωτή εργασία, γεγονός που σημαίνει ότι ο εργάτης έχει σχέση εξαρτημένης εργασίας από τον εργοδότη.

«..η μεγάλη βιομηχανία δημιούργησε την παγκόσμια αγορά, που την είχε προετοιμάσει η ανακάλυψη της Αμερικής. Η παγκόσμια αγορά έδωσε στο εμπόριο, στη ναυτιλία και στα μέσα συγκοινωνίας της ξηράς μια τεράστια ανάπτυξη η οποία με τη σειρά της επέδρασε στην εξάπλωση της βιομηχανίας. Στο βαθμό που εξαπλώνονταν η βιομηχανία, το εμπόριο, η ναυτιλία και οι σιδηρόδρομοι, στον ίδιο βαθμό αναπτυσσόταν η αστική τάξη, πολλαπλασίαζε τα κεφάλαιά της και ωθούσε στο περιθώριο όλες τις τάξεις που είχε κληροδοτήσει ο Μεσαίωνας...» (S. Hall και B. Gieben, 2003:323).

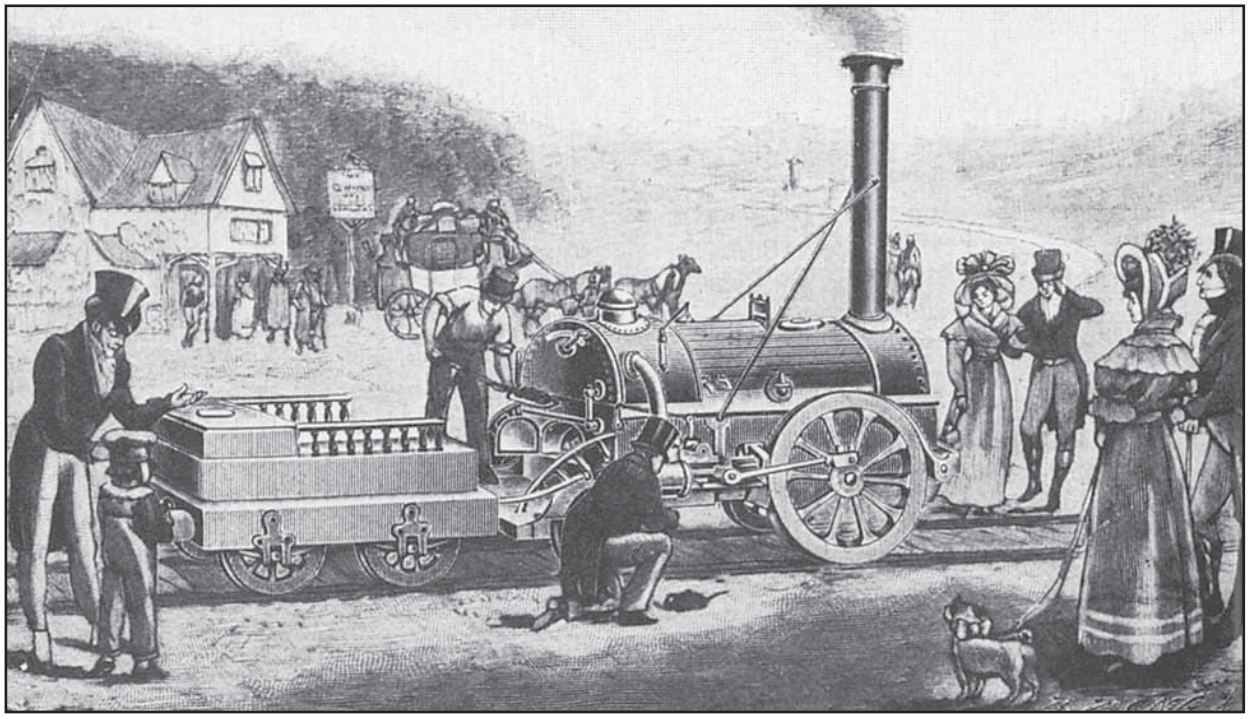

Εικ. 2.3 Η ανακάλυψη της ατμομηχανής, η ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου και γενικότερα των μεταφορών συνέβαλαν στην περαιτέρω ανάπτυξη της βιομηχανίας (*The universal history of the world,* Golden Press, New York).

3. Την παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων διάφορων αγαθών και με μειωμένο κόστος.

4. Τη δημιουργία μιας μεγάλης αγοράς που δεν εξαρτιόταν από την υπάρχουσα ζήτηση αλλά από την ικανότητα παραγωγής αγαθών. Ένα καλό παράδειγμα αποτελεί η αυτοκινητοβιομηχανία: δεν ήταν η ζήτηση αυτοκινήτων που υπήρχε στη δεκαετία του 1890 που δημιούργησε τη βιομηχανία των σημερινών διαστάσεων, αλλά η ικανότητα παραγωγής φθηνών αυτοκινήτων που δημιούργησε τη σύγχρονη μαζική ζήτηση για τα προϊόντα αυτά (εξαιτίας της εισαγωγής της μηχανής και της οργάνωσης της εργασίας).

Το κύριο χαρακτηριστικό της βιομηχανικής καπιταλιστικής κοινωνίας ήταν ότι μεταμορφωνόταν συνεχώς χάρη στην πρόοδο του βιομηχανικού τομέα. Η μεταμόρφωση αυτή ωθούσε (και συνεχίζει να ωθεί ως ένα βαθμό και σήμερα) τους ανθρώπους να εγκαταλείπουν την αβέβαιη ζωή της υπαίθρου και να συρρέουν κατά χιλιάδες στα αστικά κέντρα. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται **αστικοποίηση**. Από αυτό το γεγονός το άστυ χαρακτηρίστηκε ως το εντυπωσιακότερο σύμβολο του βιομηχανικού κόσμου. Φυσικά αυτά τα αστικά κέντρα δεν είχαν τη συνοχή των πόλεων του 20ού αιώνα, εντούτοις «...οι καμινάδες των εργοστασίων, συχνά παρατεταγμένες κατά μήκος της κοιλάδας ενός ποταμού, οι σιδηροδρομικές διασταυρώσεις, η μονοτονία του τούβλου με το ξεθωριασμένο χρώμα και το πέπλο της αιθάλης που κρεμόταν από πάνω τους, όλα αυτά τους έδιναν κάποια συνοχή...» (E. Hobsbawm, 1996:317).

Εικ. 2.4 Εργάτριες σε υφαντουργείο στις αρχές του 20ού αιώνα (*Πανελλήνιο Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος, 1821-1921,* Αρχείο Βοβολίνη).

«...το εργοστάσιο των μπουλονιών και των δικέφαλων καρφιών έπρεπε να βρίσκεται κατά 'κεί, στη μια γωνιά της οδού Μαρκαντέ, δεν ήξερε καλά πού, κι ακόμα περισσότερο που οι αριθμοί έλειπαν συχνά κατά μήκος των αραιωμένων παλιόσπιτων...ήταν μια οδός όπου δε θα έμενε για όλο το χρυσό του κόσμου, ένας δρόμος πλατύς, βρόμικος, μαύρος από την καρβουνόσκονη των γειτονικών εργοστασίων, με λιθόστρωτα ξεπατωμένα και αυλάκια μέσα στα οποία λίμναζαν νερά. Στις δύο άκρες υπήρχε μια σειρά από υπόστεγα από μεγάλα εργαστήρια τζαμωτά, γκρίζες κατασκευές σαν μισοτελειωμένες, δείχνοντας τα τούβλα τους και τους ξύλινους σκελετούς τους, μια αταξία από ετοιμόρροπα κτίσματα κομμένα από ανοίγματα ...θυμόταν μόνο ότι το εργοστάσιο ήταν κοντά σε ένα μαγαζί κουρελιών και σιδηρικών, ένα είδος ανοικτού βόθρου στην επιφάνεια της γης...» (Ε. Ζολά, Η ταβέρνα, 1985: 2 12).

Μεταβιομηχανική κοινωνία

Αυτό που δείχνει τη μετάβαση από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία είναι η παραγωγή και η αξιοποίηση της πληροφορίας και της γνώσης, οι οποίες με τη σειρά τους προκάλεσαν την αλματώδη ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών. Οι νέες τεχνολογίες (εξελιγμένοι υπολογιστές, ρομποτική, τηλεπικοινωνιακοί δορυφόροι) είναι τα επιτεύγματα της μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Σε αυτή την κοινωνία η πληροφορία δείχνει να είναι το «κλειδί» για τη μεγαλύτερη ανάπτυξη, για την αύξηση της παραγωγικότητας και για την ταχύτητα στη λήψη αποφάσεων. Δείχνει όμως να είναι το «κλειδί» και για σημαντικές αλλαγές στον τρόπο διοίκησης αλλά και διαχείρισης των επιχειρήσεων, των οργανισμών κτλ. Γι' αυτό το λόγο η συσσώρευση των πληροφοριών θεωρείται εξίσου σημαντική με τη συσσώρευση του κεφαλαίου, αφού, όσο η γνώση επεκτείνεται, τόσο οι κατέχοντες γίνονται πλουσιότεροι.

Πολλοί μελετητές ισχυρίζονται ότι η μεταβιομηχανική κοινωνία σηματοδοτεί μια φάση στην ιστορία κατά την οποία γίνεται εφικτή η αξιοποίηση της ανθρώπινης ευφυΐας και λογικής κατά τρόπο επιστημονικό και συστηματικό, γεγονός που οδήγησε στην παραγωγή των τεχνολογιών της πληροφορικής και της επικοινωνίας.

Εικ. 2.5 Η έρευνα αποτελεί σημείο αιχμής της μεταβιομηχανικής κοινωνίας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Προς την Ευρώπη της γνώσης: Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η κοινωνία της πληροφορίας*, 2002).

Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, όπως η βιομηχανική κοινωνία οργανώθηκε και λειτούργησε γύρω από τη συσσώρευση του κεφαλαίου, των επενδύσεων και της παραγωγής, κατά έναν ανάλογο τρόπο η λεγόμενη μεταβιομηχανική κοινωνία οργανώθηκε και λειτούργησε γύρω από τον τομέα της γνώσης. Φυσικά καμιά οικονομική διαδικασία και κανενός είδους παραγωγή δεν είναι εφικτές χωρίς ένα ελάχιστο επίπεδο τεχνογνωσίας. Στη μεταβιομηχανική κοινωνία όμως -και εξαιτίας της επιστημονικής ανάπτυξης- η γνώση έγινε το σταυροδρόμι για την οργάνωση του συνόλου σχεδόν των οικονομικών και των κοινωνικών σχέσεων. «Ενώ η βιομηχανική κοινωνία εστίαζε στο εργοστάσιο ως κύρια πηγή προϊόντων, η μεταβιομηχανική κοινωνία εστιάζει στο πανεπιστήμιο ως κύρια πηγή θεωρητικής γνώσης» (E. Etzioni Halevy, 1999:49). Έτσι, παρατηρείται ότι η ανάπτυξη της γνώσης και της βιομηχανίας της πληροφορίας σηματοδοτεί τη σύγχρονη κοινωνία.

Είναι φανερό από τις μελέτες που αφορούν τα πρώτα βήματα της βιομηχανικής επανάστασης ότι η βιομηχανική κοινωνία χαρακτηρίζεται από τη σύγκρουση εργοδοτών και εργαζομένων. Η σύγκρουση αυτή, που οδήγησε στην ανάπτυξη του συνδικαλιστικού κινήματος (με τη διατύπωση αιτημάτων που αφορούν το ύψος των ημερομισθίων, την ασφάλεια των εργαζομένων, αλλά και τις συνθήκες εργασίας), συνεχίζεται. Βέβαια το πλαίσιο των διεκδικήσεων έχει αλλάξει (π.χ. αλλαγές που επήλθαν στο εργασιακό περιβάλλον λόγω των τεχνολογικών εξελίξεων), όμως και στη μεταβιομηχανική κοινωνία μπορούμε να μιλάμε για συγκρούσεις εργοδοτών και εργαζομένων. Επιπλέον, πρέπει να επισημανθεί ότι στη μεταβιομηχανική κοινωνία πολλαπλασιάστηκαν οι «φωνές» και οι διεκδικήσεις διάφορων κοινωνικών ομάδων ή μειονοτήτων (όπως π.χ. των γυναικών, των μεταναστών κ.ά.), οι οποίες οδήγησαν στην αναγνώριση συγκεκριμένων πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων των ομάδων αυτών.

2.2. Σύγχρονες κοινωνίες

Στις κοινωνικές επιστήμες ο όρος «σύγχρονη κοινωνία» είναι συχνά συνώνυμος με αυτόν της «αναπτυγμένης κοινωνίας», που σημαίνει εξελιγμένη τεχνολογία στον τομέα της οικονομίας, ύπαρξη κράτους και γραφειοκρατίας στον πολιτικό τομέα και υψηλός καταμερισμός εργασίας στον κοινωνικό τομέα.

Όταν αναφερόμαστε στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, συνήθως εννοούμε αυτές στις οποίες επικρατούν προβληματικές καταστάσεις, όπως φτώχεια, παιδική θνησιμότητα, ανύπαρκτες συνθήκες υγειονομικής περίθαλψης, πολύ χαμηλό κατά κεφαλήν εισόδημα, εκτεταμένος αναλφαβητισμός κ.ά. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι χώρες αυτές αποτέλεσαν κατά το παρελθόν αντικείμενο αποικιοκρατικής εκμετάλλευσης, ενώ οι παρούσες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες των χωρών αυτών (π.χ. δικτατορικά καθεστώτα) είναι παράγωγα της εκμετάλλευσης αυτής.

2.2.1 Τα στάδια ανάπτυξης των σύγχρονων κοινωνιών

Από το 17ο αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα οι δυτικές κοινωνίες δημιούργησαν αποικίες σε πολλές περιοχές του κόσμου (Αφρική, Ασία, Λατινική Αμερική). Σήμερα βέβαια όλες σχεδόν οι αποικιοκρατούμενες χώρες έχουν αποκτήσει την ανεξαρτησία τους. Ωστόσο η αποικιοκρατία διαμόρφωσε την οικονομική, την κοινωνική και την πολιτική πραγματικότητα πολλών χωρών και στάθηκε η αφορμή, μεταξύ άλλων, για τη διάκρισή τους σε χώρες του Πρώτου, του Δεύτερου και του Τρίτου Κόσμου.

Οι χώρες του λεγόμενου **Πρώτου Κόσμου** χαρακτηρίζονται από την ελεύθερη οικονομία, την εκβιομηχάνιση, αλλά και το μικρό ποσοστό απασχολούμενων στη γεωργία. Πρόκειται για τα κράτη της Δ. Ευρώπης, για τις Η.Π.Α., την Ιαπωνία κ.ά.

Ως χώρες του λεγόμενου **Δεύτερου Κόσμου** προσδιορίζονταν μέχρι πρόσφατα οι πρώην σοσιαλιστικές χώρες (όπως π.χ. η Ε.Σ.Σ.Δ.) που είχαν κεντρικά σχεδιασμένη και κρατικά ελεγχόμενη οικονομία.

Οι χώρες του λεγόμενου **Τρίτου Κόσμου** είναι αυτές στις οποίες η πλειονότητα του πληθυσμού ασχολείται με την καλλιέργεια της γης, ενώ η οικονομία τους είναι είτε κεντρικά σχεδιασμένη είτε ελεύθερη.

Πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες έχουν επισημάνει το γεγονός ότι οι αναπτυσσόμενες χώρες (ή οι χώρες του Τρίτου Κόσμου) δεν αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο. Οι χώρες της Λατινικής Αμερικής διαφοροποιούνται από αυτές της Ασίας και της Αφρικής. Επομένως μια θεωρία που να περιλαμβάνει όλες τις περιπτώσεις δεν μπορεί παρά να είναι προβληματική. Για το λόγο αυτό η κοινωνιολογία εξετάζει τις μεταβαλλόμενες, σε παγκόσμια κλίμακα, σχέσεις μεταξύ χωρών που κατέχουν διαφορετικές θέσεις στην παγκόσμια οικονομία. Έτσι, έχουν διατυπωθεί πολλές θεωρίες οι οποίες προσπαθούν να εξηγήσουν γιατί οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες βρίσκονται σε χαμηλό επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης (φτώχεια, πείνα κτλ.). Πάντως αυτό που καθόρισε τη διάκριση των κοινωνιών σε «**αναπτυγμένες**» και «**υπανάπτυκτες**» είναι η σύγκλιση ή η απόκλισή τους από τις αξίες και τα οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά πρότυπα των χωρών του Πρώτου Κόσμου.

Ωστόσο το περιεχόμενο της έννοιας «ανάπτυξη» ποικίλλει. Άλλοτε γίνεται αναφορά σε στόχους όπως είναι η ικανοποίηση βασικών αναγκών του πληθυσμού,

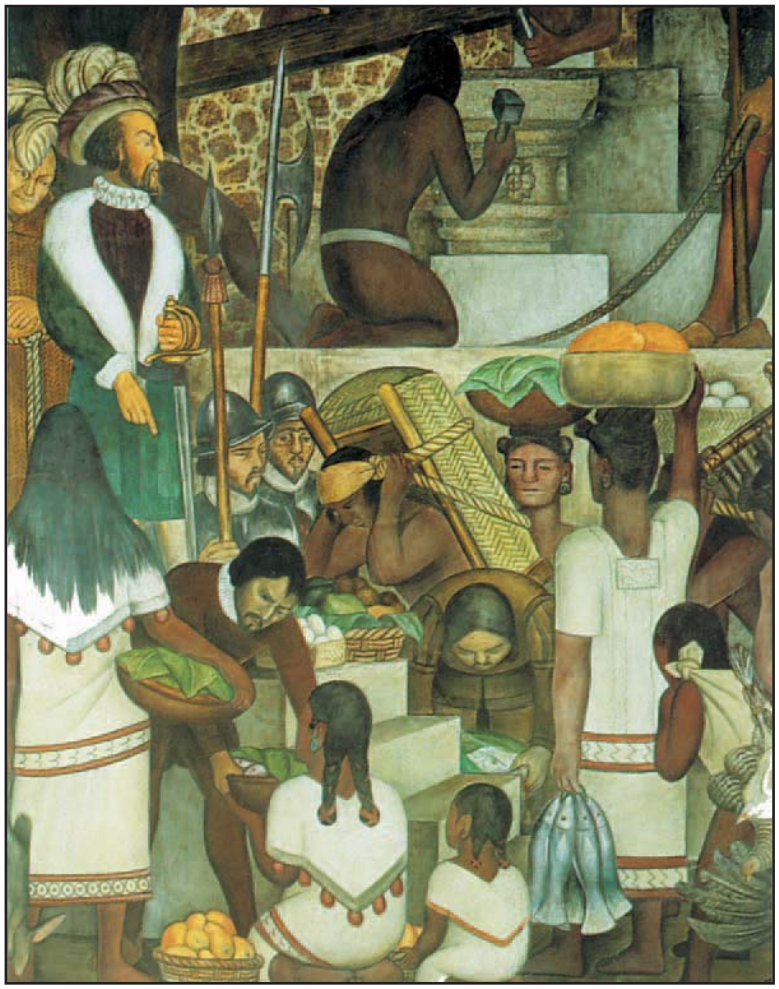

Οι αποικίες: πηγή ανάπτυξης της Δύσης

Εικ.2.6α «Η ανέγερση του Ανακτόρου του Κορτές» του Ντ. Ριβιέρα. Τοιχογραφία στο πρώην ανάκτορο του Κορτές, σήμερα Μουσείο Quaunahuac. (Andrea Kettenmann, *Ριβιέρα,* Taschen/ Γνώση, 2005).

Εικ.2.6β Πίνακας M. Geo, 1931, Μουσείο Αφρικανικών Τεχνών, Παρίσι (M. Casta & P. Guizard, *Histoire Géographie Education Civique,* 4e Editions Magnard, 2004).

η διατροφή, η στέγαση, η ιατρική περίθαλψη, η μόρφωση και άλλοτε η ανάπτυξη περιλαμβάνει την παραχώρηση ανθρώπινων δικαιωμάτων, την πολιτική συμμετοχή, την προστασία του περιβάλλοντος (χωρίς όμως να διευκρινίζεται πώς μπορούν να επιτευχθούν οι στόχοι αυτοί). Οι θεωρίες αυτές, που ονομάζονται **θεωρίες του εκσυγχρονισμού**, αναφέρουν ότι η επίσημη εκπαίδευση έχει μια αιτιώδη σχέση με την οικονομική ανάπτυξη. Οι υποστηρικτές των θεωριών αυτών δηλαδή διατείνονται ότι η ποιότητα της εκπαίδευσης και των ανθρώπινων πόρων και ο προσανατολισμός σε δυτικές αξίες μπορούν να συμβάλουν στην οικονομική ανάπτυξη.

Άλλοτε πάλι η ανάπτυξη των κοινωνιών ταυτίζεται με την ενσωμάτωσή τους στη διεθνή αγορά και τον παγκόσμιο καπιταλισμό. Οι θεμελιωτές της άποψης αυτής, που έγινε γνωστή ως **θεωρία της εξάρτησης**, υποστηρίζουν ότι η ανάπτυξη του καπιταλιστικού δυτικού κόσμου και η υπανάπτυξη του Τρίτου Κόσμου πρέπει να εξετάζονται από κοινού. Με άλλα λόγια, οι χώρες του Τρίτου Κόσμου δεν μπόρεσαν να αναπτυχθούν αυτόνομα, επειδή προσδέθηκαν στο άρμα του καπιταλισμού με σχέση εξάρτησης. Έτσι, οι δυτικές χώρες εξελίχθηκαν σε καπιταλιστικές δυνάμεις όχι μόνο μέσα από την ιδιοποίηση της υπεραξίας των δικών τους εργατών, αλλά και μέσα από την ιδιοποίηση και εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών και των φθηνών εργατικών χεριών των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Με αυτό τον τρόπο έχει δημιουργηθεί ένα σύστημα στο οποίο οι αναπτυγμένες χώρες (Η.Π.Α., Ιαπωνία) λειτουργούν ως μια παγκόσμια καπιταλιστική τάξη (η οποία αναφέρεται ως «**μητρόπολη**», «κέντρο» ή «πυρήνας»), ενώ οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες (οι οποίες αναφέρονται ως «**περιφέρεια**») παίζουν το ρόλο της εργατικής τάξης που υφίσταται την εκμετάλλευση σε διεθνές επίπεδο[1].

Ωστόσο, παρά την οικονομική αλληλεξάρτηση των χωρών, οι ανισότητες μεγεθύνονται και δεν υπάρχει ένδειξη προς το παρόν ότι θα πάψουν να υφίστανται τα αντικρουόμενα συμφέροντα των κρατών. Ο περιορισμός των ανισοτήτων ανάμεσα στις χώρες αποτελεί μια πρόκληση για την παγκόσμια κοινωνία.

Εικ. 2.7 Αμπελώνας και οινοποιείο της εταιρείας Achaia Clauss περιοχής Πατρών (Φωτογραφικό Αρχείο Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών).

1. Οι αναπτυγμένες χώρες αναφέρονται συχνά και ως «Βορράς», ενώ οι αναπτυσσόμενες ως «Νότος», αν και δεν υπάρχει απόλυτη συσχέτιση μεταξύ γεωγραφικής περιοχής και ανάπτυξης.

2.3. Βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας

Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του αγροτικού τομέα παραγωγής στην Ελλάδα; Η βιομηχανία είναι αναπτυγμένη; Ποια είναι τα δημογραφικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν και συνθέτουν τη σημερινή εικόνα της ελληνικής κοινωνίας;

2.3.1 Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας στην ελληνική κοινωνία

Αγροτικός τομέας

Στη χώρα μας, μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της (1830) και έως το 1948, οπότε προσαρτήθηκαν και τα Δωδεκάνησα στον ελληνικό κορμό, συνυπήρχαν ποικίλα τοπικά αγροτικά συστήματα (π.χ. το τσελιγκάτο*, το τσιφλίκι*, η ζάντρουγκα*, το κεφαλοχώρι*, το χωρικό σύστημα*) τα οποία επιβράδυναν τη διαμόρφωση ενός ενιαίου και ομοιογενούς αγροτικού συνόλου. Αυτή η συνύπαρξη και η μακρόχρονη αλληλεξάρτηση γεωργικών και ημινομαδικών κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων ίσως εξηγούν το γιατί δεν τελεσφόρησαν στην Ελλάδα οι γεωργικές μεταρρυθμίσεις (π.χ. αναδασμός της γης), οι οποίες αντίθετα πραγματοποιήθηκαν το 18ο αιώνα στη Δυτική Ευρώπη.

Πρέπει ωστόσο να αναφέρουμε δύο ακόμη ελληνικά χαρακτηριστικά που επιτείνουν την ετερογένεια του αγροτικού τομέα στη χώρα μας. Το ένα έχει σχέση με τη διαμόρφωση του εδάφους, η οποία δεν επιτρέπει τη μεγάλη συγκέντρωση της γης στα χέρια λίγων, με εξαίρεση ίσως το θεσσαλικό κάμπο. Το δεύτερο σχετίζεται με την απόσταση που χωρίζει την εκμηχανισμένη, εντατική και εκσυγχρονισμένη γεωργία των μεγάλων πεδιάδων από τις μικρές καλλιέργειες, οι οποίες μέχρι τις μέρες μας έχουν περιορισμένη σύνδεση με τα εμπορικά κυκλώματα.

Ας σημειωθεί επίσης ότι υπάρχουν μεταξύ της Ελλάδος και της Δυτικής Ευρώπης σημαντικές αποκλίσεις ως προς τη μέση έκταση αγροτικής εκμετάλλευσης. Στην Ελλάδα η μέση έκταση καλλιέργειας έχει καθηλωθεί στα 4,4 εκτάρια, τα οποία τις περισσότερες φορές είναι κατατμημένα (στοιχείο που οδηγεί στη χαμηλή παραγωγικότητα), ενώ στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 15 αντιστοιχεί σε 17,6 εκτάρια (Eurostat 2002).

Στη Δυτική Ευρώπη, γενικά, εκτός από τη μεγαλύτερη έκταση της μέσης αγροτικής εκμετάλλευσης, η αγροτική παραγωγή χαρακτηρίζεται από την αντίθεση ανάμεσα στο λατιφούντιο (το μεγάλο αγρόκτημα) και τη μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση. Οι μεγάλες αγροτικές αριστοκρατίες δεν μπόρεσαν να καταργηθούν εντελώς με τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Ωστόσο δεν αποτέλεσαν εμπόδιο στην αγροτική ανάπτυξη, καθώς η κρατική παρέμβαση σε όλες τις φάσεις της αγροτικής οικονομίας (εκπαίδευση και τεχνική υποστήριξη των αγροτών, επαγγελματικές οργανώσεις, ρύθμιση της αγοράς) κατέστησαν το δυτικοευρωπαϊκό αγροτικό τομέα ισότιμο με τους άλλους τομείς της οικονομίας (όπως το βιομηχανικό), γεγονός που σημαίνει προσαρμογή των αγροτικών παραγωγικών μονάδων στη μεγιστοποίηση του οικονομικού αποτελέσματος.

Από την περίοδο ένταξης της Ελλάδας στην Ε.Ε. η Κοινή Αγροτική Πολιτική οργανώνεται στο πλαίσιο των ευρύτερων αναγκών, παγκόσμιων ή ευρωπαϊκών. Η Κοινή Αγροτική Πολιτική προσδιορίζει τις καλλιέργειες που είναι ανταγωνιστικές και εκείνες που πρέπει να περιοριστούν ή να αλλάξουν, ωστόσο ο προσδιορισμός αυτός γεννά πολλές φορές συγκρούσεις ανάμεσα στους αγρότες και τις κυβερνήσεις των κρατών μελών της Ε.Ε.

Εικ. 2.8 Αναβαθμίδες στη νησιωτική Ελλάδα (Φωτογραφικό Αρχείο του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού).

Εικ. 2.9 Άποψη μεσσηνιακού κάμπου (Φωτογραφικό αρχείο Ε. Κουμάνταρη).

Εικ. 2.10 Εγκαταστάσεις της εταιρείας Areva Hellas στο Κρυονέρι Αττικής (Φωτογραφικό Αρχείο Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών).

Βιομηχανικός τομέας

Κατά τα πρώτα πενήντα χρόνια της ανεξάρτητης εθνικής ζωής (μέχρι και τις αρχές του 1900) η Ελλάδα ήταν βασικά μια αγροτική κοινωνία, με χαμηλή συσσώρευση κεφαλαίου και ανύπαρκτη βιομηχανία.

Μεταπολεμικά στην Ελλάδα ο σοβαρότερος επενδυτής ήταν το κράτος. Κατείχε, οργάνωνε και ασκούσε τον έλεγχο σε όλο τον τομέα της ενέργειας διαμέσου της Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού (η κατοχή, η οργάνωση και ο έλεγχος του κράτους ξεκινούσαν από τα ορυχεία του λιγνίτη και έφταναν μέχρι το δίκτυο διανομής ρεύματος στα νοικοκυριά). Κατείχε τον τομέα των επικοινωνιών διαμέσου του Οργανισμού Τηλεπικοινωνιών Ελλάδας, τις συγκοινωνίες, τις τράπεζες, τα ναυπηγεία, τα Ελληνικά Πετρέλαια, τον τουρισμό (ιαματικές πηγές, ξενοδοχεία και ακτές, Ε.Ο.Τ.).

Ο κοινωνιολόγος Ν. Μουζέλης γράφει ότι, παρ' όλες τις κυβερνητικές προσπάθειες, η Ελλάδα δεν ανέπτυξε μια βιομηχανία ανάλογη με αυτήν του δυτικού κόσμου, ενώ η σχετική εμπορευματοποίηση της ελληνικής γεωργίας δεν οδήγησε στην ανάδυση καπιταλιστικών επιχειρήσεων αντίστοιχου μεγέθους και δυναμικότητας με αυτές της Δυτικής Ευρώπης.

Η προσέγγιση της βιομηχανικής ανάπτυξης στη

Πίνακας 2.1. Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας.

Κλάδος	Απογραφή 1991		Απογραφή 2001		Μεταβολή (1,3)** %
	Αριθμός* (1)	% (2)	Αριθμός* (3)	% (4)	
Γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία	671	17,3	621	13,4	-7,5
Ορυχεία και λατομεία	16	0,04	12	0,03	-25,0
Μεταποίηση	535	13,8	532	11,5	-0,5
Ηλεκτρισμός, φωταέριο, νερό	34	0,09	39	0,08	+12,0
Κατασκευές	289	7,4	377	8,2	+30,0
Εμπόριο	508	13,1	644	13,9	+26,8
Ξενοδοχεία και εστιατόρια	155	4,0	274	5,9	+76,8
Μεταφορές, αποθηκεύσεις, επικοινωνίες	250	6,4	283	6,1	+13,2
Τράπεζες, ασφάλειες και διαχείριση ακίνητης περιουσίας	209	5,4	361	7,8	+72,7
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	296	7,6	330	7,1	+11,5
Εκπαίδευση	189	4,9	258	5,6	+36,5
Υγεία και κοινωνική μέριμνα	141	3,6	193	4,2	+36,9
Λοιπές υπηρεσίες	129	3,3	209	4,5	+62,0
Νέοι μη δυνάμενοι να ενταχθούν σε κλάδο	465	12,0	491	10,6	+5,6
Σύνολο	**3.887**	**100,0**	**4.624**	**100,0**	**+19,0**

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε. 2001 (Επεξεργασία στοιχείων Ν. Πετρόπουλου).

*Σε χιλιάδες

**Διαφορά μεταξύ της τιμής της στήλης 1 και της τιμής της στήλης 3 δια της τιμής της στήλης1.Αν η τιμή της στήλης 3 (απογραφή 2001), σε σχέση με αυτή της στήλης 1 (απογραφή 2001), είναι μεγαλύτερη το πρόσημο είναι θετικό (αύξηση)· αν μικρότερη το πρόσημο είναι αρνητικό (μείωση). Με τον ίδιο τρόπο υπολογίζεται η μεταβολή στούς επιμέρους κλάδους και στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

χώρα μας πρέπει να λαμβάνει υπόψη της την αστικοποίηση, το μέγεθος των βιομηχανικών μονάδων και τη θέση τους σε σχέση με τη δομή του εθνικού οδικού δικτύου, καθώς και άλλους παράγοντες. Για παράδειγμα, οι τρεις νομοί με τους υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης την περίοδο 1963-1984 είναι αυτοί της Θεσσαλονίκης, της Λάρισας και της Αχαΐας, που βρίσκονται κατά μήκος του οδικού άξονα Πάτρας-Θεσσαλονίκης-Καβάλας πάνω στον οποίο παρατηρήθηκε η μεγαλύτερη αύξηση πληθυσμού και βιομηχανίας στη μεταπολεμική Ελλάδα.

Από τα στοιχεία του 2.1 πίνακα προκύπτει ότι ο τομέας που απασχολεί το υψηλότερο ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού είναι αυτός των υπηρεσιών, ενώ ο αγροτικός και ο βιομηχανικός τομέας παρουσιάζουν ύφεση.

Η Ελλάδα κατά το 2004, στο πλαίσιο των 25 χωρών[2] της διευρυμένης πια Ευρωπαϊκής Ένωσης, χαρακτηρίζεται από ατελή και ανολοκλήρωτη εκβιομηχάνιση. Επιπλέον αντιμετωπίζει, όπως πολλές αναπτυγμένες χώρες, το φαινόμενο της αποβιομηχάνισης, αφού κάποιες από τις ελληνικές βιομηχανικές μονάδες επιλέγουν τη μετεγκατάστασή τους σε χώρες με φθηνότερα εργατικά χέρια, με ευνοϊκότερη φορολογία και με ελαστικότερη νομοθεσία για την προστασία του περιβάλλοντος. Το μεγαλύτερο πρόβλημα παρατηρείται στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας και τις βιομηχανικές μονάδες που είναι κυρίως εγκαταστημένες στη Βόρεια Ελλάδα.

Εικ.2.11α Πάπιγκο (Φωτογραφικό αρχείο ΕΟΤ).

Τουριστικοί προορισμοί παγκόσμιου ενδιαφέροντος

Εικ.2.11γ Χώρα Κυθήρων (Εμ. Καλλίγερος, *Ιστορικός και Τουριστικός Οδηγός Κυθήρων,* εκδ. Κυθηραϊκά, 2000).

Εικ.2.11β Αρχαίο θέατρο Επιδαύρου (Φωτογραφικό αρχείο ΕΟΤ).

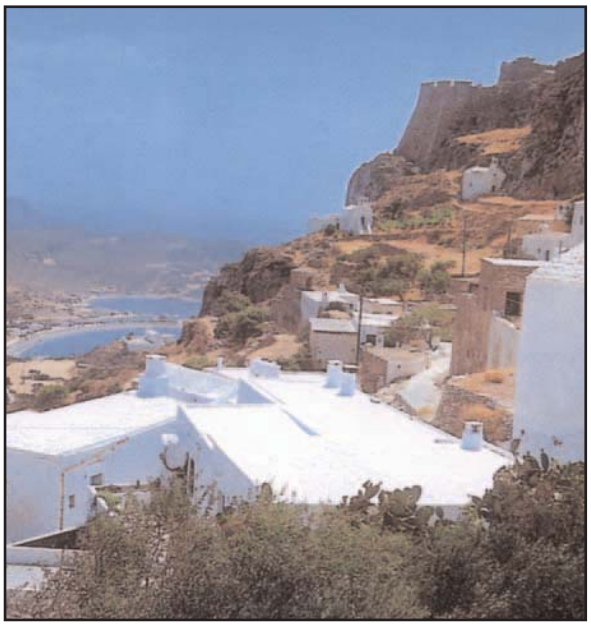

2. Η διευρυμένη Ευρωπαϊκή Ένωση περιλαμβάνει τις εξής χώρες: Αυστρία, Βέλγιο, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ελλάδα, Εσθονία, Ηνωμένο Βασίλειο, Ιρλανδία, Ισπανία, Ιταλία, Κάτω Χώρες, Κύπρος, Λετονία, Λιθουανία, Λουξεμβούργο, Μάλτα, Ουγγαρία, Πολωνία, Πορτογαλία, Σλοβακία, Σλοβενία, Σουηδία, Τσεχία, Φινλανδία.

Τομέας υπηρεσιών

Στο παρελθόν και σε όλες σχεδόν τις θεωρητικές προσεγγίσεις είχε υποτιμηθεί συστηματικά η συμβολή των υπηρεσιών στην αναπτυξιακή διαδικασία. Στον τομέα των υπηρεσιών περιλαμβάνονται δραστηριότητες όπως το εμπόριο, ο τουρισμός, η ναυτιλία, οι μεταφορές, οι επικοινωνίες, οι τράπεζες, οι ασφαλίσεις και λοιπές υπηρεσίες (βλ. πίνακα 2.1). Ο τομέας των υπηρεσιών απασχολεί, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 2001, το 55,1% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, έναντι του 48,3% το 1991.

Από τον τομέα των υπηρεσιών θα αναφερθούμε ειδικότερα στη ναυτιλία και τον τουρισμό, που είχαν (και έχουν) ευεργετικές συνέπειες για την ελληνική οικονομία. Όσον αφορά τη ναυτιλία, ο τομέας αυτός «δε συμβαδίζει κατ' ανάγκη με το γενικό επίπεδο ανάπτυξης μιας χώρας. Υπάρχουν αναπτυγμένες χώρες που δε διαθέτουν ανάλογη εμπορική ναυτιλία και από την άλλη, χώρες λιγότερο αναπτυγμένες, όπως η Ελλάδα, που ανταγωνίζονται διεθνώς τις περισσότερο αναπτυγμένες χώρες» (Β. Νότης 1996:116).

Όσον αφορά τον τουρισμό, ο τομέας αυτός παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη χώρα μας, αφού πολλές περιοχές της αναζωογονήθηκαν οικονομικά με την τουριστική ανάπτυξη. Πρόκειται για περιοχές που μέχρι και τη δεκαετία του '60 είχαν γνωρίσει μόνο το μεταναστευτικό συνάλλαγμα ως πηγή εισοδήματος, στη συνέχεια όμως αναπτύχθηκαν ως τουριστικοί προορισμοί παγκόσμιου ενδιαφέροντος. Αυτή η εξέλιξη οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι στις περιοχές αυτές διατηρήθηκε η μικρή ιδιοκτησία της γης, παρά το ότι κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες οι αγρότες μετανάστευσαν μαζικά στις πόλεις και κυρίως στο εξωτερικό. Έτσι, η διατήρηση της ιδιοκτησίας της γης από τους παραδοσιακούς καλλιεργητές της επέτρεψε όχι μόνο τη μετέπειτα τουριστική της εκμετάλλευση, αλλά και την ενίσχυση του οικογενειακού προϋπολογισμού με μικρό συμπληρωματικό εισόδημα από αγροτικές εργασίες. Αυτό διευκόλυνε τις επαγγελματικές επιλογές των νεότερων ιδίως μελών της οικογένειας, που μπόρεσαν να αναπτύξουν περισσότερες από μία οικονομικές δραστηριότητες (πολυσθένεια*). Ωστόσο η «εισβολή» των τουριστών σε πολλές τοπικές κοινωνίες (ηπειρωτικές ή νησιωτικές) έφερε μαζί με την ανάπτυξη και ποικίλους μετασχηματισμούς σε θέματα αξιών, νοοτροπιών, αντιλήψεων και συμπεριφορών. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα η τουριστική ανάπτυξη έχει οδηγήσει τη νεολαία των περιοχών αυτών σε πρόωρη εγκατάλειψη της εκπαίδευσης.

2.3.2 Δημογραφικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας

Ο πληθυσμός μιας χώρας και η σύνθεσή του (όπως π.χ. η κατανομή ανδρών/ γυναικών, νέων/ ηλικιωμένων κτλ.) επηρεάζουν την κοινωνική και την οικονομική οργάνωση της κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, το οικονομικό επίπεδο ανάπτυξης μιας χώρας, η ύπαρξη ή η ανυπαρξία κοινωνικής πολιτικής καθορίζουν με τη σειρά τους τη συχνότητα των γάμων, τον αριθμό των παιδιών ανά οικογένεια, την αναλογία νέων-ηλικιωμένων, καθώς και αυτήν των εργαζομένων-συνταξιούχων.

Ο πληθυσμός της Ελλάδας, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 2001, ανέρχεται σε

Στην Ελλάδα

• Η τουριστική δραστηριότητα απασχολεί, άμεσα και έμμεσα, περίπου 800.000 εργαζομένους, αριθμός που αντιπροσωπεύει πάνω από το 18% της συνολικής απασχόλησης.
Κάθε θέση άμεσης απασχόλησης στον τουρισμό δημιουργεί επιπλέον 2,6 έως 3 θέσεις στην οικονομία.
• Η αύξηση της απασχόλησης στην τουριστική οικονομία την τελευταία 20ετία ήταν 87%, έναντι μόλις 9,2% της συνολικής απασχόλησης και έναντι 15% της μείωσης της απασχόλησης στη μεταποίηση.
• Μέχρι το 2010 θα έχουν δημιουργηθεί τουλάχιστον 150.000 νέες θέσεις εργασίας στον τουρισμό, τις οποίες θα καλύψει το 35% του σημερινού αριθμού ανέργων.
• Η συμβολή της τουριστικής οικονομίας στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας την 20ετία 1980-2000 ήταν 12 φορές μεγαλύτερη από την αντίστοιχη της βιομηχανίας.
• Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή του τουρισμού στην περιφερειακή ανάπτυξη. Σε όλες τις τουριστικές περιοχές όχι μόνο σταμάτησε η εσωτερική μετανάστευση στις μεγάλες πόλεις, αλλά μετακινήθηκαν προς αυτές τις περιοχές χιλιάδες επαγγελματίες και εργαζόμενοι (Στοιχεία από το Υπουργείο Τουρισμού, 2004).

10.939.605 άτομα. Παρουσίασε δηλαδή μια αύξηση της τάξης του 6,7% στη διάρκεια της δεκαετίας 1991-2001. Η αύξηση αυτή όμως δεν είναι μια «φυσική αύξηση», αλλά οφείλεται στην εισροή των μεταναστών στη χώρα μας.

Η φυσική αύξηση του πληθυσμού στην Ελλάδα είναι αρνητική: -0,1 ανά 1.000 κατοίκους, ένα στοιχείο που προκύπτει από τους θανάτους (9,4) μείον τις γεννήσεις (9,3) ανά 1.000 κατοίκους (βλ. πίνακα 2.2). Ως προς το ποσοστό των γεννήσεων η Ελλάδα είναι προτελευταία στην Ευρώπη. Η μείωση αυτή των γεννήσεων οδηγεί στη μη αναπλήρωση των γενεών και δημιουργεί την ανάγκη για άμεση άσκηση πολιτικής στήριξης της οικογένειας.

Η ελληνική κοινωνία επομένως παρουσιάζει έντονα το φαινόμενο της γήρανσης, το οποίο προκύπτει από το χαμηλό ποσοστό των γεννήσεων σε συνδυασμό με τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων και τη μείωση των θανάτων. Έτσι, το 1951 οι ηλικιωμένοι αποτελούσαν μόλις το 7% του συνολικού πληθυσμού, το 1961 το 8%, ενώ το 1971 η σχετική αναλογία ανέρχεται σε 11,1%. Η αυξητική τάση του ποσοστού των ηλικιωμένων διατηρήθηκε το 1980, καθώς αυτοί αποτελούσαν το 13,2% του συνολικού πληθυσμού, ενώ το 1990 προσέγγιζαν το 13,7%.

«Στο άλλο άκρο της πληθυσμιακής πυραμίδας, η αναλογία του παιδικού πληθυσμού ακολούθησε ακριβώς αντίθετη εξέλιξη. Και ενώ μέχρι το 1997 οι δυο αναλογίες (παιδιών-ηλικιωμένων) ταυτίζονται, από το 1997 και ένθεν εμφανίζεται να υπερέχει η αναλογία των ηλικιωμένων έναντι του παιδικού πληθυσμού...» (Δ.Μπαλούρδος, 2002:32). Η αναστροφή αυτής της αναλογίας φαίνεται να έχει συντελεστεί νωρίτερα στην Ελλάδα σε σύγκριση με το μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (βλ. πίνακα. 2.3).

Πίνακας 2.2. Εξέλιξη του πληθυσμού στην Ευρώπη το 2003

Χώρα	Γεννήσεις*	Θάνατοι*	Φυσική αύξηση*	Μετανάστες*	Πληθυσμός**
Ευρώπη των 15	10,6	9,8	0,8	2,6	380.759
Αυστρία	9,5	9,6	0,0	3,1	8.092
Βέλγιο	10,7	10,2	0,6	3,4	10.397
Γαλλία	12,7	9,2	3,5	1,0	59.896
Γερμανία	8,6	10,4	-1,8	1,9	82.545
Δανία	12,0	10,7	1,3	1,3	5.398
Ελλάδα	**9,3**	**9,4**	**-0,1**	**2,7**	**11.047**
Ην.Βασίλειο	11,6	10,2	1,4	1,7	59.518
Ισπανία	10,7	9,0	1,7	5,5	40.978
Ιρλανδία	15,5	7,3	8,3	7,0	4.025
Ιταλία	9,4	10,3	-0,8	3,6	57.482
Λουξεμβούργο	11,5	8,5	3,0	2,5	451
Ολλανδία	12,6	8,8	3,8	0,2	16.258
Πορτογαλία	10,8	9,9	0,9	6,1	10.480
Σουηδία	11,0	10,4	0,6	3,2	8.975
Φινλανδία	10,8	9,2	1,6	1,1	5.220
Κύπρος	11,1	7,8	3,3	14,1	728

Πηγή: Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία (Eurostat 2003)
* Ανά 1.000 κατοίκους
**Σε χιλιάδες

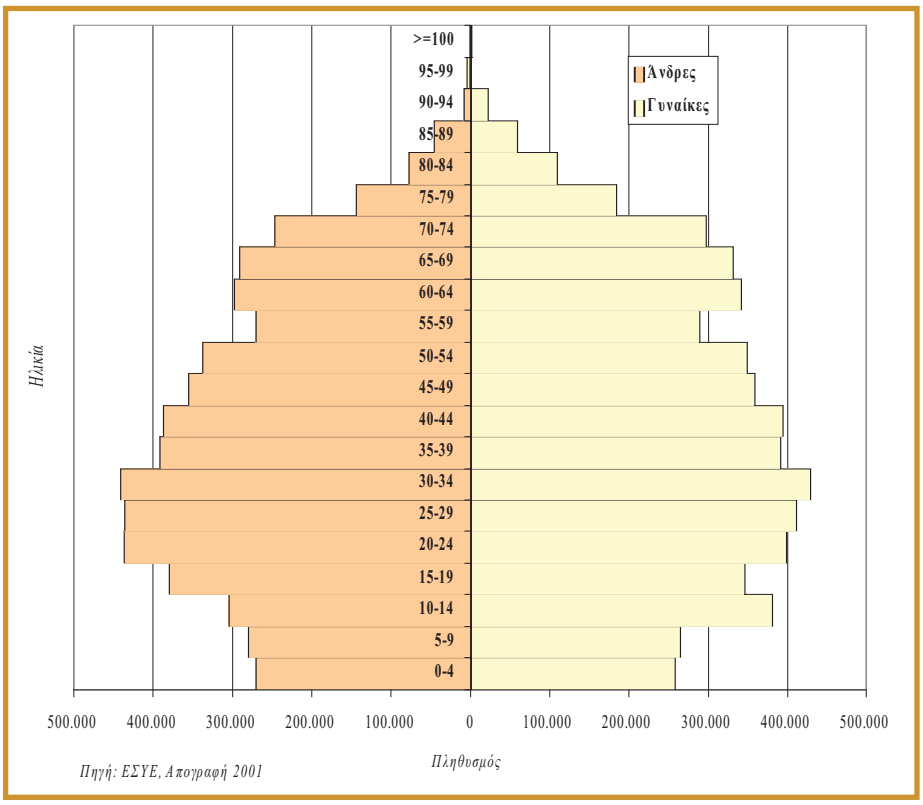

Γράφημα 2.1.
Πυραμίδα πληθυσμού της Ελλάδας, 2001

Συνεπώς η ενίσχυση της γεννητικότητας (βλ. γονιμότητα*) και η νομιμοποίηση αλλοδαπών εργαζομένων θεωρούνται απαραίτητα μέτρα κατά της γήρανσης του πληθυσμού και της ανατροπής της αναλογίας εργαζομένων-συνταξιούχων υπέρ των εργαζομένων.

Πίνακας 2.3. Αναλογία πληθυσμού 0-14, 65-79 και 80 ετών και άνω στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (1960-1998)

	ΕΛΛΑΔΑ			ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ		
Έτος	65-79 ετών (%)	80 ετών και άνω (%)	0-14 ετών (%)	65-79 ετών (%)	80 ετών και άνω (%)	0-14 ετών (%)
1960	7,9	1,5	24,8	9,0	1,6	24,4
1965	6,4	1,2	26,7	9,4	1,7	24,6
1970	9,1	2,0	24,2	10,2	2,0	24,7
1975	10,0	2,1	24,0	10,9	2,1	23,9
1980	10,9	2,3	23,1	11,5	2,4	21,8
1985	10,7	2,7	21,1	10,7	2,9	19,7
1990	10,7	3,0	19,5	11,1	3,4	18,3
1995	11,9	3,4	17,1	11,5	3,9	17,6
1996	12,3	3,5	16,6	11,7	3,9	17,4
1997	12,7	3,5	16,1	11,9	3,8	17,3
1998	13,0	3,5	15,8	12,2	3,7	17,1
1999	14,4	3,9	16,2	12,6	3,6	16,3

Πηγή: Δ. Μπαλούρδος (2002:31).

2.3.3 Κοινωνικές αξίες στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία

Οι κοινωνικές αξίες αποτελούν τις ιδέες και τις πεποιθήσεις της πλειονότητας των μελών μιας κοινωνίας για **το επιθυμητό και το ανεπιθύμητο, το ωραίο και το άσχημο, το δίκαιο και το άδικο, το καλό και το κακό.**

Μια πράξη ή μια συμπεριφορά μας δεν είναι από μόνη της σωστή ή λανθασμένη, καλή ή κακή. Για να την αξιολογήσουμε θα πρέπει να τη δούμε στο χρόνο και στο χώρο που επιτελείται ανάλογα με τα πολιτισμικά πρότυπα της συγκεκριμένης κοινωνίας.

Υπάρχουν δύο θεωρήσεις για τις αξίες. Οι λειτουργιστές υποστηρίζουν ότι υπάρχει σχετική σταθερότητα στις αξίες, ενώ οι θεωρητικοί της συμβολικής αλληλεπίδρασης και σύγκρουσης ισχυρίζονται ότι οι κοινωνικές αξίες είναι αποτέλεσμα της επιβολής των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων. Οι αξίες πάντως καθορίζουν τις προτεραιότητες μιας κοινωνίας (μακροκοινωνιολογία), αλλά και τους κανόνες συμπεριφοράς σε ατομικό επίπεδο (μικροκοινωνιολογία).

Σε διαπροσωπικό επίπεδο οι αξίες συνιστούν κριτήρια για την αξιολόγηση της δικής μας συμπεριφοράς και της συμπεριφοράς των άλλων. Έτσι ανταμείβουμε εκείνους των οποίων η συμπεριφορά εναρμονίζεται με τις κοινωνικές αξίες και επικρίνουμε όσους τις παραβιάζουν.

Πώς μπορούμε όμως να γνωρίζουμε τις αξίες μιας κοινωνίας, μιας κοινωνικής ομάδας ή ενός ατόμου; Η απάντηση είναι ότι θα μπορούσαμε να τις συμπεράνουμε **έμμεσα**:

- από τον τρόπο που τα άτομα κατανέμουν τον ελεύθερο χρόνο τους (π.χ. ταβέρνα ή θέατρο).
- από τον τρόπο που διαθέτουν τα χρήματά τους (π.χ. ρούχα ή βιβλία).
- από τις στερήσεις ή τις θυσίες που είναι διατεθειμένα τα άτομα να κάνουν (π.χ. περικοπή κάποιων δαπανών από την οικογένεια προκειμένου το παιδί της να σπουδάσει).
- από τα πολιτισμικά αγαθά που παράγονται στο πλαίσιο μιας κοινωνίας (λογοτεχνία, ποίηση, κινηματογράφος, αρχιτεκτονική κ.ά.).

Τέλος, οι κοινωνικές αξίες μπορούν να καταγραφούν **άμεσα** μέσα από το διάλογο, τις συνεντεύξεις και τις δημοσκοπήσεις (βλ. πίνακα 2.4).

Πίνακας 2.4. Ποσοστά νέων, 15-29 ετών, που θεωρούν ως «πολύ σημαντικές» τις κοινωνικές αξίες (πανελλαδικό δείγμα 1.600 ατόμων)

Κοινωνικές αξίες	1997	1999	Μεταβολή	Κοινωνικές αξίες	1997	1999	Μεταβολή
Οικογένεια	81,7	86,4	+4,7	Χρήματα	45,4	47,6	+2,2
Προσωπική ελευθερία	72,7	83,6	+10,9	Ελεύθερος χρόνος	44,7	47,5	+2,8
Αγάπη	77,5	81,8	+4,3	Γάμος	38,9	38,9	0,0
Φιλία	74,2	75,1	+0,9	Κοινωνική δράση	32,3	38,1	+5,8
Δουλειά	73,5	74,0	+0,5	Διασκέδαση	39,1	35,6	-3,5
Πατρίδα	67,1	72,1	+0,5	Διακοπές	37,1	31,3	-5,8
Έρωτας	67,7	71,0	+3,3	Άνετο σπίτι	25,8	26,1	+0,3
Πίστη στο Θεό	54,7	69,8	+15,1	Αθλητισμός	24,9	25,6	+0,7
Μόρφωση	56,0	66,2	+9,3	Καλό αυτοκίνητο	14,3	14,0	-0,3

Πηγή: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ινστιτούτο V-PRC (2000:109-111) (Διασκευή Ν. Πετρόπουλου).

Οι αξίες διαφοροποιούνται τόσο στο χώρο (π.χ. διαφορές μεταξύ κοινωνιών, αλλά και μεταξύ κοινωνικών ομάδων μέσα στην ίδια κοινωνία) όσο και στο χρόνο (διαφορές στην ίδια κοινωνία σε διαφορετικές περιόδους).

Σε ό,τι αφορά το χρόνο, κάθε κοινωνική μεταβολή διαφοροποιεί τις αξίες και τους κανόνες που ισχύουν σε μια συγκεκριμένη κοινωνία. Οι διαφορές αυτές οφείλονται σε ευρύτερους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς, καθώς και στις επιδράσεις τους στο κοινωνικό επίπεδο. Άλλες ήταν οι αξίες στο πλαίσιο των αγροτικών κοινωνιών (π.χ. έμφαση στο γάμο και την οικογένεια) και άλλες στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας (π.χ. έμφαση στην επαγγελματική καταξίωση). Ο ατομισμός γενικά εκτοπίζει τη συλλογικότητα, καθώς οι κοινωνίες εξελίσσονται από αγροτικές σε μεταβιομηχανικές και αστικές κοινωνίες.

Μεταβολές στις κοινωνικές αξίες μπορεί να επέλθουν και μετά από επαναστάσεις είτε αυτές είναι ειρηνικές (π.χ. κινήματα για τα δικαιώματα των μειονοτήτων και των γυναικών) είτε βίαιες (π.χ. Οκτωβριανή Επανάσταση).

Σε ό,τι αφορά τη διαφοροποίηση των αξιών στο χώρο, επισημαίνουμε ότι διαφορετικές αξίες ενστερνίζονται άτομα ή ομάδες που ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνίες (ανάλογα με την ιστορία τους και το στάδιο οικονομικής και βιομηχανικής ανάπτυξης στο οποίο βρίσκονται). Αυτό συμβαίνει γιατί σε κάθε κοινωνία υπάρχουν αξίες που εκφράζουν διαφορετικές κοινωνικές ανάγκες, ιδεολογίες και φιλοσοφικές θεωρήσεις.

Αλλά και μέσα στην ίδια κοινωνία η διαφοροποίηση προσδιορίζεται από τις τάξεις, τις πολιτισμικές ομάδες κτλ. που τη συνθέτουν. Για παράδειγμα, η διαχείριση του ελεύθερου χρόνου αλλάζει ανάλογα με την κοινωνική θέση* του ατόμου. Ένας ευκατάστατος μπορεί να παίζει γκολφ στον ελεύθερο χρόνο του, ενώ ένας βιοπαλαιστής θα προτιμήσει να πάει στο καφενείο με τους φίλους του.

Στο ίδιο κοινωνικό πλαίσιο υπάρχουν κοινωνικές κατηγορίες, όπως για παράδειγμα οι νέοι, που εκφράζουν το δικό τους αξιακό σύστημα μέσα από το ντύσιμο, τη συμπεριφορά ή το γλωσσικό κώδικα. Ωστόσο, η έρευνα της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς (1999) έδειξε ότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις στους νέους, σε ό,τι αφορά την ιεράρχηση των αξιών, ανάλογα με την αστικότητα, τη γεωγραφική περιοχή και το φύλο. Για παράδειγμα, το 35% των νέων στις αστικές, το 44% στις ημιαστικές και το 45% στις αγροτικές περιοχές θεωρούν το γάμο ως «πολύ σημαντικό». Επίσης, το 61,9% των νέων στις αστικές περιοχές, το 78,7% στις ημιαστικές και το 82,4% στις αγροτικές περιοχές θεωρούν «πολύ σημαντική» την πίστη στο Θεό.

Οι διαφορές στις αντιλήψεις σχετικά με την οικογένεια, το γάμο, τη θρησκεία, την επαγγελματική σταδιοδρομία κτλ. μπορεί να επηρεάσουν και τις επιλογές των νέων ως προς το μέγεθος της οικογένειας. Λέμε «να επηρεάσουν» και όχι «να καθορίσουν», διότι η αναπαραγωγική συμπεριφορά συναρτάται και με πολλούς άλλους παράγοντες, όπως είναι η κοινωνική πολιτική (π.χ. υποδομές φύλαξης παιδιών), τα οικονομικά κίνητρα κ.ά.

Στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία παρατηρείται συχνά η συνύπαρξη αντιφατικών μεταξύ τους αξιών. Η αξιοκρατία (π.χ. στις προσλήψεις στο δημόσιο τομέα) υποστηρίζεται από όλους, αλλά δεν είναι λίγοι εκείνοι που αξιοποιούν τις προσωπικές τους διασυνδέσεις με άτομα που διαθέτουν εξουσία, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα ατομικά τους συμφέροντα (πελατειακές σχέσεις πολίτη-εξουσίας).

Οι άνθρωποι δε γεννιούνται με τις κοινωνικές αξίες. Τις αποκτούν μέσα από τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς της κοινωνικοποίησης και της κοινωνικής μάθησης, όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Ερωτήσεις

1. Ποιο είναι το βασικό ταξινομικό σχήμα των αγροτικών κοινωνιών;
2. Υπήρχαν ποτέ αυτάρκεις κοινωνίες; Ποια σημασία δίνουμε στην έννοια της αυτάρκειας;
3. Τι σημαίνει βιομηχανική επανάσταση; Πότε και πού πραγματοποιήθηκε;
4. Σε τι αναφέρεται το παράθεμα του Ε. Ζολά από το έργο του *Η ταβέρνα;* Γνωρίζετε άλλους συγγραφείς (από την ελληνική ή την ξένη λογοτεχνία) που περιγράφουν στο έργο τους την καθημερινότητα των ανθρώπων μιας εποχής;
5. Ποια στοιχεία προσδιορίζουν τη "μεταβιομηχανική κοινωνία";
6. Ποια υπήρξε η αφορμή της διάκρισης του κόσμου σε Πρώτο, Δεύτερο και Τρίτο Κόσμο;
7. Τι σημαίνει ανάπτυξη;
8. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του αγροτικού τομέα της ελληνικής κοινωνίας;
9. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του βιομηχανικού τομέα της ελληνικής κοινωνίας;
10. Από τον πίνακα 2.1 ("Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας") να κατα γράψετε ποιοι κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας παρουσιάζουν αύξηση και ποιοι μείωση κατά τη διάρκεια των τελευταίων 10 χρόνων. Τι παρατηρείτε;
11. Ποιες είναι οι κύριες δραστηριότητες που χαρακτηρίζουν τον τομέα υπηρεσιών στην ελληνική κοινωνία;
12. Ποια είναι τα σημαντικότερα δημογραφικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας;
13. Να αναφέρετε τι θεωρείτε σημαντικότερο στη ζωή σας. Θα το χαρακτηρίζατε αξία;
14. Τι σημαίνει μεταβολή των αξιών στο χρόνο και στο χώρο; Να δώσετε παραδείγματα.
15. Οι αξίες διαφοροποιούνται ακόμη και μέσα στην ίδια κοινωνία. Να εξηγήσετε για ποιους λόγους συμβαίνει αυτό.

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ

- Οι στόχοι και η λειτουργία της κοινωνικοποίησης
- Ανάπτυξη του κοινωνικού εαυτού - Θεωρητικές προσεγγίσεις
- Φορείς κοινωνικοποίησης
- Κοινωνικός έλεγχος: τυπικός και άτυπος
- Κοινωνικοποίηση: μια συνεχής διαδικασία

Εισαγωγή

Η κοινωνικοποίηση είναι μια διαδικασία που μας αφορά όλους. Ξεκινά από τα πρώτα χρόνια της ζωής μας και διαρκεί μέχρι το τέλος της. Το περιεχόμενό της αφορά τις κοινωνικές αξίες, τους κοινωνικούς κανόνες, αλλά και τη λειτουργία του κοινωνικού ελέγχου. Αυτές τις έννοιες που χρησιμοποίησαν οι κοινωνικοί επιστήμονες μελετώντας τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης θα τις εξετάσουμε στις ενότητες που ακολουθούν.

3.1. Οι στόχοι της κοινωνικοποίησης και η σημασία του κοινωνικού περιβάλλοντος για τον άνθρωπο

«Το "αγριόπαιδο του Αβερόν"

Στις 9 Ιανουαρίου 1800 εμφανίστηκε ένα παράξενο ον μέσα από τα δάση της Νότιας Γαλλίας. Παρ'όλο ότι περπατούσε όρθιο, έμοιαζε πιο πολύ για ζώο παρά για άνθρωπος, αν και γρήγορα έγινε φανερό πως επρόκειτο για αγόρι δέκα ως δώδεκα χρόνων. Μιλούσε μόνο με γρυλισμούς και παράδοξες κραυγές. Το παιδί δεν είχε προφανώς ιδέα περί ατομικής υγιεινής και ανακουφιζόταν όπου εύρισκε. Το πήγαν στην τοπική αστυνομία και από εκεί σε ένα ορφανοτροφείο. Στην αρχή προσπαθούσε συνέχεια να δραπετεύσει, για να το ξανασυλλάβουν όμως με κάποια δυσκολία. Δεν δεχόταν να φορέσει ρούχα, τα οποία τα ξέσκιζε μόλις του τα φορούσαν. Δεν παρουσιάστηκαν γονείς για να το αναζητήσουν.

Το παιδί υποβλήθηκε σε λεπτομερείς ιατρικές εξετάσεις, οι οποίες όμως δεν έδειξαν κανενός είδους ανωμαλίες...Το αγόρι το μεταφέρανε αργότερα στο Παρίσι, όπου καταβλήθηκαν συστηματικές προσπάθειες να το αλλάξουν "από κτήνος σε ανθρώπινο ον". Οι προσπάθειες πέτυχαν εν μέρει μόνο. Έμαθε να ελέγχει τις φυσικές του ανάγκες, δέχτηκε να φοράει ρούχα... Παρά ταύτα, παρέμεινε αδιάφορο στα παιχνίδια και δεν μπόρεσε ποτέ να προφέρει παρά λίγες μόνο λέξεις. Από ό,τι μπορούμε να συμπεράνουμε, σύμφωνα με τις λεπτομερείς περιγραφές της συμπεριφοράς του, αυτό δεν συνέβαινε γιατί ήταν πνευματικά καθυστερημένο. Φαίνεται πως ή δεν ήθελε ή δεν ήταν σε θέση να μάθει εντελώς την ανθρώπινη γλώσσα...» (A. Giddens, 2002:77-78).

Η παραπάνω περίπτωση κοινωνικής απομόνωσης δεν είναι μοναδική. Παρόμοιες περιπτώσεις έχουν αποκαλυφθεί στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980 αλλά και στις Η.Π.Α. (περιπτώσεις της Άννας από την πολιτεία της Πενσυλβάνια και της Ισαβέλλας από την πολιτεία του Οχάιο) τη δεκαετία του 1930. Στην περίπτωση των Η.Π.Α. τα δύο κοριτσάκια ήταν παιδιά ανύπαντρης μητέρας, ενώ η μητέρα της Ισαβέλλας ήταν και κωφάλαλη. Είχαν απομονωθεί σε σκοτεινά δωμάτια, γιατί οι μητέρες τους φοβόντουσαν τις αντιδράσεις των γονέων τους και της κοινωνίας. Όταν τα ανακάλυψαν, στην ηλικία των 6 ετών, δεν μπορούσαν να μιλήσουν και να περπατήσουν κανονικά, ενώ το επίπεδο νοημοσύνης τους ήταν σχεδόν στο μηδέν. Μετά από ιδιαίτερη και εντατική εκπαίδευση και κοινωνική φροντίδα το επίπεδο της Άννας (π.χ. ομιλία, αυτοεξυπηρέτηση, συμμετοχή σε παιχνίδι) βελτιώθηκε, χωρίς όμως να κατακτήσει επίπεδο ανάλογο με την ηλικία της (πέθανε σε ηλικία 10 ετών) αντίθετα, η Ισαβέλλα στην ηλικία των 8½ ετών έφτασε σε επίπεδο ανάλογο με τους συνομήλικους συμμαθητές της. Οι ιστορίες αυτές δείχνουν τη διαφορετική εξέλιξη που είχαν τα παιδιά από τη στιγμή που εντάχθηκαν μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο άνθρωπος, μόνο όταν μεγαλώνει στο κοινωνικό περιβάλλον, μπορεί να ολοκληρώσει την προσωπικότητά του. Φανερώνουν επίσης πόσο διαφορετικοί θα ήμασταν, αν από τη γέννησή μας και μετά δεν είχαμε ζήσει μαζί με άλλους ανθρώπους, αν δεν είχαμε γνωρίσει τη γλώσσα, τις αξίες, τους συμβολισμούς, τις χειρονομίες, τα έθιμα και τις συνήθειες της κοινωνίας στην οποία συμμετέχουμε.

Η συναναστροφή μας με τις μικρότερες (π.χ. την οικογένεια) ή τις μεγαλύτερες κοινωνικές ομάδες (π.χ. το σχολείο) μας μαθαίνει τα πρότυπα συμπεριφοράς*, τις αντιλήψεις της ομάδας και γενικά της κοινωνίας, μας εντάσσει μέσα στην κοινωνία, μας κοινωνικοποιεί.

Τι είναι όμως η κοινωνικοποίηση; Είναι μια διαδικασία μέσω της οποίας το άτομο μαθαίνει και εσωτερικεύει τα διάφορα στοιχεία του πολιτισμού* της κοινωνίας μέσα στην οποία ζει, πράγμα που του επιτρέπει να διαμορφώσει τη δική του προσωπικότητα και να ενταχθεί στις διάφορες ομάδες.

Η κοινωνικοποίηση του ατόμου, η οποία πραγματοποιείται από την οικογένεια, το σχολείο και πολυάριθμους άλλους φορείς (π.χ. ομάδα συνομηλίκων, Μ.Μ.Ε. κ.ά.), είναι μια πολύπλοκη διαδικασία που επιτελείται μέσω ψυχο-κοινωνικών μηχανισμών, όπως είναι:

- Η **μάθηση** (απόκτηση συνηθειών, τρόπων συμπεριφοράς). Το άτομο προσλαμβάνει από το κοινωνικό του περιβάλλον (το στενό ή το ευρύτερο) παραστάσεις και στη συνέχεια εναρμονίζει τη συμπεριφορά του ανάλογα με αυτές. Μαθαίνει δηλαδή από το κοι-

Εικ. 3.1 Παραμύθια, θρύλοι και μύθοι αναφέρονται σε παιδιά που μεγάλωσαν εκτός κοινωνικού περιβάλλοντος (Ράντγιαρντ Κίπλινγκ, *Μόγλης,* εκδ. Κέδρος, 2002).

νωνικό περιβάλλον τι είναι καλό ή κακό, ποια είναι η σημασία των συμβολισμών και των μηνυμάτων που εκπέμπονται από τους άλλους, ποια συμπεριφορά είναι ενδεδειγμένη σε μια συγκεκριμένη περίσταση κτλ. Σημαντικό ρόλο στη μάθηση ασκούν οι ικανότητες και οι κλίσεις ή οι ροπές του ατόμου, καθώς και ο τρόπος αντίδρασης (ενθαρρυντικός ή αποθαρρυντικός) του κοινωνικού περιβάλλοντος στη συμπεριφορά του.

• Η **ταύτιση** (υιοθέτηση συμπεριφορών και ρόλων που οδηγούν το παιδί στο να αναγνωρίζει τον εαυτό του σε ένα δάσκαλο, σε έναν αθλητή ή σε έναν από τους δύο γονείς). Η ταύτιση συντελεί στην απόκτηση από το κοινωνικοποιούμενο άτομο της αίσθησης ότι αποτελεί μέρος ενός κοινωνικού συνόλου. Συνήθως το άτομο ταυτίζεται με πρόσωπα του περιβάλλοντός του, ωστόσο η ταύτιση αυτή (άλλοτε συνειδητή άλλοτε όχι) δεν είναι απόλυτη, και το άτομο διατηρεί μια σχετική αυτονομία ως προς τα πρόσωπα με τα οποία ταυτίζεται. Για παράδειγμα, είναι πιθανόν να τηρήσει πιστά κάποιους κανόνες, αλλά είναι επίσης πιθανό να συμμορφωθεί με ένα μέρος αυτών των κανόνων και να διαφοροποιήσει τη συμπεριφορά του.

• Η **εσωτερίκευση** (ενσωμάτωση των πολιτισμικών στοιχείων στην προσωπικότητα του ατόμου). Η εσωτερίκευση πραγματοποιείται σταδιακά και σημαίνει την υιοθέτηση των αξιών και των κανόνων της κοινωνίας, ανάλογα βέβαια με τις κοινωνικές συνθήκες και τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες το άτομο κοινωνικοποιείται. Άτομα που έχουν εσωτερικεύσει τις αξίες και τους κανόνες της κοινωνίας λειτουργούν αυτόβουλα και δεν χρειάζονται εξωτερικό έλεγχο (π.χ. ποινές, επιβραβεύσεις).

Αυτοί οι τρεις μηχανισμοί εμφανίζουν το άτομο σαν έναν παθητικό δέκτη, που αποδέχεται άκριτα τα προβαλλόμενα πρότυπα και τις συμπεριφορές που πρέπει να υιοθετήσει. Συμβαίνει όμως πραγματικά αυτό; Μάλλον όχι, γιατί ο καθένας ανάλογα με τις διαθέσεις του, τα βιώματά του και τα κοινωνικά του ερεθί-

σματα επιλέγει από τα προβαλλόμενα πρότυπα αυτό που του ταιριάζει καλύτερα. Γι' αυτό το λόγο παρατηρείται συχνά άτομα από το ίδιο οικογενειακό περιβάλλον να έχουν διαφορετικές πορείες στη ζωή.

Η επιλογή ή η απόρριψη των μηνυμάτων γίνεται πολλές φορές ασυνείδητα. Βέβαια το άτομο είναι υποχρεωμένο να εναρμονίσει τη συμπεριφορά του με όσα ορίζονται από τους νόμους ή από την καθιερωμένη ηθική της κοινωνίας (εφόσον αυτή δε βρίσκεται σε αντίθεση με τα προσωπικά του αισθήματα, τις αντιλήψεις και τις πεποιθήσεις του). Στην ουσία υιοθετεί τα πολιτισμικά στοιχεία τα οποία έχουν ενταχθεί στην παιδεία που έχει λάβει, στο πλαίσιο της σταδιακής προσαρμογής του στην κοινωνία. Η κοινωνικοποίηση ωστόσο δεν είναι το αποτέλεσμα μιας τυποποιημένης μάθησης, αλλά μια εκμάθηση που διαφοροποιείται συνεχώς από τις επιρροές που δέχεται το άτομο και από τον τρόπο που κατανοεί τον εκάστοτε ρόλο του.

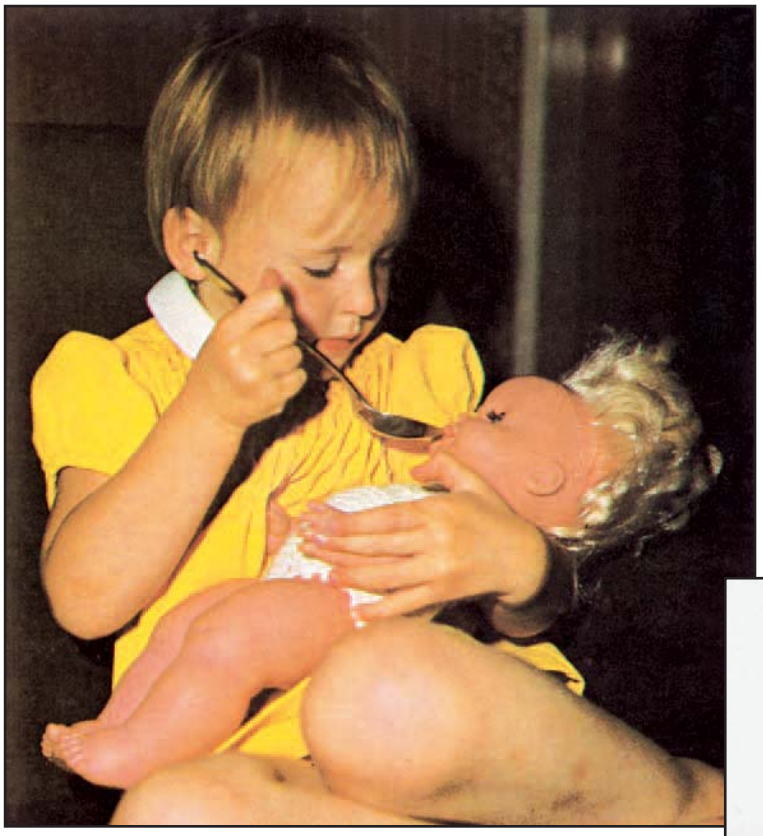

Η μάθηση ρόλων μέσω της ταύτισης με τη μητέρα

Εικ.3.2α Desmond Morris, *Η ανθρωποπαρατήρηση: η ανθρώπινη συμπεριφορά,* εκδ. Αρσενίδη, 1998.

Εικ. 3.2β *Φιλοσοφία και κοινωνικές επιστήμες,* Εκδοτική Αθηνών, τόμος 22, 1997.

«Ο Μεσαίωνας μας έχει αφήσει πληθώρα πληροφοριών σε σχέση με ό,τι εθεωρείτο κάθε φορά ως κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά. Και εδώ διαβραματίζουν ιδιαίτερο ρόλο οι οδηγίες για τη συμπεριφορά στο τραπέζι. Το φαγητό και το ποτό βρίσκονταν στο επίκεντρο της κοινωνικής ζωής, πολύ περισσότερο απ' ό,τι σήμερα που φαγητό και ποτό αποτελούν -συχνά, όχι πάντα-μάλλον το πλαίσιο και την εισαγωγή για τη συνομιλία και την κοινωνική επαφή.
Δεν είναι κόσμιο να ψαχουλεύει κανείς τ' αυτιά του και τα μάτια του, όπως κάνουν μερικοί, ούτε να σκαλίζει τη μύτη του, όταν τρώει τούτες οι τρεις συνήθειες δεν είναι καλές» (N. Elias, 1997: 108-116).

Όπως προαναφέραμε, η υιοθέτηση των προτύπων συμπεριφοράς δεν είναι μια παθητική λειτουργία. Το άτομο δε λειτουργεί μόνο ως δέκτης, που υιοθετεί στοιχεία από το περιβάλλον του, αλλά και ως πομπός, που μπορεί να επηρεάσει τη διαδικασία κοινωνικοποίησης του περιβάλλοντός του. Ακόμα και ένα παιδί, στο πλαίσιο μιας αυταρχικής διαπαιδαγώγησης (του σχολείου ή της οικογένειας), μπορεί με τη στάση ή την αντίδρασή του να αλλάξει τη συμπεριφορά του περιβάλλοντός του προς αυτό, να αλλάξει δηλαδή το περιεχόμενο της κοινωνικοποίησής του. Αλλά και ως ενήλικος, μέσα από τη συμμετοχή του σε συλλόγους, σωματεία ή ενώσεις καταναλωτών, μπορεί να αντιδράσει στις επικρατούσες απόψεις για την κοινωνική ζωή. Γι' αυτό το λόγο η κοινωνικοποίηση είναι μια **αμφίδρομη** διαδικασία ανάμεσα στον πομπό και στο δέκτη. Εξάλλου, ο αμφίδρομος χαρακτήρας της διαδικασίας είναι εμφανής, όταν ο δέκτης γίνεται πομπός.

Η κοινωνικοποίηση είναι επίσης μια εξελικτική και δυναμική διαδικασία, που διαφοροποιείται σε σχέση με το χρόνο (ιστορική περίοδο) και το χώρο (την κοινωνία στην οποία αναφερόμαστε) και επιτρέπει στο άτομο να κατανοεί τον κόσμο που το περιβάλλει. Κάθε άτομο συνθέτει σταδιακά, από τη νεαρή ηλικία ως τα γεράματά του, τις εικόνες για τον κόσμο. Αυτές τις εικόνες τις επεξεργάζεται, για να τις μετατρέψει με το δικό του τρόπο σε μια καινούρια, πρωτότυπη και προσωπική εικόνα. Πρόκειται δηλαδή για μια συνεχή **αλληλεπίδραση κοινωνίας και ατόμου**.

Η κοινωνικοποίηση είναι, τέλος, μια **διαδικασία οικοδόμησης της συλλογικής ταυτότητας**. Η αίσθηση ότι ανήκουμε σε μια ομάδα μάς βοηθά να συγκροτήσουμε την αυτο-εικόνα μας, την οποία διαμορφώνουμε σε σχέση με τους συνανθρώπους μας και συγχρόνως τη μοιραζόμαστε με τα μέλη της ευρύτερης ή της στενότερης ομάδας στην οποία ανήκουμε. **Κοινωνικοποιημένο** θεωρείται ένα άτομο που εντάσσεται σε ομάδες (π.χ. συγγενείς, συνομήλικοι, συμμαθητές, συνάδελφοι κ.ά.) και αισθάνεται μέλος τους, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι είναι υποχρεωμένο να υποτάσσεται στις τυχόν υπέρμετρες απαιτήσεις τους.

Το πέρασμα από την εφηβεία στην ενήλικη ζωή

«Στις κοινωνίες της αρχαιότητας η κοινωνική ενηλικίωση έπαιρνε δημόσιο και επίσημο χαρακτήρα: στην αρχαία Ελλάδα σημαδευόταν από την ένταξη του νέου στην τάξη των εφήβων, στη Ρώμη απ' τη συμβολική απόκτηση της τηβέννου των ανδρών. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι αυτά τα έθιμα χάθηκαν με το πέρασμα των χρόνων και ότι σε κοινωνίες παλιότερες απ' τη δική μας το παιδί περνούσε απ' τη μια κατάσταση στην άλλη πολύ γρήγορα. Για τα κορίτσια η κρίσιμη καμπή ήταν ένας πρόωρος γάμος ή το μοναστήρι, ενώ για τα αγόρια η χωρίς καθυστέρηση είσοδος σε κάποιο "επάγγελμα": στρατιωτική καριέρα ή ακόλουθος κάποιου άρχοντα, αν ήταν παιδί από πλούσια οικογένεια, μαθητεία κοντά σ' έναν τεχνίτη, αν ήταν ταπεινής καταγωγής» (Μ. Ρειμόν -Ριβιέ, 1989: 17).

3.2. Ανάπτυξη του κοινωνικού εαυτού - Οι διαφορετικές προσεγγίσεις

Το βασικό ερώτημα του πώς αναπτύσσεται το παιδί από τη στιγμή της γέννησής του και μετά έχει απασχολήσει τους επιστήμονες διάφορων κλάδων των ανθρωπιστικών επιστημών, οι οποίοι έχουν διατυπώσει σημαντικές θεωρίες δίνοντας έμφαση σε διαφορετικές πτυχές της προσωπικότητας. Ψυχίατροι όπως ο Φρόυντ (S. Freud), ο Πιαζέ (J. Piaget) και ο Έρικσον (E.H. Erikson), κοινωνιολόγοι της λειτουργιστικής προσέγγισης, όπως ο Ντυρκέμ (E. Durkheim κ.ά.), της μαρξιστικής σχολής, όπως ο Αλτουσέρ (L. Althuser κ.ά.), αλλά και της συμβολικής αλληλεπίδρασης, όπως ο Μιντ (G.H. Mead κ.ά), φιλόσοφοι και παιδαγωγοί έχουν ασχοληθεί διεξοδικά με το θέμα της ανάπτυξης και της κοινωνικοποίησης του παιδιού.

Όλες οι προσεγγίσεις δίνουν έμφαση–άλλοτε περισσότερο άλλοτε λιγότερο – στα κοινωνικά στοιχεία που συνθέτουν την προσωπικότητα του ατόμου. Οι σύγχρονες απόψεις για την κοινωνικοποίηση συμφωνούν στο ότι κάθε άτομο από τη γέννησή του δέχεται επιδράσεις από το κοινωνικό του περιβάλλον, οι οποίες διαμορφώνουν σημαντικά την προσωπικότητά του.

Ο Ζ. Φρόυντ (S. Freud, 1856-1939) με τη θεωρία την οποία ανέπτυξε (ψυχαναλυτική μέθοδος) άσκησε σημαντική επίδραση στην εξέλιξη της ψυχολογίας, αλλά και στην ανάπτυξη των άλλων κοινωνικών επιστημών, των τεχνών και της φιλοσοφίας. Ο Φρόυντ, που ως ψυχίατρος είναι γνωστός κυρίως για την ανάπτυξη της θεωρίας της προσωπικότητας, διατύπωσε μια θεωρία που έχει δύο διαστάσεις.

Η πρώτη διάσταση αφορά τα **ψυχο-σεξουαλικά στάδια ανάπτυξης** του ατόμου (στοματικό, πρωκτικό, φαλλικό, λανθάνουσας σεξουαλικότητας και γενετήσιας σεξουαλικότητας). Το καθένα από αυτά τα στάδια αντιστοιχεί με μια διαφορετική σωματική ζώνη ικανοποίησης και με διαφορετικές χρονικές περιόδους της ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον Φρόυντ, η φυσιολογική ανάπτυξη του ατόμου προϋποθέτει την καταστολή των σεξουαλικών και επιθετικών ορμών του και την ταύτισή του με τα κοινωνικώς αποδεκτά πρότυπα του πατέρα ή της μητέρας, καθώς και την ανάπτυξη της κοινωνικής του συνείδησης.

Η δεύτερη διάσταση αφορά την **ψυχική οργάνωση** της προσωπικότητας και σχετίζεται περισσότερο με την ανάπτυξη του κοινωνικού εαυτού. Σύμφωνα με τον Φρόυντ, η προσωπικότητα του ατόμου αποτελείται από τρία μέρη:

- Το **«εκείνο»** (id), το οποίο περιλαμβάνει τα βιολογικά ένστικτα και τις ροπές και λειτουργεί με βάση την άμεση ικανοποίηση των αναγκών (το ασυνείδητο).
- Το **«υπερεγώ»** (superego), το οποίο αποτελεί το σύνολο των κανόνων συμπεριφοράς που η κοινωνία επιβάλλει στα μέλη της.
- Το **«εγώ»** (ego), που αποτελεί τη συνειδητή πλευρά της προσωπικότητας, τις ψυχικές λειτουργίες με τις οποίες το άτομο ενεργεί. Το «εγώ» έχει ως βάση την πραγματικότητα. Αυτό σημαίνει ότι ρυθμίζεται από τις εσωτερικές παρορμήσεις του «εκείνο», αλλά και από τους περιορισμούς και τις απαγορεύσεις που επιβάλλει η κοινωνία.

Από το «εκείνο», δηλαδή το ασυνείδητο, αναδύονται οι παρορμήσεις, τα ένστικτα και οι βιολογικές ορμές, οι οποίες συχνά συγκρούονται με το «υπερεγώ», δηλαδή την κοινωνία και τον πολιτισμό. Για να μπορέσει το άτομο να αντιμετωπίσει καταστάσεις που του προκαλούν ένταση και άγχος, καταφεύγει συχνά σε **μηχανισμούς άμυνας**. Ο Φρόυντ έχει περιγράψει έναν αριθμό αμυντικών μηχανισμών, οι οποίοι είναι κυρίως έργο του«εγώ». Λειτουργούν όμως υποσυνείδητα και αποσκοπούν στην εξασφάλιση μιας ισορροπίας μεταξύ των τριών μερών της προσωπικότητας. Επομένως το «εγώ» λειτουργεί συχνά ως εξισορροπητικός μηχανισμός ανάμεσα στο «εκείνο» και το «υπερεγώ».

Αξίζει να επισημάνουμε ότι οι σύγχρονες θεωρίες κοινωνικοποίησης δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στο κοινωνικό περιβάλλον και στις συνειδητές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ατόμων και λιγότερο στο ασυνείδητο και τα βιολογικά ένστικτα των ανθρώπων, τα οποία άλλωστε έχουν αμφισβητηθεί από σχεδόν όλους τους κοινωνιολόγους και τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους*.

Πίνακας 3.1. Ενδεικτικοί μηχανισμοί άμυνας, λειτουργίες, παραδείγματα εφαρμογής

Μηχανισμός άμυνας	Περιγραφή της λειτουργίας	Παράδειγμα
Απώθηση	Το άτομο απωθεί στο ασυνείδητο ανεπιθύμητες επιθυμίες, σκέψεις, παρορμήσεις, εμπειρίες που αντιτίθενται στις επιταγές του εγώ.	Το άτομο προσπαθεί να ξεχάσει κάποιο δυσάρεστο γεγονός όπως μια λογομαχία ή μια τραυματική εμπειρία κτλ.
Άρνηση	Το άτομο αποφεύγει να αντιμετωπίσει δυσάρεστες σκέψεις, συναισθήματα και γεγονότα που του προξενούν άγχος, αρνούμενο την πραγματικότητα.	Ένα παιδί που έχασε τη μητέρα του μπορεί να αντιμετωπίζει το συμβάν σαν αυτή να έχει φύγει για ένα μακρινό ταξίδι.
Εκλογίκευση	Το άτομο προσπαθεί να δώσει μια λογική εξήγηση στη συμπεριφορά του ή σε μια επιδίωξή του η οποία δεν είχε τα επιθυμητά αποτελέσματα.	Κάποιος που απολύεται από τη δουλειά του μπορεί να εκλογικεύσει το δυσάρεστο γεγονός λέγοντας:«έτσι κι αλλιώς δεν ήταν και η ιδανική δουλειά».
Παλινδρόμηση	Το άτομο επιστρέφει σε προηγούμενα στάδια της ανάπτυξης του που ήταν πιο ευχάριστα.	Ένα παιδί επιστρέφει σε συμπεριφορές ή καταστάσεις βρεφικής ηλικίας, όπως είναι η νυχτερινή ενούρηση, η πιπίλα κτλ.
Προβολή	Το άτομο προβάλλει σε άλλους τάσεις, σκέψεις και κίνητρα που στο ίδιο προκαλούν άγχος ή δεν του είναι αποδεκτά.	Το συναίσθημα του φόβου αποδίδεται στον άλλον: «Δεν τον φοβάμαι εγώ, αυτός με φοβάται».
Μετάθεση	Το άτομο εκδηλώνει σε ένα άλλο αντικείμενο μια παρόρμηση του, διότι δεν μπορεί να την εκδηλώσει στο ίδιο το αντικείμενο που του προκαλεί τη δυσάρεστη κατάσταση.	Κάποιος που έχει θυμώσει στη δουλειά του με το αφεντικό του, δεν μπορεί όμως να εκδηλώσει το θυμό του στον ίδιο, όταν γυρίζει σπίτι του, ξεσπάει στη γυναίκα του.
Εξιδανίκευση	Το άτομο του οποίου οι παρορμήσεις, οι επιθυμίες, οι σκέψεις κτλ. δεν είναι κοινωνικά αποδεκτές και του προκαλούν άγχος/ ενοχές στρέφεται σε αποδεκτές μορφές συμπεριφοράς.	Το άτομο με έντονα συναισθήματα επιθετικότητας γίνεται ειρηνιστής.

Πηγή: Ν. Γ. Παπαδόπουλος, Ψυχολογία (ε΄ έκδοση), Αθήνα 1997, σ. 133-136 και Μ. Μακρόγλου κ.ά., *Στοιχεία γενικής και εξελικτικής ψυχολογίας*, Β΄τάξη, 1ου Κύκλου, Τομέας Υγείας και Πρόνοιας, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2003, σ. 57-58 (επεξεργασία Α. Βερβέρη).

Οι κοινωνικοί επιστήμονες που υιοθετούν την προσέγγιση της **κοινωνικής (συμβολικής) αλληλεπίδρασης,** όπως ο Τζ. Μιντ (G.H. Mead, 1863-1931), αναφέρθηκαν ιδιαίτερα στις φάσεις ανάπτυξης του παιδιού και στις διεργασίες που τις συνοδεύουν. Τι σημαίνει όμως για τον Μιντ κοινωνική αλληλεπίδραση;

Πρόκειται για μια διαδικασία κατά την οποία η στενή σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα σε δύο (ή περισσότερους) ανθρώπους (με το παιχνίδι, τη συναναστροφή κτλ.) οδηγεί στη διαμόρφωση, μέρα με τη μέρα, μιας σχεδόν ιδιωτικής γλώσσας, ενός κώδικα επικοινωνίας μεταξύ τους, μέσω του οποίου παράγονται νοήματα και συμβολισμοί.

Τα στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού είναι κατά τον Μιντ τρία:

1. Το **προπαρασκευαστικό στάδιο** της ασυντόνιστης, δοκιμαστικής και τυχαίας συμπεριφοράς, που συνοδεύεται από μιμήσεις.

2. Το στάδιο **του ατομικού παιχνιδιού**, κατά το οποίο το παιδί παίζει διαφορετικούς ρόλους. Για παράδειγμα, μπορεί να αλλάζει ρόλους, χωρίς συντονισμό ή λογική τάξη, και από ασθενής να γίνεται γιατρός ή από μαθητής δάσκαλος. Κατά το στάδιο αυτό οι «σημαντικοί άλλοι», που είναι συγκεκριμένα πρόσωπα από το κοινωνικό του περιβάλλον με τα οποία το παιδί έχει άμεσες, συχνές και στενές επαφές, ασκούν ιδιαίτερη επίδραση στη διαμόρφωση των προτύπων συμπεριφοράς του.

3. Το στάδιο του **ομαδικού παιχνιδιού**, κατά το οποίο συντελείται μετάβαση από τους απλούς ρόλους του ατομικού παιχνιδιού σε οργανωμένους κοινωνικούς ρόλους (με κανόνες, πρότυπα συμπεριφοράς, προσδοκίες). Σε αυτό το στάδιο πραγματοποιείται μέσω της κοινωνικοποίησης η αφομοίωση όλο και περισσότερων ρόλων και το παιδί σχηματίζει την εικόνα αυτού που ο Μιντ ονόμασε «γενικευμένο άλλο», δηλαδή αφομοιώνει τις στάσεις και τις αντιλήψεις που επικρατούν σε μια κοινωνία σε σχέση με τους διαφορετικούς ρόλους. Μέσω αυτής της αφομοίωσης των πολλαπλών ρόλων τα παιδιά εξελίσσονται σε κοινωνικά όντα.

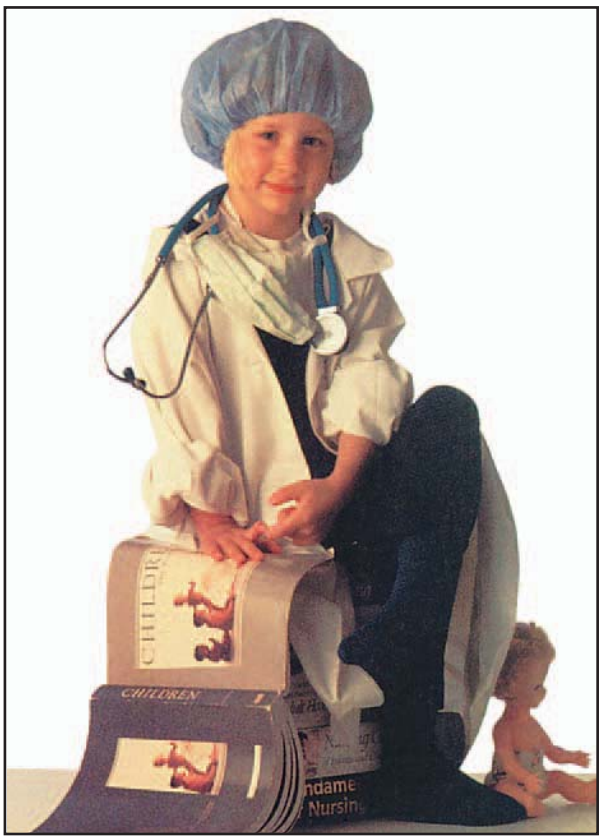

Εικ.3.3 Μαθαίνουμε υποδυόμενοι μελλοντικούς ρόλους (J. Shepard & R. Greene, *Sociology & You,* National Textbook Co., Chicago, 2001).

Εικ. 3.4 «Τα μήλα»: το ομαδικό παιχνίδι συμβάλλει στην εκμάθηση των κανόνων της κοινωνικής ζωής (προσωπικό αρχείο Ε. Κουμάνταρη).

Με την προσέγγισή του ο Μιντ συνέβαλε (όπως είδαμε στο κεφάλαιο 1) στη διχοτόμηση του εαυτού στο «εμέ» και το «εγώ». Ο «εαυτός» αποδίδεται με την έννοια του κοινωνικού «εμέ» (Me) σε αντιδιαστολή με το ψυχικό «εγώ» (I). «Το Εμέ αποτελεί τη σταθερή δομή του Εαυτού, σε αντίθεση με το Εγώ το οποίο αποτελεί την αυθόρμητη πλευρά του» (Χρ. Νόβα-Καλτσούνη, 2000:212). Το «εμέ» αντιπροσωπεύει την κοινωνία, δηλαδή όλο εκείνο το σύστημα των προτύπων και των αξιών που αφομοιώνονται με την κοινωνικοποίηση. Το «εγώ» αντιπροσωπεύει τις παρορμήσεις του ατόμου, το αυθόρμητο και απρόβλεπτο μέρος του κοινωνικού του εαυτού.

Οι κοινωνιολόγοι που υιοθετούν **τη λειτουργιστική** ή **τη μαρξιστική** προσέγγιση της κοινωνικοποίησης δεν συμπεριλαμβάνουν στην οπτική τους τις έμφυτες παρορμήσεις και τα ένστικτα του ατόμου. Αντίθετα, δίνουν έμφαση στην επίδραση που ασκεί το κοινωνικό περιβάλλον στην ανάπτυξη του ατόμου.

Η κοινωνικοποίηση λοιπόν, σύμφωνα με τους κοινωνιολόγους που υιοθετούν τη λειτουργιστική προσέγγιση, αποσκοπεί:

- στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου,
- στην αποδοχή των προτύπων συμπεριφοράς από όλα τα μέλη της κοινωνίας,
- στην ένταξη των ατόμων στους κοινωνικούς θεσμούς και
- στη διασφάλιση και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.

Έτσι, οι λειτουργιστές εξηγούν την κοινωνικοποίηση ως μια διαδικασία που περιλαμβάνει τους τρόπους με τους οποίους η ομάδα (ή συνολικά η κοινωνία) εργάζεται από κοινού για τη δημιουργία σταθερών κοινωνικών σχέσεων.

Αντίθετα, οι μαρξιστές προσεγγίζουν την κοινωνικοποίηση ως μια διαδικασία μέσω της οποίας διαιωνίζεται η καθεστηκυία τάξη πραγμάτων. Όταν για παράδειγμα, οι άνθρωποι κοινωνικοποιούνται, αποδέχονται την οικογενειακή τους καταγωγή μέσω της εκμάθησης των κοινωνικών κανόνων που προσιδιάζουν στην κοινωνική τους τάξη (ή την κοινωνική τους θέση). Οι μαρξιστές θεωρούν ότι οι άνθρωποι μαθαίνουν να αποδέχονται την κοινωνική τους θέση, πριν ακόμα αποκτήσουν συνείδηση των οικονομικών σχέσεων κυριαρχίας. Μαθαίνουν δηλαδή από νεαρή ηλικία όλους τους κανόνες που διέπουν τη θέση τους και στη συνέχεια αποκτούν συνείδηση της κατάταξής τους στο κοινωνικό πλαίσιο ως κάτι το εντελώς φυσικό. Κατά συνέπεια η κοινωνικοποίηση συντηρεί τα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά προνόμια των κυρίαρχων τάξεων μέσω δομών όπως, για παράδειγμα, η εκπαίδευση, η οποία αναπαράγει τις κοινωνικές θέσεις.

3.3 Φορείς κοινωνικοποίησης

Η ζωή μας καθορίζεται από ένα σύνολο σχέσεων και δραστηριοτήτων (οικογένεια, εργασία, εκπαίδευση κτλ.). Ο άνθρωπος συμμετέχει σε αυτές τις δραστηριότητες με τρόπο τυπικό, που σημαίνει ότι οι συμπεριφορές όλων των συμμετεχόντων είναι αναμενόμενες και κοινωνικά προσδιορισμένες. Τα άτομα μέσα σε αυτό το πλαίσιο καταλαμβάνουν διαφορετικές κοινωνικές θέσεις, από τις οποίες απορρέουν διαφορετικοί κοινωνικοί ρόλοι. Πέρα όμως από τις τυπικές και αναμενόμενες συμπεριφορές, τα άτομα επιτελούν τους ρόλους που αναλαμβάνουν με τρόπο ουσιαστικό, ανάλογα με τις αντιλήψεις και τα βιώματά τους. Συνεπώς δεν «ερμηνεύουν» κατά τον ίδιο τρόπο τους κοινωνικούς ρόλους: άλλα ταυτίζονται πλήρως με τις αναμενόμενες συμπεριφορές και άλλα διαφοροποιούνται ή αποκλίνουν από αυτές.

Γιατί ο δάσκαλος βαθμολογεί το μαθητή; Γιατί ο εργοδότης ελέγχει τον εργαζόμενο; Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα είναι ότι μέσα σ' αυτές τις σχέσεις οι θέσεις που καταλαμβάνουμε είναι ιεραρχημένες. Η ιεραρχία αυτή οφείλεται σε ένα σύστημα θέσεων που προσδιορίζει την κάθε δραστηριότητα (οικογενειακή, εκπαιδευτική ή εργασιακή) και περιλαμβάνει τις τυποποιημένες και αναμενόμενες συμπεριφορές, δηλαδή τον **κοινωνικό θεσμό**. Επομένως ένας κοινωνικός θεσμός συνίσταται από ένα σύστημα θέσεων και αποσκοπεί στην εκπλήρωση μιας βασικής λειτουργίας της κοινωνίας. Για παράδειγμα, το σχολείο συγκροτείται από πολλές κοινωνικές θέσεις (π.χ. δάσκαλος, μαθητής, διευθυντής, σχολικός σύμβουλος, διευθυντής εκπαίδευσης, υπεύθυνος ΣΕΠ, γονέας κτλ.) με ανάλογους ρόλους (αναμενόμενες και τυποποιημένες συμπεριφορές). Οι ρόλοι αυτοί αποσκοπούν στην εκπλήρωση της εκπαιδευτικής λειτουργίας (δηλαδή της μάθησης), ανεξάρτητα από το βαθμό επιτυχίας στην πράξη.

Στις κοινωνίες μας υπάρχει συχνά μια ταύτιση των φορέων κοινωνικοποίησης με τους θεσμούς. Αυτό συμβαίνει γιατί οι κοινωνίες στις οποίες ζούμε είναι οργανωμένες με ένα συστηματικό τρόπο και διέπονται από πλέγμα κανόνων που τις περισσότερες φορές είναι τυπικοί.

Οι φορείς της κοινωνικοποίησης είναι πολυάριθμοι: οικογένεια, σχολείο, παρέα συνομηλίκων, Εκκλησία, Μ.Μ.Ε., κράτος. Συνήθως αναφερόμαστε σε δύο κατηγορίες φορέων κοινωνικοποίησης:

- στους **πρωτογενείς φορείς**, όπως η οικογένεια και η παρέα των συνομηλίκων κτλ., στους οποίους η αλληλεπίδραση των μελών της κοινωνικής ομάδας χαρακτηρίζεται από στενές διαπροσωπικές και συναισθηματικές σχέσεις και
- στους **δευτερογενείς φορείς**, όπως το σχολείο, η Εκκλησία, ο χώρος εργασίας και το κράτος, στους οποίους οι σχέσεις μεταξύ των ατόμων (π.χ. δασκάλων-μαθητών, εργοδοτών-εργαζομένων κτλ.) ρυθμίζονται βάσει συγκεκριμένων προδιαγραφών και είναι περισσότερο τυπικές.

Οι πρωτογενείς και οι δευτερογενείς φορείς (κοινωνικές ομάδες) συνυπάρχουν και ασκούν την επιρροή τους καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής των ανθρώπων. Ωστόσο, οι πρωτογενείς φορείς (και ιδίως η οικογένεια), ασκούν σημαντική επίδραση στην κοινωνικοποίηση των παιδιών, ενώ οι δευτερογενείς φορείς κοινωνικοποίησης ασκούν σημαντική επίδραση στα μετέπειτα στάδια της ζωής των ανθρώπων.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα παρατηρείται μια μείωση της σημασίας κάποιων φορέων (π.χ. της οικογένειας) οι οποίοι παλαιότερα είχαν την αποκλειστική ευθύνη για την κοινωνικοποίηση του ατόμου, ενώ μέρος των λειτουργιών αυτών των φορέων έχει εκχωρηθεί σε άλλους φορείς (π.χ. στην εκπαίδευση).

Επίσης, είναι σημαντικό να τονίσουμε την ασυμφωνία ή τη σύγκρουση των προτύπων που προβάλλονται από τους παλιούς και τους νεοσύστατους φορείς κοινωνικοποίησης, φαινόμενο που στη σύγχρονη εποχή παρατηρείται συχνότερα από ό,τι άλλοτε (π.χ. τα πρότυπα που προβάλλονται από τα Μ.Μ.Ε. έναντι των προτύπων που διαμορφώνονται από την οικογένεια ή τη θρησκεία).

3.3.1 Πρωτογενείς φορείς κοινωνικοποίησης

Οικογένεια

Ως πρωτογενής φορέας κοινωνικοποίησης, η οικογένεια διαμορφώνει σημαντικά τους κανόνες, τις συνήθειες, τις αξίες και τις αντιλήψεις του παιδιού από τη στιγμή της γέννησής του. Ειδικότερα, η οικογένεια αποτελεί τον καθοριστικής σημασίας φορέα τόσο για την επιβίωση όσο και για τη συναισθηματική ανάπτυξη του ατόμου κατά την παιδική του ηλικία.

Σε κάθε κοινωνία οι όροι συγγένειας, η δομή και το μέγεθος της οικογένειας αποτελούν παράγοντες που οδηγούν σε διαφορετικούς τρόπους συμπεριφοράς. Η οικογένεια ωστόσο παραμένει και σήμερα ένας βασικός τόπος στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης και ένα καταφύγιο αλληλεγγύης για τα άτομα παρ' όλες τις διαφοροποιήσεις που έχουν επέλθει στο θεσμό, στον οποίο παρατηρείται μια περισσότερο χαλαρή σύνδεση των μελών από ό,τι παλαιότερα (ελεύθερη συμβίωση, διαζύγια, αυτονόμηση του ατόμου από την οικογένεια).

Το παρακάτω συμπέρασμα, στο οποίο καταλήγει μεταξύ άλλων η έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε., δείχνει την τάση των νέων να επικοινωνούν ουσιαστικά με τους γονείς τους. «Οι νέοι επιδιώκουν να συζητούν με τους γονείς τους, και μάλιστα τα κορίτσια περισσότερο από τα αγόρια. Θέματα που τους απασχολούν είναι αυτά των σπουδών, του σχολείου, οικονομικά και επαγγελματικά, εύρεσης εργασίας. Επίσης συζητούν, ιδιαίτερα τα κορίτσια, τα αισθηματικά και τις σχέσεις με το άλλο φύλο. Πάντως τα προς συζήτηση θέματα ποικίλλουν από σοβαρά ή όχι, επίκαιρα, θέματα προβληματισμού. Αυτό δείχνει τη μεγάλη ανάγκη επικοινωνίας που έχουν οι νέοι, στην οποία, με τη σειρά τους, θα πρέπει να ανταποκρίνονται οι γονείς» (Α. Τεπέρογλου, 1999:121).

Παρέα συνομηλίκων

Η παρέα διαμορφώνει τον τρόπο επικοινωνίας, τη σκέψη και τα πρότυπα συμπεριφοράς των παιδιών. Η αποδοχή των κανόνων της ομάδας (π.χ. γλωσσικός κώδικας, ντύσιμο, ποδοσφαιρικές προτιμήσεις) αποτελεί στοιχείο που ευνοεί την αίσθηση του παιδιού ότι

«Χαρακτηριστική περίπτωση...είναι η μοτοσικλέτα, η χρήση της οποίας προωθείται από κάθε σχεδόν κυρίαρχη νεανική κουλτούρα και, επιπλέον, από τη βιομηχανία και τη διαφήμιση, την τελευταία τριακονταετία, ως απαραίτητο νεανικό "αξεσουάρ". Παράλληλα, κάθε χρόνο προβάλλεται και ένας νέος τύπος της, με περισσότερα κυβικά, μεγαλύτερη ταχύτητα ή νέα εμφάνιση.

Ένας νέος...μεταξύ δεκαπέντε και είκοσι περίπου χρόνων, ευλόγως δεν μπορεί να ανταποκριθεί στην επιθυμία του για νέα ή "καλή" μοτοσικλέτα και πολύ συχνά δεν μπορεί να την αποκτήσει καθόλου. Επηρεαζόμενος από τη μόδα, τις διαφημίσεις αλλά και τις προσωπικές του ανάγκες (η μοτοσικλέτα χρησιμεύει ως μέσο φυγής, "εκτόνωσης" αναπλήρωσης κοινωνικού αναστήματος και στάτους σε σχέση με την ομάδα συνομηλίκων και τις κοπέλες, ενώ ταυτόχρονα ικανοποιεί και τις πραγματικές ανάγκες κίνησης και αναψυχής), ο νέος αυτός θα προσπαθήσει, ενδεχομένως, να αποκτήσει κάποια παλιά και χρησιμοποιημένη. Τότε θα εξασκηθεί στη μεγάλη ταχύτητα, στο ανταγωνιστικό προσπέρασμα (στις "κόντρες"), στους ελιγμούς, προκειμένου να μην "του τη βγαίνουν" οι μοντέρνες μοτοσικλέτες μεγάλων κυβικών... Με άλλα λόγια, θα γίνει μηχανόβιος ή "καμικάζι" βάζοντας ενδεχομένως σε κίνδυνο τη ζωή του και τους άλλους, στο μέτρο που η μοτοσικλέτα αυτή θα είναι η μόνη, δύσκολα αποκτημένη και υπό τη συνεχή απειλή του ανταγωνισμού ευρισκόμενη διέξοδός του». (Α.Αστρινάκης, 991:34-35).

ανήκει στην ομάδα των συνομηλίκων. Η αποτελεσματικότητα της επιρροής της παρέας εξαρτάται από τη συχνότητα της επαφής και είναι ιδιαίτερα σημαντική και κρίσιμη μέχρι την ενηλικίωση του ατόμου. Με την παρέα τα παιδιά ανεξαρτητοποιούνται από την οικογένεια, αναπτύσσουν αυτοπεποίθηση και κοινωνικές δεξιότητες (π.χ. επικοινωνία, συνεργασία, ομαδικότητα). Υπάρχει ωστόσο η πιθανότητα να ακολουθήσουν αρνητικά πρότυπα συμπεριφοράς (π.χ. εξαρτησιογόνες ουσίες, χουλιγκανισμός, κόντρες με τις μοτοσικλέτες) στην προσπάθειά τους να αντιδράσουν στο οικογενειακό περιβάλλον και να προβάλουν μια κακώς εννοούμενη ανεξαρτησία.

Σε πολλές κοινωνίες (και ιδίως στις δυτικές) η διαδικασία ωρίμανσης του ατόμου αποδίδεται με έννοιες που αποτελούν ταυτόχρονα και ταξινομικές κατηγορίες όπως«παιδί»,«έφηβος» και «ενήλικος». Οι παραπάνω κατηγορίες, που περιγράφουν τη φάση ωρίμανσης ή γήρανσης του ατόμου δεν είναι μόνο εργαλεία των κοινωνικών επιστημόνων, είναι ορατές και παρατηρήσιμες μέσα στις ίδιες τις ομάδες που συγκροτούν τα μέλη κάθε κατηγορίας (παρέες, λέσχες κτλ.). Αν σκεφτούμε τι είναι αυτό που κάνει τις πιο πάνω κατηγορίες διακριτές, θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι αυτό που τις οριοθετεί -και επομένως διαφοροποιεί την παρέα των παιδιών από την παρέα των εφήβων ή την παρέα των ενηλίκων- είναι η εμπειρία της κοινωνικοποίησης. Παρέες και σύλλογοι είναι μορφές (τυπικές ή άτυπες, δεν έχει και τόσο σημασία) που προσδιορίζουν τις επιλογές μας (ανήκουμε σε αυτή τη λέσχη και όχι στην άλλη), εκφράζουν το αίσθημα του ότι ανήκουμε κάπου (επιλέγουμε αυτούς για παρέα και όχι τους άλλους) και σκιαγραφούν κομμάτι του κοινωνικού μας εαυτού ή της κοινωνικής μας ταυτότητας («είμαστε οικολόγοι» ή «είμαστε ροκάδες»).

Εικ. 3.5 «Τα κάλαντα» του Νικηφόρου Λύτρα (*Οι Έλληνες ζωγράφοι: ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής,* εκδ. Μέλισσα 1974).

3.3.2 Δευτερογενείς φορείς κοινωνικοποίησης

Σχολείο

Το εκπαιδευτικό σύστημα μιας χώρας μεταβιβάζει στη νέα γενιά τις κοινές παραδόσεις, αλλά και τη συσσωρευμένη γνώση της κοινωνίας.

Στις προβιομηχανικές κοινωνίες οι γνώσεις μεταβιβάζονταν εμπειρικά από γενιά σε γενιά. Το σχολείο ως θεσμός είναι δημιούργημα των κοινωνιών του 19ου αιώνα, ενώ η γενίκευσή του στο δυτικό κόσμο πραγματοποιήθηκε τον 20ό αιώνα. Σήμερα η εκπαίδευση λειτουργεί συμπληρωματικά με την οικογένεια ως προς την εκμάθηση προτύπων συμπεριφοράς.

Το εκπαιδευτικό σύστημα κάθε χώρας συνδέεται επίσης με τις ανάγκες για τη μελλοντική επαγγελματική κοινωνικοποίηση της νέας γενιάς και για την απόκτηση κοινωνικών δεξιοτήτων (κριτική σκέψη, συνεργασία, ομαδικότητα), που είναι απαραίτητα εφόδια για κάθε άτομο-μέλος της κοινωνίας.

Ο Βέμπερ (M. Weber, 1864-1920) θεωρούσε ότι η θρησκευτική συμπεριφορά είναι στην ουσία προσανατολισμένη προς τον επίγειο κόσμο. Σύμφωνα με τον Βέμπερ, η εμφάνιση του προτεσταντισμού, ο οποίος έδινε έμφαση στις αξίες της ασκητικής ζωής, της αποταμίευσης, της σκληρής εργασίας και της επένδυσης,

Εικ. 3.6 Θεατρική και μουσική εκδήλωση του Γυμνασίου Βλαχοκερασιάς, Δήμου Σκιρίτιδας Αρκαδίας, αφιερωμένη στη λαϊκή παράδοση (Φωτογραφικό Αρχείο Γυμνασίου Βλαχοκερασιάς).

Θρησκεία

Για την κοινωνιολογία η θρησκεία αποτελεί έναν κοινωνικό θεσμό που πραγματεύεται τη σχέση των ανθρώπων με το θείο. Αναφέρουμε παρακάτω, ενδεικτικά κάποιες από τις σκέψεις των θεμελιωτών της κοινωνιολογίας σχετικά με τη θρησκεία που αφορούν την κοινωνική ένταξη και την κοινωνικοποίηση του ατόμου.

Σύμφωνα με τον Ντυρκέμ (E. Durkheim, 1858-1917), η θρησκεία αποτελεί προβολή και θεοποίηση της ίδιας της ανθρώπινης κοινωνίας. Μέσα από τη διδασκαλία του θρησκευτικού δόγματος και τις θρησκευτικές τελετές επιβεβαιώνεται η συλλογική ταυτότητα των ομοθρήσκων (π.χ.«εμείς οι χριστιανοί», «εμείς οι μουσουλμάνοι», «εμείς οι εβραίοι») και ενισχύονται τα ιδανικά και οι αξίες της κοινωνίας. Η θρησκεία είναι στενά συνδεδεμένη με την εμπειρία της κοινότητας* γιατί ενισχύει τους δεσμούς μεταξύ των μελών της και ενώνει τους ομοθρήσκους.

συνδέεται ιστορικά με την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ευρώπη. Είναι προφανές επομένως ότι η θρησκεία μπορεί να επηρεάσει τον οικονομικό και τον επαγγελματικό προσανατολισμό των ανθρώπων.

Σύμφωνα με τη σύγχρονη λειτουργιστική θεωρία, η οποία αναμφίβολα έχει επηρεαστεί από τη σκέψη του Ντυρκέμ, η θρησκεία αποτελεί το φορέα κοινωνικοποίησης που συντείνει στη σύνδεση των μελών και εν τέλει στην ενοποίηση και συνοχή της κοινωνίας με διάφορους τρόπους:

α. Επηρεάζει τα πρότυπα συμπεριφοράς των ομόθρησκων ατόμων.

β. Διαμορφώνει τους κοινωνικούς κανόνες και τις συμπεριφορές τους.

γ. Δραστηριοποιείται με παρεμβάσεις κοινωνικού περιεχομένου (π.χ. δωρεά οργάνων, συσσίτια για απόρους, προγράμματα για νέους).

Πολλές φορές ο θρησκευτικός λόγος μπορεί να λει-

τουργήσει απελευθερωτικά για τα μέλη μιας κοινωνίας. Σημαντική εξάλλου είναι η συμμετοχή χριστιανών κληρικών στα κινήματα κοινωνικής διαμαρτυρίας κατά της εκμετάλλευσης, της αποικιοκρατίας και του ρατσισμού στη Λατινική Αμερική, στη Νότια Αφρική και τις Η.Π.Α. κατά τον 20ό αιώνα.

Εκτός από το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει στην κοινωνικοποίηση και στην ενίσχυση των ηθικών αξιών και προτύπων των ομοθρήσκων, η θρησκεία αποτελεί επίσης σημαντικό φορέα κοινωνικής στήριξης έναντι των αντιφάσεων της ζωής.

ρόλους, κατασκευάζουν είδωλα, με ένα λόγο μπορούν να επηρεάσουν βαθιά τη σκέψη των ατόμων, αλλά και ολόκληρη την προσωπικότητά τους.

Τι συμβαίνει όμως με τα πρότυπα συμπεριφοράς που προβάλλονται από τα Μ.Μ.Ε. και πώς αυτά επηρεάζουν τη συμπεριφορά των εφήβων; Στο ερώτημα αυτό μπορούν να δοθούν ποικίλες απαντήσεις, μια και υπάρχει πλήθος αναφορών για τα πρότυπα που προβάλλονται από τα Μ.Μ.Ε. Βέβαια η άκριτη, παθητική αποδοχή των προϊόντων των Μ.Μ.Ε. από τις πολύ νεαρές ηλικίες - θέμα

Ε3.7 *Το προσκύνημα στον Άγιο Αχίλλειο Λάρισας:* το θρησκευτικό συναίσθημα διαπερνά ανθρώπους διαφορετικών τάξεων, επαγγελμάτων και ηλικιών (φωτογραφικό αρχείο Ε. Κουμάνταρη).

Μ.Μ.Ε.

Η επίδραση των Μ.Μ.Ε. στη ζωή του ανθρώπου μελετάται από πολλούς κοινωνικούς επιστήμονες στον κόσμο για όλες τις ηλικιακές ομάδες, αλλά ιδιαίτερα για τα παιδιά. Τα Μ.Μ.Ε. ψυχαγωγούν, ενημερώνουν, μορφώνουν, ασκούν κριτική, ειλικρινή ή ιδιοτελή, επηρεάζοντας την κοινή γνώμη, αλλά κυρίως προβάλλουν πρότυπα συμπεριφοράς, αναδεικνύουν κοινωνικούς

που απασχολεί ευρύτερα την κοινωνία - επιβάλλει την ενεργοποίηση των πολιτών, αλλά και των δημοσιογράφων, ώστε να ελέγχονται με όρους ποιότητας τα προσφερόμενα αγαθά των ηλεκτρονικών Μ.Μ.Ε. (τηλεόραση, διαδίκτυο). Οι νέοι, ως πιο ευάλωτοι δέκτες, μιμούνται ή ταυτίζονται πολλές φορές με διάφορα είδωλα. Βέβαια η μίμηση ή η ταύτιση αυτή αντανακλά τις ανάγκες της διαφήμισης και της αγοράς και όχι τις δικές τους ανάγκες.

Εικ. 3.8α Ν. Κακλαμανάκης, ολυμπιονίκης (Φωτογραφικό Αρχείο Associated Press και Reuters).

Οι νέοι συχνά ταυτίζονται με τα είδωλα της εποχής

«...Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης προτιμούν γεγονότα που έχουν το στοιχείο του δράματος και της σύγκρουσης. Οι τεχνολογικές εξελίξεις των τελευταίων ετών επιτρέπουν τη μετάδοση καταστροφών, κοινωνικών συγκρούσεων και ανθρώπινων συμφορών, οι οποίες έχουν μικρό κόστος και μεγάλη ακροαματικότητα (Reality-TV).
Όσοι υποστηρίζουν την προβολή της βίας, της εγκληματικότητας και της ανθρώπινης δυστυχίας από την τηλεόραση, τονίζουν ότι έτσι ενεργοποιούν τα άτομα στο να βοηθούν τους συνανθρώπους τους υλικά και ηθικά και καλλιεργείται η κοινωνική συνοχή. Οι επικριτές από την άλλη πλευρά επισημαίνουν ότι η Reality-TV μπορεί να δημιουργήσει ανασφάλεια στο κοινό, αφού καταστάσεις οι οποίες θεωρούνταν ότι συμβαίνουν μόνο στις ταινίες επιβεβαιώνονται στην πραγματικότητα, ενώ παραβιάζεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια και η ιδιωτική σφαίρα των ατόμων » (Εφ. Λαμπροπούλου, 1997: 174).

Εικ. 3.8β Έ. Παπαρίζου, νικήτρια της Eurovision 2005 (Φωτογραφικό Αρχείο Associated Press και Reuters).

Κράτος

Το κράτος αποτελεί ένα θεσμοθετημένο φορέα* κοινωνικοποίησης ιδιαίτερα σημαντικό. Ο τρόπος διακυβέρνησης:

- Ασκεί επίδραση στη λειτουργία των σημαντικότερων φορέων κοινωνικοποίησης, όπως είναι η οικογένεια (π.χ. με την αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου), το σχολείο (π.χ. μέσω των προγραμμάτων της εκπαίδευσης, των βιβλίων, του εξεταστικού συστήματος), τα Μ.Μ.Ε. (π.χ. με τον κώδικα δεοντολογίας των δημοσιογράφων, αλλά και με τους κανόνες λειτουργίας τηλεοπτικών σταθμών).
- Διαμορφώνει τα πρότυπα συμπεριφοράς των κυβερνωμένων (π.χ. η συμπεριφορά και το ήθος των κυβερνώντων επηρεάζει το αίσθημα δικαίου του πολίτη, προάγει ή υπονομεύει τη διαφάνεια, την ισονομία κτλ.).

Η κρατική εξουσία επιβάλλει κανόνες σε όλα τα επίπεδα και επηρεάζει τις σχέσεις των ανθρώπων σε επίπεδο οικονομικό (φορολογία, εισοδήματα), σε επίπεδο κοινωνικό (εκπαιδευτικό σύστημα, πρόνοια), σε επίπεδο πολιτικό (ελευθερία γνώμης, συμμετοχή σε συνδικαλιστικές ενώσεις και πολιτικά κόμματα κτλ.).

Βουλή των Εφήβων: θεσμός πολιτικής κοινωνικοποίησης των νέων

Εικ. 3.9 (Φωτογραφικό αρχείο της Βουλής των Ελλήνων).

3.4. Κοινωνικός έλεγχος - Μορφές κοινωνικού ελέγχου

Η υιοθέτηση των αποδεκτών προτύπων συμπεριφοράς και η τήρηση από τα μέλη μιας κοινωνίας των κανόνων που διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις είναι αποφασιστικής σημασίας για τη συνοχή και την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας. Η συστηματική όμως εφαρμογή των κανόνων δεν είναι δεδομένη και μπορεί να παρατηρηθούν αποκλίσεις από τα αποδεκτά πρότυπα συμπεριφοράς. Επομένως ο κοινωνικός έλεγχος ασκείται όταν δεν έχουν εσωτερικευτεί αποτελεσματικά από τα μέλη της κοινωνίας οι αξίες και οι κανόνες συμπεριφοράς και υπάρχουν αποκλίσεις.

Ο **κοινωνικός έλεγχος** είναι το σύνολο των μηχανισμών που χρησιμοποιεί μια κοινωνία, για να γίνουν αποδεκτές οι **αξίες** της και να εφαρμοστούν οι κανόνες της από τα μέλη της. Η έννοια του κοινωνικού ελέγχου καθιερώθηκε αρχικά από τους κοινωνιολόγους με αφορμή τη μελέτη της παραβατικότητας των νέων στο Μεσοπόλεμο.

Ο στόχος του κοινωνικού ελέγχου είναι η εξασφάλιση της τήρησης των κανόνων και των αξιών και η αποτροπή της παραβίασής τους από τους πολίτες. Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται μέσω των θεσμών και των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου οι οποίοι δρουν είτε προληπτικά, πριν δηλαδή από την απόκλιση της συμπεριφοράς του ατόμου από τους κανόνες, είτε κατασταλτικά, μετά την εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς. Οι μορφές κοινωνικού ελέγχου είναι τρεις:1) ο τυπικός κοινωνικός έλεγχος, 2) ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος και 3) ο αυτοέλεγχος.

Ο **τυπικός κοινωνικός έλεγχος** είναι ο θεσμοθετημένος έλεγχος που ασκείται από το κράτος και τα εντεταλμένα όργανά του (π.χ. αστυνομία, δικαστήρια) και ταυτίζεται με την καταστολή και την τιμωρία. Οι ποινές προσδιορίζονται με ακρίβεια από τη νομοθεσία για κάθε περίπτωση παραβίασης κανόνων. Ο τυπικός κοινωνικός έλεγχος εφαρμόζεται σε περιπτώσεις παραβίασης θεμελιωδών αξιών και κανόνων της κοινωνικής ζωής (π.χ. αφαίρεση ανθρώπινης ζωής, κλοπή, στέρηση της ελευθερίας κτλ.).

Ο **άτυπος κοινωνικός έλεγχος** είναι ο μη θεσμοθετημένος έλεγχος που ασκείται όταν κάποιος αποκλίνει από τα πρότυπα συμπεριφοράς της ομάδας. Τα σχόλια των συγγενών, η κριτική των συμμαθητών, οι μορφασμοί και οι χειρονομίες αποτελούν μερικά παραδείγματα άτυπου κοινωνικού ελέγχου, αφού εκφράζουν την επιδοκιμασία ή την αποδοκιμασία μιας πράξης. Ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος εφαρμόζεται κυρίως στις περιπτώσεις παραβίασης λιγότερο θεμελιωδών κανόνων συμπεριφοράς.

Στις μορφές κοινωνικού ελέγχου εντάσσεται και ο **αυτοέλεγχος,** ο εσωτερικός έλεγχος του ατόμου. Πρόκειται για την εσωτερίκευση των αξιών και των κανόνων συμπεριφοράς που επιτυγχάνεται από την περίοδο της πρώιμης κοινωνικοποίησης του ατόμου. Κάθε άτομο αξιολογεί πριν από κάθε ενέργεια τις πιθανές συνέπειες της πράξης του. Οι συνέπειες αυτές το ενθαρρύνουν ή το αποτρέπουν να ενεργήσει, ανάλογα με το βαθμό εσωτερίκευσης των κοινωνικών αξιών. Για παράδειγμα, η επιθυμία μας να αποκτήσουμε παράνομα ένα υλικό αγαθό προσκρούει στον εσωτερικευμένο κοινωνικό κανόνα που αφορά την κλοπή.

Εκτός από τις **κυρώσεις** (π.χ. ποινές, μορφασμοί αποδοκιμασίας) που λειτουργούν εξαναγκαστικά, είτε πρόκειται για τυπικό είτε για άτυπο κοινωνικό έλεγχο, υπάρχουν και οι **επιβραβεύσεις**, όπως είναι η εμψύχωση, η ανταμοιβή, η αναγνώριση (π.χ. αριστείο, κύπελλο, χειροκρότημα).

Στις μέρες μας η έννοια του κοινωνικού ελέγχου (του τυπικού ή του άτυπου) χρησιμοποιείται όλο και λιγότερο και τείνει να αντικατασταθεί με τις έννοιες «κοινωνική προσαρμογή», «ενσωμάτωση» ή «ένταξη».

Εικ.3.10 Επιβράβευση μαθητών: μορφή τυπικού κοινωνικού ελέγχου (Φωτογραφικό Αρχείο Μουσικού Σχολείου Κέρκυρας).

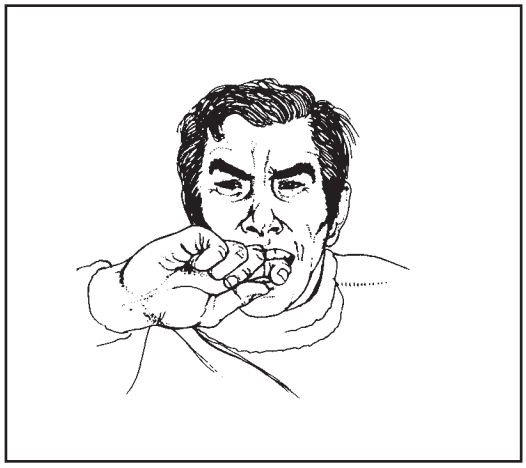

Εικ. 3.11 Χειρονομίες, νεύματα, γκριμάτσες: μορφές άτυπου κοινωνικού ελέγχου (Desmond Morris, *Ανθρωποπαρατήρηση*, εκδ. Αρσενίδη, 1977).

3.5. Η κοινωνικοποίηση ως συνεχής διαδικασία κοινωνικής μάθησης

Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης πραγματοποιείται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του ατόμου. Για το λόγο αυτό μπορούμε να πούμε ότι η κοινωνικοποίηση αποτελεί μια διά βίου κοινωνική μάθηση.

Στην πορεία της ζωής του το άτομο αναλαμβάνει πολλούς και διαφορετικούς **κοινωνικούς ρόλους** (το σύνολο των συμπεριφορών που αναμένονται από ένα άτομο το οποίο κατέχει μια συγκεκριμένη κοινωνική θέση*). Επομένως η κοινωνικοποίηση δεν αφορά μόνο τα παιδιά, αλλά και τους ενηλίκους.

Αλλά και το άτομο επιτελεί μέσα στην οικογένεια κατά τη διάρκεια της ζωής του πολλούς και διαφορετικούς ρόλους: παιδί, σύζυγος, γονέας, γιαγιά, παππούς.

Η πολιτική κοινωνικοποίηση του ατόμου ξεκινά ήδη από την οικογένεια (π.χ. ως παιδί συνοδεύει τους γονείς του στις κάλπες), συνεχίζεται στο σχολείο με τη συμμετοχή του στα μαθητικά συμβούλια και εντείνεται με την ενηλικίωσή του και τη συμμετοχή του σε εκλογές, σε πολιτικά κόμματα, σε ενώσεις ή σε συλλόγους κτλ.

Αντίστοιχα η επαγγελματική κοινωνικοποίηση του ατόμου ξεκινά από την οικογένεια (π.χ. επαγγελματικά πρότυπα των γονέων), συνεχίζεται στο σχολείο με τον επαγγελματικό προσανατολισμό και κλιμακώνεται με την είσοδο του ατόμου στο χώρο της εργασίας.

Μέσω των διαφορετικών κοινωνικών ρόλων που αναλαμβάνει το άτομο εσωτερικεύει τα πρότυπα συμπεριφοράς που οριοθετούν τις ενέργειές του (π.χ. ο ρόλος του πατέρα μέσα στην οικογένεια, ο ρόλος του στο επαγγελματικό πεδίο, ο πολιτικός ή συνδικαλιστικός ρόλος κτλ.). Από τους ρόλους αυτούς απορρέουν διαφορετικές υποχρεώσεις, προσδοκίες, απαιτήσεις, δεξιότητες και δικαιώματα, τα οποία το άτομο θα πρέπει να γνωρίσει προκειμένου να είναι αποτελεσματικό και ευχαριστημένο.

Είναι επίσης πιθανόν στην πορεία της ζωής του το άτομο να αναλάβει κάποιους ρόλους υποχρεωτικούς ή έκτακτους, όπως για παράδειγμα φαντάρος στο στρατό, ασθενής σε νοσοκομείο, οικότροφος, καλόγερος ή ακόμη έγκλειστος σε ίδρυμα. Στις περιπτώσεις αυτές άτομα που είχαν συνηθίσει να ζουν για μεγάλο χρονικό διάστημα με κανόνες που ενδεχομένως είχαν διαμορφώσει οι ίδιοι καλούνται σε κάποια στιγμή της ζωής τους, να ζήσουν μέσα σε συνθήκες οργανωμένης διαβίωσης, όπως είναι ο στρατώνας, ο θάλαμος νοσηλείας, το δωμάτιο ενός οικοτροφείου, το κελί μιας μονής ή μιας φυλακής. Συχνά η είσοδος του ατόμου σε αυτού του είδους τα «κοινόβια» συνοδεύεται από τελετουργίες* μύησης, όπως είναι το κούρεμα, τα καψώνια ή τα ομοιόμορφα ρούχα. Στις περιπτώσεις αυτές οι απαιτήσεις και οι προσδοκίες συμπεριφοράς είναι διαμετρικά αντίθετες από αυτές που το άτομο είχε συνηθίσει μέχρι τότε στη ζωή του. Εύλογο είναι επομένως το ερώτημα για το τι ακριβώς γίνεται όταν το άτομο τελειώσει με τη θητεία, τη νοσηλεία ή τον εγκλεισμό του και πρέπει να κάνει «μεικτές συναναστροφές». Τότε καλείται να επανασυνδεθεί με τους οικείους του, να ξεκινήσει ή να συνεχίσει την επαγγελματική του πορεία, να βρει τους παλιούς του φίλους ή να κάνει νέες γνωριμίες, με λίγα λόγια να επανενταχτεί στο κοινωνικό σύνολο. Αυτή η διαδικασία επανασύνδεσης με το κοινωνικό σύνολο ονομάζεται **επανακοινωνικοποίηση.**

Οι ρόλοι που καλούνται να αναλάβουν τα άτομα καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους διαφοροποιούνται από μια κοινωνία σε μια άλλη, όπως είναι φυσικό, επιπλέον όμως κάθε άτομο «παίζει», «ερμηνεύει» το ρόλο του με ένα δικό του τρόπο. Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Γκόφμαν, οι διάφοροι κοινωνικοί ρόλοι, όπως και οι προσδοκίες που έχουν οι άλλοι από τη συμπεριφορά μας σε συγκεκριμένες συνθήκες, μοιάζουν με σε-

Εικ. 3.12 Η μετάβαση στη στρατιωτική ζωή απαιτεί προσαρμογή σε νέους κοινωνικούς κανόνες (Φωτογραφικό αρχείο Ε. Κουμάνταρη).

νάρια τα οποία καλούμαστε να ερμηνεύσουμε (γι' αυτό και πολλοί κοινωνιολόγοι, όταν μιλούν για κοινωνικούς ρόλους, χρησιμοποιούν ταυτόσημες έννοιες με αυτές της υποκριτικής και της ηθοποιίας). Υποδυόμαστε επομένως αυτούς τους ρόλους και διεκπεραιώνουμε την ερμηνεία τους σύμφωνα με την κοινωνική εκπαίδευση που έχουμε λάβει, αλλά και σύμφωνα με τις απαιτήσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο διαδραματίζονται οι κοινωνικές σχέσεις.

Είναι αυτονόητο ότι μέσα από την ανάληψη των νέων ρόλων πραγματοποιείται σταδιακά η εκμάθηση των νέων υποχρεώσεων και η επίγνωση των νέων δικαιωμάτων που σχετίζονται με τους ρόλους αυτούς. Για το λόγο αυτό οι κοινωνιολόγοι -σε αντίθεση με την κλασική ψυχαναλυτική προσέγγιση, που θεωρούσε ότι ο χαρακτήρας και η συμπεριφορά των ανθρώπων διαμορφώνονται στην παιδική ηλικία- ισχυρίζονται ότι η κοινωνικοποίηση είναι μια συνεχής, αδιάλειπτη και ανοικτή διαδικασία, η οποία ξεκινά από τη γέννηση του ατόμου και συνεχίζεται σε ολόκληρη την πορεία της ζωής του. Οι απαιτήσεις των ρόλων στα μεταγενέστερα στάδια της ζωής του ανθρώπου και οι αντίστοιχες επιλογές του μπορούν σε κάποιες περιπτώσεις να ανατρέψουν προγενέστερες συμπεριφορές.

Η κριτική που ασκείται συνήθως στις θεωρίες των ρόλων αναφέρεται στο ότι δε λαμβάνονται υπόψη τα προσωπικά χαρακτηριστικά κάθε ατόμου, οι σχέσεις εξουσίας που συνδέουν το σύστημα των ρόλων, η συμβολή των κοινωνικών κινημάτων στη μεταβολή των κοινωνιών. Θα μπορούσαμε, για παράδειγμα, να πούμε ότι εξαιτίας των κοινωνικών κινημάτων που αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη και τις Η.Π.Α. κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα το περιεχόμενο των ρόλων του άνδρα και της γυναίκας άλλαξε ριζικά.

Ερωτήσεις

1. Τι ονομάζουμε κοινωνικοποίηση;
2. Να συγκρίνετε τις απόψεις των λειτουργιστών και των μαρξιστών για την κοινωνικοποίηση.
3. Να αξιολογήσετε τα χαρακτηριστικά της κοινωνικοποίησης. Ποιο θεωρείτε σπουδαιότερο;
4. Πώς πραγματοποιείται η εκμάθηση των κανόνων και των προτύπων συμπεριφοράς;
5. Γιατί θεωρούμε την κοινωνικοποίηση διαδικασία οικοδόμησης της ταυτότητας;
6. Ποιοι είναι οι σημαντικότεροι στόχοι της κοινωνικοποίησης;
7. Θεωρείτε ότι η προσέγγιση του Φρόυντ σχετικά με τη διαμόρφωση του ατόμου είναι σφαιρική;
8. Γιατί ο Μιντ θεωρείται εκπρόσωπος της κοινωνικής αλληλεπίδρασης;
9. Να δώσετε παραδείγματα ασυμφωνίας φορέων κοινωνικοποίησης ως προς τα προβαλλόμενα πρότυπα.
10. Να συγκρίνετε τους φορείς κοινωνικοποίησης ως προς τα μέσα που χρησιμοποιούν για την άσκηση του κοινωνικού ελέγχου.
11. Αφού διαβάσετε το παράθεμα (Αστρινάκης Α.) στην υποενότητα 3.3.1, να εντοπίσετε τους μηχανισμούς κοινωνικοποίησης που αναφέρονται σ' αυτό.
12. Τι σημαίνει άκριτη, παθητική αποδοχή των προϊόντων των Μ.Μ.Ε.;
13. Να δώσετε παραδείγματα άσκησης κοινωνικού ελέγχου στο χώρο του σχολείου.
14. Ποιες είναι οι μορφές κοινωνικού ελέγχου;
15. Ποια είναι η σχέση κοινωνικών ρόλων και κοινωνικοποίησης;

4. Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ: ΜΟΡΦΕΣ, ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

- Κοινωνικο-οικονομικές βάσεις της οικογένειας
- Μορφές οικογένειας: εκτεταμένη και πυρηνική οικογένεια
- Σύγχρονες μορφές οικογενειακής συμβίωσης
- Καταμερισμός εργασίας στη σύγχρονη ελληνική οικογένεια
- Μαθαίνοντας το ρόλο του άνδρα και της γυναίκας
- Η οικογένεια και οι προκλήσεις της σύγχρονης εποχής

Εισαγωγή

Η οικογένεια και η αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους στο πλαίσιο της οικογένειας αποτελούν αντικείμενο μελέτης της κοινωνιολογίας, γιατί οι πολιτισμικές αυτές δραστηριότητες (γάμος και αναπαραγωγή), αν και παρουσιάζονται ως ένας φυσικός προορισμός του ανθρώπου, είναι φαινόμενα που έχουν διαμορφωθεί κοινωνικά και διαφοροποιούνται στο χρόνο και στο χώρο.

4.1. Μορφές, λειτουργίες και κοινωνικο-οικονομικές βάσεις της ελληνικής οικογένειας

Αν ανατρέξουμε στην ιστορία της Δυτικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, θα δούμε ότι η οικογένεια όχι μόνο είναι παρούσα, σε γενικές γραμμές, ως πρωταρχικό κύτταρο στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής, αλλά αποτελεί και το βασικό καμβά πάνω στον οποίο υφαίνονται οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις και ως εκ τούτου σχέσεις δύναμης και εξουσίας.

Η έννοια της οικογένειας συνδέεται ιστορικά με αυτήν του γάμου (χωρίς όμως η σύνδεση αυτή να είναι απαραίτητη) και λανθασμένα ταυτίζεται με το νοικοκυριό, αφού αναφερόμαστε σε διαφορετικές κατηγορίες πραγμάτων. Το **νοικοκυριό** είναι μια οικονομική μονάδα, είναι το σύνολο των ατόμων που συγκατοικούν και συντρώγουν, χωρίς αυτά να έχουν συγγενικές σχέσεις μεταξύ τους (π.χ. δυο φοιτητές που συγκατοικούν, η οικιακή βοηθός που συγκατοικεί με μια οικογένεια κτλ.).

Ο διαχωρισμός της οικογένειας από τους υπόλοιπους συγγενείς και τους υπηρέτες γίνεται για πρώτη

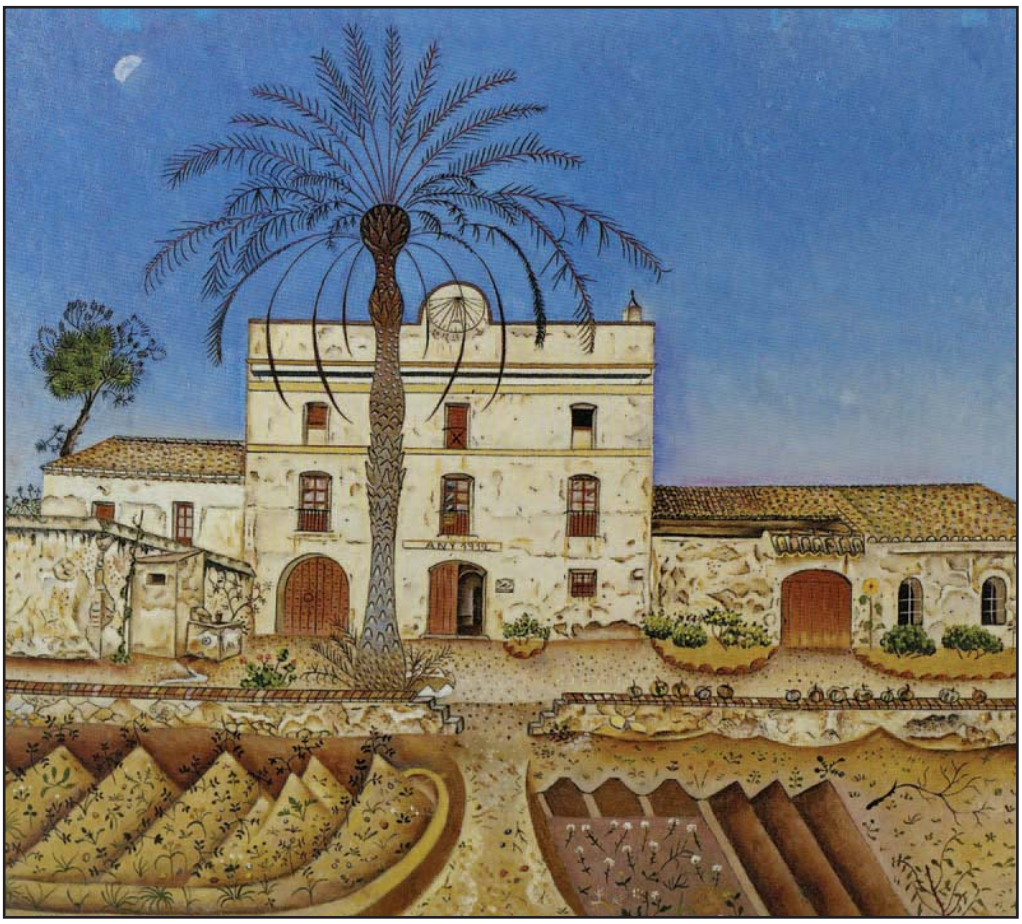

Εικ.4.1 Η οικία: στέγη της οικογένειας και του νοικοκυριού. «Το σπίτι με το φοίνικα»,του Joan Miro, 1917-1934,Centre Georges Pompidou, 2004).

φορά στη Γαλλία το 1680, στο λεξικό του Ρισελέ (Richelet). Από το 19ο αιώνα το περιεχόμενο του όρου «οικογένεια» προσδιορίζεται από το σχήμα: «πατέρας, μητέρα, παιδιά». Ήδη από το 1835 σε διάφορα λεξικά, στο λήμμα «οικογένεια», υπάρχει ο ορισμός: «Λέγεται πολλές φορές για τους συγγενείς που μένουν μαζί. Και ειδικότερα για τον πατέρα, τη μητέρα και τα παιδιά». Οι προσφωνήσεις που χρησιμοποιούνται για τους συγγενείς αυτούς - όπως μαμά, μπαμπά, παππού, θεία κτλ.- είναι ένα οικογενειακό ιδίωμα, που δείχνει την οικειότητα, την αλληλεγγύη, αλλά και την ανάγκη που νιώθουμε να προσφωνούμε τους οικείους διαφορετικά από ό,τι τους ξένους.

Άλλωστε, αν εξετάσουμε την ετυμολογία του όρου «οικογένεια» θα διαπιστώσουμε ότι ο όρος είναι σύνθετος από τις λέξεις **οίκος** και **γένος**: η γενιά που διαμένει στο ίδιο σπίτι. Όταν λοιπόν μιλάμε για οικογένεια, στην ουσία αναφερόμαστε στο γάμο δύο (τουλάχιστον στο χριστιανικό κόσμο) ατόμων διαφορετικού φύλου που αποφάσισαν να ζήσουν μαζί και να κάνουν παιδιά.

Η κοινωνιολογία, που ως επιστήμη οφείλει να αποκαλύψει τις πολλαπλές λειτουργίες των θεσμών, διατυπώνει ένα λόγο που αποσκοπεί στο να φανερώσει τις κρυφές σχέσεις των φαινομένων, δηλαδή το επιφαινόμενο. Επισημαίνει το γεγονός ότι ο γάμος πρέπει να εξετάζεται ως μια στρατηγική, είτε πρόκειται για γάμο που προκύπτει από «κεραυνοβόλο έρωτα» είτε πρόκειται για γάμο που προκύπτει από συνειδητό υπολογισμό, δηλαδή για το λεγόμενο «γάμο συμφέροντος». Αυτή η στρατηγική αναφέρεται σε σύνολο ενεργειών που επιστρατεύονται για να πραγματοποιηθούν κοινωνικοί στόχοι (έστω και αν αυτοί δεν είναι άμεσα ορατοί). Μέσω «αυτής της στρατηγικής κάθε γενιά επιδιώκει να μεταβιβάσει στην επομένη, και στο μέγιστο βαθμό, τη δύναμη και τα προνόμια που η ίδια έχει κληρονομήσει» (P. Bourdieu, 1976:141-142). Μέσα από αυτές τις μεθοδεύσεις και τις στρατηγικές μπορεί να αναπαράγεται η κοινωνία. Βέβαια, οφείλουμε να επισημάνουμε, ότι για τους περισσότερους ανθρώπους ο γάμος δεν εκλαμβάνεται ως μια μεθόδευση, ως μια στρατηγική. Για τον κοινό νου, ο γάμος είναι η κοινωνική αναγνώριση της σχέσης με τον/την αγαπημένο/η και με τον/την οποίο/α έχει αποφασιστεί η απόκτηση παιδιών.

Η οικογένεια είναι ένας σημαντικός **κοινωνικός θεσμός**. Η κοινωνικοποίηση των μελών, η συνύπαρξη και η κάλυψη βασικών βιοτικών και συναισθηματικών αναγκών, η αναπαραγωγική δραστηριότητα, η κατανάλωση στο πλαίσιο της οικογένειας εξαρτώνται από την ευρύτερη οργάνωση της κοινωνίας στην ιστορική εξέλιξή της.

Σε παλαιότερες μορφές κοινωνικής οργάνωσης, όπως στην προβιομηχανική κοινωνία, οι λειτουργίες

Εικ.4.2 Ελληνικοί γάμοι, 1880 και 2005 *(Αθήνα 1839-1900: Φωτογραφικές μαρτυρίες*, εκδ. Μουσείου Μπενάκη, 2003 - Φωτογραφικό αρχείο Ν. Πετρόπουλου).

της οικογένειας ήταν πολύ περισσότερες από τις σημερινές: κάλυψη των αναγκών επιβίωσης των μελών της, φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων, εκπαίδευση των νέων, περίθαλψη, παραγωγή και κατανάλωση των αγαθών κ.ά. Από τη βιομηχανική επανάσταση και μετά πολλές λειτουργίες της εκχωρήθηκαν σε άλλους θεσμούς, ωστόσο η οικογένεια παραμένει και σήμερα πρωταρχικός κοινωνικός θεσμός αναπαραγωγής, κοινωνικοποίησης, μεταβίβασης αγαθών, αλλά και βασική μονάδα κατανάλωσης.

Στη χώρα μας υπάρχουν διαφορετικές πρακτικές με τις οποίες η μια γενιά μεταβιβάζει την περιουσία της στην άλλη. Στα νησιά του Αιγαίου, αλλά και στην ηπειρωτική Ελλάδα συναντώνται διαφορετικές πρακτικές· άλλο-

Εικ.4.3 Στην Κάρπαθο το συμβολικό κεφάλαιο (χρυσαφικά), όπως και το οικονομικό, κληροδοτείται από τους πρωτότοκους ανιόντες στους πρωτότοκους κατιόντες (Κ. Μπαλάφας, *Τα νησιά*, εκδ. Ποταμός, 2004).

Η οικογενειακή στρατηγική της Καρπάθου και συγκεκριμένα της κοινότητας της Ολύμπου (ή Ελύμπου) έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί, ακριβώς γιατί βασίζεται στο σύστημα προτίμησης του πρωτότοκου που κληρονομούσε τον πατέρα του και της πρωτότοκης κόρης που κληρονομούσε τη μητέρα της. Κατά τις δεκαετίες του 1910 και του 1960 αμφισβητήθηκαν αυτές οι πρακτικές λόγω της εισροής του μεταναστευτικού συναλλάγματος.

Οι πρωτότοκοι-ες ονομαζόντουσαν «κανακάρηδες» ή «κανακαρές» και εκείνο το χαρακτηριστικό που τους έδινε τον τίτλο ήταν η σειρά γέννησης, η οποία συνδεόταν με τον κανόνα «που όριζε ότι ο πρώτος γιος μιας συζυγικής οικογένειας έπαιρνε προίκα την πατρική περιουσία ακέραιη, όπως την είχε εισφέρει στο δικό του γάμο ο πατέρας του, και η πρώτη κόρη αυτού του γάμου προικοδοτούνταν με το σύνολο των αγαθών που κατέβαιναν από την πλευρά της μητέρας» (B. Vernier, 2001:XII).

Οι πρωτότοκοι αποδέκτες της περιουσίας αυτής ήσαν υποχρεωμένοι, όταν παντρεύονταν, να μεταβιβάσουν στο πρώτο τους, ίδιου φύλου, παιδί το σύνολο των κληρονομικών αγαθών που είχαν λάβει από τους δικούς τους γονείς. Μία μόνο προϋπόθεση έπρεπε να τηρηθεί: ο κανακάρης και η κανακαρά έπρεπε να φέρουν ο πρώτος το όνομα του παππού (από την πλευρά του πατέρα) και η δεύτερη το όνομα της γιαγιάς (από την πλευρά της μητέρας). Το βαφτιστικό αυτό όνομα νομιμοποιούσε το δικαίωμα στην κληρονομιά. Έτσι βλέπουμε ότι οι πρωτότοκοι, διαμέσου της απόκτησης των μέσων παραγωγής (γη, όπως επίσης βόδια και μύλους, που ήταν αποκλειστικό προνόμιο των κανακάρηδων), γίνονταν οι οικονομικοί θεματοφύλακες, αλλά και οι θεματοφύλακες του συμβολικού κεφαλαίου*.

Οι άρρενες υστερότοκοι (ο όρος «υστερότοκος» δεν χρησιμοποιείται με την αυστηρή του έννοια, που σημαίνει το τελευταίο παιδί μιας οικογένειας, αλλά με την έννοια που περιλαμβάνει οποιοδήποτε παιδί μετά το πρωτότοκο), αποκλεισμένοι από την πατρική περιουσία, αναγκάζονταν να γίνουν χειρώνακτες ή να μεταναστεύσουν, ενώ οι υστερότοκες υποχρεώνονταν σε αγαμία και γινόντουσαν υπηρέτριες της κανακαράς.

Από τη συνοπτική αυτή παρουσίαση της στρατηγικής προτίμησης του πρωτότοκου ή της πρωτότοκης και του αποκλεισμού των υπολοίπων φαίνονται:

1. Ο τρόπος με τον οποίο εξασφαλίζεται η συνέχεια των ανδρικών και των γυναικείων γενεαλογικών σειρών.
2. Η διατήρηση του αδιαίρετου της κληρονομημένης ιδιοκτησίας.
3. Η δημιουργία και η διαιώνιση μιας κοινωνίας πρωτότοκων, ιεραρχικά ανώτερης (με οικονομικό αλλά και συμβολικό κεφάλαιο, όπως όνομα, κατοχή ιδιωτικών εκκλησιών, πιάτων και φλουριών κ.ά).

(Για περισσότερες πληροφορίες βλ. B. Vernier, 2001).

τε η περιουσία της οικογένειας μεταβιβάζεται στο αγόρι και άλλοτε στο κορίτσι. Αυτές οι πρακτικές εξαρτώνται από τα δεδομένα της τοπικής οικονομίας (εύφορο ή άγονο έδαφος), από τον κλήρο της οικογένειας και από τις αντιλήψεις και τις νοοτροπίες που επικρατούν σε κάθε περιοχή.

Στην Ελλάδα (και γενικότερα στην Ευρώπη) η οικογένεια εμφανίζεται ως ρυθμιστής των κοινωνικών και των οικονομικών σχέσεων, καθώς:

- Μεταβιβάζει στα μέλη της τα συστήματα αξιών της ευρύτερης κοινωνίας στην οποία ανήκει και συνεπώς εξασφαλίζει τη συνοχή της κοινωνίας.
- Ρυθμίζει τις οικονομικές σχέσεις μέσω της κληρονομικής μεταβίβασης των υλικών αγαθών στα μέλη της.
- Ελέγχει και κατευθύνει, μέσω του συστήματος διαδοχής, το κύρος και τη δύναμη των μελών της, έννοιες που συνδέονται με τους κοινωνικούς ρόλους και τις κοινωνικές θέσεις.

Τέλος, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η οικογένεια αποτελεί καταφύγιο και συχνά πηγή συναισθηματικής στήριξης των μελών της.

4.1.1 Μορφές οικογένειας στο παρόν και το πρόσφατο παρελθόν

Πολλοί θεωρούν την οικογένεια ως έναν οικουμενικό θεσμό, με την έννοια ότι είναι παρούσα σε όλες τις κοινωνίες. Πράγματι, με εμφανείς διαφοροποιήσεις στο μέγεθος, στις στρατηγικές και στη μορφή, η οικογένεια εμφανίζεται σε όλες, λίγο έως πολύ, τις κοινωνίες. Το ερώτημα είναι αν η οικογένεια και οι σχέσεις που αυτή καθορίζει μένουν αναλλοίωτες στο χρόνο. Φυσικά, αυτό δε συμβαίνει, και έτσι μια στοιχειώδης ταξινόμηση είναι απαραίτητη προκειμένου να καταλάβουμε γιατί αλλάζει η οικογένεια.

Από τις εκτεταμένες στις σύγχρονες μορφές της πυρηνικής οικογένειας

Στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία η μορφή και το μέγεθος της οικογένειας συνδέονται με τη φύση των εργασιών που έπρεπε τα μέλη της να φέρουν σε πέρας, προκειμένου να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Θα πρέπει να πούμε ότι οι αγροτικές κοινωνίες στη Δυτική Ευρώπη και τα Βαλκάνια ήταν βαθύτατα ταξικές, δεδομένου ότι η οικονομία τους στηριζόταν στην εκμετάλλευση των αγροτών από τους μεγαλοϊδιοκτήτες γης.

Και στην Ελλάδα όμως τα πράγματα δεν ήταν καλύτερα. Κατά το 19ο αιώνα τα αγροτικά στρώματα στέναζαν κάτω από το βάρος των φόρων (τον κεφαλικό ή της δεκάτης). Τον 20ό αιώνα, μέχρι και την περίοδο μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η στοιχειώδης κοινωνική πολιτική* που ασκούνταν στη χώρα μας αφορούσε μόνο τους κατοίκους των πόλεων. Στην επαρχία όμως η οικονομική ανέχεια επέβαλε πολύ υποβαθμισμένες συνθήκες ζωής, ιδιαίτερα στα ορεινά χωριά και τις απομακρυσμένες από τα αστικά κέντρα περιοχές. Γι' αυτό το λόγο πολλοί από τους κατοίκους της υπαίθρου οδηγήθηκαν στη μετανάστευση, προκειμένου να οικοδομήσουν ένα καλύτερο μέλλον.

«Το πρωί ο πατέρας έζεψε τη φοράδα στο κάρο. Το παιδί στεκότανε δίπλα του με το μακρύ καμουτσίκι στα χέρια. Πίσω του πάλι το πουλάρι. Όλο το καλοκαίρι έτσι πήγαινε πίσω του σαν το μανάρι, σαν το ζαγάρι. Το παιδί σηκωνότανε από το χάραμα, κατέβαινε στο κατώι και το 'βγαζε έξω. Το 'παιρνε και το τραβούσε για το λιβάδι, για το βουναλάκι για να βοσκήσει, μα περνούσε πάντα μέσ' απ' τα' χωράφια...»
(Δ.Χατζή, Ανυπεράσπιστοι, 1979:170).

Εικ. 4.4 Ομοίωμα σπιτιού νεότερης νεολιθικής εποχής, που απεικονίζει το εσωτερικό του και τα μέλη μιας εκτεταμένης οικογένειας (ΙΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λάρισας).

Εκτεταμένες οικογένειες διαφορετικών κοινωνιών και εποχών Ελλάδα, Η.Π.Α. και Τουρκία

Εικ.4.5α Ελλάδα (Φωτογραφικό αρχείο Ρ. Κασιμάτη).

Εικ.4.5β Η.Π.Α:(E. Steichen, *The family of man,* 1955).

Εικ.4.5γ Τουρκία (M. Casta & P. Guizard, *Histoire géographie éducation civique*, 4e, Editions Magnard, 2004).

Στις αρχές του 20ού αιώνα στην Ελλάδα η οικογένεια περιλαμβάνει τους γονείς και τα παντρεμένα παιδιά και ονομάζεται **εκτεταμένη**. Όλοι δουλεύουν, κανείς δεν εξαιρείται, ούτε οι γέροντες ούτε τα παιδιά. Συνήθως στις εκτεταμένες οικογένειες της αγροτικής κοινωνίας:

- Οι ρόλοι προσδιορίζονται αυστηρά με βάση το φύλο και την ηλικία.
- Ο ιδιωτικός χώρος διακρίνεται αυστηρά από το δημόσιο. Στον ιδιωτικό χώρο αντιστοιχούν το σπίτι και η γυναίκα, ενώ στο δημόσιο χώρο αντιστοιχούν το «έξω» και ο άνδρας.
- Το «μέσα» και οι ρόλοι που συνδέονται με τις οικιακές δραστηριότητες αξιολογούνται ως κατώτεροι από αυτούς που συνδέονται με το «έξω», με το δημόσιο χώρο, και επομένως με τον άνδρα.

Κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα οι κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές (εγκατάλειψη της υπαίθρου, αστικοποίηση) επηρέασαν την οικογένεια ως προς τη δομή, το μέγεθος και τις λειτουργίες της. Ενώ στις αγροτικές κοινωνίες παρατηρείται αυτός ο άκαμπτος διαχωρισμός των φύλων, στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες οι σχέσεις που αφορούν την οικογένεια εμφανίζονται πιο ελαστικές.

Στην Ελλάδα, στα αστικά κέντρα, η οικογένεια περιλαμβάνει συνήθως τους γονείς και τα ανύπαντρα παιδιά και ονομάζεται **πυρηνική** ή συζυγική οικογένεια.

Στο πλαίσιο της πυρηνικής οικογένειας η γυναίκα εργάζεται συνήθως και εκτός σπιτιού, και αυτή είναι η ειδοποιός διαφορά με τη σύζυγο της εκτεταμένης οικογένειας. Το παράθεμα που ακολουθεί εστιάζεται σε αυτή την αλλαγή, πώς δηλαδή από τη μη μισθωτή εργασία της γυναίκας περνάμε στη μισθωτή εργασία.

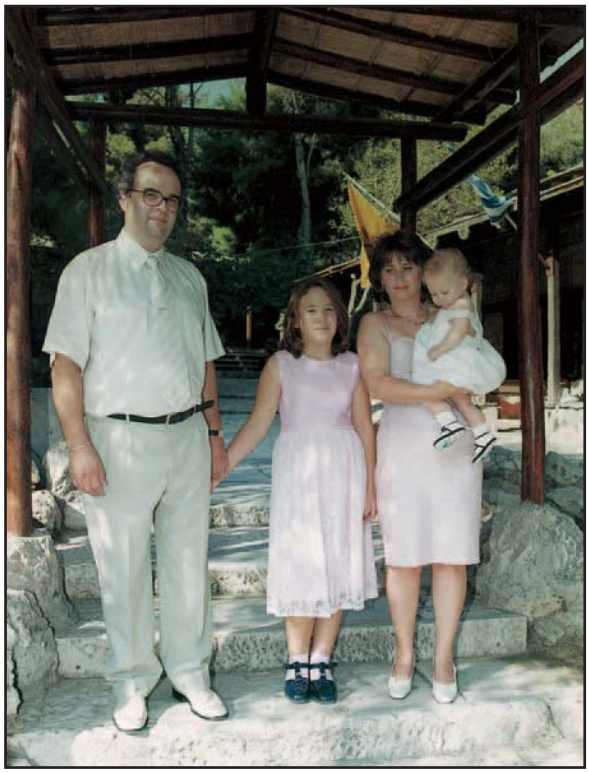

Εικ.4.6α Ελλάδα (Φωτογραφικό αρχείο Ε. Κουμάνταρη).

Πυρηνικές οικογένειες ανά τον κόσμο: Ελλάδα, Αιθιοπία, Η.Π.Α.

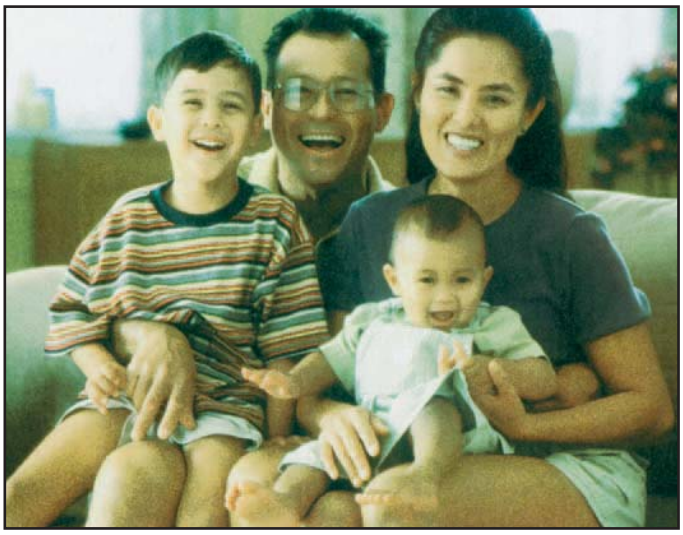

Εικ.4.6γ Η.Π.Α (J. Shepard & R. Greene, *Sociology and you*, National Text book Company, Edition 2004).

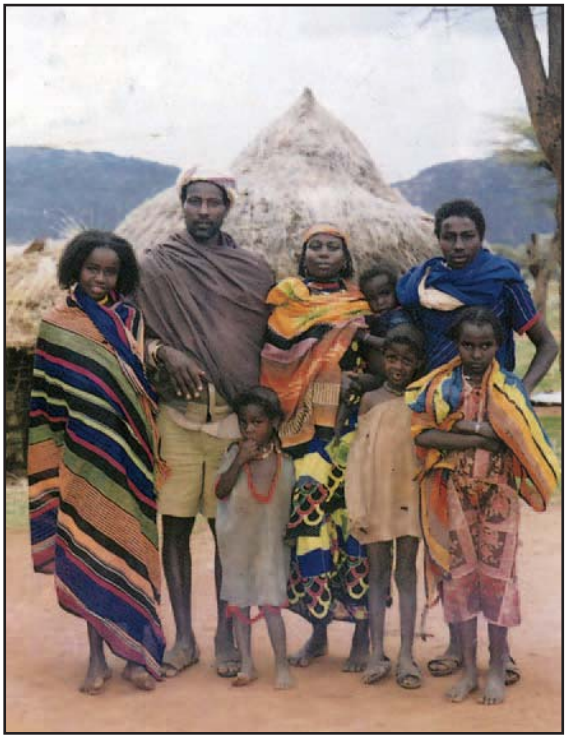

Εικ. 4.6β Αιθιοπία (Φωτογραφικό Αρχείο, Action Aid).

«Το 1954 πολλές γυναίκες δούλευαν στην οικογενειακή επιχείρηση -τη γεωργική εκμετάλλευση ή το μαγαζί- η οποία συνήθως ανήκει στο σύζυγό τους. Η διαφορά τους με τις γυναίκες που έμεναν στο σπίτι ήταν πολύ μεγάλη. Οι γυναίκες στο σπίτι αναφέρονται ως ανενεργά μέλη από τη Στατιστική Υπηρεσία παρά το ότι δούλευαν 15 ώρες τη μέρα, για να αναθρέψουν πολυάριθμα παιδιά.

Το 1993 αυτή η κατάσταση έχει σχεδόν εκλείψει: οι γυναίκες που έχουν μια επαγγελματική δραστηριότητα είναι συνήθως μισθωτές και υπάγονται στο αφεντικό ή στο διευθυντή της υπηρεσίας τους. Ακόμη κι αν οι υπεύθυνοι είναι στην πλειονότητά τους άντρες, η αλλαγή είναι μεγάλη: η οικονομική εξάρτηση των γυναικών από το σύζυγό τους έχει μειωθεί σημαντικά» (Al. Chenu, 1995:324).

Με τις νέες εξελίξεις η καθημερινή ζωή ενός μεγάλου αριθμού γυναικών καθορίζεται από τις αυξημένες υποχρεώσεις τους στην επαγγελματική και την οικογενειακή ζωή. Και αυτό το γεγονός είναι θεμελιώδους σημασίας για την εμφάνιση νέων οικογενειακών τύπων στο πλαίσιο της πυρηνικής οικογένειας. Επομένως ο τύπος της πυρηνικής οικογένειας δεν παραμένει αναλλοίωτος στο χρόνο, αλλά εξελίσσεται ανάλογα με τη γενικότερη κοινωνική εξέλιξη, σε ολόκληρο το δυτικό κόσμο. Έτσι προκύπτουν νέες μορφές οικογενειακής συμβίωσης, οι οποίες συνδέονται με έναν καινούριο καταμερισμό της εργασίας.

Οι νέες μορφές οικογενειακής συμβίωσης στο πλαίσιο της πυρηνικής οικογένειας είναι:

- Η **οικογένεια διπλής σταδιοδρομίας**, στην οποία και οι δύο σύζυγοι εργάζονται και επομένως οι ρόλοι διαμορφώνονται σε σχέση με τις επαγγελματικές ασχολίες τους και τα πρότυπα αξιών τους. Στην περίπτωση αυτή η συζυγική σχέση οικοδομείται με βάση τη συνεργασία.
- Η **ελεύθερη συμβίωση** (συγκατοίκηση χωρίς γάμο), η οποία συναντάται όλο και περισσότερο σε πολλές χώρες της Ευρώπης και στηρίζεται κυρίως σε ατομικές επιλογές (βλ. πίνακα 4.1).
- Η **μονογονεϊκή οικογένεια**, η οποία αποτελείται συνήθως από την άγαμη μητέρα ή από το διαζευγμένο ή χήρο γονέα με τα παιδιά. Οι μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα αποτελούσαν το 6% του συνόλου των νοικοκυριών το 1991 και το 9% το 2001 (βλ. πίνακα 4.1).
- Η **οικογένεια δεύτερου γάμου**, η οποία έχει προκύψει από την αύξηση των διαζυγίων, που προκαλεί με τη σειρά της τη δημιουργία οικογενειών δεύτερου (ή τρίτου) γάμου του ενός ή και των δύο συζύγων.

Η ποικιλία των οικογενειακών τύπων στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία συνδέεται και με άλλες παραμέτρους, όπως είναι η αλλαγή της νοοτροπίας γύρω από το θεσμό του γάμου, η αυτονόμηση του ατόμου από την οικογενειακή ομάδα, η ιδεολογία των ίσων ευκαιριών, οι αλλαγές στην αγορά εργασίας κ.ά.

Εικ.4.7 Μονογονεϊκή οικογένεια *(Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse*, Ενότητα ΙΙΙ: Γενικές επιστήμες-έμβιος κόσμος, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001).

Πίνακας 4.1. Σύνθεση των νοικοκυριών στην Ελλάδα με ή χωρίς πυρηνική οικογένεια (1991 και 2001)

Σύνθεση νοικοκυριών	Απογραφή 1991		Απογραφή 2001	
	%	Σε χιλιάδες	%	Σε χιλιάδες
Παντρεμένα ζευγάρια χωρίς παιδιά (μια πυρηνική οικογένεια)	23,7	761	22,0	786
Παντρεμένα ζευγάρια με παιδιά (μια πυρηνική οικογένεια)	49,1	1.573	42,7	1.527
Μόνες μητέρες (μια πυρηνική οικογένεια)	4,8	155	7,5	268
Μόνοι πατέρες (μια πυρηνική οικογένεια)	1,2	38	1,4	51
Συμβιούντες χωρίς παιδιά (μια πυρηνική οικογένεια)[1]	.....	.....	1,3	48
Συμβιούντες με παιδιά (μια πυρηνική οικογένεια)	.....	.....	0,6	23
Μονομελή και πολυμελή νοικοκυριά (χωρίς πυρηνική οικογένεια)[2]	21,2	678	24,3	869
Σύνολο νοικοκυριών	100,0	3.205	100,0	3.572 [3]

Για το 1991 βλ. Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕ.Θ.Ι.). Για το 2001 βλ. Ε.Σ.Υ.Ε. (διασκευή Ν. Πετρόπουλου).

1 Οι κατηγορίες αυτές χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά κατά την απογραφή του 2001.

2 Το 1991 από τα 678.000 νοικοκυριά τα 186.000 αποτελούνται μόνο από άνδρα, τα 335.000 μόνο από γυναίκα και τα 157.000 από πολυμελή νοικοκυριά χωρίς πυρηνική οικογένεια. Το 2001 από τα 869.000 νοικοκυριά τα 266.346 αποτελούνται μόνο από άνδρα, τα 459.920 μόνο από γυναίκα και τα 143.183 από πολυμελή νοικοκυριά χωρίς πυρηνική οικογένεια.

3 Στα 3.571.985 νοικοκυριά με μία πυρηνική σχέση θα πρέπει να προστεθούν 102.400 νοικοκυριά με τουλάχιστον δύο πυρηνικές οικογένειες.

4.2. Καταμερισμός εργασίας στη σύγχρονη ελληνική οικογένεια

Η ανδρική κυριαρχία μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα στην ελληνική οικογένεια ήταν τόσο αδιαμφισβήτητη, ώστε να μην μπαίνει ζήτημα αιτιολόγησης της γυναικείας καταπίεσης και υποταγής, την οποία συναντάμε παντού:

- στην οργάνωση του χώρου και ιδιαίτερα στην εσωτερική διαρρύθμιση του σπιτιού,
- στη διάκριση ανάμεσα στο σπίτι (στο «μέσα», στον ιδιωτικό χώρο) και στο δημόσιο χώρο (προνομιακό πεδίο δράσης των ανδρών),
- στην οργάνωση του χρόνου.

Στη δεκαετία του 2000 το γυναικείο εργατικό δυναμικό της χώρας μας ανέρχεται σε 1.620.215 άτομα, αποτελεί δηλαδή το 38% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι έγγαμες γυναίκες αριθμούν 1.057.700 άτομα και αποτελούν το 65% του γυναικείου εργατικού δυναμικού.

Οι μεταβολές που επήλθαν στην κοινωνία με την επαγγελματική δραστηριοποίηση των γυναικών έχουν γίνει αντικείμενο μελέτης από την κοινωνιολογία, την ιστορία, τη δημογραφία, τις οικονομικές επιστήμες, τη νομική κτλ.

Στο επίπεδο της νομικής επιστήμης αξιοσημείωτη ήταν η εφαρμογή των νέων ρυθμίσεων για τις σχέσεις των δύο φύλων στο πλαίσιο της οικογένειας, που αποτυπώνονται στο Οικογενειακό Δίκαιο.

Εικ. 4.8 Μπουγάδα στο ποτάμι: αποκλειστική απασχόληση των γυναικών κατά το παρελθόν (R.A. McCabe, *Ελλάδα: τα χρόνια της αθωότητας*, εκδ. Πατάκη, 2004).

Πίνακας 4.2. **Σύγκριση ρυθμίσεων Οικογενειακού Δικαίου**

Πριν από το 1983	Μετά το 1983 (Ν.1329/83)
• **Προσωπικές σχέσεις των συζύγων** *Ο ανήρ είναι η κεφαλή της οικογένειας και αποφασίζει περί παντός ό,τι αφορά το συζυγικό βίο.*	• **Προσωπικές σχέσεις των συζύγων** *Οι σύζυγοι αποφασίζουν από κοινού περί παντός ό,τι αφορά το συζυγικό βίο.*
• **Περιουσιακές σχέσεις συζύγων** *Προικώο σύστημα.*	• **Περιουσιακές σχέσεις συζύγων** *Κατάργηση προικώου συστήματος.* *Αξίωση συμμετοχής στα αποκτήματα.*
• **Σχέσεις γονέων και παιδιών** *Πατρική εξουσία.*	• **Σχέσεις γονέων και παιδιών** *Γονική μέριμνα.* *Ενηλικίωση του παιδιού με τη συμπλήρωση του 18ου έτους της ηλικίας του.*

Πηγή: Αστικός Κώδικας, 1940 και 2001 (εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα/Θεσσαλονίκη 2001).

Πριν από το 1983 το οικογενειακό πλαίσιο ήταν έτσι διαμορφωμένο, ώστε ο ρόλος του συζύγου ήταν, χωρίς υπερβολή, πατριαρχικός, αφού ο πατέρας αποφάσιζε για όλα, ενώ ακόμη και στις σχέσεις γονέων και παιδιών η μητέρα απουσίαζε. Μετά το 1983 το Οικογενειακό Δίκαιο εκδημοκρατίζεται δίνοντας «φωνή» και στη σύζυγο, αφού «οι σύζυγοι αποφασίζουν από κοινού», αξιώνει και αυτή «συμμετοχή στα αποκτήματα» και έχει λόγο για την ανατροφή των παιδιών.

Η επαγγελματική δραστηριοποίηση των γυναικών, η διευκόλυνση που παρέχει στα άτομα η ανάπτυξη της τεχνολογίας (οικιακές συσκευές) στο θέμα των οικιακών εργασιών, η δυνατότητα οικογενειακού προγραμματισμού (μέθοδοι αντισύλληψης), η διεκδίκηση ισότητας στο πολιτικό επίπεδο, η αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου δημιούργησαν το νέο κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο καλείται να λειτουργήσει η οικογένεια. Οι σταδιακές αυτές μεταβολές αλλάζουν την καθημερινότητα της οικογενειακής συμβίωσης και δημιουργούν νέο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα φύλα, αισθητό και στην ελληνική οικογένεια, καθώς και νέους τρόπους άσκησης των ρόλων τόσο του άνδρα όσο και της γυναίκας.

«Οπωσδήποτε, τα ατομικά-κοινωνικά χαρακτηριστικά, καθώς και άλλοι παράγοντες προσδιορίζουν τις συμπεριφορές των Αθηναίων συζύγων, ενώ προκαθορίζουν το πλαίσιο των συζυγικών συμπεριφορών. Έτσι η τάση για περισσότερο ισότιμους ρόλους στο σπίτι φάνηκε ότι υπερτερεί ανάμεσα στους νεότερους και πιο μορφωμένους συζύγους, σ' αυτούς που ανήκουν στα μεσαία και ανώτερα στρώματα, καθώς και στα ζευγάρια "διπλής απασχόλησης". Αντίθετα το διπολικό μοντέλο οικογένειας, με την άνιση κατανομή των οικιακών εργασιών, αφορά περισσότερο τα ζευγάρια που οι σύζυγοι είναι μεγαλύτερης ηλικίας, λιγότερο μορφωμένοι, ανήκουν σε χαμηλά κοινωνικά στρώματα, ενώ οι γυναίκες δεν έχουν εξωοικιακή επαγγελματική απασχόληση» (Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, 1995: 131).

Εμπειρικές έρευνες που έχουν γίνει στην Ελλάδα έδειξαν ότι από τα ζευγάρια που κατοικούν στις αστικές περιοχές και στα οποία επικρατεί η παραδοσιακή αντίληψη για τους ρόλους των δύο φύλων ο άνδρας ασχολείται κυρίως με την εξωοικιακή εργασία, ενώ η γυναίκα με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών, ακόμη και όταν η γυναίκα είναι μισθωτή. Από τις σύγχρονες οικογένειες που διαμένουν σε αγροτικές περιοχές, παρά το γεγονός ότι οι ανδρικές και οι γυναικείες εργασίες έξω από το σπίτι αλληλοσυμπληρώνονται, δηλαδή δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός των εργασιών ως προς το φύλο, η γυναίκα μέσα στο σπίτι αναλαμβάνει την ανατροφή των παιδιών και το σύνολο των οικιακών εργασιών, ενώ ο άνδρας δε συμμετέχει καθόλου σε αυτές.

«Λυπάμαι τις νοικοκυρές
Έτσι που αγωνίζονται
Κάθε πρωί να διώχνουν απ' το σπίτι τους τη σκόνη,
Σκόνη ύστατη σάρκα του άσαρκου.
Σκούπες σκουπάκια
Ρουφηχτήρια φτερά τιναχτήρια
Ξεσκονόπανα κουρελόπανα κλάουν
Θόρυβοι και τρόποι ακροβάτες,
Μαστίγιο πέφτουν οι κινήσεις πάνω στην κατοικίδια σκόνη»
(Κική Δημουλά, «Σκόνη», από τη συλλογή Το τελευταίο σώμα μου, 1981).

Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά είναι καθοριστικός παράγοντας στη συμμετοχή των ανδρών στις οικιακές εργασίες

Εικ. 4.9α (Φωτογραφικό αρχείο Ν. Πετρόπουλου).

Έχει επίσης διαπιστωθεί ότι στις αγροτικές περιοχές υπάρχει συνήθως μια αρνητική τάση του συζύγου να βοηθήσει τη σύζυγο στις καθημερινές εργασίες του νοικοκυριού. Αυτό συνδέεται με τα διαφορετικά πρότυπα που κυριαρχούν στο πλαίσιο της οικογένειας στον αγροτικό χώρο, πρότυπα που θέλουν τις οικιακές εργασίες να προσιδιάζουν στη γυναίκα.

Τελικά, η συμμετοχή του άνδρα στον καταμερισμό των οικιακών εργασιών ποικίλλει και βασικά επηρεάζεται από τα ατομικά του χαρακτηριστικά (π.χ. ηλικία), αλλά και από κοινωνικά (εκπαίδευση, επαγγελματική κατάσταση και χαρακτηριστικά απασχόλησης). Η μη συμμετοχή των ανδρών στις οικιακές εργασίες είναι συνήθως αιτία γκρίνιας και συγκρούσεων ανάμεσα στα - νεαρά ιδίως- ζευγάρια, όταν η σύζυγος αμφισβητεί το παραδοσιακό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο η «καλή νοικοκυρά είναι δούλα και κυρά».

Εικ. 4.9β Σκίτσο από το περιοδικό Σύγχρονη Γυναίκα, τ. 61, 1989.

Η οικογένεια στην Ελλάδα θεωρείται ακόμη και σήμερα ένας θεμελιώδης κοινωνικός θεσμός, παρά το γεγονός ότι δεν έχει μελετηθεί συστηματικά. Αντίθετα, έχει αποσυνδεθεί τεχνητά από την κοινωνική πραγματικότητα και ερευνάται ξεχωριστά από την εργασία και τη θέση της γυναίκας. Η σχέση επαγγελματικής απασχόλησης, οικογενειακής ζωής και γυναικείου/ανδρικού ρόλου είναι συχνά ανταγωνιστική, αφού η εργασία απορροφά τις περισσότερες ώρες και «κλέβει» ελεύθερο χρόνο από τη ζωή της οικογένειας. Αντίθετα, η εναρμόνιση επαγγελματικής απασχόλησης και οικογενειακής ζωής είναι το ζητούμενο για πολλά σύγχρονα ζευγάρια.

4.3. Μαθαίνοντας το ρόλο του άνδρα και το ρόλο της γυναίκας: ένα παράδειγμα πρωτογενούς κοινωνικοποίησης

Η συζήτηση για τον καταμερισμό εργασίας, τους συζυγικούς και τους επαγγελματικούς ρόλους συνδέεται και με την έννοια του φύλου, η οποία αποτέλεσε στη δεκαετία του ’60 αντικείμενο μελέτης των κοινωνικών επιστημών. Διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις, που προέρχονται κυρίως από την κοινωνιολογία και την ψυχολογία, ερμηνεύουν τους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους κάθε φύλο ενσωματώνει τελικά όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που συγκροτούν την ταυτότητά του.

Το βασικό ερώτημα που απασχόλησε τους θεωρητικούς των κοινωνικών επιστημών ήταν: το φύλο προσδιορίζεται από τα βιολογικά ή από τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του ατόμου; Για παράδειγμα, το ότι «οι γυναίκες είναι υπεύθυνες για την ανατροφή των παιδιών» ή το ότι «έχουν επιφορτιστεί με τις οικιακές εργασίες» ή ακόμη το ότι «αμείβονται λιγότερο ως μισθωτές από τους άνδρες» μπορεί να ερμηνευτεί με προσφυγή στο βιολογικό παράγοντα ή είναι «κοινωνική κατασκευή»;

Δεν είναι δυνατόν στο πλαίσιο αυτού του βιβλίου να αναφέρουμε όλες τις ερμηνευτικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν. Μπορούμε όμως να τις συνοψίσουμε, αφού ουσιαστικά οι θεωρίες αυτές συγκροτούν δύο ομάδες:

- Η μία ομάδα προτάσσει το **βιολογικό παράγοντα** και τον καθιστά υπεύθυνο για τη μεταβίβαση των χαρακτηριστικών στα δύο φύλα.
- Η δεύτερη ομάδα προτάσσει τις θεωρίες της **κοινωνικής εκμάθησης** των ρόλων.

Σύμφωνα με την **πρώτη** θεωρητική οπτική:

α) Οι ψυχολογικές ιδιότητες, οι κλίσεις και οι ικανότητες των αγοριών και των κοριτσιών αποδίδονται σε έμφυτες ιδιότητες που συνδέονται με τις ανατομικές διαφορές των δύο φύλων. Για παράδειγμα, το ότι τα κορίτσια είναι πιο ευαίσθητα από τα αγόρια, ή το ότι έχουν χαμηλότερες επιδόσεις στα μαθηματικά σε σχέση με τα αγόρια αποδίδεται στα έμφυτα και βιολογικά χαρακτηριστικά των δύο φύλων και όχι στις διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες ανατροφής τους.

β) Το φύλο αποτελεί κριτήριο «κανονικής» συμπεριφοράς και αξιολόγησής της: άλλα πρέπει να κάνουν οι άνδρες και άλλα οι γυναίκες και επομένως είναι αναμενόμενο τα άτομα να συμπεριφέρονται σύμφωνα με τις ιδιότητες που προσιδιάζουν στο φύλο τους. Αυτή η αρχή ισχύει για όλες τις πτυχές της συμπεριφοράς των δύο φύλων, από τη σεξουαλική έκφραση έως την πολιτική εκπροσώπηση. Το αποτέλεσμα αυτής της οπτικής είναι η χαμηλή εκπροσώπηση των γυναικών σε πολλά επαγγέλματα (π.χ. χειρουργοί, πιλότοι, βουλευτές), γεγονός που αποτελεί τη βάση για τη δικαιολόγηση και τη διαιώνιση της ανισότητας μεταξύ των δύο φύλων.

Στη συνέχεια -και ιδίως μετά τις διαπιστώσεις των κοινωνικών ανθρωπολόγων, οι οποίοι μελέτησαν απλές και σύνθετες κοινωνίες (π.χ. M. Mead, 1935) και παρατήρησαν σημαντικές παραλλαγές στον καταμερισμό της εργασίας μεταξύ των δύο φύλων- η έννοια του φύλου αλλάζει περιεχόμενο. Με την ιστορική πλέον φράση της Σιμόν ντε Μποβουάρ (Simone de Beauvoir, 1908-1986) ότι «η γυναίκα δε γεννιέται, αλλά μάλλον γίνεται» καθώς και με τη συμβολή των φεμινιστικών σπουδών, διατυπώνεται μια νέα θεωρητική οπτική στη δεκαετία του ’70. Σύμφωνα με αυτήν, το φύλο κατασκευάζεται και ο ρόλος του κάθε φύλου διαφέρει από πολιτισμό σε πολιτισμό. Άρα και οι αξιολογήσεις που σχετίζονται με τα φύλα είναι και αυτές προϊόντα του πολιτισμού, που μεταδίδονται μέσα από τη διαδικασία της μάθησης.

Σύμφωνα με τη **δεύτερη** οπτική, της **κοινωνικής εκμάθησης των ρόλων**, δίνεται έμφαση στην καθοριστική επίδραση της κοινωνίας στην κατασκευή του φύλου (και όχι της φύσης ή της βιολογίας). Το αγόρι μαθαίνει να συμπεριφέρεται ως αγόρι, όπως άλλωστε και το κορίτσι μαθαίνει να συμπεριφέρεται ως κορίτσι, και αυτό συμβαίνει κατ’ αρχάς μέσα στην οικογένεια με την **κοινωνικοποίηση.**

Το κορίτσι μαθαίνει -είτε μέσω των παιχνιδιών είτε μέσω των καθημερινών πρακτικών της μητέρας του, την οποία καλείται να βοηθήσει- ότι προορίζεται για τις οικιακές εργασίες και την καθημερινή διαχείριση της οικιακής οικονομίας, αποκλεισμένο σε ένα χώρο ιδιωτικό, με κύριο προορισμό το γάμο και τη μητρότητα, ώστε να λειτουργήσει «ως νοικοκυρά στο δικό της σπίτι». Κάθε παρέκκλιση από το ρόλο αυτό αποτελεί παραβίαση του κανονιστικού προτύπου, δηλαδή παραβίαση του κοινωνικού κανόνα, και επιφέρει κοινωνι-

κή απαξίωση: «δεν είναι αυτή για σπίτι», «είναι ανοικοκύρευτη». Αντίθετα, το αγόρι μαθαίνει μέσα από ανάλογες πρακτικές ότι προορίζεται για την εκπροσώπηση της οικογένειας προς τα «έξω», για το δημόσιο, τον «επίσημο» χώρο, για τις εξωτερικές εργασίες, που είναι και πιο θεαματικές σε σχέση με τις «κρυφές», «ιδιωτικές» εργασίες και ασχολίες του γυναικείου φύλου, όπως η ανατροφή των παιδιών και η καθαριότητα του σπιτιού. Κάθε παρέκκλιση από το ρόλο που καλείται να ασκήσει το αγόρι αποτελεί αμφισβήτηση του ανδρισμού του: «πού ακούστηκε αγόρι να μαγειρεύει;» ή «οι άνδρες δεν κλαίνε». Οι εκφράσεις αυτές αποτελούν άτυπες μορφές κοινωνικού ελέγχου, όταν διατυπώνονται από το οικείο περιβάλλον.

Γίνεται φανερό από τα παραπάνω παραδείγματα ότι ο κυριότερος μηχανισμός μέσα από τον οποίο το βιολογικό φύλο αλλάζει σε κοινωνικό φύλο (δηλαδή σε συμπεριφορές, ρόλους, πρακτικές) είναι η οικογένεια και οι συγγενείς που περιβάλλουν ένα παιδί στα πρώτα του βήματα: «...ένα σύνολο διαφορετικών ανθρώπων με ένα σύνολο διαφορετικών σχέσεων επηρεάζουν το άτομο με το παράδειγμα, την άμεση επιταγή και τη σιωπηλή ανέκφραστη προσδοκία» (Β. Τεντοκάλη, 1991:102). Για το λόγο αυτό άλλωστε η οικογένεια ονομάστηκε μηχανισμός πρωτογενούς κοινωνικοποίησης. Επομένως οι ρόλοι των δυο φύλων μαθαίνονται στο πλαίσιο της οικογένειας και δεν αποτελούν δεδομένα της φύσης ούτε έμφυτες κλίσεις και δεξιότητες. Αντίθετα, αποτελούν σύμβολα μιας κοινωνικής σχέσης η οποία είναι κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένη.

Σε μια πατριαρχική εκτεταμένη οικογένεια τα παιχνίδια των παιδιών και οι οικογενειακές πρακτικές, στις οποίες καλούνται να συμμετέχουν διαφοροποιημένα κατά φύλο τα παιδιά, αναπαράγουν τα πρότυπα της ανδρικής «κυριαρχίας» και της γυναικείας «υποταγής».

Εικ. 4.10 Άτυπος κοινωνικός έλεγχος: το αγόρι μαθαίνει τι δε μπορεί να κάνει (S. Pick, *Πλάθοντας τη ζωή*, εκδ. Φυτράκη, 1997).

Σε μια σύγχρονη πυρηνική οικογένεια, με εργαζόμενους και τους δύο γονείς και με σχέσεις ισοτιμίας μεταξύ τους, ο μηχανισμός εκμάθησης των ρόλων είναι (ή μπορεί να είναι) διαφορετικός. Δεν υπάρχουν αποκλεισμοί λόγω φύλου ούτε στα παιδικά παιχνίδια ούτε στις οικιακές εργασίες στις οποίες καλούνται να βοηθήσουν τα παιδιά. Οι χώροι δε χωρίζονται σε γυναικείους (η κουζίνα ως αποκλειστικά γυναικείος χώρος) και ανδρικούς, ενώ το κορίτσι μαθαίνει ότι δεν έχει μόνο έναν προορισμό στη ζωή του, να γίνει δηλαδή μια καλή νοικοκυρά και μια καλή μητέρα.

Συνεπώς στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες οι άνδρες και οι γυναίκες κατανέμουν κατά έναν ισότιμο τρόπο (ή τουλάχιστον προσπαθούν να κατανείμουν) τη δημόσια και την οικιακή σφαίρα. Αυτό συμβαίνει γιατί, όπως δείξαμε, η γυναίκα, εισερχόμενη στον επαγγελματικό στίβο, αναγκάστηκε σε μια αναπροσαρμογή των δραστηριοτήτων που αφορούσαν το ρόλο της, το χρόνο της, αλλά και την ταυτότητά της. Παράλληλα όμως και ο άνδρας προσπαθεί να διαχειριστεί με νέους όρους το ρόλο του στην οικογένεια.

Η κοινωνική «κατασκευή» των φύλων

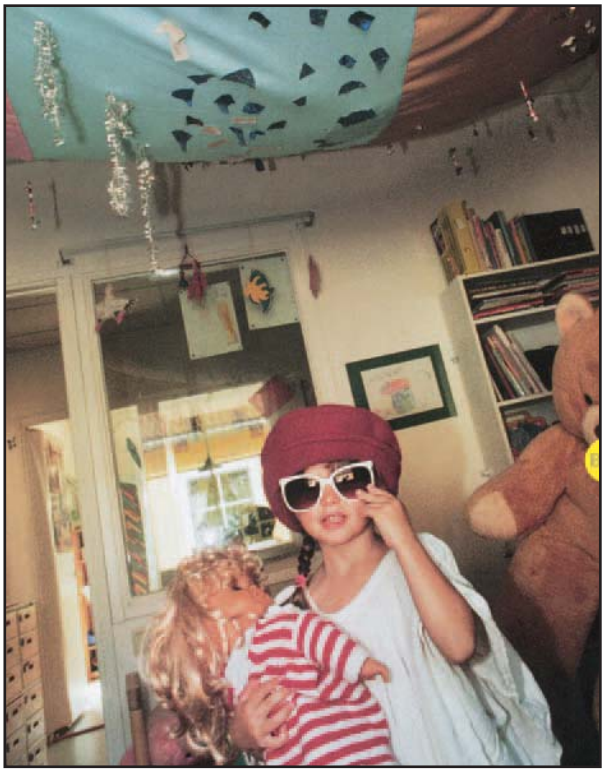

Εικ.4.11α (B. Hoglund, L. Jarlen, H. Lind, A. Lokholm, *Samhallskunskap for gymnasiet A,* Natur och Kultur, Stockholm 2003).

Εικ.4.11β (Φωτογραφικό αρχείο Ε. Κουμάνταρη).

4.4. Προκλήσεις, προβλήματα, προοπτικές της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας

Κατά τον 20ό αιώνα στην Ευρώπη οι ανακατατάξεις που έγιναν στην οικογένεια αφορούσαν κυρίως τους ρόλους του άνδρα και της γυναίκας. Στη νέα χιλιετία οι ρόλοι και οι ευθύνες των γονέων αξιολογούνται εκ νέου, ώστε να γίνει πιο ενεργητικός ο ρόλος του πατέρα στην οικογένεια και της μητέρας στον κόσμο της εργασίας.

Ωστόσο, το γεγονός ότι οι γυναίκες δίνουν σήμερα μεγαλύτερη έμφαση στην καριέρα τους μεταθέτοντας την απόκτηση παιδιών σε μεγαλύτερη ηλικία, καθώς και οι αλλαγές στον εργασιακό τομέα, οι οποίες απαιτούν από τους εργαζομένους περισσότερες ώρες απασχόλησης, μειώνοντας τον ελεύθερο χρόνο τους, έχουν επιδράσει σημαντικά στη φυσιογνωμία της οικογένειας στην Ευρώπη, η οποία παρουσιάζει ευδιάκριτα κοινά χαρακτηριστικά, όπως είναι η ελεύθερη συμβίωση, τα διαζύγια και η μείωση των γεννήσεων.

Εικ. 4.12 Η κλωνοποίηση προκαλεί κοινωνικά και ηθικά διλήμματα («The Twenty Marilyns», του Andy Warhol, R. T. Schaefer, *Sociology*, 7th edition, The McGraw Hill Co., 2001).

Η ελληνική κοινωνία, σε γενικές γραμμές, φαίνεται να αντιστέκεται στην απαξίωση του γάμου, παρά τους κλυδωνισμούς που υφίσταται ο θεσμός αυτός τουλάχιστον στην Ευρώπη και παρά το γεγονός ότι στο διάστημα των τελευταίων 30 χρόνων (από το 1971 ως το 2001) έχουν πενταπλασιαστεί τα διαζύγια στη χώρα μας.

Πιο συγκεκριμένα, η Ελλάδα παρουσιάζει υψηλά ποσοστά γαμηλιότητας* και αντίστοιχα χαμηλά ποσοστά συμβιώσεων και γεννήσεων εκτός γάμου, σχετικά χαμηλά ποσοστά διαζυγίων σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά και χαμηλά ποσοστά γονιμότητας*.

Ο αριθμός των γεννήσεων το 2001 είναι ελαφρά μικρότερος από τον αριθμό των θανάτων (βλ. πίνακα 4.3) και οι ερευνητές επισημαίνουν ότι από το «1983 η γονιμότητα* έχει μειωθεί σε επίπεδο κατώτερο του 2,1 παιδιά ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας, επίπεδο που θεωρείται απαραίτητο για την αναπλήρωση των γενεών, ενώ το 1993 ισοδυναμούσε μόλις με 1,35 παιδιά ανά γυναίκα» (Χ. Συμεωνίδου, 1997:247).

Η αναπλήρωση των γενεών επιτυγχάνεται, σύμφωνα με τους δημογράφους, όταν το ποσοστό των γεννήσεων ανά γυναίκα είναι ανώτερο του 2,1 παιδιά. (Το 2,1 παιδιά ανά γυναίκα είναι ένας στατιστικός μέσος όρος που δείχνει το δείκτη γονιμότητας). Εάν τα ποσοστά γεννήσεων στην Ελλάδα δεν αυξηθούν και οι γενιές δε διαδέχονται η μία την άλλη, τότε προβλέπεται ότι σύντομα θα είμαστε χώρα ηλικιωμένων ατόμων.

Η υπογεννητικότητα σήμερα συνδέεται με ευρύτερα κοινωνικά και οικονομικά θέματα που απασχολούν ιδιαίτερα τα νέα ζευγάρια, τα οποία καλούνται να εξοικονομήσουν χρόνο και χρήμα για την ανατροφή των παιδιών. Τα παιδιά κατέχουν κεντρική θέση στη σύγχρονη οικογένεια, η οποία δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην εκπαίδευσή τους. Οι γονείς, πολλές φορές, μεταθέτουν στο απώτερο μέλλον τις δικές τους ικανοποιήσεις, προκειμένου να ανταποκριθούν στις μεγάλες οικονομικές απαιτήσεις της εκπαίδευσης των παιδιών τους, ευελπιστώντας ότι κάποτε αυτά, με τα αυξημένα μορφωτικά προσόντα τους, θα πραγματοποιήσουν ως ενήλικες τα όνειρα που εκείνοι δεν κατόρθωσαν να εκπληρώσουν.

Η αντίφαση που παρατηρείται σε όλες τις χώρες της Ευρώπης είναι ότι, ενώ σε κάποιο βαθμό τα κράτη στηρίζουν τις οικογένειες, ώστε αυτές ώστε να αποκτήσουν όλο και περισσότερα παιδιά, ταυτόχρονα θεωρείται «προσόν» για μια γυναίκα να μην έχει παιδιά, προκειμένου αυτή να μπορέσει να εξελιχθεί επαγγελματικά.

Επειδή η τάση αυτή της σύγχρονης οικογένειας είναι ιδιαίτερα εμφανής σε πολλές χώρες της Ευρώπης, παρατηρούμε όλο και συχνότερα τη θέσπιση νόμων για τη στήριξη της τεχνητής γονιμοποίησης, όπως και την έκδοση κειμένων, οδηγιών και συμβάσεων που αναφέρονται στα δικαιώματα των παιδιών, όπως είναι η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Παιδιών (1989), ο Ευρωπαϊκός Χάρτης για τα Δικαιώματα των Παιδιών (1990) κ.ά.

Πίνακας 4.3. Φυσική κίνηση του πληθυσμού

	1971	1981	1991	2000	2001
Γάμοι	73.350	71.178	65.568	48.880	58.491
Επί 1.000 κατοίκων	8,3	7,3	6,4	4,5	5,3
Διαζύγια	3.675	6.349	6.351	11.309	11.184
Επί 1.000 γάμων	50,1	89,2	96,9	231,4	191,2
Γεννήσεις	141.126	140.953	102.620	103.267	102.282
Επί 1000 κατοίκων	16,0	14,5	10,0	9,5	9,4
Θάνατοι	73.819	86.261	95.498	105.219	102.559
Επί 1000 κατοίκων	8,4	8,9	9,3	9,5	9,4

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε. (2003).

Ο προβληματισμός για το μέλλον της οικογένειας είναι έντονος. Τα νέα οικογενειακά σχήματα, όπως οι συμβιώσεις που δεν αποσκοπούν στην αναπαραγωγή του είδους (γάμοι ομοφυλοφίλων), που εμφανίζονται ιδίως στη Δυτική Ευρώπη, προκαλούν προβληματισμούς ως προς τις θεσμικές ρυθμίσεις. Αλλά και τα επιτεύγματα στον τομέα της γενετικής τεχνολογίας όπως η εξωσωματική γονιμοποίηση, η επιλογή του φύλου του παιδιού, οι τράπεζες σπέρματος θέτουν νέα ερωτήματα ηθικής και νομικής φύσης. Έτσι, ενώ μέχρι χθες θέματα πατρότητας και μητρότητας θεωρούνταν λυμένα, σήμερα εμφανίζονται εκ νέου στο κοινωνικό προσκήνιο και ζητούν επαναπροσδιορισμό.

Ενδεικτική των νέων δεδομένων και των προβλημάτων που αυτά προκαλούν είναι η περίπτωση η οποία περιγράφεται στο άρθρο ημερήσιας εφημερίδας (βλ. παράθεμα).

«Ο Άρειος Πάγος καλείται να αποφασίσει ποιος είναι ο νόμιμος πατέρας - Ο γόρδιος δεσμός μιας εξωσωματικής

...Απάντηση σε κρίσιμα νομικά ζητήματα που γεννούν τα επιτεύγματα της γενετικής τεχνολογίας καλείται να δώσει ο Άρειος Πάγος.

Για πρώτη φορά το ανώτατο δικαστήριο βρίσκεται αντιμέτωπο με ένα εξαιρετικά πολύπλοκο νομικό και ηθικό πρόβλημα, αυτό της αναγνώρισης των παιδιών που αποκτήθηκαν εκτός γάμου ύστερα από εξωσωματική γονιμοποίηση, αλλά και με το δίλημμα ποιος είναι ο νόμιμος πατέρας, ο κοινωνικός ή ο βιολογικός.

Η υπόθεση έφτασε στον Άρειο Πάγο, αφού προηγουμένως δίχασε τα κατώτερα δικαστήρια, που έδωσαν διαφορετική απάντηση στο ποιος είναι ο νόμιμος πατέρας. Η ιστορία αρχίζει το 1981, όταν παντρεμένη γυναίκα, που έπασχε από απόφραξη σαλπίγγων, επισκέφθηκε ιδιωτικό ιατρικό κέντρο προκειμένου να αποκτήσει παιδί με εξωσωματική γονιμοποίηση. Αρχικά η σχέση του γυναικολόγου -διευθυντή μονάδας, που επίσης ήταν παντρεμένος- με τη γυναίκα ήταν τυπική, στη συνέχεια όμως εξελίχθηκε σε ερωτική σχέση που κράτησε 5 χρόνια. Όλο αυτό το διάστημα έγιναν επανειλημμένες προσπάθειες τεχνητής γονιμοποίησης, που τελικά καρποφόρησε το 1988. Το Σεπτέμβριο του 1989 η γυναίκα γέννησε δίδυμα, αφού χρησιμοποιήθηκαν ωάρια και σπέρμα τρίτων δοτών από Τράπεζες. Μετά τη γέννηση των παιδιών και αφού και οι δυο είχαν πάρει διαζύγιο από τους συζύγους τους, το ζευγάρι χώρισε. Η μητέρα κατέφυγε στα δικαστήρια, ζητώντας με αγωγή της να αναγνωριστεί ότι πατέρας των παιδιών της είναι ο γιατρός, αφού συζούσαν από το 1984 και για 5 χρόνια με σκοπό το γάμο και εκείνος είχε συγκατατεθεί στη σύλληψη των παιδιών με τεχνητή εξωσωματική γονιμοποίηση.

Σε πρώτη φάση η γυναίκα δικαιώθηκε από το Πρωτοδικείο, το οποίο αναγνώρισε ότι ο πατέρας είναι ο γιατρός. Αντίθετα, το Εφετείο απέρριψε τον ισχυρισμό της μητέρας ως μη νόμιμο, κρίνοντας ότι η συμφωνία που έκαναν για να αποκτήσουν παιδιά είναι άκυρη, διότι δεν ήταν παντρεμένοι, αλλά συμβίωναν. Στο ίδιο μήκος κύματος με τη δευτεροβάθμια απόφαση κινείται και η εισήγηση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, Δημ. Λινού, ενώπιον της ολομέλειας του Αρείου Πάγου, ο οποίος υποστηρίζει ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση ο γιατρός δεν μπορεί να θεωρηθεί ο πατέρας των παιδιών. Ωστόσο δέχεται ότι υπάρχει "νομικό κενό" που χρήζει ρυθμίσεως, καθώς οι διατάξεις του Οικογενειακού Δικαίου ισχύουν μόνον για την έγγαμη σχέση και δεν μπορεί να εφαρμοστεί και στη συμβίωση με ελεύθερη σχέση.

Για να τεκμηριώσει την άποψή του, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου αναφέρει:

-Στην περίπτωση της γυναίκας που είναι παντρεμένη και συμβιώνει με άλλον άνδρα, η συγκατάθεση του τελευταίου για την απόκτηση παιδιών είναι "νομικά αδιάφορη". Και αυτό διότι ο σύντροφός της δε δικαιούται να δημιουργήσει αμάχητο τεκμήριο "κοινωνικής" πατρότητας για τον εαυτό του, έστω και αν η σύντροφός του βρίσκεται σε διάσταση με το σύζυγό της.

-Είναι άκυρη η συμφωνία που κάνουν οι σύντροφοι εκτός γάμου για την απόκτηση παιδιού με τεχνητή γονιμοποίηση, διότι αντιβαίνει στα χρηστά ήθη σύμφωνα με την κρατούσα ηθική της κοινωνίας, διαταράσσει την οικογενειακή τάξη και προσβάλλει το θεσμό του γάμου.

-Είναι αδιάφορο για το νομοθέτη το γεγονός ότι οι σύντροφοι που είχαν σχέση βρίσκονταν σε διάσταση με τους συζύγους τους...»

Ελευθεροτυπία, Β. Φωτοπούλου, 23-1-2004

Η επιστήμη της κοινωνιολογίας οφείλει να εξετάσει ό,τι ανακύπτει από τις παραπάνω αναπόφευκτες αλλαγές, καθώς αυτές συμπαρασύρουν τις ιδέες, αλλά και το σύστημα αξιών μας σχετικά με την οικογένεια.

Ερωτήσεις

1. Ποια είναι η διαφορά της οικογένειας από το νοικοκυριό;
2. Ποια είναι τα στοιχεία της οικογένειας που την προσδιορίζουν ως κοινωνικό θεσμό;
3. Ποιους σκοπούς εξυπηρετεί η οικογένεια με τη μεταβίβαση των αγαθών της στην επόμενη γενιά;
4. Να περιγράψετε τη μορφή και τα χαρακτηριστικά της εκτεταμένης οικογένειας.
5. Τι ονομάζουμε πυρηνική οικογένεια;
6. Αφού μελετήσετε τα στοιχεία του πίνακα 4.1, να αναφέρετε τις σημαντικότερες εξελίξεις που παρατηρείτε στη σύνθεση των νοικοκυριών.
7. Να συγκρίνετε τη θέση της γυναίκας στην εκτεταμένη και στην πυρηνική οικογένεια.
8. Ποιες είναι οι μορφές οικογενειακής συμβίωσης στη σύγχρονη κοινωνία;

5. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΑΛΛΑΓΗΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

- Ο ρόλος της εκπαίδευσης: έκδηλες και άδηλες λειτουργίες
- Εκπαιδευτικά συστήματα
- Η εκπαίδευση ως παράγοντας αναπαραγωγής της κοινωνίας
- Η εκπαίδευση ως παράγοντας αλλαγής της κοινωνίας
- Εκπαίδευση και κοινωνία της πληροφορίας

Εισαγωγή

Η εκπαίδευση στη σύγχρονη κοινωνία επιτελεί πολλές λειτουργίες. Λόγω του σημαντικού ρόλου της, αλλά και του πλήθους των λειτουργιών της αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας της κοινωνιολογίας. Οι σχετικές έρευνες εστιάζουν στο αν η εκπαίδευση είναι ένας μηχανισμός αναπαραγωγής της κοινωνίας και του πολιτισμού της ή αν αποτελεί μοχλό μετακίνησης του ατόμου σε μια ανώτερη επαγγελματική ή κοινωνική θέση.

5.1. Ο ρόλος της εκπαίδευσης

Η εκπαιδευτική διαδικασία καλεί το παιδί, από τη νηπιακή ηλικία μέχρι και την εφηβεία, να περάσει ένα μέρος του χρόνου του με τους συνομηλίκους του και εκτός οικογενειακού πλαισίου. Οι συνομήλικοι είναι το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο το παιδί καλείται να ενταχθεί και η ένταξη αυτή συνοδεύεται από:

- τη σταδιακή ανεξαρτοποίηση από το οικογενειακό περιβάλλον,
- τη συνειδητοποίηση από την πλευρά του παιδιού ότι η ιεραρχία δε στηρίζεται αναγκαστικά σε βιολογικές βάσεις (από τον πατέρα της οικογένειας στο δάσκαλο του σχολείου),
- την ανάληψη ευθυνών από το ίδιο το παιδί,
- την αυτόνομη λήψη αποφάσεων.

Συμπαραστάτης του ατόμου σε αυτή τη νέα κοινωνική πραγματικότητα, όπου δε συγχωρούνται τα πάντα, όπως συχνά συμβαίνει στην οικογένεια, είναι το σχολείο. Αυτό το στάδιο, κατά το οποίο το παιδί αυτονομείται και οι σχέσεις του με τους άλλους δε χαρακτηρίζονται από το συναίσθημα ή από τη συγγένεια, ονομάζεται **δευτερογενής κοινωνικοποίηση**.

Η έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση της UNESCO επισημαίνει τη σπουδαιότητα της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης, δίνοντας έμφαση στους ακόλουθους στόχους της μάθησης, που αποτελούν τους πυλώνες της γνώσης:

α) να μάθει στο άτομο πώς να μαθαίνει, δηλαδή πώς να αποκτά τα εργαλεία της κατανόησης του κόσμου...,

β) να του μάθει πώς να ενεργεί, έτσι ώστε να είναι παραγωγικό στο χώρο του,

Εικ.5.1α Σχολείο της Φανής Χιλ 1865 (*Αθήνα 1939-1900: Φωτογραφικές μαρτυρίες* Μουσείο Μπενάκη).

Εικ.5.1β. Μαθητές στο προαύλιο του σχολείου τους κατά το σχολικό έτος 1981-82 (*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 10, τεύχος 11, εκδ. Ελληνικά Γράμματα).

Εικ. 5.1γ Γ΄ Λυκείου, 2ο Λύκειο Δραπετσώνας, σχολική εκδρομή 2004 (Φωτογραφικό αρχείο Β. Σπανάκου).

Οι λειτουργίες της εκπαίδευσης είναι **έκδηλες** (φανερές) και **άδηλες** (κρυφές). Η πιο σημαντική από τις **έκδηλες** λειτουργίες της είναι η μετάδοση των γνώσεων, των προτύπων και των αξιών. Τα στοιχεία αυτά, στο βαθμό που εσωτερικεύονται και αφομοιώνονται από τους μαθητές, οδηγούν τη δράση τους σε έναν κοινό προσανατολισμό.

Η πιο σημαντική από τις **άδηλες** (κρυφές) λειτουργίες της εκπαίδευσης είναι η επιλογή που γίνεται στο σχολείο και συγκεκριμένα ο προσανατολισμός των πιο «αδύνατων» μαθητών προς την τεχνική εκπαίδευση. Η τεχνική εκπαίδευση φαινόταν ότι δημιουργήθηκε με σκοπό να προετοιμάσει τους μαθητές για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία και είχε σημαντικές διαφορές από τη γενική παιδεία που παρείχε το λύκειο. Ωστόσο, σε πολλές

γ) να του μάθει πώς να ζει μαζί με τους άλλους, δηλαδή πώς να συμμετέχει στη ζωή τους και να συνεργάζεται μαζί τους,

δ) να του μάθει πώς να υπάρχει... Η εκπαίδευση πρέπει να δώσει στους ανθρώπους την ελευθερία της σκέψης, της κρίσης, της έκφρασης των αισθημάτων και της φαντασίας, για να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους και τη δυνατότητα να ελέγχουν όσο εξαρτάται από αυτούς τη ζωή τους...» (UNESCO, 1999:125, 139).

Σύμφωνα με τον Κρ. Ντε Μοντιμπέρ (2000:110), η κοινωνιολογία έχει καταδείξει μέσα από την κριτική της ανάλυση ότι ο εκπαιδευτικός μηχανισμός εκπληρώνει συγκεκριμένες λειτουργίες:

1. Διαφυλάττει τον πολιτισμό του παρελθόντος. Η διαφύλαξη αυτή είναι σημαντική, γιατί ανταποκρίνεται στην ανάγκη διαιώνισης του πολιτισμού που έχουν αναπτύξει οι προηγούμενες γενιές.

2. Διασφαλίζει τη μετάδοση του πολιτισμού. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η εκπαίδευση σμιλεύει και κατασκευάζει τον «καλλιεργημένο» άνθρωπο μιας κοινωνίας.

3. Προάγει την κοινωνική ενσωμάτωση του ατόμου, η οποία μπορεί να λάβει δύο μορφές: ηθική και νοητική. Το εκπαιδευτικό σύστημα έχει την ευθύνη να εξοπλίζει τα άτομα με ίδιες κατηγορίες σκέψης. Λόγω ίσως αυτής της λειτουργίας η εκπαίδευση θεωρήθηκε ως ιδεολογικός μηχανισμός αναπαραγωγής της κοινωνίας (και μάλιστα αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας).

4. Συμβάλλει στον επαγγελματικό προσανατολισμό του ατόμου. Συνεπώς θα μπορούσαμε να πούμε ότι το σχολείο «διανέμει» προσόντα που θα επιτρέψουν στα άτομα να ενταχθούν στην αγορά της εργασίας.

«..Πολλά παιδιά μέσα στην τάξη ήθελαν να κερδίσουν την εύνοια των δασκάλων. Εγώ ήθελα να κερδίσω την αγάπη και το θαυμασμό της τάξης. Θύμωναν οι δάσκαλοι με τις...εξυπνάδες μου, όμως η τάξη χαιρόταν και γελούσε... Δε με ενδιέφερε η τιμωρία που θα επακολουθούσε. Μου αρκούσαν τα μάτια που άστραφταν με κέφι, περιμένοντας να παίξω τον τρελό ρόλο που εκείνοι δεν τολμούσαν.

Τις περισσότερες φορές πάντως πλήρωνα αυτούς τους ρόλους με κάτι σφυριχτές χαρακιές στις χούφτες μου, που, από αδύνατες και ξεπαγιασμένες, μετά τα χτυπήματα φούσκωναν σαν ψωμιά και ζεμάταγαν, ενώ το σάλιο μου πάντοτε τη στιγμή του πόνου αποκτούσε μια περίεργη γεύση αίματος.

Οι πιο φοβερές χαρακιές ήταν αυτές στο καλάμι. Εκεί χτυπούσε ο διευθυντής τα μικρότερα αγόρια και τα έκανε να χοροπηδάνε κλαίγοντας με τ' αδύνατα σπιρτόξυλα που είχανε για πόδια...

Αν είναι αλήθεια πως, όταν ανοίγει ένα σχολείο, κλείνει μια φυλακή, τότε σίγουρα εκείνος ο διευθυντής θα είχε φύγει απ' τη φυλακή, που έκλεισε μόλις άνοιξε ετούτο το σχολείο, και είχε έρθει να το διευθύνει με τον ίδιο σκληρό και ανελέητο τρόπο...»

(Μ. Σφακιανάκη-Μανωλίδου, 1998: 17).

περιπτώσεις, η τεχνική εκπαίδευση κατέληξε να δέχεται τις αποκλεισμένες από το λύκειο μάζες των παιδιών που προέρχονται από τα λαϊκά και τα μεσαία στρώματα. Το φιλτράρισμα αυτό ισχύει και στις βαθμίδες της ανώτερης /ανώτατης εκπαίδευσης.

Βέβαια, οι έκδηλες ή οι άδηλες λειτουργίες ενός εκπαιδευτικού συστήματος εξαρτώνται από το ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο της κοινωνίας. Έτσι, αν, για παράδειγμα, ένα κράτος ενδιαφέρεται να προστατεύσει όλους τους πολίτες, τότε θα ενισχύσει την εκπαιδευτική λειτουργία η οποία αποσκοπεί στην κοινωνική ενσωμάτωση.

Εικ.5.2 Το ιαπωνικό δημόσιο σχολείο: χώρος εκμάθησης ρόλων (R.T. Schaefer, *Sociology*, 7th Edition, The McGraw-Hill Companies, Inc., 2001).

5.1.1 Εκπαιδευτικά συστήματα - Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα

Τα εκπαιδευτικά συστήματα δεν είναι παντού ίδια. Η διαφοροποίηση αυτή αφορά τις δομές, τις λειτουργίες, τους τρόπους χρηματοδότησης, αλλά και τους στόχους που θέτουν. Για παράδειγμα, κάθε εκπαιδευτικό σύστημα έχει διαφορετικό αριθμό ετών υποχρεωτικής φοίτησης και κατάτμησης σε βαθμίδες και κύκλους, περιεχόμενα σπουδών, ωρολόγια προγράμματα, τρόπους διδασκαλίας, μηχανισμούς επιλογής, προαγωγής και πρόσβασης στα Α.Ε.Ι., οργάνωσης και διοίκησης (βλ. πίνακα 5.2). Οι διαφορές αυτές αντανακλούν κοινωνικο-οικονομικούς και ιστορικούς παράγοντες, παραδόσεις, παιδαγωγικές αντιλήψεις, τοπικές ανάγκες, αλλά και τα οράματα των πολιτικών ηγεσιών των χωρών σχετικά με τους σκοπούς και τους στόχους της εκπαίδευσης.

Σε ό,τι αφορά τη διαφοροποίηση στα προγράμματα σπουδών 21 ευρωπαϊκών χωρών / περιοχών, σχετικές μελέτες του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου (βλ. πίνακα 5.1) έχουν δείξει μικρή διαφοροποίηση ως προς

Εικ. 5.3α Σκηνές σχολείου από την αρχαιότητα ζωγραφισμένες σε αγγεία (485-480 π.Χ.) (*Ελληνική τέχνη: αρχαία αγγεία*, Εκδοτική Αθηνών).

Εικ.5.3β Ιδιωτικός δάσκαλος διδάσκει Αθηναία (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, 1970).

τους θεματικούς άξονες που καλύπτονται στα λεγόμενα βασικά μαθήματα, δηλαδή τη γλώσσα και τα μαθηματικά.

Ενδιαφέρον θα ήταν να γίνει σύγκριση και στα μαθήματα των κοινωνικών επιστημών (π.χ. οικονομία, κοινωνιολογία, πολιτική επιστήμη, ψυχολογία κτλ.) τα οποία αφορούν τις κοινωνικές δεξιότητες, όπως είναι η κοινωνική ενσυναίσθηση, η καλλιέργεια της ανεκτικότητας κ.ά.

Τα εκπαιδευτικά συστήματα διαφέρουν, όπως προαναφέρεται, και ως προς την οργάνωση και τη διοίκηση της εκπαίδευσης. Οι χώρες υιοθετούν εναλλακτικά συστήματα οργάνωσης και διοίκησης, για να πετύχουν τους στόχους της εκπαιδευτικής πολιτικής τους. Για παράδειγμα, το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας είναι περισσότερο συγκεντρωτικό (οι αποφάσεις παίρνονται σε επίπεδο του Υπουργείου και της κεντρικής διοίκησης), ενώ αυτό της Αγγλίας και της Ουαλίας είναι περισσότερο αποκεντρωτικό (οι αποφάσεις λαμβάνονται, κατά κύριο λόγο, από το σχολείο και τις τοπικές εκπαιδευτικές αρχές) (βλ. πίνακα 5.2).

Πίνακας 5.1. Αριθμός ευρωπαϊκών χωρών που αναφέρουν θεματικούς άξονες στα προγράμματα σπουδών, κατά κατηγορία μαθημάτων (ενδεικτικός κατάλογος)

	Θεματικοί άξονες	Αριθμός χωρών/ περιοχών
Διδασκαλία της γλώσσας	Ανάλυση και ερμηνεία κειμένου	21
	Γραπτή χρήση του λόγου	21
	Προφορικές παρουσιάσεις/ εισηγήσεις	16
Ξένη γλώσσα	Γραπτός (π.χ. επιστολές, σημειώσεις, περιλήψεις)	18
	Προφορικές παρουσιάσεις	15
Μαθηματικά	Άλγεβρα και υπολογισμοί	21
	Γεωμετρία	21
	Απεικόνιση δεδομένων, πιθανότητες, στατιστική	19
Φυσικές επιστήμες-Φυσική	Μηχανική	21
	Ηλεκτρισμός, μαγνητισμός και ηλεκτρομαγνητισμός	21
	Κύματα	20
	Πυρηνική, ατομική και κβαντική φυσική	20
	Θερμοδυναμική	17

Πηγή: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2003:25-32) (επεξεργασία Ν. Πετρόπουλου).

Πίνακας 5.2. Οργάνωση και διοίκηση της δημόσιας εκπαίδευσης: σύγκριση εκπαιδευτικών συστημάτων της Αγγλίας/Ουαλίας και της Ελλάδας

Τομέας και αντικείμενο απόφασης	Αγγλία και Ουαλία			Ελλάδα		
	Κεντρική διοίκηση	Τοπική διοίκηση	Μεικτό (και τα δύο)	Κεντρική διοίκηση	Τοπική διοίκηση (σχολείο)	Μεικτό (και τα δύο)
Γενική εκπαιδευτική πολιτική (νομικό πλαίσιο κτλ.)	X			X		
Χρηματοδότηση, πόροι			X	X		
Διαχείριση πόρων		X				X
Κατάρτιση εθνικού προγράμματος σπουδών	X			X		
Επιλογή εκπαιδευτικού υλικού (π.χ. βιβλία κτλ.)		X		X		
Πρόσληψη εκπαιδευτικών στελεχών εκπαίδευσης		X		X		
Αντιμετώπιση θεμάτων πειθαρχίας μαθητών		X			X	

Πηγή: Eurydice (2003/2004) (επεξεργασία Ν. Πετρόπουλου).

Ο τρόπος οργάνωσης της εκπαίδευσης εξαρτάται από ιστορικούς, πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες. Στην περίπτωση της Ελλάδας ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του εκπαιδευτικού μας συστήματος ανιχνεύεται από την εποχή του Όθωνα (1833-1834). Οι αλλεπάλληλες μεταρρυθμίσεις επικεντρώθηκαν περισσότερο στο περιεχόμενο των σπουδών (κλασική ή πρακτική εκπαίδευση, καθαρεύουσα ή δημοτική γλώσσα κτλ.) παρά στις βασικές δομές της εκπαίδευσης.

Σχολικές τάξεις δημοτικού σχολείου του 1952 και 2004.

Εικ5.4α (*Παιδείας Ενθύμιο* Φωτοεκδοτική, 2005).

Εικ.5.4β (Φωτογραφικό αρχείο Ε. Κουμάνταρη).

Εκτός όμως από τους ιστορικούς και κοινωνικούς παράγοντες που επιδρούν στην οργάνωση της εκπαίδευσης, θα πρέπει να αναρωτηθούμε αν το ελληνικό σύστημα, όπως αυτό είναι διαρθρωμένο, είναι αποτελεσματικό και αν πετυχαίνει τους στόχους του. Ως δείκτες επιτυχίας μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε όχι μόνο τις συγκριτικές επιδόσεις των μαθητών, αλλά και το οικονομικό κόστος που βαρύνει τις ελληνικές οικογένειες.

Σύμφωνα με μελέτη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής («European education production functions», 2003), το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα χαρακτηρίζεται, εκτός των άλλων, και από τις χαμηλές επιδόσεις των Ελλήνων μαθητών σε σχέση με μαθητές άλλων ευρωπαϊκών χωρών και από το χαμηλό ποσοστό των δημόσιων δαπανών για την εκπαίδευση.

Επιπλέον, το 51% των μαθητών που προέρχονται από φτωχές οικογένειες δεν καταφέρνει να εισαχθεί σε πανεπιστήμια. Μόνο στις Η.Π.Α. παρατηρούνται μεγαλύτερες ανισότητες από αυτές που παρατηρούνται στην Ελλάδα. Τέλος, το 23% των παιδιών που προέρχονται από γονείς με χαμηλή εκπαίδευση αντιμετωπίζει μεγαλύτερη δυσκολία από ό,τι άλλοι συμμαθητές τους ακόμα και στο να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (γυμνάσια και λύκεια).

Μία από τις χαρακτηριστικές αδυναμίες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος σήμερα είναι η ύπαρξη φροντιστηρίων, που λειτουργούν συμπληρωματικά προς το σχολείο και απορροφούν σημαντικά κονδύλια από το εισόδημα της οικογένειας και το χρόνο των μαθητών. Άρα, ο ρόλος που καλείται να διαδραματίσει η οικογένεια στις σπουδές του παιδιού είναι πολύ σημαντικός.

Σύμφωνα με στοιχεία του Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Μελετών (Κ.Ε.Π.Ε.), το μέσο ελληνικό νοικοκυριό διαθέτει μηνιαίως ένα βασικό μισθό για να καλύψει τα φροντιστήρια και τις άλλες εκπαιδευτικές ανάγκες δύο μαθητών λυκείου. Η μηνιαία δαπάνη για την εκπαίδευση από τα 31 ευρώ ανά παιδί το 1974 αυξήθηκε σε 83,4 ευρώ το 2004 (τα ποσά είναι διαμορφωμένα με βάση το κόστος ζωής του 1974, το οποίο έχει αναχθεί σε τιμές του 2003). Οι δαπάνες αυτές αυξάνονται σημαντικά για τους μαθητές λυκείου, κυρίως λόγω των φροντιστηρίων: το 1974 μια οικογένεια έδινε 71 ευρώ το μήνα για κάθε παιδί, ενώ το 2004 έδινε 215 ευρώ.

Κατά καιρούς έχουν γίνει προσπάθειες, μέσω των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, ώστε να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες για τον περιορισμό των φροντιστηρίων, της λεγόμενης παραπαιδείας. Παρ' όλα αυτά οι αριθμοί δείχνουν ότι οι οικογενειακές δαπάνες για την εκπαίδευση έχουν σχεδόν τριπλασιαστεί τα τελευταία 25 χρόνια.

Βέβαια είναι εύλογο το ερώτημα γιατί μια οικογένεια είναι υποχρεωμένη από τα πράγματα να δίνει τόσα χρήματα στα φροντιστήρια ή τα ιδιαίτερα μαθήματα. Θα ήταν επικίνδυνο να προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε μέσα σε λίγες γραμμές τη συνύπαρξη του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος με τα φροντιστήρια. Φαίνεται πως οτιδήποτε δεν έχει μια χρηματική τιμή απαξιώνεται στη συλλογική συνείδηση. Μια τέ-

Εικ.5.5 Σκίτσο Βασίλη Παπαγεωργίου (*Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κ. Καραμανλής, εκδ. Ι. Σιδέρης, 2002).

τοια αντίληψη όμως καταλύει τα όρια μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής εκπαίδευσης προς όφελος της δεύτερης, και έτσι επιτρέπει στην ιδιωτική πρωτοβουλία να αντιμετωπίζει την εκπαίδευση ως κερδοφόρα επιχείρηση. Φαίνεται να έχουν υπερισχύσει φιλελεύθερες αντιλήψεις και η μόρφωση, από δημόσιο κοινωνικό αγαθό, να έχει μετατραπεί σε δαπάνη για την αγορά εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Οι αντιλήψεις αυτές υποβοηθούνται και από τις σχετικά χαμηλές δημόσιες δαπάνες για την εκπαίδευση στη χώρα μας σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η αύξηση των δαπανών για την παιδεία θα μπορούσε να συμβάλει στην αναβάθμιση των υποδομών, στη λειτουργία τάξεων με λιγότερους μαθητές και στην εξατομίκευση της διδασκαλίας.

Αναμφίβολα, καθοριστικό ρόλο στη διάδοση των φροντιστηρίων ασκούν η νοοτροπία, οι αξίες και οι προσδοκίες των ελληνικών οικογενειών για την εκπαίδευση των παιδιών τους. Αν και η γνώση έχει παραδοσιακά αποτελέσει μια πρωταρχική αξία στην ελληνική κοινωνία, στις αντιλήψεις των σημερινών γονέων η εκπαίδευση, και συγκεκριμένα η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, θεωρείται το ασφαλέστερο μέσο για την επαγγελματική κατοχύρωση των παιδιών τους. Οι αντιλήψεις και οι προσδοκίες των γονέων ενισχύονται από τις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας της πληροφορίας, καθώς και από την αύξηση του ανταγωνισμού μετά την ελεύθερη διακίνηση των εργαζομένων στο πλαίσιο της Ε.Ε.

Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (European Union Benchmarks for Higher Performance, 2003:201), για να προοδεύσουν οι κοινωνίες, τα εκπαιδευτικά συστήματα πρέπει να θέσουν ως στόχους για το χρονικό διάστημα το 2000 έως το 2010:

- Τη μείωση στο 10% ή και λιγότερο του αριθμού των μαθητών που εγκαταλείπουν πρόωρα το σχολείο, δηλαδή πριν τελειώσουν τη φοίτηση στο γυμνάσιο ή το λύκειο.
- Την αύξηση του αριθμού των πτυχιούχων στα μαθηματικά, τις κοινωνικές επιστήμες και την τεχνολογία τουλάχιστον κατά 15%, με ταυτόχρονη μείωση της ανισότητας μεταξύ των δύο φύλων.
- Την αύξηση τουλάχιστον στο 85% των νέων 22 ετών που θα έχουν τελειώσει το β΄ κύκλο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.
- Τη μείωση τουλάχιστον κατά 20% του ποσοστού των νέων ηλικίας 15 ετών που έχουν χαμηλές επιδόσεις στην ικανότητα κατανόησης κειμένου.
- Τη συμμετοχή στη διά βίου μάθηση τουλάχιστον του 12,5% του ενήλικου ενεργού πληθυσμού ηλικίας 25-64 ετών.

Είναι προφανές ότι στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων μιας χώρας η εκπαίδευση πρέπει να κατέχει την πρώτη θέση, όπως επίσης και η αύξηση των δημόσιων πόρων για την παιδεία, αφού αυτή θεωρείται -και είναι- επένδυση ζωτικής σημασίας, γιατί «...η ανάπτυξη της παιδείας μάς επιτρέπει πραγματικά να πολεμήσουμε ένα σύνολο παραγόντων ανασφάλειας, όπως είναι η ανεργία, ο αποκλεισμός, οι ανισότητες ανάμεσα στα διάφορα έθνη ή οι εθνικές και θρησκευτικές διαμάχες...» (Εκπαίδευση. Ο θησαυρός που κρύβει μέσα της, 1999:246).

5.2. Η εκπαίδευση ως παράγοντας αναπαραγωγής και αλλαγής της κοινωνίας

Στην παρούσα ενότητα θα εξετάσουμε αν το σχολείο αναπαράγει τις κοινωνικές ανισότητες ή αν, αντίθετα, προσφέρει στα άτομα ίσες ευκαιρίες με αποτέλεσμα την κοινωνική τους ανέλιξη

5.2.1 Η εκπαίδευση ως παράγοντας αναπαραγωγής της κοινωνίας

Όλες οι δυτικές κοινωνίες δείχνουν ενδιαφέρον για το τι πρέπει να διδάσκεται στο σχολείο ή ακόμα αν πρέπει να εφαρμόζεται κάποιο εξεταστικό σύστημα επιλογής των μαθητών (εξετάσεις από τη μία βαθμίδα στην άλλη, εθνικές εξετάσεις κ.ά.). Το ενδιαφέρον αυτό συχνά συνοδεύεται από μια ρητορική αξιοκρατίας, η οποία αναφέρεται στην αξία της προσωπικής προσπάθειας που καταβάλλει ο μαθητής, για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του σχολείου. Εκείνο που δεν αποκαλύπτεται είναι ότι το σχολείο κατέχει κεντρική θέση στους μηχανισμούς αναπαραγωγής της κοινωνίας.

Στόχοι της UNESCO για την εκπαίδευση

«Με την έκφραση "Εκπαίδευση για όλους"η διεθνής κοινότητα δεσμεύτηκε στη Διάσκεψη στο Ντακάρ να αποκτήσουν όλα τα παιδιά δωρεάν πρωτοβάθμια εκπαίδευση μέχρι το 2015. Επιπλέον, να μειωθεί στο μισό ο αναλφαβητισμός των ενηλίκων, να αναπτυχθούν προγράμματα εκπαίδευσης για όσους εγκαταλείπουν το σχολείο και να προωθηθεί η ποιότητα στην εκπαίδευση. Όταν λέει για όλους, εννοεί όλα τα παιδιά, συμπεριλαμβανομένων βεβαίως των κοριτσιών. Και αυτό γιατί έχει διαπιστωθεί ότι υπάρχει ανισότητα πρόσβασης των δύο φύλων στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η οποία ανισότητα πρέπει να ελαχιστοποιηθεί από το 2005 και μετά, ώστε να κατακτηθεί η ισότητα στην εκπαίδευση μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια» (UNESCO Report, 2003-2004:24).

Τι σημαίνει όμως αναπαραγωγή της κοινωνίας και τι ακριβώς αναπαράγει το σχολείο; Το σχολείο αναπαράγει και μεταδίδει τον πολιτισμό μιας κοινωνίας στη νέα γενιά, όπως κάνει, για παράδειγμα, μέσα από τη διδασκαλία της ιστορίας. «Το σχολείο διαμορφώνει και αναπαράγει την εθνική ταυτότητα. Σε αυτή τη διαδικασία συμβάλλουν οι τελετές, τα σύμβολα, οι εθνικές επέτειοι, οι συμβολικές χρονολογίες» (Α. Φραγκουδάκη και Θ. Δραγώνα, 1997:15). Οι σχολικές αυτές εκδηλώσεις έχουν ένα συμβολικό χαρακτήρα, αφού σμιλεύουν τη συλλογική ταυτότητα και καλλιεργούν την αίσθηση ότι οι νέοι αποτελούν συνέχεια των προηγούμενων γενεών.

Διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας μέσα από τελετές και επετείους

Εικ. 5.6α (Φωτογραφικό αρχείο Ε. Κουμάνταρη).

Εικ. 5.6β (*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 10, τεύχος 12, εκδ. Ελληνικά Γράμματα).

Κυρίως όμως η θεωρία της αναπαραγωγής θέτει στο επίκεντρο της συζήτησης το αν δίνονται σε όλους ίσες δυνατότητες πρόσβασης στη γνώση που παρέχεται. Ο Γάλλος κοινωνιολόγος Π. Μπουρντιέ (P. Bourdieu, 1930-2002) κατέδειξε εμπειρικά ότι το εκπαιδευτικό σύστημα λειτουργεί ως σύστημα επιλογής που ευνοεί τις ανώτερες τάξεις σε βάρος των υπολοίπων. Αυτή η προνομιακή μεταχείριση των ανώτερων τάξεων είναι εμφανής στον τίτλο σπουδών που χορηγείται από το σχολείο. Ο χαρακτηρισμός της φοίτησης του μαθητή που αναγράφεται στον τίτλο σπουδών του είναι στην ουσία μια απονομή ιδιοτήτων στο μαθητή (P. Bourdieu, 2002:66). Αυτή η απονομή των ιδιοτήτων (είτε είναι θετική, όπως π.χ. «απολύεται με λίαν καλώς», είτε αρνητική, όπως «απορρίπτεται» ή «παραπέμπεται», που ισούται με στιγματισμό) κατατάσσει τα άτομα σε ιεραρχημένες κοινωνικές ομάδες.

Επιπλέον, ο τίτλος σπουδών λειτουργεί και ως απόδειξη ότι αυτός που τον κατέχει συνδέεται με μια κουλτούρα που αποκτιέται από τη σχολική εκμάθηση. Όποιος δε διαθέτει αυτού του είδους την κουλτούρα εκτοπίζεται σε αδιαβάθμητα ινστιτούτα ή σε επαγγελματικές σχολές. Κατ' άλλους κοινωνιολόγους, οι τίτλοι σπουδών είναι εγγυήσεις «νοημοσύνης», οι οποίοι ήρθαν να αντικαταστήσουν τους παλαιούς τίτλους ευγενείας (που χαρακτήριζαν τη φεουδαρχική κοινωνία) ή, ακόμη, τους τίτλους ιδιοκτησίας. Γενικότερα, πρόκειται για τίτλους που δικαιώνουν αυτούς που αισθάνονται ήδη κυρίαρχοι.

Με αυτό τον τρόπο το εκπαιδευτικό σύστημα φαίνεται να καθιστά φυσικές τις κοινωνικές ανισότητες, αφού τις μετατρέπει σε ανισότητες κουλτούρας* και ευφυΐας, δηλαδή μετατρέπει τα κοινωνικά προνόμια σε αξιοκρατικά κριτήρια, έτσι που κάποιοι, για παράδειγμα, να είναι «φυσικά» προορισμένοι για ανώτερες σπουδές και κάποιοι για τεχνικές και επαγγελματικές σπουδές.

Το ότι οι σχολικές επιδόσεις συνδέονται με κοινωνικά χαρακτηριστικά, επισημαίνεται από πολλές έρευνες τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Ως εκ τούτου η σχολική «σταδιοδρομία» των μαθητών δεν είναι άσχετη με την κοινωνική τους προέλευση. Όσο ανερχόμαστε την κοινωνική ιεραρχία τόσο αυξάνονται τα παιδιά με καλή επίδοση στο σχολείο. Κατ' αυτό τον τρόπο το σχολείο αναπαράγει την κοινωνία, την κοινωνική διάρθρωση. Με άλλα λόγια, το εκπαιδευτικό σύστημα επικυρώνει μια επιλογή που έχει ήδη γίνει από την κοινωνία. Η πρόσβαση στα Α.Ε.Ι., και κατ' επέκταση η σχολική επίδοση, βρίσκεται σε μια παράλληλη πορεία με το επάγγελμα του πατέρα. Οι περισσότεροι επιτυχόντες μαθητές είναι (στατιστικά) γιοι ή κόρες γονέων που ασκούν επαγγέλματα κύρους.

Ωστόσο παρ' όλο που η κοινωνική προέλευση (επάγγελμα, εισόδημα και εκπαίδευση γονέων) των μαθητών διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη σταδιοδρομία τους, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις παιδιών αγροτών και εργατών που κατέλαβαν θέσεις στα μεσαία και υψηλά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας (ως εκπαιδευτικοί, δικηγόροι, μηχανικοί κτλ.). Αυτό αποδεικνύει, κατά κάποιον τρόπο, τη δυνατότητα κινητικότητας στην ελληνική κοινωνία.

«140.000.000 παιδιά, η πλειονότητα κορίτσια, δεν έχουν πάει ποτέ σχολείο. Στις αναπτυσσόμενες χώρες το καθαρό ποσοστό εγγραφής φοίτησης στο σχολείο το 2003 είναι 78%. Στις βιομηχανικές χώρες το αντίστοιχο ποσοστό είναι 96%».
(Έκθεση UNICEF 2005).

Πίνακας 5.4. Ποσοστά φοιτητών ανάλογα με το επάγγελμα του πατέρα για τα έτη 1996-1997 (στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε.)

Α.Ε.Ι.	1*	2**	3***
Πανελλαδικά	26,3	25,5	5,6
Παν/μιο Αθηνών	26,4	23,8	4,5
Παν/μιο Αιγαίου	21,0	28,3	8,6
Παν/μιο Θεσσαλίας	32,8	23,6	6,4
Παν/μιο Θεσσαλονίκης	29,4	24,6	5,8
Παν/μιο Θράκης	29,5	26,1	7,1
Ιατρική Αθηνών	42,9	15,1	1,8
Ιατρική Θεσσαλίας	45,0	7,1	0,0
Ιατρική Θεσσαλονίκης	38,8	13,7	3,2
Ιατρική Ιωαννίνων	48,4	16,4	4,6
Ιατρική Θράκης	39,7	24,7	8,6
Ιατρική Πατρών	38,6	24,2	4,5
Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο	40,1	15,4	2,1
Πολυτεχνείο Θεσσαλονίκης	41,5	21,3	3,8
Πολυτεχνείο Πατρών	33,5	20,5	3,6
Πολυτεχνείο Θράκης	36,7	24,3	6,2

Πηγή: Α. Φραγκουδάκη (2000:101).
* 1= επιστημονικά, ελεύθερα και επαγγέλματα διοίκησης
** 2=γεωργικά επαγγέλματα, εργάτες και τεχνίτες
***3= άλλα επαγγέλματα

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα σχετικής μελέτης (βλ. πίνακα 5.4): «... Οι φοιτητές με πατέρα από τις λιγότερο προνομιούχες κατηγορίες, εργάτες και αγρότες, είναι λιγότεροι στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και περισσότεροι στα περιφερειακά και νεότερα πανεπιστήμια...» Τέλος, είναι εντυπωσιακά λιγότεροι στις σχολές υψηλού κύρους, όπως η Ιατρική και το Πολυτεχνείο. Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο έχει φοιτητές με καταγωγή από τις δύο πιο προνομιούχες κατηγορίες των επιστημόνων, των ελεύθερων επαγγελματιών και των στελεχών διοικήσεως, και μάλιστα πολλαπλάσιους από τον αντίστοιχο μέσο εθνικό όρο (στο εθνικό σύνολο οι φοιτητές από αυτές τις κατηγορίες είναι 26%, ενώ στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο είναι 40%»(Α. Φραγκουδάκη, 2001:101)

Στην πραγματικότητα το σχολείο δεν επιλέγει συνειδητά με βάση το επάγγελμα των γονέων αλλά με βάση τις επιθυμίες που εκδηλώνουν τα παιδιά. Και οι μεν (οι γονείς) και τα δε (τα παιδιά) δημιουργούν για τον εαυτό τους συγκεκριμένες προσδοκίες και εσωτερικεύουν την κοινωνική τους θέση και τις συνήθειες που συνδέονται με αυτή, γεγονός που συχνά οδηγεί στην εκδήλωση φαινομενικής αδιαφορίας για το σχολείο, όταν αναφερόμαστε σε λαϊκά στρώματα. Βέβαια, σε αυτή την περίπτωση θα πρέπει να διερευνηθεί αν το περιεχόμενο των σπουδών, ο επαγγελματικός προσανατολισμός και η εκπαιδευτική διαδικασία ανταποκρίνονται στις σύγχρονες ανάγκες των μαθητών.

Συνεπώς, το θέμα της παρεχόμενης γνώσης και ο ρόλος του εκπαιδευτικού συστήματος είναι ίσως το μεγαλύτερο διακύβευμα των σύγχρονων κοινωνιών.

5.2.2 Η εκπαίδευση ως παράγοντας αλλαγής της κοινωνίας

Ο προβληματισμός σχετικά με την ισότητα των ευκαιριών στην εκπαίδευση ξεκινά από τη Γαλλική Επανάσταση, που αποτέλεσε την απαρχή για κοινωνικές αλλαγές υπέρ των λαϊκών στρωμάτων. Την ίδια εποχή ο Ρουσό (J.J. Rousseau) ισχυριζόταν ότι οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι, με τα ίδια δικαιώματα, και συνεπώς η κοινωνία πρέπει να επιβραβεύει τον καθέναν ανάλογα με τις ικανότητές του και όχι ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή του.

Η ισότητα ευκαιριών θεωρήθηκε ως ισότητα παρακολούθησης κάποιου ενιαίου προγράμματος μαθημάτων. Από εκεί και πέρα τόσο ο ίδιος ο μαθητής όσο και οι γονείς του είχαν την ευθύνη να αξιοποιήσουν την προσφορά αυτή.

Η βιομηχανική επανάσταση με τους μετασχηματισμούς που επέφερε σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής (απαλλαγή της οικογένειας από τον εκπαιδευτικό της ρόλο, εκχώρηση λειτουργιών σε εξειδικευμένους φορείς) και η Γαλλική Επανάσταση με τις ιδέες της περί ισότητας ευκαιριών κατέστησαν την εκπαίδευση ένα μηχανισμό που καλείται να προωθήσει:

1. την κοινωνική δικαιοσύνη,
2. την ανάπτυξη των δημιουργικών ικανοτήτων των νέων,
3. την ένταξή τους στις υφιστάμενες κοινωνικές (εργασιακές ή άλλες) δομές.

Η εκπαίδευση συμβάλλει στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου και κατ' επέκταση, της κοινωνίας. Μπορεί να οδηγήσει σε αλλαγή των στάσεων, των αντιλήψεων και των νοοτροπιών που έχει το άτομο για το περιβάλλον, τον τρόπο ζωής και τον κόσμο.

Παράδειγμα αλλαγής νοοτροπιών δείχνει και το παρακάτω διάγραμμα (γράφημα 5.1), στο οποίο καταγράφεται η σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση και στους φορείς του ιού HIV /AIDS. Όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο εκπαίδευσης τόσο πιο αρνητικός είναι κάποιος σε σεξουαλική συμπεριφορά υψηλού κινδύνου (είναι δηλαδή πιο θετικός στη χρήση προφυλακτικού).

Στην αγροτική Ουγκάντα της Αφρικής, από το 1995 και έως το τέλος του 20ού αιώνα, τα χαμηλότερα ποσοστά φορέων του ιού αφορούν άτομα που είχαν παρακολουθήσει κάποιες τάξεις της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (η χρήση του προφυλακτικού στις σεξουαλικές επαφές είναι συχνότερη μεταξύ των ανδρών και των γυναικών που έχουν πάει σχολείο).

Η ένταξη των ατόμων στο εκπαιδευτικό σύστημα φαίνεται να παρέχει τις αναγκαίες (θετικές) δεξιότητες για τη μείωση ή την εξάλειψη των συμπεριφορών που σχετίζονται με έναν επικίνδυνο τρόπο ζωής (άρνηση λήψης μέτρων προφύλαξης). Έχει επισημανθεί από την UNESCO ότι η εκπαίδευση μπορεί να σώσει ζωές, να προστατεύσει από θανατηφόρες ασθένειες, να σπάσει τον κύκλο της φτώχειας και να αποτελέσει ένα από τα κλειδιά της οικονομικής και της κοινωνικής ανάπτυξης.

Γράφημα 5.1. Ποσοστό του ιού HIV στις αγροτικές περιοχές της Ουγκάντα ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης, 1990-2001 (άτομα ηλικίας 18-29 ετών)

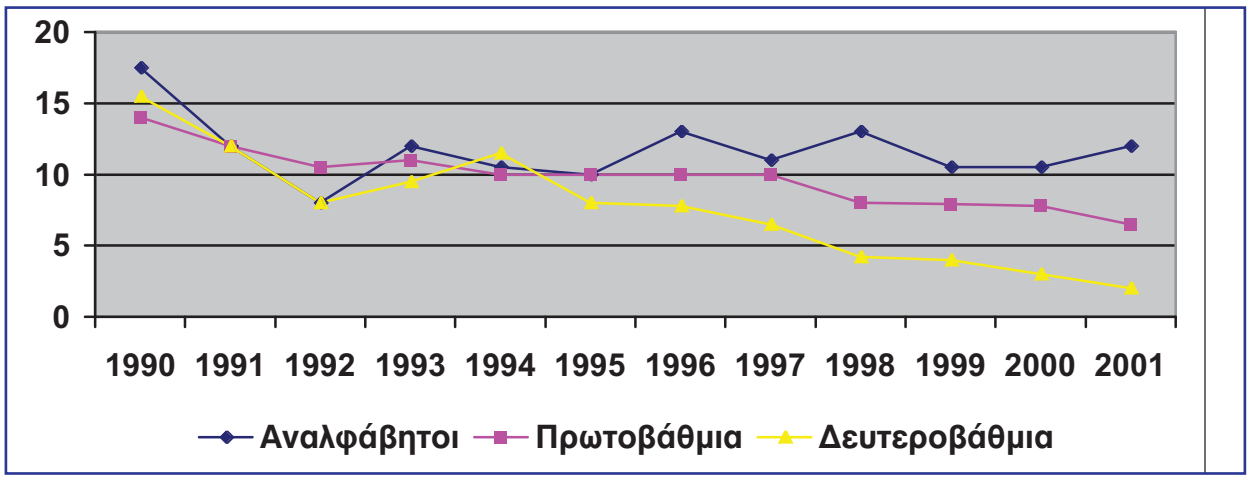

Πηγή: De Walque (2004) (www.efareport.unesco.org). (Διασκευή Ν. Πετρόπουλου).
Σημείωση: Πρωτοβάθμια: έχει ολοκληρώσει από 1 έως και 7 έτη σπουδών. Δευτεροβάθμια: έχει ολοκληρώσει από 8 έως και 13 ή περισσότερα έτη σπουδών.

Εικ. 5.7 Η σχολική εκπαίδευση συμβάλλει στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη των αναπτυσσόμενων χωρών (Φωτογραφικό Αρχείο της Action Aid).

• «Στην Ουγκάντα 4 χρόνια στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση αυξάνουν την παραγωγή μιας αγροτικής εκμετάλλευσης κατά 7%.

• Στη Ζάμπια το παιδί μιας μητέρας που έχει πάει στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση έχει 25% περισσότερες πιθανότητες επιβίωσης από το παιδί μιας μητέρας που δεν έχει εκπαίδευση.

• Τα κορίτσια που έχουν εκπαιδευτεί είναι γενικά λιγότερο εκτεθειμένα στον ιό του AIDS»

(www. Unesco.org/education/efa).

5.3. Εκπαιδευτικός προσανατολισμός στο πλαίσιο της κοινωνίας της πληροφορίας

Ο όρος «κοινωνία της πληροφορίας» προέκυψε από την τεχνολογική ανάπτυξη των προηγμένων χωρών, όπως άλλωστε είδαμε και στην ενότητα του βιβλίου τη σχετική με τη μεταβιομηχανική κοινωνία (κεφάλαιο 2). Η κοινωνία της πληροφορίας χαρακτηρίζεται εκτός των άλλων, από τη δυνατότητα γρήγορης συλλογής, αξιοποίησης, επεξεργασίας και μετάδοσης μεγάλου όγκου πληροφοριών. Έτσι, ως σημαντικότερα προσόντα για τους πολίτες των προηγμένων κοινωνιών θεωρούνται η εφευρετικότητα και η δημιουργικότητα. Αυτά τα προσόντα δίνουν το όπλο της ανταγωνιστικότητας στους πολίτες, αλλά και στα κράτη. Σε ό,τι αφορά τον πολίτη, είναι φανερό ότι τα συγκεκριμένα προσόντα τον βοηθούν στη συνεχή επαγγελματική του εξέλιξη. Όσον αφορά την ανταγωνιστικότητα των κρατών πολλοί θεωρούν ότι διεξάγεται ένας ιδιόμορφος «πόλεμος» ανάμεσά τους σχετικά με την αναβάθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος με στόχο αυτό να μπορεί να παράγει αξιοζήλευτη επιστημονική γνώση και να βοηθά τους νέους να λειτουργούν αποτελεσματικά σε μια «δικτυακή κοινωνία».

Έτσι στη σύγχρονη κοινωνία είναι προφανής η σύνδεση της εκπαίδευσης με την κοινωνία της πληροφορίας, γι' αυτό και καταβάλλονται συνεχείς προσπάθειες να εξοπλιστούν τα σχολεία με ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Η εισαγωγή της πληροφορικής στα σχολεία έχει σκοπό να προωθήσει την εξοικείωση των μαθητών με τον Η/Υ, να βοηθήσει στη μάθηση άλλων γνωστικών αντικειμένων και να αποτελέσει εργαλείο για την αντιμετώπιση μαθησιακών δυσκολιών. Επιπλέον, οι νέες τεχνολογίες μπορούν να βοηθήσουν στη μαθησιακή διαδικασία κάνοντας προσιτές στο δάσκαλο και στο μαθητή, γνώσεις και πληροφορίες που παλαιότερα θα απαιτούσαν χρόνο για να αποκτηθούν. «Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Παιδείας στις αρχές του 2002 στο Πανελλήνιο Σχολικό Δίκτυο είχε ενταχθεί το 99,8% των σχολικών μονάδων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, το 17,08% των σχολικών μονάδων της πρωτοβάθμιας και όλες οι μονάδες των Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης. Αναλογούσε ένας υπολογιστής ανά 16 μαθητές στα γυμνάσια και 1 υπολογιστής ανά 13 μαθητές στα ενιαία λύκεια και Τ.Ε.Ε.» (Κ.Ε.Ε., 2002:196).

Αναμφισβήτητα, οι τεχνολογικοί μετασχηματισμοί βοήθησαν στην καθιέρωση νέων εκπαιδευτικών διαδικασιών και συστημάτων παροχής εκπαίδευσης, που εισάγουν καινούριες διδακτικές διαδικασίες, όπως είναι η εκπαίδευση από απόσταση (τηλεκπαίδευση). Η

εκπαίδευση από απόσταση μειώνει τον άμεσο και προσωπικό χαρακτήρα της παρεχόμενης εκπαίδευσης, ταυτόχρονα όμως καθιστά εφικτή τη σύνδεση των απομακρυσμένων περιοχών με τα αγαθά της εκπαίδευσης.

Ωστόσο, οι τεχνολογικοί αυτοί μετασχηματισμοί αφενός άλλαξαν την ίδια την εκπαιδευτική πράξη, αφού αμφισβητείται πια ο κλασικός τρόπος διδασκαλίας με επίκεντρο τη σχέση εκπαιδευτικού/μαθητή και αφετέρου καθιστούν απαραίτητη την αναπροσαρμογή της εκπαιδευτικής πράξης και τον προσανατολισμό της προς νέες μεθόδους μάθησης, στις οποίες κυρίαρχη θέση θα έχει η μηχανή και όχι ο άνθρωπος.

Στην εποχή μας συγχέουμε συχνά την ανάγκη εξοικείωσης με τις νέες τεχνολογίες με ένα ζήτημα εντελώς διαφορετικό: την ανάγκη εξειδίκευσης. Η **εξοικείωση** με τις νέες τεχνολογίες είναι σήμερα μια αναγκαιότητα που επιβάλλεται από τις υπάρχουσες συνθήκες. Παράλληλα όμως με την εξοικείωση πρέπει και οι διδάσκοντες και οι διδασκόμενοι να συνειδητοποιήσουν ότι η γνώση και η τεχνολογία έχουν κοινωνικές αναφορές και κυρίως πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι υπάρχουν διλήμματα σχετικά με τις εφαρμογές της γνώσης στην κοινωνική πραγματικότητα.

«Το ηλεκτρικό ρεύμα χρησιμοποιείται για τον ηλεκτροφωτισμό, αλλά και για τη θανάτωση καταδίκων στην ηλεκτρική καρέκλα. Η πληροφορική χρησιμοποιείται στις διαδικασίες παραγωγής και ανταλλαγής εμπορευμάτων και υπηρεσιών ή στην εκπαίδευση, αλλά και στην αποθησαύριση κάθε είδους πληροφοριών για τους πολίτες από κρατικούς μηχανισμούς επιτήρησης ελέγχου και καταστολής...» (Κ. Σταμάτης, 2005:213).

Η **εξειδίκευση** είναι μια εντελώς διαφορετική διαδικασία, που συνήθως γίνεται στους χώρους δουλειάς. Υπάρχει η αντίληψη ότι το σχολείο μάς μαθαίνει άχρηστα πράγματα, που δε θα μας βοηθήσουν να βρούμε δουλειά. Η αντίληψη που θέλει τη μόρφωση να ταυτίζεται με την κατάρτιση, εκτός του ότι είναι επιβλαβής για την ίδια τη μόρφωση, συνδέεται και με την εξής εσφαλμένη εντύπωση: ότι η παιδεία και η γνώση έχουν αξία, εφόσον μπορούν να αποτελέσουν εφαλτήριο για την ανέλιξη. Η παιδεία όμως και η γενική μόρφωση δεν έχουν αποκλειστι-

Εικ.5.8 Νέες τεχνολογίες στην ελληνική εκπαίδευση (Περιοδική Έκδοση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήνα 2003).

κά χρηστικό χαρακτήρα. Επιτρέπουν, μέσα σε συνθήκες ισότητας, την καλλιέργεια δεξιοτήτων και την ανάπτυξη της κριτικής ικανότητας των ανθρώπων, ώστε αυτοί να έχουν τη δυνατότητα συνεχούς επαγγελματικής αναπροσαρμογής ανάλογα με τις εξελίξεις της κοινωνίας της γνώσης.

Η σχέση γνώσης και πληροφορίας

Η αντίληψη περί χρήσιμης ή άχρηστης γνώσης πιθανόν να εντάθηκε εξαιτίας όλων αυτών των τεχνολογικών μετασχηματισμών που συνόδευσαν την κοινωνία της πληροφορίας. Το ερώτημα επομένως στο οποίο καλείται να απαντήσει το εκπαιδευτικό σύστημα δεν είναι εάν κάτι αληθεύει, αλλά σε τι αυτό χρησιμεύει. Σύμφωνα με τον Αλεξίου (2002:225), «εφόσον η γνώση προέρχεται ή σχετίζεται με την πληροφορική, παύει να είναι αυταξία και μετατρέπεται σε αξία χρήσης. Η γνώση που δεν είναι συσκευασμένη σε συστήματα και πακέτα πληροφορικής δεν έχει πλέον αξία σε αυτή την κοινωνία...». Αν όμως η παιδεία μιας χώρας αποκτήσει αποκλειστικά χρηστικό περιεχόμενο, το ισοδύναμο δηλαδή ενός εμπορεύματος, τότε ίσως το σχολείο συνδεθεί με τον κόσμο των επιχειρήσεων και της αγοράς. Αυτή όμως η σύνδεση θα αφαιρούσε από την παρεχόμενη γενική παιδεία του σχολείου την κριτική διάσταση της γνώσης, αλλά και τη δυνατότητά της να συμβάλει στη χειραφέτηση των ατόμων.

Θα πρέπει βέβαια να τονίσουμε ότι οι νέες τεχνολογίες δεν είναι πανάκεια, δηλαδή δεν είναι το μοναδικό μέσο για να σωθεί ο κόσμος από την υπανάπτυξη, τη φτώχεια ή την ανεργία. Από το 1979 είχε επισημανθεί από διάφορους μελετητές ότι η σύγχρονη κοινωνία έχει πετύχει μεγάλα ποσοστά τυπικής εγγραματοσύνης, αλλά συγχρόνως έχει παραγάγει καινούριες μορφές αναλφαβητισμού. Συχνά αυτός ο αναλφαβητισμός συνδέεται με τη μερική εξάπλωση της τεχνολογίας. Οι διαπιστώσεις αυτές ισχύουν κυρίως για τους φανατικούς χρήστες της λεγόμενης «κοινωνίας της γνώσης», αφού παρατηρείται ότι αυτοί δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν τη γλώσσα με ευχέρεια και με ακρίβεια, δεν μπορούν να θυμηθούν βασικά γεγονότα της ιστορίας της χώρας τους ή δυσκολεύονται να κάνουν εύκολους, λογικούς, απλούς συλλογισμούς.

Αυτό συμβαίνει διότι τα παιδιά, πριν ακόμη ξεκινήσουν το σχολείο, είναι ήδη τηλεθεατές, έχουν δηλαδή κατακλυστεί από τις εικόνες της τηλεόρασης. Στη συνέχεια όμως, ως μαθητές πια, καλούνται να ενταχθούν σε μια μαθησιακή διαδικασία βασισμένη στον πολιτισμό της προφορικής και της γραπτής ομιλίας· καλούνται να κάνουν ανάλυση, σύνθεση, παραγωγή ή εκφορά του λόγου· καλούνται να σχολιάσουν, να κρίνουν ή να συγκρίνουν· καλούνται δηλαδή να συμμετάσχουν σε όλες αυτές τις μαθησιακές διαδικασίες που μπορούν να τα οδηγήσουν στη γνώση, ενώ είναι ήδη εξοικειωμένα με τον πολιτισμό της εικόνας.

Βέβαια, το μεγάλο ερώτημα είναι αν η πληροφορία αποτελεί γνώση. Γύρω από αυτό το ερώτημα έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις. Πολλοί θεωρούν ότι η διάδοση των πληροφοριών μπορεί να οδηγήσει στην απόκτηση γνώσης. Άλλοι, αντίθετα, θεωρούν ότι η γνώση συνδέεται άρρηκτα με τη σπουδή, τη μελέτη, την επαλήθευση και ότι οι πληροφορίες δεν ταυτίζονται με τις γνώσεις, αφού οι τελευταίες προϋποθέτουν μια αναλυτική και κριτική σκέψη. Άλλοι πάλι επισημαίνουν ότι, ενώ η κατάκτηση της γνώσης παλαιότερα ήταν μια προσπάθεια που απαιτούσε μόχθο, σήμερα, με όλες αυτές τις τεχνολογίες, έχει καταντήσει μια διαδικασία ανταλλαγής πληροφοριών και εντυπώσεων. Κάποιοι άλλοι αντιτείνουν ότι ο καταιγισμός των πληροφοριών αποτελεί κομβικό στοιχείο της εποχής μας και αυτό δεν πρέπει να αγνοηθεί.

Ανεξάρτητα πάντως από όλες τις επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί για την αξία της «κοινωνίας της πληροφορίας» είναι γεγονός ότι ο σύγχρονος άνθρωπος μπορεί να πληροφορηθεί πολύ εύκολα και γρήγορα τι συμβαίνει στον κόσμο και να ενημερωθεί για διάφορα θέματα που απασχολούν την παγκόσμια κοινότητα. Η πληροφορία μπορεί πλέον να χρησιμοποιηθεί από την κοινωνία των πολιτών για την καλλιέργεια της αλληλεγγύης, προς τις κοινωνίες που την έχουν ανάγκη, αλλά και τη διαμαρτυρία απέναντι σε φαινόμενα που προσβάλλουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια τόσο σε τοπικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Αυτή η χρησιμότητα των νέων τεχνολογιών είναι ένα γεγονός που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί από κανέναν.

Ερωτήσεις

1. Γιατί η εκπαίδευση ονομάζεται φορέας δευτερογενούς κοινωνικοποίησης;
2. Ποιες είναι οι βασικότερες λειτουργίες του εκπαιδευτικού συστήματος κατά τον Μοντιμπέρ;
3. Ποιες είναι οι έκδηλες λειτουργίες της εκπαίδευσης και ποιες οι άδηλες;
4. Ποιες είναι οι διαφορές των εκπαιδευτικών συστημάτων;
5. Να αναφέρετε τους παράγοντες που προσδιορίζουν τον τρόπο οργάνωσης ενός εκπαιδευτικού συστήματος.
6. Να αναφέρετε ποια είναι κατά τη γνώμη σας τα προβλήματα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, αρχίζοντας από τα πιο σημαντικά.
7. Να εξηγήσετε πώς επιτυγχάνεται η αναπαραγωγή της κοινωνίας μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος.
8. Γιατί η εκπαίδευση θεωρείται παράγοντας αλλαγής μιας κοινωνίας;
9. Να καταγράψετε τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι παππούδες σας και αυτά που ασκούν οι γονείς σας. Να συνδέσετε την πιθανή αλλαγή επαγγέλματος με κοινωνικές αιτίες (εκπαίδευση).
10. Τι σημαίνει ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών;
11. Ποια είναι η σχέση της εκπαίδευσης με την «κοινωνία της πληροφορίας»;
12. Να συγκεντρώσετε στοιχεία από το διαδίκτυο σχετικά με την εκπαίδευση. Να επισκεφτείτε ιστοσελίδες που αφορούν την εκπαίδευση, όπως δραστηριότητες και μελέτες της UNICEF, της Ε.Ε. κ.ά. Να αναλύσετε τα στοιχεία στην τάξη.

6. ΕΡΓΑΣΙΑ, ΑΝΕΡΓΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

- Ο ρόλος της εργασίας στη ζωή των ανθρώπων - Αντιλήψεις για την εργασία
- Η οργάνωση της εργασίας
- Σύγχρονες μορφές εργασίας
- Μορφές ανεργίας
- Εργασία και ανεργία στην ελληνική κοινωνία
- Φτώχεια, πλούτος - κοινωνική διαστρωμάτωση
- Συνέπειες της ανεργίας, της φτώχειας και των ανισοτήτων
- Αντιμετώπιση των ανισοτήτων

Εισαγωγή

Ο άνθρωπος εργάζεται για να επιβιώσει, για να δημιουργήσει, αλλά και για να προσφέρει στο κοινωνικό σύνολο. Η εργασία είναι μια δυναμική δραστηριότητα κατά την οποία το άτομο αξιοποιεί το σύνολο των φυσικών και των νοητικών ικανοτήτων του. Αυτή η ανθρώπινη δραστηριότητα αποσκοπεί στην επεξεργασία της ύλης και στο μετασχηματισμό της σε χρήσιμα αγαθά, δηλαδή στην παραγωγή ενός προϊόντος ή μιας υπηρεσίας.

6.1. Ο ρόλος της εργασίας στη ζωή των ανθρώπων

Οι αντιλήψεις σχετικά με την εργασία και το ρόλο που αυτή διαδραματίζει στην κοινωνία διαφοροποιούνται στην πορεία του χρόνου ανάλογα με την οικονομική και την κοινωνική της διάρθρωση. Έτσι, το περιεχόμενο της εργασίας αλλάζει ανάλογα με τους τρόπους παραγωγής μιας κοινωνίας (δουλοκτητικός, φεουδαρχικός, καπιταλιστικός).

Για παράδειγμα, στην **Αρχαία Αθήνα** οι κτηματίες και οι «δημιουργοί» (οι τεχνίτες που παρήγαν για το δήμο, την αγορά δηλαδή) ανέθεταν ένα μέρος της χειρωνακτικής κυρίως εργασίας στους δούλους. Οι δούλοι πάντως εργάζονταν τόσο ως τεχνίτες-δημιουργοί στα «εργαστήρια» όσο και ως απλοί χειρώνακτες. Η χειρωνακτική εργασία θεωρούνταν κάτι το απαξιωτικό για τον Αθηναίο πολίτη. Ο χειρώνακτας χαρακτηρίζεται με αποστροφή ως «βάναυσος», ενώ αντίθετα υπήρχε κοινωνική καταξίωση για όσους είχαν ενασχολήσεις πνευματικού περιεχομένου.

Συγγενικές με τις αντιλήψεις των αρχαίων Αθηναίων ήταν και αυτές των **Ρωμαίων**, με έκδηλη την απαξίωση προς τα επαγγέλματα των τεχνιτών, επειδή αυτά δε συνεισέφεραν στην πνευματική καλλιέργεια του ανθρώπου.

Το **Μεσαίωνα** (κατά τον οποίο μετασχηματίζονται οι αντιλήψεις για την εργασία) υπάρχουν τα μοναστικά τάγματα, τα οποία μετατρέπονται σε κέντρα συστηματικής και πειθαρχημένης εργασίας των μοναχών και αποτελούν, ως ένα βαθμό, υπόδειγμα για τη μετέπειτα εργοστασιακή οργάνωση της εργασίας. Η μεσαιωνική πόλη ήταν αυτή που επώασε τη νέα αντίληψη για την εργασία μετά τη σταδιακή αποδιάρθρωση των φεουδαρχικών δομών. Με τις δραστηριότητες των τεχνιτών στην οικοτεχνία, τις συντεχνίες και τα μπουλούκια η εργασία αποκτά, κατά το 18ο και κυρίως το 19ο αιώνα, το περιεχόμενο μιας δημιουργικής δραστηριότητας.

Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948)
Άρθρο 23

«Καθένας έχει δικαίωμα να εργάζεται και να επιλέγει ελεύθερα το επάγγελμά του, να έχει δίκαιες και ικανοποιητικές συνθήκες δουλειάς και να προστατεύεται από την ανεργία.
Όλοι, χωρίς καμιά διάκριση, έχουν το δικαίωμα ίσης αμοιβής για ίση εργασία.
Κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα δίκαιης και ικανοποιητικής αμοιβής, που να εξασφαλίζει σε αυτόν και την οικογένειά του συνθήκες ζωής άξιες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.
Καθένας έχει το δικαίωμα να ιδρύει μαζί με άλλους συνδικάτα και να συμμετέχει σε αυτά για την προάσπιση των συμφερόντων του » .

Κατά το 1800 το 80% του πληθυσμού στη Δυτική Ευρώπη ζούσε στην επαρχία, η πλειονότητα των εργαζομένων ήταν αγρότες ή τεχνίτες. Η εργασία η οποία ρυθμιζόταν με βάση τις εποχές, ήταν χειρωνακτική (έπρεπε να καλλιεργούν, να συντηρούν και να επιδιορθώνουν τα εργαλεία, να περιποιούνται τα ζώα, να συλλέγουν καρπούς), με μοναδική ανάπαυλα για τους εργαζόμενους τις γιορτές και τις περιόδους της επιβεβλημένης, από τις καιρικές συνθήκες, απραξίας.

Εικ.6.1 Το μάζεμα της ελιάς: εποχική αγροτική εργασία (R.A. McCabe, *Ελλάδα:Τα χρόνια της αθωότητας*, εκδ. Πατάκη, 2003).

Με τη βιομηχανική επανάσταση η εργασία διαφοροποιείται σημαντικά. Εμφανίζεται **η μισθωτή εργασία**, που προκαθορίζεται από τον εργοδότη. Ο Γερμανός κοινωνιολόγος Μ. Βέμπερ κατέδειξε πώς ο προτεσταντισμός συνέβαλε στην ανάπτυξη της ιδέας του «μόχθου» και της αφοσίωσης του ατόμου στην εργασία του. Στον Λούθηρο βρίσκουμε την άποψη ότι το καθήκον που εκπληρώνεται στις επίγειες συναλλαγές -ανάλογα με τη θέση που έχει το άτομο μέσα στην κοινωνία- αποτελεί την ευγενέστερη ηθική δραστηριότητα. Με τη βιομηχανική επανάσταση η εργασία γίνεται ο όρος ύπαρξης της εργατικής τάξης και η πηγή πλουτισμού της αστικής τάξης (υπεραξία).

Την εποχή εκείνη οι εργάτες δούλευαν στο εργοστάσιο 12 έως 15 ώρες την ημέρα, μέσα στη βρομιά, το κρύο, την υγρασία και τα χημικά, ξεπερνώντας πολλές φορές τη φυσική τους αντοχή. Ακόμη και μικρά παιδιά ακολουθούσαν τους ρυθμούς της εργασίας των ενηλίκων και δούλευαν από την ηλικία των 4 χρόνων με την απειλή μαστιγίου. Έτσι, η βιομηχανική επανάσταση θέτει ένα άλλο τεράστιο ζήτημα: τα δικαιώματα του παιδιού.

Ενδεικτική εξέλιξη του χρόνου εργασίας (παράδειγμα Γαλλίας).

«1841: Μείωση σε 8 ώρες την ημέρα της εργασίας των παιδιών κάτω των 12 χρόνων.
1848: 12 ώρες εργασίας την ημέρα για τους εργάτες εργοστασίων.
1900: Η ημερήσια διάρκεια εργασίας για τους ενήλικες μειώνεται προοδευτικά από τις 12 στις 10 ώρες.
1906: Θεσμοθετείται η εβδομαδιαία υποχρεωτική αργία.
1919: Θεσμοθετείται το 8ωρο, η ανώτατη διάρκεια εργασίας σε 8 ώρες την ημέρα και σε 48 ώρες την εβδομάδα.
1936: Η νόμιμη εβδομαδιαία διάρκεια εργασίας γίνεται 40 ώρες. Θεσμοθετείται η άδεια δύο εβδομάδων.
1948: Δικαιώματα του ανθρώπου - Συνδικαλιστική ελευθερία.
1950: Ευρωπαϊκή συνθήκη για τις ελευθερίες-Συλλογικές συμβάσεις εργασίας.
1956: Θεσμοθετείται η άδεια των 3 εβδομάδων.
1963: Θεσμοθετείται η άδεια των 4 εβδομάδων.
1968: Συμφωνία που καταλήγει στις 40 ώρες εργασίας την εβδομάδα.
1982: Η διάρκεια εβδομαδιαίας εργασίας διαμορφώνεται στις 39 ώρες.
2000-2002: Θεσμοθετείται η εβδομαδιαία εργασία στις 35 ώρες».
(Nouveau Manuel, 1996:271).

Εικ.6.2 Παιδιά-εργάτες στα ανθρακωρυχεία της Αγγλίας την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης *(LIFE's picture history of western man*, Time Inc., New York, 1951).

Σήμερα ως εργασιακό χώρο δεν εννοούμε μόνο το εργοστάσιο. Υπηρεσίες, οργανισμοί, γραφεία, επιχειρήσεις είναι μόνο ένα μικρό δείγμα των σύγχρονων χώρων εργασίας. Αλλά και οι αντιλήψεις για την εργασία απέχουν πολύ από αυτές που περιγράψαμε. Στη σύγχρονη πραγματικότητα η εργασία είναι αναγκαία προϋπόθεση επιβίωσης, δικαίωμα για όλους ανεξαιρέτως, το οποίο (πρέπει να) προστατεύεται. Βέβαια, αν θεωρήσουμε την εργασία μόνο προϋπόθεση επιβίωσης και αυτοσυντήρησης του ατόμου, τότε παραβλέπουμε τα ουσιαστικότερα χαρακτηριστικά της, που είναι αυτά της δημιουργικότητας, της επικοινωνίας και της συνεργασίας. Τα χαρακτηριστικά αυτά μας βοηθούν να κατανοήσουμε την ίδια τη ζωή και αποτελούν την ουσία του ανθρώπινου πολιτισμού.

«Η εργασία παλαιότερα μορφοποιούσε και οριοθετούσε τα κοινωνικά στρώματα, ενώ σήμερα τείνει να εξελιχθεί ως...γραμμή διαχωρισμού η οποία χωρίζει και κατατάσσει τον ενεργό πληθυσμό μιας κοινωνίας στους έχοντες και τους μη έχοντες εργασία. Έτσι, δημιουργείται ένας «κοινωνικός δυϊσμός» που περιλαμβάνει αφενός τους απασχολούμενους και αφετέρου τους μη έχοντες απασχόληση. Δηλαδή διαπιστώνουμε ότι σήμερα - η παροχή απασχόλησης - θα είναι επιλεκτικά, συστηματικά και διαχρονικά αναζητούμενη, χωρίς τη βεβαιότητα για μόνιμη απόκτησή της» (Γ.Παπάς, 2003 : 115- 116).

6.1.1 Οργάνωση της παραγωγής και μορφές εργασίας

Σημαντικό στοιχείο που διαμόρφωσε τις σύγχρονες μορφές εργασίας αποτελεί ο **καταμερισμός εργασίας**, δηλαδή η κατανομή των εργασιών μεταξύ των εργαζομένων, η οποία οργανώνεται από την ίδια την επιχείρηση, προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγικότητά της.

Για τον Ντυρκέμ ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας είναι η βάση της **οργανικής αλληλεγγύης** στις βιομηχανικές κοινωνίες. Εργοδότες και εργαζόμενοι έχουν τα ίδια συμφέροντα, γι' αυτό και η επιχείρηση πρέπει να λειτουργεί καλά. Η οπτική του Ντυρκέμ είναι αυτή της συνοχής της κοινωνίας (βλ. κεφ. 1).

Για τον Μαρξ ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας είναι αυτός που φέρνει σε αντίθεση συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες: οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής και οι εργάτες έρχονται σε σύγκρουση όσον αφορά τη διανομή του πλούτου που δημιουργείται από την εργασία (υπεραξία), αφού βέβαια δεν έχουν τα ίδια συμφέροντα. Αυτή η αντιπαράθεση αποτελεί τη βάση της **πάλης των τάξεων**.

Ο καπιταλισμός υπήρξε από την αρχή ένα γιγάντιο εργαστήριο πειραματισμού για την αύξηση της παραγωγικότητας. Ερευνητές (μηχανικοί της εποχής) όπως ο Τέιλορ προσπάθησαν να κάνουν τις ομάδες των εργαζομένων να δουλέψουν όσο γίνεται πιο γρήγορα και πιο αποδοτικά, με αποτέλεσμα να επινοηθούν διαφορετικές κατά καιρούς τεχνικές οργάνωσης της εργασίας.

«"Σεις δεν έχετε ανάγκη να σκέπτεστε. Υπάρχουν άλλοι άνθρωποι που πληρώνονται γι' αυτό" είπε ο Τέιλορ (F.W Taylor), ο Αμερικανός από τη Μασαχουσέτη σε έναν εργάτη που δεν υπάκουσε στις προσταγές του. Ο Τέιλορ άρχισε τη σταδιοδρομία του ως μαθητευόμενος μηχανικός και στη συνέχεια ως εργοδηγός σε ένα μικρό εργοστάσιο της Φιλαδέλφειας. Το 1883, σε ηλικία μόλις 27 ετών, έγινε μηχανικός στα γνωστά χαλυβουργεία της περιοχής (Bethlehem Steel Co) και ποτέ δεν ξέχασε τις πρώτες εμπειρίες του στη δουλειά και τις συγκρούσεις μεταξύ των εργατών και των στελεχών της επιχείρησης όπου εργαζόταν. Συχνά ο ίδιος κατηγορήθηκε ότι θεωρούσε τον άνθρωπο μηχανή και ό,τι καινοτόμο πρότεινε ήταν προς όφελος της επιχείρησης. Η συμβολή του συνοψίζεται στο ότι όλα οργανώνονται, προβλέπονται και σχεδιάζονται με στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους» (Α. Ριντό, 1982:26).

Ο **Τέιλορ** (F.W Taylor, 1856-1915) προτείνει την ορθολογικοποίηση των εργασιών στα εργοστάσια της Αμερικής, κατανέμοντας την εργασία:

- οριζόντια, έτσι ώστε κάθε εργάτης να εκτελεί μέρος της συνολικής εργασίας,
- κάθετα, έτσι ώστε να διαχωρίζεται η σύλληψη της οργάνωσης της εργασίας από την εκτέλεσή της. Επειδή οι εργαζόμενοι δεν μπορούν να κάνουν οι ίδιοι την επιστημονική ανάλυση της εργασίας τους, το συγκεκριμένο έργο ανατίθεται στους ειδικούς. Έτσι, οι εργάτες γίνονται πιο αποτελεσματικοί αφού μπορούν

να περιοριστούν στην επανάληψη μερικών απλών κινήσεων. Στον Τέιλορ ανήκει η φράση «ο σωστός άνθρωπος στη σωστή θέση».

Ο **Φορντ** (H. Ford, 1863-1947) ακολουθώντας τα βήματα του Τέιλορ, προσθέτει στην οργάνωση της εργασίας το σύστημα της σειράς συναρμολόγησης. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο εργαζόμενος εκτελεί μια μηχανοποιημένη εργασία. Δεν είναι δηλαδή οι εργάτες που μετακινούνται στο χώρο δουλειάς εκτελώντας συγκεκριμένες εργασίες, αλλά τα κομμάτια που πρόκειται να συναρμολογηθούν τα οποία μεταφέρονται μπροστά στον εργαζόμενο.

Οι εφαρμογές του τεϊλορικού και στη συνέχεια του φορντικού συστήματος οργάνωσης της εργασίας επέτρεψαν:

- τη μείωση του μη ωφέλιμου εργάσιμου χρόνου (π.χ. του χρόνου που ξοδεύεται για συνομιλίες μεταξύ των εργαζομένων),
- τη μείωση του χειρωνακτικού προσωπικού,
- την αύξηση του ρυθμού εργασίας,
- τη μαζική παραγωγή αγαθών (όπως το αυτοκίνητο Ford-T του 1908, χωρίς διαφοροποιήσεις στη μορφή ή το χρώμα),
- τη δυνατότητα μαζικής ενσωμάτωσης στο εργατικό δυναμικό των μη καταρτισμένων μεταναστών, που ήταν Ευρωπαίοι αγροτικής καταγωγής, συχνά αναλφάβητοι,
- τη μηχανοποίηση των εργοστασίων.

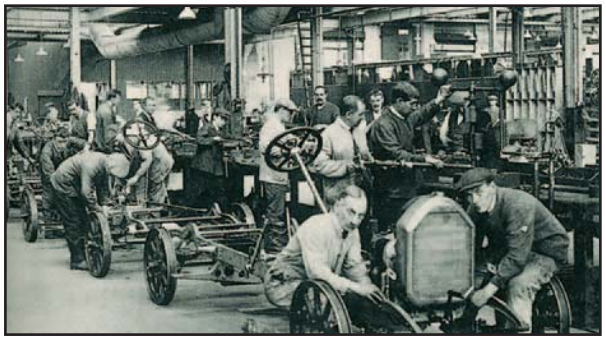

Εικ. 6.3α Σειρά συναρμολόγησης στο εργοστάσιο Ford.

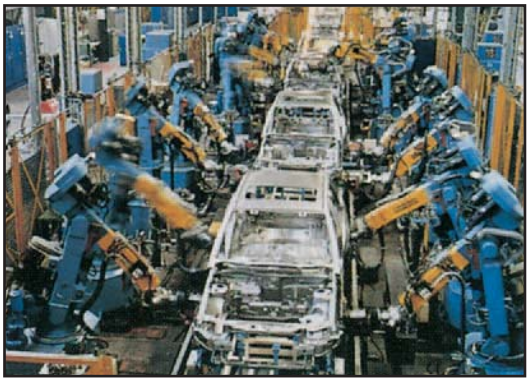

Εικ. 6.3β Αυτοματοποιημένη παραγωγή αυτοκινήτων με τη χρήση νέων τεχνολογιών (D. Corbett, *Ιστορικός Οδηγός*: Αυτοκίνητα, εκδ. Ερευνητές, 2001).

Εικ. 6.3γ Μοντέλο αυτοκινήτου Ford T. Το κόστος του αυτοκινήτου το 1908 ήταν $845, το 1916 $345 και το 1924 $290. Στο διάστημα 1908-1924 πουλήθηκαν 15.000.000 αυτοκίνητα.

Η φάμπρικα δε σταματά,
δουλεύει νύχτα μέρα
και πώς τον λεν το διπλανό
και τον τρελό τον Ιταλό
να τους ρωτήσω δε μπορώ
κι ούτε να πάρω αέρα.

Δουλεύω μπρος στη μηχανή
στη βάρδια δύο-δέκα
και από τη πρώτη τη στιγμή
μου στείλανε τον ελεγκτή
να μου πετάξει στο αυτί
δυο λόγια νέτα σκέτα.

Άκουσε, φίλε εμιγκρέ,
ο χρόνος είναι χρήμα.
Με τους εργάτες μη μιλάς,
την ώρα σου να τη κρατάς,
το γιο σου μη τον λησμονάς,
πεινάει κι είναι κρίμα.

Κι εκεί στο πόστο μου
σκυφτός
ξεχνάω τη γενιά μου.
Είμαι το νούμερο οκτώ,
με ξέρουν όλοι με αυτό
και το κρατάω μυστικό
ποιο είναι το όνομά μου.

(στίχοι: Γ. Σκούρτης, μουσική: Γ. Μαρκόπουλος, τραγούδι: Λ. Χαλκιάς)

Οι κοινωνικοί επιστήμονες της δεκαετίας του 1930 άσκησαν κριτική στον τεϊλορισμό, αφού η ανία και η επανάληψη των κινήσεων απομόνωσαν τον εργαζόμενο και καθιστούσαν τον ίδιο ένα εξάρτημα της μηχανής (αλλοτρίωση) και την εργασία του μονότονη. Ισχυρίστηκαν, όπως ο Ε. Μάγιο (E. Mayo, 1880-1949), ο οποίος πραγματοποίησε πειράματα σε ομάδες εργαζομένων, ότι η αύξηση της παραγωγικότητας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί με την εντατικοποίηση και την επανάληψη των κινήσεων αλλά με τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας. Συγκεκριμένα, τα πειράματα του Μάγιο έδειξαν ότι η βελτίωση της παραγωγικότητας πραγματοποιείται όταν οι εργαζόμενοι έχουν την αίσθηση ότι ανήκουν σε μια ομάδα, όταν υπάρχουν καλές σχέσεις μεταξύ των μελών της ομάδας, όταν αισθάνονται ότι η γνώμη και τα συναισθήματά τους έχουν αξία για την επιχείρηση. Οι έρευνες του Μάγιο σηματοδότησαν την απαρχή του θεωρητικού μοντέλου των «ανθρώπινων σχέσεων» στο εργασιακό περιβάλλον. Με αφορμή το πείραμα του Μάγιο ξεκίνησε μια δριμεία κριτική στο τεϊλορικό-φορντικό σύστημα οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής, με κύριο άξονα τον αποκλεισμό από την εργασιακή διαδικασία των δημιουργικών ικανοτήτων του ατόμου, όπως είναι η φαντασία, η συνθετική ικανότητα, η κριτική σκέψη, το πνεύμα συνεργασίας.

Εικ.6.4 Ο άνθρωπος ως εξάρτημα-γρανάζι της μηχανής (από την ταινία του Τσάρλι Τσάπλιν, «Μοντέρνοι Καιροί», *Ταχυδρόμος*, 28.2.2004).

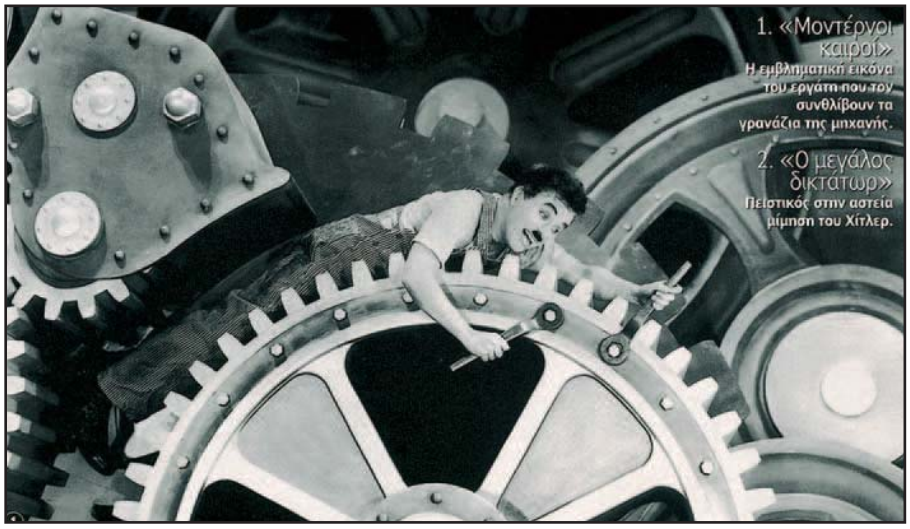

Ο τεϊλορισμός, ως σύστημα οργάνωσης της εργασίας, αναπτύχθηκε αρχικά με μια σχετική αποτελεσματικότητα, στη συνέχεια όμως αμφισβητήθηκε. Η αμφισβήτηση αυτού του μοντέλου παραγωγής αρχίζει τη δεκαετία του '60 στις Η.Π.Α., ενώ στην Ευρώπη παρατηρούνται πολλές προσπάθειες αναδιοργάνωσης της εργασίας: η Volvo θα επιχειρήσει εξατομίκευση της εργασίας. Στη Γερμανία η Volkswagen θα χρησιμοποιήσει ημι-αυτόνομες ομάδες εργατών, οι οποίες θα αποφασίζουν για την κατανομή και την οργάνωση των καθηκόντων μεταξύ των μελών τους. Στην Ιταλία οι εργάτες της Fiat θα συγκροτήσουν τμηματικά συμβούλια, τα οποία θα αποφασίζουν για την κατανομή των θέσεων εργασίας, ενώ, τέλος, στη Γαλλία θα ξεσπάσουν μεγάλες απεργίες στα εργοστάσια της Citroen ως αντίδραση στο τεϊλορικό μοντέλο εργασίας. Έτσι, η αμφισβήτηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και την ανάπτυξη της κοινωνικότητας των εργαζομένων στους χώρους εργασίας.

6.1.2 Νέες μορφές απασχόλησης

Η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών σε πολλούς χώρους εργασίας διεύρυνε τον κύκλο των εργασιακών δραστηριοτήτων και επηρέασε την ίδια τη δομή της εργασίας. Η ιεραρχία των υπαλλήλων άλλαξε: για παράδειγμα, προϊστάμενος μπορεί να γίνει αυτός που χειρίζεται επαρκώς τις πληροφορίες, χωρίς απαραίτητα να έχει και σφαιρική γνώση του αντικειμένου της δουλειάς. Άλλαξε επίσης η εργασιακή κουλτούρα: για παράδειγμα, μπορούν να διαμορφωθούν στους χώρους δουλειάς αυτόνομες ή ημιαυτόνομες ομάδες εργασίας. Επιπλέον, διαφοροποιούνται συνεχώς τα προσόντα που πρέπει να έχει κάποιος, για να βρει δουλειά, η οποία διαφοροποίηση προϋποθέτει γενικότερες γνώσεις και δεξιότητες.

Οι αλλαγές αυτές στην οργανωτική δομή της εργασίας γέννησαν νέες μορφές απασχόλησης, που ονομάστηκαν ευέλικτες. Παραδείγματα ευέλικτων μορφών είναι η μερική απασχόληση, η εργασία με βάρδιες, η εργασία στη βάση κυλιόμενου ωραρίου, η εργασία τις Κυριακές (και γενικότερα τις αργίες) και η εργασία από απόσταση όπως, για παράδειγμα, η τηλεργασία.

Πολλές από αυτές τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης ονομάζονται «γκρίζες», γιατί δεν παρέχουν στους εργαζομένους τα εργασιακά δικαιώματα (όπως επιδόματα, άδειες) και την ασφάλισή τους. Παραδείγματα «γκρίζων» μορφών απασχόλησης είναι η εργασία με σύστημα «φασόν», η εργασία εκτός των εγκαταστάσεων του εργοδότη, ο δανεισμός των εργαζομένων κ.ά.

Αυτές οι μορφές απασχόλησης καθιστούν την εργατική δύναμη απροσδιόριστη και ασαφή. Μερικά από τα ερωτήματα που τίθενται γι' αυτό το ζήτημα είναι: ο εργαζόμενος στο πλαίσιο της εργασίας αυτής της μορφής δουλεύει 8 με 4; Πληρώνεται γι' αυτό το ωράριο ή με το «κομμάτι»; Πώς προσδιορίζεται το «κομμάτι», όταν ο εργαζόμενος, για παράδειγμα, δίνει πληροφορίες μέσω του διαδικτύου με το οποίο είναι συνδεδεμένος ο υπολογιστής του;

Η χρήση του διαδικτύου και η παροχή εργασίας μέσω αυτού δημιούργησαν την τηλεργασία, την οποία μπορεί κανείς να συναντήσει με τις τρεις ακόλουθες μορφές:

- Η **πρώτη** μορφή μοιάζει με την εργασία-φασόν (με το κομμάτι) του 19ου αιώνα. Σ' αυτή την περίπτωση έχουμε ανεξάρτητους εργαζόμενους ή ελεύθερους επαγγελματίες που δε διαχωρίζουν το χώρο εργασίας από το χώρο του σπιτιού τους.
- Η **δεύτερη** μορφή διαφοροποιείται από την πρώτη λόγω της δικτύωσης που συνδέει τους υπολογιστές μεταξύ τους ή τους διαφορετικούς χώρους εργασίας σε μια πόλη, σε μια χώρα ή και σε ολόκληρο τον κόσμο. Σε μια μορφή πιο προχωρημένη η επιχείρηση δεν είναι παρά ένα τεράστιο, καλά δομημένο, δίκτυο πληροφόρησης. Οι εργαζόμενοι μπορούν δηλαδή να συνεργάζονται μέσω της τράπεζας δεδομένων.

Εικ. 6.5α Κέντρο ελέγχου του δορυφόρου Hellas-Sat 2: υποδομή υποστήριξης για σύγχρονες μορφές επικοινωνίας και τηλεργασίας (*ΒΗΜΑGAZINO* 18/9/2005).

Εικ. 6.5β Παραγωγική μονάδα υψηλής τεχνολογίας, ΜΑΡΑΚ Ηλεκτρονική, Αλεξανδρούπολη (Ενημερωτική έκδοση, Υπουργείο Ανάπτυξης, Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, τεύχος 7, Μάρτιος 2005).

• Η **τελευταία** μορφή τηλεργασίας λειτουργεί ως μια υπηρεσία της κεντρικής επιχείρησης. Αναφέρεται κυρίως στον τομέα των πωλήσεων και έχει αναπτυχθεί ως δίκτυο σε μη αστικές περιοχές. Με αυτό τον τρόπο δεν απαιτούνται και έξοδα ενοικίου για την επιχείρηση.

Αυτές οι νέες μορφές απασχόλησης δείχνουν τις τεράστιες αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην οργάνωση της εργασίας. Δείχνουν επίσης ότι η εποχή του μοντέλου εργασίας των Τέιλορ και Φορντ θεωρείται, σε γενικές γραμμές, παρελθόν. Οι αλλαγές αυτές οφείλονται στην εμφάνιση των νέων τεχνολογιών, που αναδιάρθρωσαν τη διαδικασία παραγωγής και τις εργασιακές σχέσεις και διαμόρφωσαν μια διαφορετική εργασιακή κουλτούρα.

6.1.3 Μορφές ανεργίας

Η ανεργία αποτελεί φαινόμενο με ποικίλες διαστάσεις σε επίπεδο οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό και ατομικό. Άνεργοι θεωρούνται οι άνθρωποι οι οποίοι είναι ικανοί να εργαστούν και αναζητούν εργασία αλλά δε βρίσκουν.

Οι αντιπαραθέσεις γύρω από την έννοια της ανεργίας είναι πολλές. Σχετίζονται με τον τρόπο με τον οποίο μετριέται η ανεργία, αλλά και με τις αιτίες που τη γεννούν, καθώς και με τις λύσεις που προτείνονται για την αντιμετώπισή της. Ο θεωρητικός ορισμός, σύμφωνα με το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, αναφέρει ότι άνεργος είναι αυτός που βρίσκεται χωρίς εργασία, αλλά και αυτός που είναι διαθέσιμος να εργαστεί.

Ωστόσο, ο ορισμός του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας θεωρείται ιδιαίτερα ελλιπής, διότι αποκλείει αυτούς που εργάζονται έστω και για μικρό χρονικό διάστημα. Πρόκειται για τις περιπτώσεις εκείνων που απασχολούνται προσωρινά καλύπτοντας έκτακτες ανάγκες (συνήθως νέοι), οι οποίοι ταξινομούνται στους οικονομικά ενεργούς, καθώς επίσης και εκείνων που είναι μακροχρόνια άνεργοι, οι οποίοι δεν ψάχνουν πια για εργασία και ταξινομούνται στους οικονομικά ανενεργούς (π.χ. άτομα 45 ετών και άνω, άνεργοι με λίγα προσόντα κτλ.). Όταν η αναζήτηση εργασίας από ένα άτομο ξεπερνά τον ένα χρόνο, τότε αναφερόμαστε σε ανεργία μεγάλης διάρκειας (μακροχρόνια άνεργοι).

Επιπλέον, η ανάπτυξη νέων μορφών εργασίας, που δεν ανταποκρίνονται σε μια τυπική εργασία από πλευράς σύμβασης και ωραρίου, όπως είναι η μερική απασχόληση, η μαθητεία, η κατάρτιση, η προσωρινή εργασία και η υποαπασχόληση, θέτουν επιτακτικά την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της έννοιας της ανεργας.

Ως εκ τούτου γίνεται όλο και περισσότερο δύσκολο να μετρηθεί η ανεργία, διότι ένα μέρος του πληθυσμού μεταπίπτει σχετικά γρήγορα από τη μερική απασχόληση στην ανεργία ή από την ανεργία στην κατάρτιση.

Μεταξύ των πιο σημαντικών κατηγοριών ανεργίας είναι οι παρακάτω:

• **Δομική ανεργία** (ή **διαρθρωτική ανεργία**), η οποία συνδέεται με τις δομικές ανισορροπίες της οικονομίας (άνιση ανάπτυξη της περιφέρειας, μείωση παραδοσιακών δραστηριοτήτων, μετεγκατάσταση των βιομηχανιών κ.ά.).

• **Τεχνολογική ανεργία**, η οποία προκαλείται λόγω της εισαγωγής νέων τεχνολογιών στους χώρους δουλειάς. Οι νέες τεχνολογίες δημιουργούν λιγότερες θέσεις εργασίας από αυτές που χάνονται εξαιτίας τους.

• **Συγκυριακή ανεργία** (ή **εποχική**), η οποία προκύπτει από τον εποχικό χαρακτήρα ορισμένων απασχολήσεων (π.χ. τουρισμός).

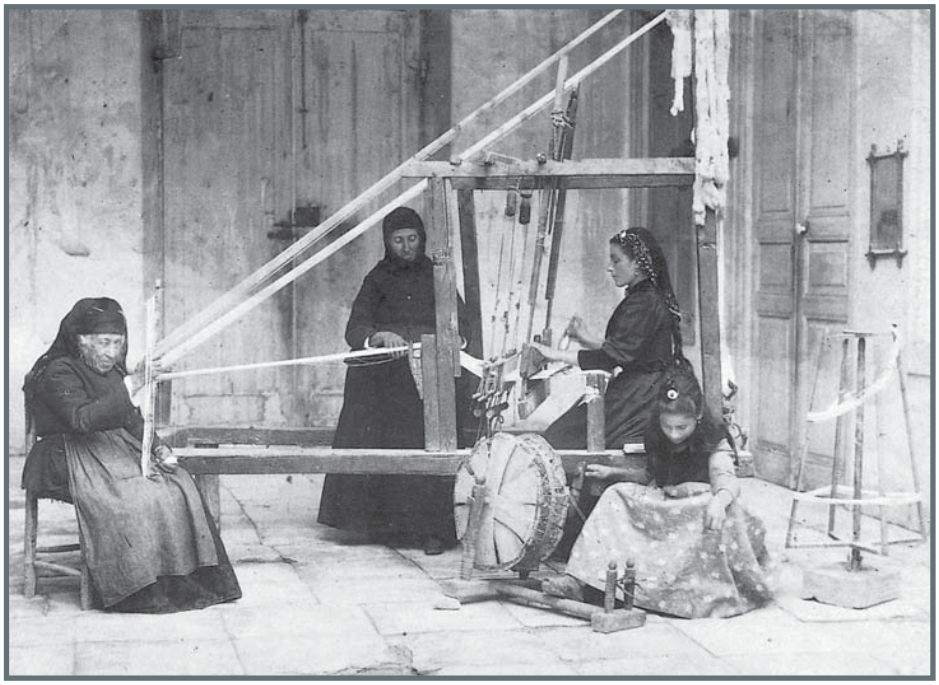

Εικ.6.6α Κύπριες γυναίκες που υφαίνουν στον αργαλειό (*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, 1770-2000, εκδ. Ελληνικά Γράμματα).

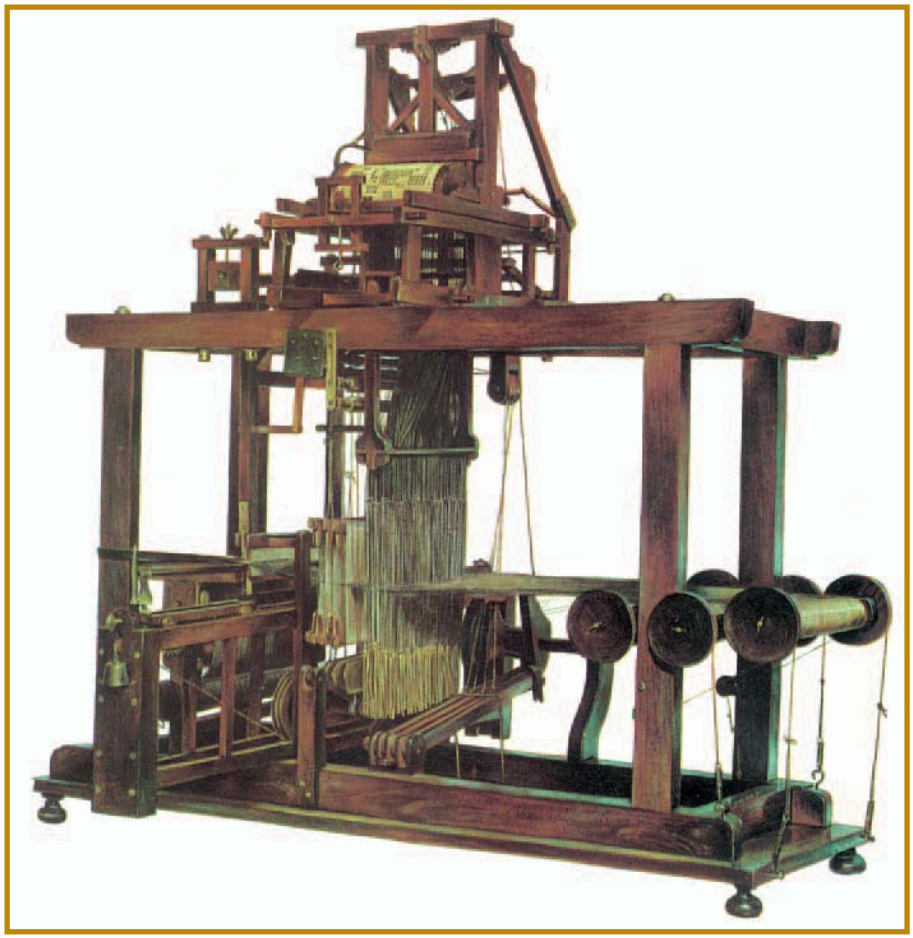

Εικ.6.6β Μηχανοκίνητος αργαλειός που εκτόπισε τις υφάντριες (*Universal History of the World*, Vol. 12, Golden Press, New York).

Στην ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού πολλές επαγγελματικές ασχολίες άλλαξαν περιεχόμενο ή χάθηκαν ή απλώς παρήκμασαν. Για παράδειγμα, η διεθνοποίηση του εμπορίου γκρέμισε τους τελωνειακούς φραγμούς και οδήγησε τους εκτελωνιστές σε αναζήτηση νέων επαγγελματικών δραστηριοτήτων. Αυτές οι αλλαγές αποκτούν μεγαλύτερες διαστάσεις λόγω της συνεχούς τεχνολογικής ανάπτυξης, που συντελεί από τη μια στη δημιουργία νέων επαγγελμάτων και από την άλλη στο να χάνουν κάποιοι εργαζόμενοι τους χώρους αναφοράς τους (π.χ. οι ασυρματιστές).

6.1.4 Η εργασία και η ανεργία στην ελληνική κοινωνία

Το σύστημα των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα φέρει τη σφραγίδα των ιδιαίτερων κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών της χώρας. «Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτού του συστήματος ήταν ο έντονος κρατικός παρεμβατισμός, οι ελάχιστα συγκαλυπτόμενες πελατειακές σχέσεις... η έλλειψη διαφάνειας και δημοκρατίας» (Α. Μουρίκη, 2001:145).

Το θέμα των εργασιακών σχέσεων συνδέεται άμεσα με τις μισθολογικές απολαβές των εργαζομένων. Ο κατώτατος μισθός το 2005 στην Ελλάδα κυμαίνοταν περίπου στα 660 ευρώ (χωρίς τις κρατήσεις) και αντιστοιχούσε στο 50% του κατώτατου μισθού των πλουσιότερων χωρών της Ε.Ε. Επιπλέον οι Έλληνες εργαζόμενοι είχαν την υψηλότερη μέση διάρκεια εβδομαδιαίας εργασίας (40 ώρες).

«... οι σύγχρονες μισθολογικές σχέσεις δεν αφορούν ακόμη όλη την ανθρωπότητα. Πρώτον, η δουλεία, η καταναγκαστική εργασία ή η αγγαρεία επιβιώνουν σε ορισμένες περιοχές του πλανήτη... Δεύτερον, σύμφωνα με το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι -το ένα τρίτο, δηλαδή, του ενεργού παγκόσμιου πληθυσμού- είναι είτε άνεργοι (160 εκατομμύρια) είτε υποαπασχολούμενοι (900 εκατομμύρια). Τρίτον, στην καταπληκτική αυτή παραγωγική σπατάλη απαντά η διατήρηση στις αναπτυσσόμενες χώρες μιας πελώριας "μαύρης" οικονομίας με επισφαλή χαρακτήρα, χαμηλή παραγωγικότητα και χαμηλά εισοδήματα, η οποία όμως επιτρέπει σε μεγάλο μέρος του πλανήτη να επιβιώνει» (Le Monde Diplomatique: «Το νέο πρόσωπο του κόσμου» αναδημοσίευση στην Ελευθεροτυπία, 2003).

Πίνακας 6.1. Απασχόληση - Ανεργία στην Ελλάδα (σε χιλιάδες)

	1998	1999	2000	2001	2002
Εργατικό δυναμικό	4.445,7	4.463,2	4.437,4	4.362,2	4.369,0
Απασχολούμενοι	3.967,2	3.939,8	3.946,3	3.917,5	3.948,9
% του συνόλου του εργατικού δυναμικού	89,2	88,3	88,9	89,8	90,4
Άνεργοι	478,5	523,4	491,1	444,7	420,1
% επί του συνόλου του εργατικού δυναμικού	10,8	11,7	11,1	10,2	9,6

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε., Η Ελλάδα σε αριθμούς (2002:5).

Το 90% του εργατικού δυναμικού της χώρας μας εργάζεται, ενώ το 10% (420.100) περίπου είναι άνεργο, σύμφωνα με τα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε. για το έτος 2002. Η απόλυτη πλειονότητα των ανέργων (53,3% του συνόλου) είναι άνεργοι μακράς διάρκειας. Επίσης, ένα μεγάλο ποσοστό των ανέργων (46% του συνόλου) αποτελείται από νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας (Δ. Καραντινός, 2002:122).

Οι νέοι (ηλικίας 15-24 ετών) βρίσκονται συχνότερα αντιμέτωποι με την ανεργία. Οι γυναίκες εμφανίζουν επίσης υψηλά ποσοστά ανεργίας, διπλάσια από τα αντίστοιχα των ανδρών, αν και κατά την περίοδο 1990-2000 παρατηρείται αύξηση του ποσοστού απασχόλησης των γυναικών από 42,6% σε 49,7%. Μία παράμετρος αυτής της αύξησης είναι η βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών στην Ελλάδα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Το θέμα των εργασιακών σχέσεων αποτελεί προτεραιότητα για την Πολιτεία. Η μείωση της ανεργίας είναι προϋπόθεση για την ανάπτυξη μιας χώρας. Γι' αυτό το λόγο οι πολιτικές αποφάσεις που λαμβάνονται δεν κρίνουν μόνο το μέλλον των εργασιακών σχέσεων, αλλά και το μέλλον των επερχόμενων γενεών.

«...η φτώχεια ήταν χειρότερη στην ύπαιθρο και ιδίως ανάμεσα στους ακτήμονες, μεροκαματιάρηδες, στους αγροτικούς οικοτέχνες και φυσικά στους αγρότες με ελάχιστη γη... μια κακή σοδειά όπως του 1789, του 1795, του 1817... προκαλούσε πραγματικό λιμό... Μετά την κατεστραμμένη σοδειά του 1813 στη Λομβαρδία πολλοί κρατήθηκαν στη ζωή τρώγοντας κοπριά, σανό, ψωμί φτιαγμένο από φύλλα φασολιάς και βατόμουρα...στα απαθλιωμένα βιομηχανικά χωριά των μεσογερμανικών βουνών, όπου άντρες και γυναίκες κάθονταν σε κούτσουρα και ξύλινους πάγκους, σπάνια είχαν κουρτίνες και ασπρόρουχα και έπιναν από πήλινες ή τενεκεδένιες κούπες, γιατί τους έλειπε το γυαλί... Ο πληθυσμός είχε τόσο πολύ συνηθίσει να τρέφεται με πατάτες και αραιό καφέ, ώστε, κατά τις εποχές του λιμού, τα άτομα που έρχονταν για να προσφέρουν βοήθεια έπρεπε να τον μάθουν να τρώει τα μπιζέλια και το χυλό που πρόσφεραν...» (E. Hobsbawm, 1996:292).

6.2. Φτώχεια, πλούτος, κοινωνική διαστρωμάτωση και συνέπειες

Οι ανισότητες, η φτώχεια και η ανεργία είναι σύνθετα διεθνή φαινόμενα. Καθορίζονται από οικονομικούς παράγοντες (όπως η άνιση κατανομή του πλούτου), από πολιτικούς (όπως η ανισότητα στη φορολογία), από κοινωνικούς (όπως ο ρατσισμός, η προκατάληψη, η έλλειψη αλληλεγγύης, οι διακρίσεις, ο κοινωνικός αποκλεισμός) κ.ά.

Τι είναι όμως η φτώχεια; Υπάρχει ένας κοινώς αποδεκτός ορισμός της φτώχειας ή η σημασία της μεταβάλλεται ανάλογα με την κοινωνία και την ιστορική περίοδο στην οποία αναφερόμαστε;

Η φτώχεια ως φαινόμενο υπήρχε πάντα σε όλους τους τύπους κοινωνιών (δουλοκτητικές, φεουδαρχικές ή καπιταλιστικές κοινωνίες). Αυτά που αλλάζουν είναι ο ορισμός της φτώχειας και ο τρόπος με τον οποίο μια κοινωνία την αντιμετωπίζει.

6.2.1 Κοινωνική διαστρωμάτωση, κοινωνικές ανισότητες

Σε κάθε κοινωνία υπάρχουν διαφορετικές ομάδες ατόμων που έχουν κάποια κοινά στοιχεία ως προς το επίπεδο ζωής, τις οικονομικές και τις κοινωνικές δραστηριότητες ή τις αξίες τους. Η κατάταξη σε μια ιεραρχημένη κλίμακα των διαφορετικών ομάδων με κοινά οικονομικά, κοινωνικά ή αξιακά στοιχεία ονομάζεται **κοινωνική διαστρωμάτωση**. Βασικό στοιχείο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης είναι οι κοινωνικές τάξεις.

Ως **κοινωνικές τάξεις** ορίζονται οι κοινωνικές ομάδες των οποίων τα μέλη έχουν την ίδια θέση ως προς τα μέσα παραγωγής (ιδιοκτήτες ή όχι), ένα σχετικά κοινό τρόπο ζωής και την αίσθηση ότι ανήκουν στην ίδια ομάδα. Η έννοια της κοινωνικής τάξης προσεγγίζεται από διαφορετικές θεωρίες.

Ο **Μαρξ**, παρατηρώντας την εξαθλίωση των εργατών στην Αγγλία στα μέσα του 19ου αιώνα, αναδεικνύει την αντίθεση ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις (εργατική - αστική). Αυτό που διαφοροποιεί τις δύο τάξεις δεν είναι το εισόδημα, η φύση της εργασίας (χειρωνακτική ή όχι) ή η άσκηση των διαφορετικών επαγγελμάτων, αλλά η θέση κάθε τάξης στη διαδικασία της παραγωγής. Η αστική τάξη είναι ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής, ενώ η εργατική τάξη το μόνο που κατέχει (και πουλά έναντι ενός μισθού) είναι η εργατική δύναμη.

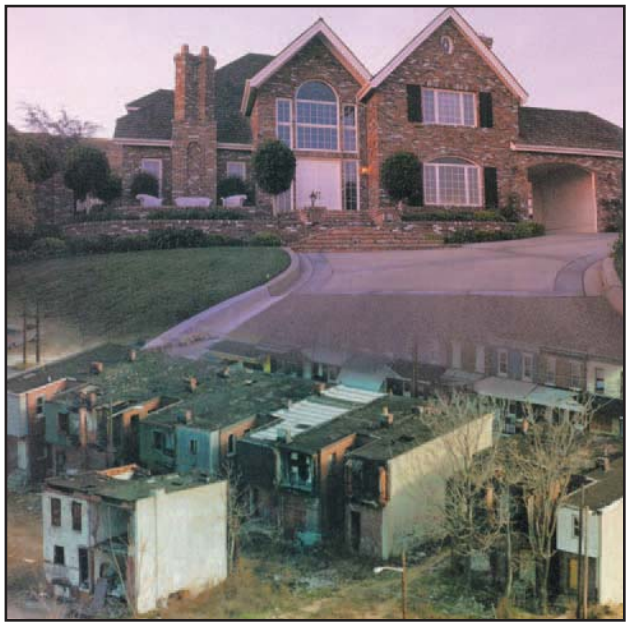

Εικ. 6.7 Κατοικία: δείκτης κοινωνικής διαστρωμάτωσης (J. Shepard & R. Greene, *Sociology and you*, National Textbook Co., 2001).

Από την άλλη πλευρά, ο **Βέμπερ** διακρίνει τρεις τύπους κοινωνικής διαστρωμάτωσης:

- Ο **πρώτος τύπος** διαμορφώνεται ανάλογα με τη **θέση** του καθενός στην ιεραρχία του γοήτρου. Κάθε ομάδα από το σύνολο των κοινωνικών ομάδων χαρακτηρίζεται από έναν τρόπο ζωής, ένα καταναλωτικό πρότυπο, ένα σύνολο ιδιαίτερων αξιών.
- Ο **δεύτερος τύπος** διαμορφώνεται με βάση την **κατανομή της δύναμης** μεταξύ των ατόμων, πράγμα που σημαίνει την επιρροή που μπορεί να ασκήσει ένα άτομο στη δράση μιας ομάδας.
- Ο **τρίτος τύπος** κοινωνικής διαστρωμάτωσης είναι αυτός των **κοινωνικών τάξεων**. Η κοινωνική τάξη αναφέρεται ως ένα σύνολο ατόμων που έχουν τις ίδιες «ευκαιρίες στην αγορά», έχουν δηλαδή κοινά οικονομικά συμφέροντα, τα οποία φροντίζουν να τα υπερασπίζονται.

Η έννοια της κοινωνικής διαστρωμάτωσης συνδέεται με την έννοια της ανισότητας. Τα άτομα δεν έχουν τις ίδιες ευκαιρίες λόγω της διαφορετικής τους θέσης στην κοινωνική διαστρωμάτωση.

Παρ' ότι η αρχή της ισότητας των δικαιωμάτων των πολιτών είναι αναγνωρισμένη ως συνταγματική αξία (από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης), οι οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές ανισότητες ανάμεσα στα άτομα και στις κοινωνικές ομάδες αποτελούν πραγματικότητα και διευρύνονται παγκοσμίως. **Ανισότητες** είναι οι διαφορές μεταξύ των ατόμων ή των κοινωνικών ομάδων σε σχέση με τον πλούτο, την εκπαίδευση, τον πολιτισμό, την υγεία κ.ά., οι οποίες εκλαμβάνονται ως άδικες.

Οι κάστες: ένα παράδειγμα άκαμπτης κοινωνικής διαστρωμάτωσης

«Οι κάστες ήταν κοινωνικές ομάδες αυστηρά ιεραρχημένες. Το σύστημα των καστών παρατηρείται στην Ινδία (όπου ο ινδουισμός αποτελεί το θρησκευτικό υπόστρωμα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης). Πρόκειται για μια κοινωνική διαστρωμάτωση άκαμπτη, αφού τα όρια ανάμεσα στις κάστες ήταν απολύτως διακριτά. Δύο είναι τα στοιχεία που διαμόρφωσαν αυτό το διαχωρισμό: η ενδογαμία, που σημαίνει ότι οι γάμοι πραγματοποιούνταν μόνο μεταξύ ανθρώπων που ανήκαν στην ίδια κάστα, και η κληρονομική μεταβίβαση της κοινωνικής θέσης, που σημαίνει ότι ένα παιδί γεννιόταν και πέθαινε στο πλαίσιο της ίδιας κάστας χωρίς καμία δυνατότητα μετακίνησης. Κάθε κάστα διαφοροποιούνταν από τις άλλες, με τελετές, έθιμα και ιδιαίτερα δικαιώματα. Υπήρχαν πολυάριθμες διακρίσεις που εμπόδιζαν τις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στις κάστες, και ήταν σχεδόν αδύνατο να διαφοροποιηθεί κανείς από την κάστα του. Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό του συστήματος των καστών ήταν η κοινωνική αναγνώριση. Χάρη στο θρησκευτικό πιστεύω, η κοινωνική ιεραρχία του συστήματος αυτού ήταν απολύτως αποδεκτή από τη μεγάλη πλειονότητα της ινδικής κοινωνίας. Στις δυτικές κοινωνίες δε συναντάμε κάστες. Στο καθημερινό λεξιλόγιο ο όρος κάστα χαρακτηρίζει μια κλειστή κοινωνική ομάδα. Πρόκειται δηλαδή για ένα μικρό αριθμό ατόμων που κατέχουν θέσεις γοήτρου ή δύναμης» (Dictionnaire d' économie et de sciences sociales, 2002:401).

Οι οικονομικές ανισότητες αντιστοιχούν στη διαφορά θέσης των ατόμων στην παραγωγική διαδικασία, όπως επίσης στη διαφορά ως προς τα εισοδήματα και την περιουσία. Οι κοινωνικές ανισότητες, όπως για παράδειγμα οι ανισότητες πρόσβασης σε αναγκαία αγαθά για την επιβίωση, σε υπηρεσίες υγείας, οι εκπαιδευτικές, οι πολιτισμικές ανισότητες κ.ά., αν και είναι δύσκολα μετρήσιμες, έχουν σοβαρές επιπτώσεις στη ζωή των ανθρώπων.

Εικ. 6.8 Ανισότητα στα βασικά αγαθά: διανομή νερού (Φωτογραφικό Αρχείο της UNICEF/HQ00-0048/Jim Holmes).

Κοινωνικές ανισότητες υπάρχουν σε όλο τον κόσμο και αφορούν αγαθά και υπηρεσίες που για τους περισσότερους ανθρώπους είναι αυτονόητα. Έτσι, κατά το 2005, σχεδόν ο ένας στους πέντε κατοίκους του πλανήτη δεν είχε πρόσβαση σε πόσιμο νερό, με την κατάσταση να γίνεται απελπιστική στην υποσαχάρια Αφρική, όπου το 43% των κατοίκων στερούνταν αυτού του ζωτικής σημασίας αγαθού.

Έχουν δημοσιευτεί κατά καιρούς σημαντικά στοιχεία που καταδεικνύουν το τεράστιο μέγεθος των ανισοτήτων που επικρατούν παγκοσμίως. Συγκεκριμένα, η UNICEF, στην προσπάθειά της να ευαισθητοποιήσει τον κόσμο για το ανθρωπιστικό έργο της, δημοσιεύει κάθε χρόνο συγκλονιστικά στοιχεία για τις ανισότητες. Σύμφωνα με αυτά, το 21% του πληθυσμού επιβιώνει με λιγότερο από ένα δολάριο ημερησίως, ενώ οι πιο πλούσιες χώρες που συγκροτούν την ομάδα των G8 (Καναδάς, Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Ιαπωνία, Ηνωμένο Βασίλειο, Η.Π.Α., Ρωσία) δεν εκπληρώνουν ούτε κατά το ήμισυ τις υποχρεώσεις τους προς τους διεθνείς οργανισμούς που έχουν ως έργο την αντιμετώπιση των ανισοτήτων.

6.2.2 Φτώχεια

Στην Ευρώπη, πριν από τη Γαλλική Επανάσταση, ο φτωχός θεωρούνταν αξιολύπητος ή κακότυχος και μπορούσε να βρει περίθαλψη μόνο στο άσυλο. Τα άσυλα στήριζαν τη λειτουργία τους στην ελεημοσύνη των πλουσίων. Στις πράξεις αυτές περίθαλψης των φτωχών απουσιάζει παντελώς το κράτος. Πέρασε πάνω από μισός αιώνας, για να μετατοπιστούν οι αντιλήψεις από τη θρησκευτική φιλευσπλαχνία προς την κοινωνική πολιτική* των φιλελεύθερων κοινωνιών.

Το επίτευγμα των θεμελιωτών της κοινωνιολογίας είναι ότι με τις αναλύσεις τους άλλαξαν τις αντιλήψεις που επικρατούσαν, και η φτώχεια από ατομική κακοτυχία έγινε πρόβλημα ολόκληρης της κοινωνίας.

Εικ. 6.9 «Οικογένεια ζητιάνων στο κατώφλι σπιτιού» του Ρέμπραντ (Χ. Χατζηνικολάου, *Ιστορίες σε μαύρο και άσπρο*, εκδ. Μπενάκη, 2004).

Έναυσμα για την αλλαγή στάσης απέναντι στη φτώχεια ήταν οι απόψεις του Κοντ, σύμφωνα με τις οποίες μια κοινωνία πρέπει να προκρίνει «το κοινωνικό ένστικτο» έναντι του «εγωιστικού ενστίκτου». Έτσι, σταδιακά, θεμελιώθηκε πάνω σε ένα σύστημα νόμων του κράτους η πρόνοια, η οποία αντικατέστησε το υποκειμενικό συναίσθημα της φιλευσπλαχνίας.

Κατ' αυτό τον τρόπο η φτώχεια γίνεται, κατά την Ιταλίδα κοινωνιολόγο Προκάτσι, ένα «κοινωνικό ζήτη-

μα» και παράλληλα «συνδέεται με την εργασία ως τη μόνη νόμιμη οδό προσωπικής ανεξαρτησίας και συνεπώς το νόμιμο τρόπο βοήθειας στους φτωχούς. Έτσι, μια αποτελεσματική πολιτική πρόνοιας δεν μπορεί να αποβλέπει παρά στην προώθηση των ευκαιριών εργασίας, αντίληψη που συνεπάγεται τελικά τη ρύθμιση της αγοράς εργασίας. Φτώχεια και εργασία αναδεικνύονται σε κοινωνικά προβλήματα, και η σύνδεσή τους αποτελεί αιτία διαφορών και πολιτικής έντασης» (G. Procacci, 1996:40).

Συχνά γίνεται διάκριση μεταξύ **απόλυτης** και **σχετικής** φτώχειας.

Η **απόλυτη φτώχεια** είναι η αδυναμία ενός ατόμου να καλύψει τις βασικές του ανάγκες (π.χ. τροφή, ένδυση, στέγη, υγεία). Θεωρούνται απόλυτα φτωχοί οι άνθρωποι οι οποίοι δεν τρέφονται επαρκώς, ζουν σε ανθυγιεινές συνθήκες και τα έσοδά τους είναι μικρότερα από ένα συγκεκριμένο επίπεδο.

Η **σχετική φτώχεια** χαρακτηρίζει το νοικοκυριό με εισόδημα κάτω του 60% του διαμέσου ισοδύναμου εισοδήματος των νοικοκυριών*. Τα ποσοστά φτώχειας είναι ιδιαίτερα αυξημένα στα μονομελή, τα μονογονεϊκά και τα πολυμελή νοικοκυριά (6μελή ή 7μελή, βλ. γράφημα 6.1) και αυτό ενδεχομένως να σχετίζεται με καταστάσεις χηρείας, αλλά και με πολύτεκνες οικογένειες.

Για την Ελλάδα το 2003 το όριο της φτώχειας για ένα μονομελές νοικοκυριό αντιστοιχούσε σε ετήσιο εισόδημα 4.800 ευρώ, ενώ για το νοικοκυριό με δύο ενήλικες και δύο μικρά παιδιά σε ετήσιο εισόδημα 10.800 ευρώ (Ε.Κ.Κ.Ε.-Ε.Σ.Υ.Ε., 2000:10). Το 27% των μονομελών, το 18% των τετραμελών και το 55% τον επταμελών νοικοκυριών ήταν κάτω από το όριο της φτώχειας.

Τα διαρκή καταναλωτικά αγαθά θεωρούνται αναγκαία (και όχι πολυτέλεια) για τη διαβίωση του ανθρώπου. Διαπιστώνουμε ότι το 2004 στην Ελλάδα το 96% περίπου των ελληνικών νοικοκυριών που κατατάσσονται στην κατηγορία των φτωχών έχουν τηλέφωνο, έναντι των μη φτωχών που διαθέτουν τηλέφωνο σχεδόν 100%. Πλυντήριο ρούχων δε διαθέτει το 11,31% των φτωχών νοικοκυριών και αυτοκίνητο το 22,06%.

Γράφημα 6.1. Ποσοστά φτώχειας κατά μέγεθος νοικοκυριού (2003)

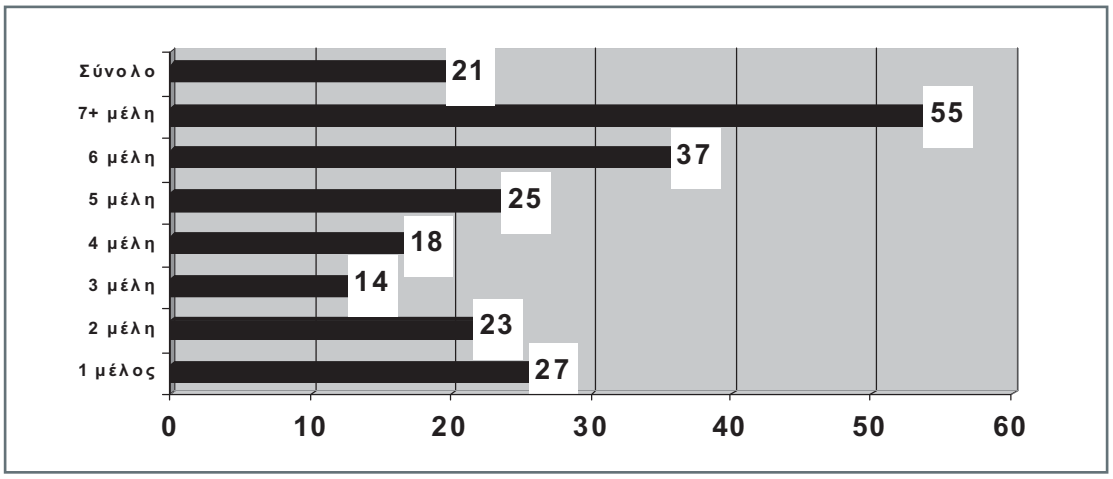

Πηγή: Ε.Κ.Κ.Ε., 2004: Παρουσίαση βασικών αποτελεσμάτων της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC 2003) (επεξεργασία Δ. Μπαλούρδου).

Βεβαίως η **φτώχεια** είναι ένα φαινόμενο που δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στις οικονομικές πτυχές του. Γι' αυτό το λόγο οι ορισμοί της φτώχειας με βάση τις ανάγκες επιβίωσης είναι ανεπαρκείς, διότι διατυπώνονται σε σχέση με ένα συγκεκριμένο επίπεδο εισοδήματος. Για να προσδιορίσουμε το επίπεδο εισοδήματος, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τα εξής: «τι θα μετρηθεί», «μεταξύ ποιων», «πότε» και «με ποιον τρόπο».

Πίνακας 6.2. **Κατανομή (%) των νοικοκυριών ανάλογα με την κατοχή συγκεκριμένων διαρκών καταναλωτικών αγαθών**

		ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ		
Καταναλωτικά αγαθά		**Σύνολο**	**Μη φτωχά**	**Φτωχά**
Τηλέφωνο	Διαθέτουν	98,68	99,44	95,90
	Δεν έχουν τη δυνατότητα	0,94	0,36	3,02
	Άλλοι λόγοι	0,39	0,19	1,08
Έγχρωμη τηλεόραση	Διαθέτουν	98,32	99,11	95,42
	Δεν έχουν τηδυνατότητα	1,10	0,49	3,36
	Άλλοι λόγοι	0,58	0,40	1,23
Πλυντήριο ρούχων	Διαθέτουν	90,55	93,53	79,68
	Δεν έχουν τη δυνατότητα	5,24	3,57	11,31
	Άλλοι λόγοι	4,21	2,89	9,01
Ι.Χ. επιβατηγό	Διαθέτουν	65,80	71,29	45,76
	Δεν διαθέτουν τη δυνατότητα	14,61	12,57	22,06
	Άλλοι λόγοι	19,59	16,14	32,18
Σύνολο		100,00	100,00	100,00

Πηγή: Ε.Κ.Κ.Ε.- Ε.Σ.Υ.Ε. (2004:16).

Σημαντικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνται στη δυνατότητα κάλυψης κάποιων ιδιαίτερης σημασίας αναγκών, όπως είναι, για παράδειγμα, η δαπάνη θέρμανσης (πίνακας 6.3), όπου το 40% των φτωχών νοικοκυριών δηλώνει ότι δεν είναι σε θέση να ανταποκριθεί, σε αντίθεση με τα μη φτωχά νοικοκυριά, όπου το ποσοστό είναι μόνο 14%.

Πίνακας 6.3. **Δυνατότητα δαπάνης για ικανοποιητική θέρμανση στην κατοικία (%)**

Οικονομική δυνατότητα	**Σύνολο**	**Μη φτωχά νοικοκυριά**	**Φτωχά νοικοκυριά**
Ναι	80,40	86,00	59,90
Όχι	19,60	14,00	40,10
Σύνολο	100,00	100,00	100,00

Πηγή: Ε.Κ.Κ.Ε.- Ε.Σ.Υ.Ε. (2004:18).

Πάντως, η γραμμή που διαχωρίζει τους φτωχούς από τους μη φτωχούς συνδέεται με τις εν γένει κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που επικρατούν σε μια συγκεκριμένη χώρα.

«..Μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών η Γηραιά Αλβιών (Μ. Βρετανία) με κριτήριο τη φτώχεια κατατάσσεται πρώτη από την Επιτροπή των Βρυξελλών: ο αριθμός των ενδεών από 14% του πληθυσμού το 1983 έφτασε 25% το 2004. Επτά εκατομμύρια Βρετανών δεν μετακινούνται, διότι δε διαθέτουν αντίτιμο εισιτηρίου αστικής συγκοινωνίας. Η οξύτατη σημερινή φτώχεια, ενώ θυμίζει τις αρχές του 20ού αιώνα, εν τούτοις αποτελεί αλματώδη εξέλιξη της τελευταίας 20ετίας....»
(Κ. Βεργόπουλος, Ελευθεροτυπία, 19/12/2004).

Επίσης στις μέρες μας δύο επιπλέον έννοιες συνοδεύουν τη φτώχεια: η αβεβαιότητα και η νέα φτώχεια. Ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα φιλελεύθεροι οικονομολόγοι, όπως ο Φ. Μπαστιά (F. Bastiat), είχαν διαπιστώσει ότι ο μεγάλος πόνος της ζωής των φτωχών δεν είναι το βάρος της δουλειάς ή οι χαμηλοί μισθοί: « ...όχι, εκείνο που τους στεναχωρεί, εκείνο που τους αποθαρρύνει, εκείνο που τους κατατρώγει, εκείνο που τους σπαράζει είναι η αβεβαιότητα του μέλλοντος» (W. Logue, 1996:69).

Είναι ολοφάνερο ότι η ύπαρξη της φτώχειας οδηγεί αρκετούς στο να αμφισβητούν αυτή την κοινωνία που, όπως λέγεται, λειτουργεί με δύο ταχύτητες. Η μία αφορά τους έχοντες, αυτούς που ζουν μέσα σε μια «παχυλή» ασφάλεια, και η άλλη αφορά την ύπαρξη των φτωχών και αποκλεισμένων, που χρηματοδοτείται από την κοινωνική παροχή (όπου αυτή δεν έχει καταργηθεί) ή από τη φιλανθρωπία (από μη κυβερνητικές οργανώσεις).

Βέβαια, υπάρχουν διάφορες θεωρήσεις για τα αίτια της φτώχειας. Μία από αυτές, που απορρέει περισσότερο από τη **σχολή των λειτουργιστών (ή της συναίνεσης)**, αποδίδει τη φτώχεια στον «πολιτισμό των φτωχών», δηλαδή στη μοιρολατρική νοοτροπία και στις χαμηλές εκπαιδευτικές και επαγγελματικές προσδοκίες των φτωχών.

Μια δεύτερη προσέγγιση, η οποία έχει επηρεαστεί από τη **θεωρία των συγκρούσεων**, αποδίδει τη φτώχεια στην άνιση κατανομή του πλούτου, στην οικονομική εκμετάλλευση της καπιταλιστικής τάξης, στην αποικιοκρατία και την νεοαποικιοκρατία, που εμπόδισε την πραγματική ανάπτυξη σε πολλές χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, καθώς και σε παράγοντες κοινωνικού αποκλεισμού (π.χ. ταξικές επιλογές στην εκπαίδευση, ρατσισμός, προκατάληψη κτλ.).

Βαθαίνει το χάσμα μεταξύ των πλουσίων και των φτωχών

«...Ποτέ άλλοτε η αντίθεση που προκαλεί ο πλούτος δεν ήταν τόσο έντονη: τα εισοδήματα του 1% του παγκόσμιου πληθυσμού (στο οποίο περιλαμβάνονται λιγότεροι από 50 εκατομμύρια άνθρωποι) αντιστοιχούν στα εισοδήματα των 2,7 δισεκατομμυρίων φτωχότερων ανθρώπων του πλανήτη.
Η μέτρηση της φτώχειας δημιουργεί επίσης πλήθος πολεμικών. Οι περισσότερες χώρες χρησιμοποιούν εθνικούς δείκτες για να υπολογίσουν τη διαφορά με το μέσο εισόδημα ή με ένα υποθετικό «καλάθι της νοικοκυράς» που περιέχει τα ελάχιστα ζωτικά αγαθά. Είναι λοιπόν λογικό να εμφανίζονται διαφορές από κράτος σε κράτος... Η πραγματική μέτρηση της φτώχειας θα πρέπει να περιλαμβάνει, εκτός από τα νομισματικά κριτήρια, την πραγματική πρόσβαση σε πόσιμο νερό, σε τροφή, στέγη, υγεία και εκπαίδευση. Αυτό επιχειρεί να κατορθώσει ο δείκτης της ανθρώπινης ανάπτυξης που δημιούργησε το Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών για την Ανάπτυξη (UNDP)». (Le Monde Diplomatique 2003, «Το νέο πρόσωπο του κόσμου» τεύχος 1).

6.2.3 Συνέπειες ανεργίας, φτώχειας και ανισοτήτων

Η ανισότητα, η ανεργία και η φτώχεια θεωρούνται τα σημαντικότερα κοινωνικά προβλήματα, διότι μπορούν να επηρεάσουν την κοινωνική, εκπαιδευτική και επαγγελματική σταδιοδρομία των ανθρώπων.

Οι άνθρωποι που χάνουν την εργασία τους μπορεί να εξαναγκαστούν σε μετανάστευση, ενώ συγχρόνως

Εικ. 6.10 Μαθήματα γλώσσας για μετανάστες στην Ε.Ε. (*Πολλές γλώσσες: Μία οικογένεια*, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Βρυξέλλες, 2004).

αποκλείονται από τον κοινωνικό τους περίγυρο, διότι η θέση στην οποία έχουν περιπέσει επηρεάζει την ψυχολογία και την αυτο-εικόνα τους. Επιπλέον, η ανεργία και η φτώχεια συνδέονται άμεσα με την υγεία, την ποιότητα ζωής και το προσδόκιμο όριο επιβίωσης των ανθρώπων.

Έχει επίσης παρατηρηθεί ότι η ανεργία συνοδεύεται από αυξημένα ποσοστά αλκοολισμού, εγκληματικότητας, διαζυγίων, καθώς και άλλων κοινωνικών φαινομένων, όπως είναι η ξενοφοβία, ο ρατσισμός και η έξαρση της βίας (βλ. κεφάλαιο 10). Τα φαινόμενα αυτά δεν ταυτίζονται απόλυτα με την ανεργία, ωστόσο ο συνδυασμός της ανεργίας με άλλους παράγοντες (π.χ προβληματική κοινωνικοποίηση κτλ.) αυξάνει τις πιθανότητες εμφάνισης αυτών των φαινομένων.

Μια άλλη αρνητική πτυχή, ειδικότερα της μακροχρόνιας ανεργίας, είναι η σταδιακή απαξίωση των γνώσεων, των δεξιοτήτων και της αποκτηθείσας εργασιακής εμπειρίας των ανέργων, γεγονός που καθιστά αναγκαία τα προγράμματα επανακατάρτισής τους.

Σε παγκόσμιο επίπεδο, οι πιο ευάλωτες ομάδες οι οποίες συχνότερα αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της φτώχειας είναι οι αγροτικές και οι εργατικές τάξεις των χωρών του Τρίτου Κόσμου (βλ. κατάσταση παιδιών στον κόσμο), οι φυλετικές και πολιτισμικές μειονότητες, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες από τρίτες εκτός Ε.Ε. χώρες, οι γυναίκες και τα παιδιά, οι ηλικιωμένοι, οι πολυμελείς οικογένειες, οι αποφυλακισθέντες και τα άτομα με αναπηρίες.

Πίνακας 6.4. Δείκτης έκβασης νοσηλείας (ίασης/βελτίωσης) για ενδεικτικές κατηγορίες νόσων (στοιχεία 1982)

Κατηγορίες νόσων	Σύνολο 1	Άποροι 2	Μη άποροι 3	Σύγκριση μη απόρων προς απόρους(3/2)
Λοιμώξεις	21,8	7,76	22,70	2,93
Νόσοι του νευρικού συστήματος	51,04	16,38	52,36	3,20
Αναπνευστικές νόσοι	19,74	4,31	20,77	4,82
Νόσοι του πεπτικού συστήματος	38,86	14,56	39,72	2,72
Επιπλοκές κύησης τοκετού, λοχείας	5831,09	1451,0	6039,66	4,16
Δερματολογικές νόσοι	321,15	47,00	338,28	7,20
Νόσοι του μυοσκελετικού συστήματος	168,11	10,67	179,36	16,81

Πηγή: Σ. Καράγιωργας, κ.ά., Ε.Κ.Κ.Ε. (1990:805).

Πολλοί κοινωνιολόγοι συσχετίζουν την οικονομική ανέχεια με την υγεία και τη δυνατότητα (ή την αδυναμία) πρόσβασης των ατόμων σε υπηρεσίες περίθαλψης. Μια σχετική μελέτη, η οποία τεκμηρίωσε στατιστικά τη σχέση οικονομικής ανέχειας και υγείας, έγινε από ομάδα Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων (πίνακας 6.4). Κατασκεύασαν ένα δείκτη έκβασης νοσηλείας (ίασης ή θανάτου) και τον συνέκριναν με την οικονομική κατάσταση των νοσηλευομένων.

Με δεδομένη τη θνητότητα ενός νοσήματος, ο αριθμός των ιαθέντων μη άπορων ασθενών ήταν μεγαλύτερος από τον αριθμό των απόρων. Αντίστροφα, τα ποσοστά των ασθενών που πέθαναν κατά τη διάρκεια της νοσηλείας ήταν υψηλότερα στους απόρους σε σύγκριση με τους μη απόρους. Οι κοινωνικές ανισότητες οδηγούν στατιστικά και σε ανισότητες στην περίθαλψη και την υγεία.
Υπογραμμίζεται η λέξη στατιστικά, διότι οι συνέπειες της φτώχειας (όπως και του πλούτου), είτε αφορούν την υγεία είτε άλλα ατομικά δικαιώματα, δεν είναι απόλυτες, δεδομένου ότι η υγεία των ανθρώπων επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες, συμπεριλαμβανομένου και του παράγοντα της κληρονομικότητας.

6.2.4 Παιδική εργασία

Μια σημαντική συνέπεια της φτώχειας είναι και η παιδική εργασία, η οποία εμφανίζεται τόσο στον αναπτυσσόμενο όσο και στον αναπτυγμένο κόσμο. Επισημαίνεται ότι τα εργαζόμενα παιδιά προέρχονται συνήθως από κοινωνίες στις οποίες ο οικογενειακός ιστός έχει διαρραγεί (πόλεμοι-εμφύλιες συρράξεις) ή από οικογένειες φτωχές και πολυμελείς, που δε διαθέτουν τα μέσα να συντηρήσουν όλα τα μέλη τους.

Σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές, 250 εκατομμύρια είναι σε όλο τον κόσμο τα παιδιά που υφίστανται οικονομικής ή άλλης φύσεως εκμετάλλευση: παιδιά στην πορνεία, παιδιά σκλάβοι, στα χαρακώματα, μικροπωλητές, παιδιά που εργάζονται σε βιομηχανίες τροφίμων, πετροχημικών, ανακύκλωσης σκουπιδιών.

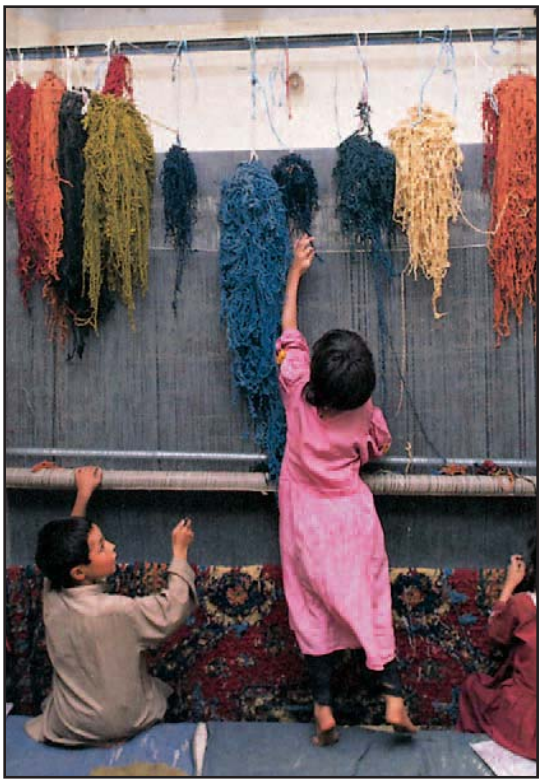

Εικ.6.11 Παιδιά εργαζόμενα στην ταπητουργία (UNICEF Annual Report, 2003).

Η κατάσταση των παιδιών στον κόσμο (φτώχεια, πόλεμος, AIDS)

- 640.000.000 παιδιά δεν έχουν ικανοποιητική στέγαση.
- 500.000.000 παιδιά δεν έχουν πρόσβαση σε εγκαταστάσεις υγιεινής.
- 400.000.000 παιδιά δεν έχουν πρόσβαση σε πόσιμο νερό.
- 300.000.000 παιδιά στερούνται την πληροφόρηση.
- 270.000.000 παιδιά δεν έχουν πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες υγείας.
- 90.000.000 παιδιά στερούνται το φαγητό σε μεγάλο βαθμό.

(www.unicef.gr. reports. sowcr 2005.php)

Το σύγχρονο δουλεμπόριο
Παιδιά από την Αφρική, την Κίνα και τις Ινδίες, με παγίδα τη μόρφωση έρχονται στη Βρετανία όπου τα χρησιμοποιούν ως δούλους

«Η ανθρώπινη εκμετάλλευση έχει πολλές μορφές...Βρετανικές εφημερίδες αποκάλυψαν προσφάτως τις ανησυχητικές διαστάσεις του δουλεμπορίου παιδιών από αφρικανικές χώρες τα οποία προωθούνται, κυριολεκτικά ως σκλάβοι, σε πλούσια σπίτια. Τα θύματα είναι κυρίως κορίτσια από χώρες της Δυτικής Αφρικής, που ξεκινούν με την ελπίδα μιας καλής μόρφωσης στην Ευρώπη, για να καταλήξουν να υπηρετούν πλούσιες οικογένειες χωρίς αμοιβή. Πιστεύεται ότι ένα σημαντικό ποσοστό των περίπου 10.000 παιδιών από τη Δυτική Αφρική που φτάνουν στη Βρετανία, για να ζήσουν υποτίθεται με θετές οικογένειες, προορίζονται στην πραγματικότητα για λαθραία οικιακή εργασία...Οι σπείρες που τα στρατολογούν λένε συνήθως στους γονείς ότι θα τα πάνε στην Ευρώπη για να μορφωθούν με αντάλλαγμα μια μικρή βοήθεια στο σπίτι όπου θα ζουν. Κατά τον ίδιο τρόπο φτάνουν και παιδιά από την Κίνα και το Βιετνάμ, που καταλήγουν δούλοι σε παράνομες βιοτεχνίες και εστιατόρια. Σύμφωνα με εκτιμήσεις ορισμένων ανθρωπιστικών οργανώσεων, η προώθηση για οικιακή υπηρεσία λαμβάνει ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις από την παιδική πορνεία...θορυβημένοι από την έκταση του φαινομένου οι αρμόδιοι υπουργοί ετοιμάζονται, κατόπιν υποδείξεως της UNICEF, να κλείσουν ένα παραθυράκι του νόμου που αξιοποιούν οι σύγχρονοι δουλέμποροι. Όπως προειδοποιεί η οργάνωση σε έκθεσή της για τη διακίνηση παιδιών...ενώ η βρετανική κυβέρνηση ανάγει την παράνομη εισαγωγή παιδιών στη χώρα με σκοπό την πορνεία σε αδίκημα, που επισείει ποινή 14ετούς κάθειρξης, δεν έχουν κάποιο όπλο εναντίον των συμμοριών που εμπορεύονται παιδιά για καταναγκαστική εργασία μη σεξουαλικής φύσεως...» (*Ελευθεροτυπία*, 28 Ιουνίου 2003).

Στην περίπτωση της Ελλάδας, και σύμφωνα με στοιχεία που έχουν παρουσιαστεί από ιδρύματα τα οποία δραστηριοποιούνται στον τομέα της προστασας του παιδιού στη χώρα μας (π.χ. Ίδρυμα Μαραγκοπούλου) οι εργαζόμενοι ανήλικοι το 1997 ανέρχονταν σε 79.000 (παιδιά 14-19 ετών), ενώ περίπου 3.000 υπολογίζονταν τα παιδιά που είχαν πέσει θύματα εκμετάλλευσης. Ακόμη υποστηρίζεται ότι το ζήτημα της παιδικής εργασίας και εκμετάλλευσης διευρύνεται, καθώς η λεγόμενη «κρυφή» εργασία στη βιοτεχνία και τη γεωργία γνωρίζει σοβαρή άνθηση.

Από έρευνα της UNICEF (2000) με θέμα «Τα παιδιά των φαναριών» προκύπτει ότι 5.800 παιδιά ζούσαν και εργάζονταν το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας στους δρόμους. Τα παιδιά αυτά ήταν ηλικίας από 2 ως 15 ετών και δραστηριοποιούνταν σε όλο το Λεκανοπέδιο της Αττικής. Κατοικούσαν σε υπόγεια, σε σκηνές, σε πρόχειρους καταυλισμούς, ακόμα και σε βαγόνια, σε εγκαταλελειμμένα αυτοκίνητα κτλ., ενώ το 2% δήλωσε άστεγο. Στο σύνολο του δείγματος (955 παιδιά) το 61% ήταν αγόρια, το 44,1% προερχόταν από ελληνικές οικογένειες, ενώ τα υπόλοιπα ήταν παιδιά μεταναστών ή προσφύγων.

Ένα σημαντικό μέρος αυτών των παιδιών βρισκόταν στην Ελλάδα χωρίς τους γονείς τους, ενώ ελάχιστα (20%) πήγαιναν σχολείο. Πολλά παιδιά δήλωσαν ότι «εργοδότης» τους δεν είναι κάποιος από τους γονείς τους. Τους επιβάλλονταν τιμωρίες, αν δεν ήθελαν να πάνε για δουλειά ή έκαναν μικρή είσπραξη. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλά παιδιά δήλωσαν ως τιμωρίες, εκτός από το ξύλο, το ότι δεν τους έδιναν φαγητό ή ότι τα απειλούσαν να τα διώξουν από το μέρος όπου διέμεναν...» (UNICEF-ALCO, 2000).

Στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας η εκμετάλλευση των παιδιών αποτελεί προσβολή για τον αναπτυγμένο κόσμο. Η απορία της μικρής Ρίνας «αν δε δουλέψω, πώς θα ζήσω;» θέτει το θέμα της αντιμετώπισης των ανισοτήτων και της φτώχειας στη βάση της ανάπτυξης της παγκόσμιας κοινωνίας. Δεν μπορεί να νοηθεί ανάπτυξη στο σύγχρονο κόσμο, όταν οι ανισότητες ανάμεσα στα κράτη και στα άτομα μεγεθύνονται. Οι ανισότητες αυτές προκαλούν τον αποκλεισμό των ατόμων από βασικά αγαθά, όπως είναι η πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης και πολιτισμού.

Αν δε δουλέψω, πώς θα ζήσω;
Όνομα: Ρίνα
Τόπος κατοικίας: Πρακάς Ναγκάρ, μια παραγκούπολη στην Ανατολική Ινδία
Επάγγελμα: σπάει πέτρες
Ηλικία: πέντε ετών

«"Μου αρέσει...", ψιθυρίζει ντροπαλά, χωρίς να σταματήσει τη δουλειά της. Η πέτρα στις όχθες του ποταμού Μαχαράντα μετατρέπεται μέσα σε λίγα δευτερόλεπτα σε χαλίκια. Έξι μέρες την εβδομάδα, ατελείωτες ώρες κάθε μέρα. Με την ίδια βρόμικη και σχισμένη φούστα, το ίδιο βρόμικο και σχισμένο μπλουζάκι. "Θα ήθελα όμως να πηγαίνω στο σχολείο", λέει. Ολόγυρά της, οκλαδόν επάνω στον ίδιο σωρό από πέτρες, κάτω από μαύρες ομπρέλες που κρύβουν τον ήλιο, αλλά εντείνουν τη ζέστη, βρίσκονται δεκάδες ακόμα παιδιά. "Αν δε δουλέψω, πώς θα κερδίσω χρήματα για να ζήσω;" ρωτά η δεκάχρονη Μίνα, σπάζοντας ταυτόχρονα πέτρες μαζί με τον αδελφό της, τον Ρατζές, που νομίζει ότι είναι έξι ετών, αλλά φαίνεται μεγαλύτερος- κανείς εδώ δε γνωρίζει πραγματικά πότε γεννήθηκε.
...Λατομεία, ορυχεία και εργοστάσια: αυτές είναι οι "δημοφιλέστερες" εργασίες για τα παιδιά ενός κατώτερου θεού. Στο Σιλιγκούρι όμως, στη στενή λωρίδα γης ανάμεσα στο Νεπάλ και το Μπανγκλαντές, η οποία συνδέει τα απομονωμένα βορειοανατολικά κρατίδια με την υπόλοιπη Ινδία, πιο εύκολα βρίσκει κανείς παιδιά να εργάζονται στις όχθες του ποταμού, σπάζοντας πέτρες για να χρησιμοποιηθούν τα χαλίκια ως οικοδομικό υλικό ή μαζεύοντας άμμο με τον ίδιο σκοπό, παρά ενηλίκους. Αμείβονται ανάλογα με το φορτίο. Για ένα φορτίο πέντε τόνων παίρνουν 700 ρουπίες δηλαδή περίπου 12 ευρώ. Η Ρίνα και οι γονείς της χρειάζονται περίπου τέσσερις εβδομάδες για ένα τέτοιο ποσό. Ζουν μαζί με τα δύο άλλα παιδιά της οικογένειας, τη δώδεκα μηνών Πριγιάνκα και τον τριών ετών Βικράμ, σε μια καλύβα από μπαμπού και για βραδινό τρώνε μόνο ρύζι ή ψωμί που φτιάχνουν οι ίδιοι. Τις μέρες της πληρωμής υπάρχει, αν είναι τυχεροί, και κρέας. Τις περισσότερες μέρες δεν υπάρχουν ούτε καν λαχανικά. "Είμαστε φτωχοί, πώς να αγοράσουμε λαχανικά;" ρωτά η Λίλα, η 25χρονη μητέρα της Ρίνα. Τα μελαγχολικά της μάτια γίνονται ακόμη πιο μελαγχολικά, όταν σκέφτεται το μέλλον. Ο τρίχρονος Βικράμ "προπονείται" ήδη για τη δουλειά που θα πιάσει σε έναν χρόνο. Το μοναδικό του παιχνίδι, άλλωστε, είναι ένα μικρό σφυρί...» (*Τα Νέα*, 6/9/2004).

6.3. Αντιμετώπιση των ανισοτήτων, της φτώχειας και της ανεργίας

Μπορούν πράγματι να αντιμετωπιστούν οι κοινωνικές ανισότητες, τόσο συλλογικά όσο και ατομικά; Υπάρχουν διαφορετικές θεωρήσεις βάσει των οποίων μπορεί να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αυτό.

Γενικά, η αντιμετώπιση των ανισοτήτων εξαρτάται από τη φύση του κοινωνικο-οικονομικού συστήματος και των κατευθύνσεών του (π.χ. μείωση ή αύξηση της ανεργίας, ύπαρξη ή ανυπαρξία κοινωνικού κράτους κ.ά.). Όσον αφορά τις χώρες με ελεύθερη οικονομία, έμφαση δίνεται στο ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν τα άτομα, ώστε με την ενεργοποίησή τους να βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους. Αντίθετα, στις κεντρικά σχεδιασμένες οικονομίες το βάρος για την αντιμετώπιση των κοινωνικών ανισοτήτων πέφτει στο κράτος. Επιπλέον, η δράση των συνδικαλιστικών φορέων (συνδικάτα) είναι σημαντική στο θέμα της διεκδίκησης αιτημάτων που αφορούν την ανακατανομή του παραγόμενου πλούτου (π.χ. αιτήματα για αύξηση μισθών, για μείωση εργάσιμου χρόνου κ.ά.).

Επομένως οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες αντιμετωπίζονται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε ιστορική περίοδο και σε κάθε κοινωνία. Το «κοινωνικό κράτος» αναφέρεται για πρώτη φορά στο Γερμανικό Σύνταγμα (1949), το οποίο και καθιερώνει τα κοινωνικά δικαιώματα (υγεία, εργασία, ασφάλιση κτλ.) και οδηγεί σε μια πολιτική παροχών προς τα οικονομικά ασθενέστερα στρώματα. Η δημιουργία συνεπώς του κοινωνικού κράτους (κράτους πρόνοιας) της συλλογικής δηλαδή αντιμετώπισης των ανισοτήτων, προσβλέπει σε μια ανακατανομή του πλούτου.
Η ανακατανομή του πλούτου σε μια κοινωνία επιτυγχάνεται με διάφορα μέτρα όπως:

- την πολιτική μισθών (συλλογικές συμβάσεις εργασίας, οικογενειακά επιδόματα κ.ά.),
- τη φορολογική πολιτική με στόχο τη μείωση της επιβάρυνσης στους οικονομικά ασθενέστερους (π.χ. μείωση φόρων για τις πολυμελείς οικογένειες, μείωση αναλογίας έμμεσων-άμεσων φόρων),

- την κοινωνική ασφάλιση (ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, συνταξιοδότηση, επιδόματα σε άτομα με ειδικές ανάγκες κ.ά.),
- την πρόσβαση σε κοινωνικές υπηρεσίες (π.χ. συμβουλευτική),
- την πρόσβαση σε αγαθά πολιτισμού (π.χ. κοινωνικός τουρισμός, ελεύθερη είσοδος σε μουσεία, εκδηλώσεις κ.ά.).

Εικ. 6.12 Η πρόσβαση στις υπηρεσίες είναι προϋπόθεση για την αντιμετώπιση των ανισοτήτων (Φωτογραφικό αρχείο Ε. Κουμάνταρη).

Μετά την οικονομική κρίση του 1980 ξεκινά ένας διάλογος στην Ευρώπη για τη μείωση της συμβολής και τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους. Η συζήτηση αυτή συνεχίζεται έως σήμερα και έχει ως αποτέλεσμα τον επαναπροσδιορισμό της πολιτικής που αφορά τους μισθούς, τη φορολογία, την κοινωνική ασφάλιση κ.ά.

Η αντιμετώπιση της ανεργίας αποτελεί κομβικό σημείο στην πολιτική κάθε κράτους. Ο στόχος βέβαια δεν είναι άλλος από τη μείωση της ανεργίας, η οποία αμβλύνει, με τη σειρά της, τις ανισότητες και τη φτώχεια. Για το λόγο αυτό διατυπώνονται προτάσεις όπως η μερική απασχόληση ή η πρόωρη συνταξιοδότηση εργαζομένων ή, αντίθετα, η αύξηση των ορίων ηλικίας για συνταξιοδότηση κ.ά.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η ευελιξία στην εργασία, η οποία ορίζεται ως η συνεχής μετακίνηση του εργαζόμενου σε διαφορετικές εργασιακές θέσεις. Αυτό σημαίνει ότι πολλοί εργαζόμενοι στη διάρκεια της επαγγελματικής ζωής τους θα αλλάξουν παραπάνω από μία φορά θέση εργασίας. Τα συναισθήματα ωστόσο που συνοδεύουν τον εργαζόμενο εξαιτίας αυτών των αλλαγών είναι η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια. Τέτοια μέτρα εξάλλου θα πρέπει να συνοδεύονται και από την προσπάθεια ανάπτυξης της οικονομίας και τόνωσης των επενδύσεων, τα οποία με τη σειρά τους θα δώσουν νέες θέσεις εργασίας.

Σύμφωνα με κάποιες θεωρήσεις, μέτρα για την αντιμετώπιση των ανισοτήτων και της ανεργίας μπορούν να ληφθούν και από το ίδιο το άτομο. Το άτομο είναι δυνατόν να ενεργοποιηθεί και να συμβάλει αποφασιστικά στη βελτίωση της προσωπικής του πορείας μέσω της εκπαίδευσης, της επανακατάρτισης και της απόκτησης άλλων τυπικών προσόντων.

Συγκεφαλαιώνοντας, η εξάλειψη της φτώχειας και των ανισοτήτων θέτει το ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης που, ως ιδεώδες, θεμελιώνεται στην αρχή της δίκαιης ανακατανομής των υλικών και συμβολικών πηγών πλούτου (π.χ. εισοδημάτων, αγαθών, υπηρεσιών, παιδείας, υγείας κτλ.).

Εικ. 6.13 Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας: ενήλικοι μαθητές μέσα στην τάξη *(Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, 1770-2000, τόμος 10ος, τεύχος 12ο , εκδ. Ελληνικά Γράμματα).

Ερωτήσεις

1.Να συγκρίνετε τις αντιλήψεις που υπήρχαν για την εργασία στην Αρχαία Αθήνα, τη Ρώμη και το Μεσαίωνα. Να εντάξετε τις αντιλήψεις αυτές σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια από το κεφάλαιο 2.
2. Ποιες είναι οι αιτίες διαφοροποίησης της εργασίας κατά την περίοδο της βιομηχανικής επανάστασης;
3. Να βρείτε τα άρθρα του Συντάγματος τα σχετικά με την εργασία (από το βιβλίο της Β΄ Λυκείου: *Εισαγωγή στο δίκαιο και τους πολιτικούς θεσμούς*, και να τα συγκρίνετε με το άρθρο 23 του παραθέματος από την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (σελ. 109). Τι παρατηρείτε;
4. Πώς ορίζεται ο καταμερισμός εργασίας; Να καταγράψετε τον καταμερισμό εργασίας που υπάρχει στο σπίτι σας.
5. Να συγκρίνετε το φορντικό και το τεϊλορικό σύστημα οργάνωσης της εργασίας. Πού συγκλίνουν και πού διαφοροποιούνται;
6. Πότε και πώς αμφισβητήθηκαν οι απόψεις του Τέιλορ και του Φορντ;
7. Ποιες είναι οι αιτίες που δημιούργησαν τις σύγχρονες μορφές απασχόλησης;
8. Πιστεύετε ότι η εργασία και η ανεργία είναι μετρήσιμα μεγέθη;
9. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα;
10. Να αναφέρετε κοινωνικές ομάδες που θεωρείτε ότι πλήττονται περισσότερο από την ανεργία στην Ελλάδα.
11. Πώς ορίζεται η κοινωνική διαστρωμάτωση;
12. Ποιος είναι ο ορισμός των κοινωνικών τάξεων;
13. Να συγκρίνετε τις θεωρίες του Μαρξ και του Βέμπερ για τις κοινωνικές τάξεις.
14. Μπορούμε να κατατάξουμε έναν άνθρωπο σε μια κοινωνική τάξη μόνο από την εμφάνισή του;
15. Πώς ορίζονται από την κοινωνιολογία οι κοινωνικές ανισότητες;
16. Υπάρχει ένα και μοναδικό κριτήριο για τη φτώχεια;
17. Τι είναι απόλυτη και τι σχετική φτώχεια;
18. Ποιες είναι οι σημαντικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις για τη φτώχεια;
19. Ποια είναι η σχέση της φτώχειας με την υγεία;
20. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του κράτους πρόνοιας και τι συμβαίνει σήμερα με τις κοινωνικές παροχές;
21. Γιατί υπάρχουν στον κόσμο παιδιά που εργάζονται;
22. Πώς μπορεί να συμβάλει το άτομο στην αντιμετώπιση της ανεργίας; Να δώσετε παραδείγματα.

7. ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

- Κοινωνίες με ή χωρίς κρατική οργάνωση
- Μορφές εξουσίας: παραδοσιακή, χαρισματική, ορθολογική εξουσία
- Συγκρότηση έθνους-κράτους και συστήματα διακυβέρνησης
- Μορφές υπερκρατικής εξουσίας
- Οι κοινωνικές βάσεις και τα μοντέλα της εξουσίας
- Πολιτική συμπεριφορά και κοινωνικοί παράγοντες
- Πολιτική αλλοτρίωση: αίτια και αντιμετώπιση

Εισαγωγή

Η κοινωνιολογία, η ιστορία, αλλά και η κοινωνική ανθρωπολογία έχουν συμβάλει με τις μελέτες τους στη διατύπωση συμπερασμάτων σχετικά με την πολιτική οργάνωση, την ύπαρξη ή την ανυπαρξία σύνθετων κρατικών δομών, συστημάτων διακυβέρνησης, γραφειοκρατίας κ.ά. σε διάφορες κοινωνίες του παρελθόντος ή του παρόντος.

7.1. Κοινωνίες με ή χωρίς κρατική οργάνωση - Θεωρητική προσέγγιση

Στις κοινωνίες χωρίς κρατική οργάνωση υπήρχε ένας αρχηγός, οι αρμοδιότητες του οποίου εξαντλούνταν στην επίλυση των διαφορών ανάμεσα στα μέλη της φυλής ή ανάμεσα στις οικογένειες. Ο αρχηγός δε διέθετε κανένα μέσο επιβολής της τάξης (π.χ. το αντίστοιχο μιας σημερινής αστυνομίας). Το μόνο που διέθετε ήταν το γόητρο, το οποίο του αναγνώριζε η κοινότητα, προκειμένου να διατηρήσει τη συνοχή ανάμεσα στα μέλη της φυλής του. Ο αρχηγός της φυλής, για να εκπληρώσει το ρόλο του ειρηνοποιού, χρησιμοποιούσε τον προφορικό λόγο (εντολές). Το ερώτημα ωστόσο που προκύπτει είναι: ο αρχηγός είχε δύναμη ή εξουσία;

Όσοι μελετούν τις πολιτικές μορφές οργάνωσης της κοινωνίας, όταν αναφέρονται στην έννοια της δύ-

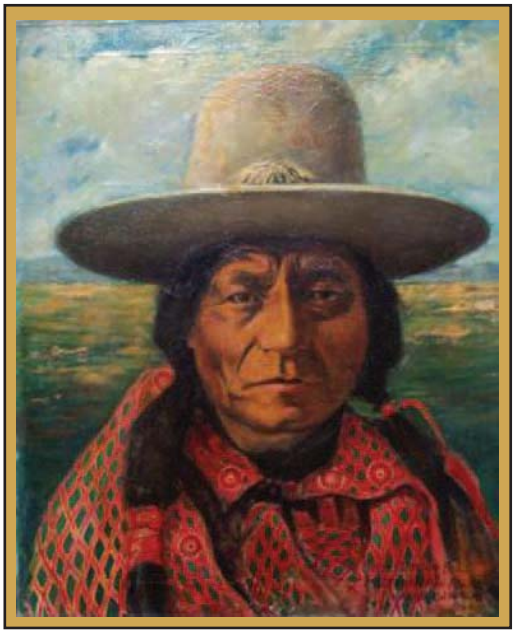

Εικ. 7.1 *«Ο Καθιστός Ταύρος»* («Sitting Bull»), 1831-1890:αρχηγός της φυλής των Ινδιάνων Σιου (www.soc.gr/indians/chiefs/sb.jpg).

Πίνακας 7.1. Χαρακτηριστικά των κοινωνιών με ή χωρίς κρατική δομή

Κοινωνία χωρίς κρατική δομή	Κοινωνία με κρατική δομή
Άτυποι μηχανισμοί διακυβέρνησης.	Πολιτικοί μηχανισμοί ή κυβερνητικοί θεσμοί που διαφοροποιούνται από άλλες οργανώσεις.
Κοινωνία με ασαφή εδαφικά όρια.	Η εξουσία ασκείται σε συγκεκριμένο πληθυσμό και συγκεκριμένη επικράτεια.
Οι διαφωνίες και οι αποφάσεις ρυθμίζονται από οικογενειακές ή συγγενικές ομάδες ή, σε μεγαλύτερες φυλετικές δομές, από έναν αρχηγό με την υποστήριξη ενός συμβουλίου.	Νομικό σύστημα που υποστηρίζεται από τη δυνατότητά του να χρησιμοποιεί έννομη βία.
Οι σχέσεις και οι συναλλαγές καθορίζονται σε σημαντικό βαθμό από τα έθιμα.	Τα θεσμικά όργανα της κυβέρνησης (π.χ. υπουργικό συμβούλιο, δημόσια διοίκηση και στρατός) καθορίζονται από το Σύνταγμα.

Πηγή: S. Hall, B. Gieben (2003:117).

ναμης, τη διακρίνουν από την εξουσία. Η δύναμη αποτελεί στοιχείο όλων των κοινωνικών σχέσεων και προσδιορίζεται ως η ικανότητα των ατόμων ή των ομάδων να επιβάλουν τη θέλησή τους ή να εκφράσουν τα συμφέροντά τους (να διαμαρτυρηθούν, να ασκήσουν πίεση εκεί που πρέπει, να κηρύξουν απεργία κ.ά.). Η εξουσία, αντίθετα, ορίζεται ως η νόμιμη χρήση της βίας (συνήθως από μέρους του κράτους).

Ο Βέμπερ όρισε τη **δύναμη** ως την ικανότητα άσκησης ελέγχου της συμπεριφοράς. Υπάρχουν άνθρωποι που μπορούν να παρακινούν τα πλήθη, να επηρεάζουν ή και να αλλάζουν τις απόψεις των ακροατών τους, να «δίνουν ταυτότητα» σε ένα κοινωνικά ανομοιογενές πλήθος, άνθρωποι δηλαδή που είναι προσωπικότητες με μεγάλη επιρροή.

Ένα άλλο είδος δύναμης κατά το Γερμανό κοινωνιολόγο είναι η **κοινωνική επιβολή** ή η **εξουσία**. Η εξουσία απαιτεί τη χρήση βίας (καταναγκασμού) ή την απειλή χρήσης βίας για την άσκηση ελέγχου.

Βέβαια, στις οργανωμένες κοινωνίες δυτικού τύπου στις οποίες ζούμε η χρήση φυσικής βίας από ιδιώτη ή ακόμη από οργανωμένη ομάδα είναι παράνομη. Η μόνη αρχή που νομιμοποιείται να ασκήσει βία είναι η κεντρική πολιτική αρχή και οι μηχανισμοί της, στους οποίους εμπιστεύεται το δικαίωμα αυτό. Αυτή η κεντρική πολιτική αρχή είναι το κράτος, που κατέχει, σύμφωνα με τον Βέμπερ, το μονοπώλιο της έννομης βίας. Έτσι, ορίζει το κράτος ως την «κοινότητα των ανθρώπων η οποία αξιώνει (αποτελεσματικά) το μονοπώλιο στη χρήση της νόμιμης φυσικής βίας μέσα σε ένα ορισμένο έδαφος» (M. Weber, 1996: 45).

«..όπως επισήμανε ο Βέμπερ το κύρος του κράτους είναι τεράστιο. Από όλες τις κοινότητες είναι η μόνη στην οποία παρέχεται στις μέρες μας η νόμιμη εξουσία πάνω στη ζωή, το θάνατο και την ελευθερία...Σε περίοδο ειρήνης είναι ο σημαντικότερος οικονομικός επιχειρηματίας και ο ισχυρότερος ιθύνων για να επιβάλλει φόρους στους πολίτες. Σε περίοδο πολέμου έχει την απεριόριστη κατοχή όλων των οικονομικών αγαθών στα οποία έχει πρόσβαση...»
(Christian de Montibert, 2000: 110) .

Η δημιουργία του κράτους είναι μια διαδικασία συνεχούς ορθολογικοποίησης, της οποίας τα χαρακτηριστικά κατά τον Βέμπερ είναι τα εξής:

- συγκρότηση ενός σώματος μόνιμων και ειδικών υπαλλήλων (γραφειοκρατία),
- ορισμός μόνιμων διαδικασιών διαχείρισης και ελέγχου,
- προσδιορισμός μιας εμφανούς ιεραρχίας αρμοδιοτήτων.

Ο Α. Κοντ θεωρεί ότι το κράτος είναι αποτέλεσμα της αύξησης του μεγέθους των κοινωνιών και κατά συνέπεια της πολυπλοκότητάς τους (όσο πιο μεγάλες πληθυσμιακά είναι οι κοινωνίες τόσο μεγαλύτερη ανάγκη έχουν από σύνθετες δομές διοίκησης). Ο Μαρξ αποδίδει τη γένεση του κράτους στη διαφοροποίηση της κοινωνίας, δηλαδή στο διαχωρισμό αυτών που κατέχουν τα μέσα παραγωγής και ιδιοποιούνται το κέρδος από αυτούς που το μόνο που κατέχουν είναι η δύναμη της εργασίας τους. Έτσι το κράτος, σύμφωνα με τον Μαρξ, υπηρετεί τους οικονομικά κυρίαρχους, όποια και αν είναι η μορφή διακυβέρνησής του (δημοκρατία, μοναρχία κτλ.).

«..το κράτος οικοδομείται πάνω σε ένα αίσθημα συντροφικότητας. Τι είναι αυτό το αίσθημα; ...είναι ένα συλλογικό αίσθημα ενότητας, που κάνει αυτούς που κατακλύζονται από αυτό να νιώθουν ότι είναι φίλοι και συγγενείς. Αυτό το αίσθημα είναι διττό. Είναι η συνείδηση ότι ανήκει κανείς στο ίδιο είδος, η οποία αφενός δένει δυνατά μεταξύ τους όσους την έχουν ώστε υπερισχύει όλων των διαφορών που προκύπτουν από τις οικονομικές συγκρούσεις ή τις κοινωνικές διαβαθμίσεις, και αφετέρου τους χωρίζει από όσους δεν ανήκουν στο ίδιο "είδος". Είναι η επιθυμία να μην ανήκει κανείς σε άλλη ομάδα. Η ύπαρξη αυτού του αισθήματος συντροφικότητας είναι το θεμέλιο ενός σταθερού δημοκρατικού κράτους» (C. Geertz, 2003: 257).

7.1.1 Μορφές εξουσίας

Η κοινωνιολογία ασχολήθηκε εκτενώς με τις έννοιες της πολιτικής κυριαρχίας, του ανταγωνισμού και της εξουσίας, καθώς και με τους τρόπους λειτουργίας μιας δημοκρατίας.

Ο Βέμπερ συνέβαλε σημαντικά στην προσέγγιση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Βέβαια πολλοί του άσκησαν κριτική, για το λόγο ότι τοποθέτησε στο επίκεντρο της πολιτικής τις έννοιες του ανταγωνισμού, της επιβολής και προπάντων του αγώνα. «Πολιτική σημαίνει αγώνας», ισχυρίστηκε. Το γεγονός ότι μπορεί

να αποκλείονται από αυτό τον αγώνα ικανοί υποψήφιοι (οι οποίοι δεν έχουν επιρροή στο κοινό ή στα Μ.Μ.Ε.) δεν ερευνάται επαρκώς από τον Βέμπερ. Ωστόσο, η κριτική αυτή δεν αφαιρεί τίποτα από το κύρος του Γερμανού κοινωνιολόγου, το αντίθετο θα λέγαμε. Η συζήτηση συνεχίζεται, και αυτός είναι στο επίκεντρό της.

Κατά τον Βέμπερ υπάρχουν τρεις τύποι (νομιμοποίησης της) εξουσίας:

α. Η **παραδοσιακή** εξουσία. Υπάρχουν κοινωνίες (π.χ. φυλετικές) στις οποίες ο αρχηγός δεν εκλέγεται. Η νομιμότητά του προέρχεται από το εθιμικό δίκαιο (δηλαδή από τις συνήθειες και τις παραδόσεις που περνούν από τη μια γενιά στην άλλη). Αυτό το είδος της παραδοσιακής εξουσίας που ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του πατέρα-αρχηγού, μπορεί να το συναντήσει κανείς στις εκτεταμένες οικογένειες της αγροτικής κοινωνίας.

Τύποι παραδοσιακής εξουσίας

(Οι φωτογραφίες είναι ευγενική προσφορά των πρεσβειών της Ισπανίας και της Ιορδανίας).

Εικ. 7.2α Χουάν Κάρλος (Juan Carlos), Βασιλιάς της Ισπανίας.

Κατά το παρελθόν (18ο αιώνα) οι βασιλείς κυβερνούσαν «ελέω Θεού», ενώ η μεταβίβαση της εξουσίας γινόταν συνήθως ειρηνικά, αφού κανείς δεν μπορούσε να τη διεκδικήσει: οι μόνοι που μπορούσαν να είναι οι επόμενοι άρχοντες ήταν οι απόγονοι του βασιλιά. Σήμερα στην Ευρώπη (Αγγλία, Ισπανία, Βέλγιο κτλ.) οι βασιλείς δεν ασκούν πραγματική εξουσία. Αντίθετα, σε κάποιες άλλες χώρες (π.χ. Ιορδανία, Μαρόκο) οι βασιλείς έχουν ουσιαστικές αρμοδιότητες.

Ο τύπος της παραδοσιακής εξουσίας παρέχει περισσότερη σταθερότητα από αυτόν της χαρισματικής εξουσίας.

β. Η **χαρισματική** εξουσία. Αυτή η εξουσία βασίζεται σε μια εξαιρετική προσωπικότητα που διαθέτει το «χάρισμα», τον ηρωισμό ή τις ηγετικές ικανότητες. Η χαρισματική εξουσία υπάρχει στη δύναμη «...της συναισθηματικής αφοσίωσης στο πρόσωπο του κυρίου και τα χαρίσματά του, ιδιαίτερα στις υπερφυσικές του ικανότητες...τον ηρωισμό του, τη δύναμη του πνεύματος ή του λόγου του...» (M. G. Schmidt, 2000:211). Χαρακτηριστικός τύπος ηγέτη αυτής της μορφής εξουσίας είναι ο προφήτης, ο ήρωας πολέμου, ο δημαγωγός. Η χαρισματική εξουσία ασκείται από ένα πρόσωπο, και είναι πολύ δύσκολο να τη μεταβιβάσει σε κάποιο άλλο. Θεμελιώνεται αποκλειστικά

Εικ.7.2β Αμπντάλα ΙΙ (Abdullah II bin Al-Hussein), Βασιλιάς του Χασεμιτικού Βασιλείου της Ιορδανίας.

στην εμπιστοσύνη της κοινωνίας, που αναγνωρίζει κάποιον ως χαρισματικό ηγέτη, και στη συνεχή «επιβεβαίωση» του χαρίσματος αυτού, της ικανότητας του ηγέτη δηλαδή να καθοδηγεί και να πείθει τους «οπαδούς» του. Από τη στιγμή που δεν επιβεβαιώνεται το χάρισμα, η εξουσία του ηγέτη καταρρέει. Για τα μοντέρνα έθνη-κράτη μια χαρισματική προσωπικότητα από μόνη της δεν παρέχει μια σταθερή βάση δύναμης. Παραδείγματα χαρισματικών ηγετών είναι ο Τζον Φ. Κένεντυ, ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, ο Νέλσον Μαντέλα, ο Φιντέλ Κάστρο κ.ά.

Χαρισματικοί ηγέτες

Εικ. 7.3α Ε. Βενιζέλος, (*Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse*, Ενότητα Ι: Άνθρωπος-Κοινωνία, 1996).

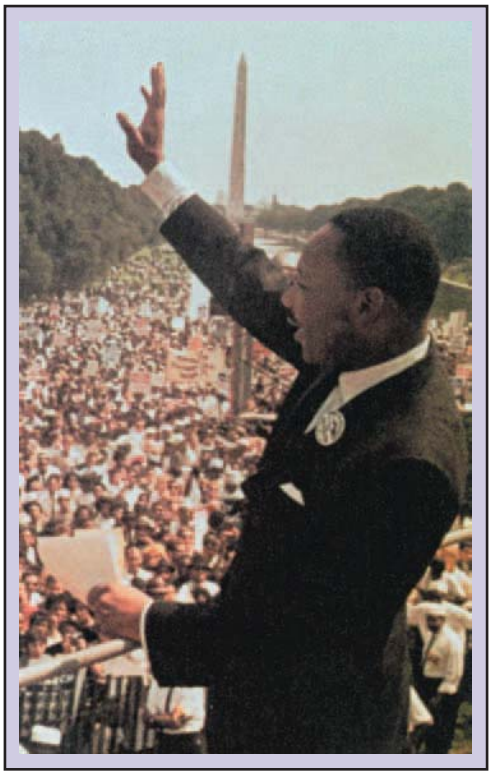

Εικ. 7.3γ Μ.Λ. Κινγκ («Οι πρωταγωνιστές», *Το Βήμα*, 16-6-1992).

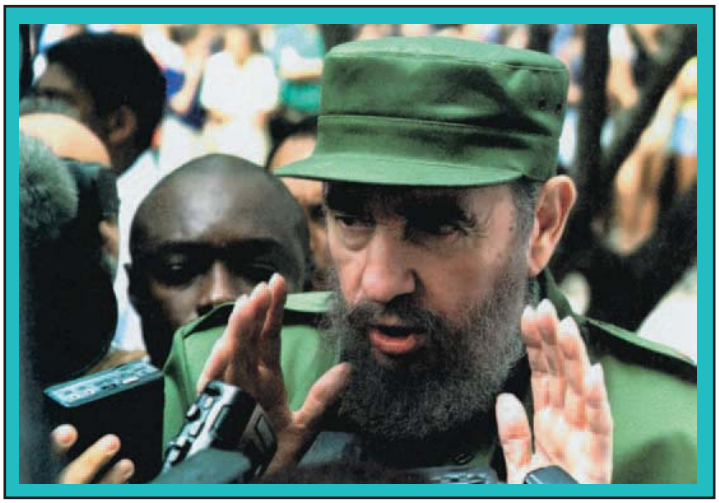

Εικ.7.3β Φ. Κάστρο (J. L. Shepard & R. W. Greene, *Sociology and You*, National Textbook Co. 2001).

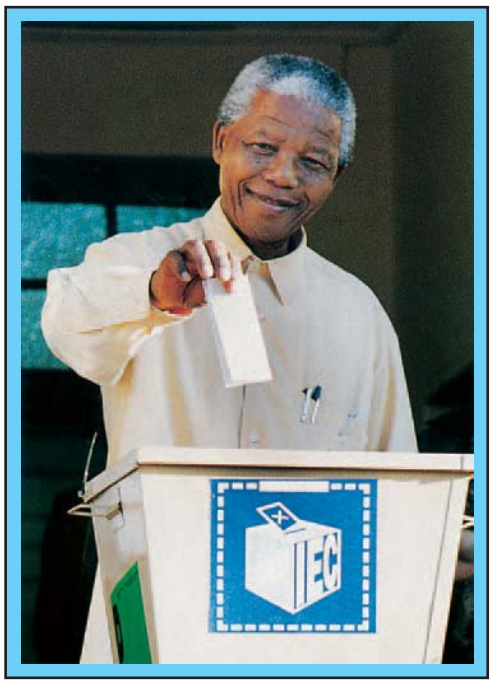

Εικ. 7.3δ Ν. Μαντέλα (Πώς συνδέει τον κόσμο η *Ε.Ε*, Ευρωπαϊκές Κοινότητες, 1998).

γ. Η **ορθολογική** εξουσία. Η εξουσία αυτή στηρίζεται στη «νομιμότητα» των θεσμοθετημένων και από κοινού συμφωνημένων νομικών ρυθμίσεων, από τις οποίες αντλούν την εξουσία όσοι την ασκούν. Σε αυτό τον τύπο διακυβέρνησης η δύναμη βρίσκεται περισσότερο στα «γραφεία» παρά στα πρόσωπα που τα στελεχώνουν (τους γραφειοκράτες). Αυτό συμβαίνει διότι όσοι κατέχουν μια θέση στα κυβερνητικά γραφεία αναμένεται να λειτουργούν στη βάση συγκεκριμένων νόμων, κανόνων και ρόλων. Όταν, για παράδειγμα, εκλέγεται νέος πρόεδρος της δημοκρατίας, ο απερχόμενος πρόεδρος γίνεται ιδιώτης και χάνει τα όποια προνόμιά του. Η άσκηση των καθηκόντων κάθε ρόλου γίνεται εντός των νόμιμων ορίων, και δε συγχωρείται κατάχρηση εξουσίας. Αρκετοί πρόεδροι, πρωθυπουργοί, εκπρόσωποι του κοινοβουλίου σε διάφορες χώρες έχασαν τη θέση τους λόγω υπέρβασης των ορίων της νομιμότητας.

Τύποι ορθολογικής εξουσίας

Εικ.7.4α Ίντιρα Γκάντι, π. Πρωθυπουργός της Ινδίας (Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό, *Εκπαιδευτική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 3, Εκδοτική Αθηνών, 1999).

7.1.2 Συγκρότηση του έθνους-κράτους και συστήματα διακυβέρνησης

Τα θέματα που θίγονται σε αυτή την ενότητα σχετίζονται με τις έννοιες του έθνους, του κράτους και των διάφορων συστημάτων διακυβέρνησης.

Τι είναι όμως έθνος και ποια τα κριτήρια για τον προσδιορισμό του; Είναι ο λαός που κατοικεί στον ίδιο χώρο, είναι η γλώσσα που μιλιέται από μια κοινότητα ανθρώπων, είναι η θέληση των ομάδων να υπάρχουν

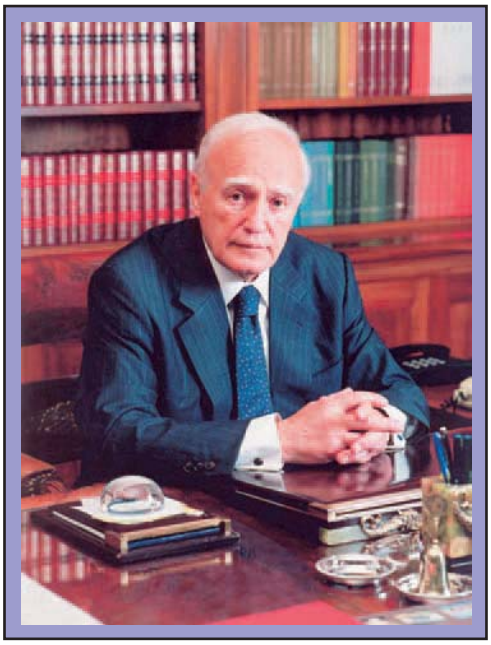

Εικ. 7.4β Κ. Παπούλιας, Πρόεδρος Ελληνικής Δημοκρατίας (Φωτογραφικό Αρχείο της Προεδρίας της Δημοκρατίας).

ως κοινότητες ή μήπως η κοινή ιστορία που συνδέει τα μέλη μιας εθνικής ομάδας;

Δύο είναι οι διαφορετικές ιδέες περί έθνους που έχουμε κληρονομήσει: η μία προέρχεται από τη Γαλλική Επανάσταση και σύμφωνα με αυτήν το έθνος ταυτίζεται με το λαό, που ορίζεται ως μια ελεύθερη ένωση με κοινά πολιτικά δικαιώματα όλων όσοι διαμένουν στην εδαφική περιοχή που συγκροτεί το κράτος, ανεξαρτήτως θρησκείας, καταγωγής ή ακόμη και γλώσσας, δηλαδή το έθνος συμπεριλαμβάνει τις μειονότητες.

Η άλλη ιδέα περί έθνους προέρχεται από το κίνημα του Ρομαντισμού (Γερμανία) και σύμφωνα με αυτήν το έθνος ταυτίζεται με το κοινό παρελθόν, την ιστορία και την κοινή παράδοση που συνδέει τα μέλη μιας κοινότητας. Η ιδιότητα του πολίτη στο πλαίσιο αυτής της κοινότητας σφυρηλατείται μέσα από την κοινή καταγωγή και την ιστορία.

Το έθνος-κράτος που θα εξετάσουμε στη συνέχεια δε σχετίζεται ούτε με τις πόλεις-κράτη της αρχαιότητας (π.χ. της Αρχαίας Αθήνας) ούτε με τα φέουδα, που εμφανίζονται στο δυτικο-ευρωπαϊκό μεσαίωνα και τα οποία στηρίζονται στην ύπαρξη ενός κεντρικού ηγεμόνα και στο καθεστώς εκμετάλλευσης των δουλοπαροίκων. Βέβαια οι ιστορικοί συμφωνούν σε γενικές γραμμές ότι τα πρώτα στοιχεία γένεσης του κράτους ανιχνεύονται στο τέλος του Μεσαίωνα και συγκεκριμένα από το 13ο ως το 15ο αιώνα στη Δυτική Ευρώπη ως μια τριπλή αντίδραση στους ηγεμόνες βασιλείς, την εκκλησιαστική δύναμη και τους φεουδάρχες.

Ο καινούριος τύπος πολιτικής έκφρασης παίρνει την ονομασία «κράτος» (αν και ο συγκεκριμένος όρος αρχίζει να επικρατεί μετά το 15ο αιώνα). Το κράτος προκύπτει από την επικράτηση του ηγεμόνα-βασιλιά πάνω στους φεουδάρχες και από την ανάπτυξη της αστικής τάξης. Η ανερχόμενη αυτή τάξη, η αστική, προωθεί το ενιαίο συγκεντρωτικό έθνος-κράτος και διευρύνει έτσι την επιβολή της στο οικονομικό και το πολιτικό επίπεδο.

Ιστορικά μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις «γενιές» εθνών κρατών:

Εικ.7.5 Επανάσταση του 1821: απαρχή συγκρότησης του ελληνικού κράτους. Πίνακας Θ. Βρυζάκη (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, 1975).

1. Η **πρώτη** «γενιά» κρατών, που διαμορφώθηκαν το 19ο αιώνα - από αντίδραση στις φεουδαρχικές δομές - στη βάση της αρχής των υπηκοοτήτων (π.χ. Γάλλος).

2. Η **δεύτερη** «γενιά» κρατών εμφανίζεται κατά τον 20ό αιώνα και κτίζεται πάνω στα ερείπια της Γερμανικής, της Αυστροουγγρικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Γενικότερα, ο Μεσοπόλεμος ήταν μια δύσκολη περίοδος θεμελίωσης νέων κρατών. Κάποια από αυτά τα νέα κράτη αντιστοιχούσαν σε παλιά έθνη που επιβίωσαν χάρη στον πολιτισμό τους και κάποια άλλα «κατασκευάστηκαν» πάνω σε πιο σύνθετες δομές όπως η Γιουγκοσλαβία, που αποτελούσε μια ομοσπονδία επιμέρους «κρατών».

3. Η **τρίτη** «γενιά» κρατών εμφανίζεται από το 1945 και μετά το τέλος της αποικιοκρατίας. Σε αυτή τη «γενιά» κρατών δεν προηγείται το έθνος του κράτους, αλλά το κράτος έχει ως έργο την οικοδόμηση του έθνους (π.χ. Αλγερία).

4. Η **τέταρτη** «γενιά» κρατών προήλθε από την κατάρρευση των χωρών του υπαρκτού σοσιαλισμού από το 1989 και μετά (π.χ. Ρωσία, Ουκρανία, Γεωργία, Λευκορωσία, Καζακστάν, Τσεχία, Σλοβακία, Σλοβενία, Κροατία κτλ.).

Η Ελλάδα, αρχίζει τη συγκρότησή της σε σύγχρονο κράτος το 1830. Η διαδικασία αυτή τελείωσε το 1947 με την προσάρτηση των Δωδεκανήσων (Συνθήκη Παρισίων). Η διαδικασία δημιουργίας κρατών συνεχίζεται σε πολλά μέρη του κόσμου, ενώ υπάρχουν ακόμη έθνη που διεκδικούν την εδαφική και κρατική τους υπόσταση (π.χ. Παλαιστίνη).

Ποιος κυβερνά στο πλαίσιο του κράτους και τι σημαίνει διακυβέρνηση; Μπορούν οι πάντες να κυβερνήσουν;

Η έννοια της διακυβέρνησης άλλαξε περιεχόμενο στο πέρασμα των αιώνων και η αλλαγή αυτή σχετίζεται με συγκεκριμένες κοινωνικές και οικονομικές διαδικασίες.

Αρκετοί στοχαστές θεωρούν την εμφάνιση του χριστιανισμού μια τομή στη σκέψη της πολιτικής επιστήμης (μια τομή μετά τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη), ενώ πολλοί χαρακτήρισαν το χριστιανισμό ως άρνηση της πολιτικής και της κοσμικής εξουσίας, αφού έδινε τα πρωτεία στο πνεύμα και στην ύπαρξη του Θεού.

Το σύστημα διακυβέρνησης που συναντάται στα σύγχρονα κράτη και το οποίο προϋποθέτει τη διαρκή

> *«Αν γνώριζα κάτι που θα μπορούσε να με ωφελήσει, αλλά που θα έβλαπτε την οικογένειά μου, θα το απέρριπτα.*
> *Αν γνώριζα κάτι που θα ωφελούσε την οικογένειά μου, αλλά όχι την πατρίδα μου, θα προσπαθούσα να το ξεχάσω.*
> *Αν γνώριζα κάτι που θα ωφελούσε την πατρίδα μου, αλλά θα έβλαπτε την ανθρωπότητα, θα το θεωρούσα έγκλημα» (C.-L. Montesquieu, 1689-1755).*

συμμετοχή του πολίτη είναι η **δημοκρατία** (δήμος+κράτος). Η δημοκρατία στην αρχική της εκδοχή στην Αρχαία Ελλάδα είναι γνωστή ως **άμεση δημοκρατία** (συμμετοχή όλων των ελεύθερων πολιτών στη λήψη των αποφάσεων). Στα σύγχρονα, πολυπληθή και πολυπολιτισμικά κράτη αυτός ο τύπος δημοκρατίας δεν μπορεί να εφαρμοστεί, γι' αυτό συναντάται ο αντιπροσωπευτικός τύπος. Η **αντιπροσωπευτική** δημοκρατία ορίζεται ως η πολιτική μορφή διακυβέρνησης στην οποία ο λαός ασκεί έμμεσα την εξουσία διά των εκλεγμένων αντιπροσώπων του.

Εικ. 7.6 Ελληνικό Κοινοβούλιο: θεσμός αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. (Φωτογραφικό Αρχείο της Βουλής των Ελλήνων, 2005).

Στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας η βούληση του λαού μπορεί να αποτυπωθεί και με τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος, που θα μπορούσε να εκληφθεί ως μια μορφή άμεσης δημοκρατίας.

Η ιδεώδης διαδικασία θεμελίωσης της δημοκρατίας περιλαμβάνει:

- την αρχή της αντιπροσώπευσης,
- τη διοίκηση που υπηρετεί τη γενική βούληση,
- τη διαφάνεια στην άσκηση της εξουσίας,
- τη διάκριση των εξουσιών (νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική).

Στον αντίθετο πόλο από τη δημοκρατία βρίσκεται ο ολοκληρωτισμός. Σε αυτό το σύστημα μόνο ένας, ο κυβερνήτης, κατέχει απόλυτη δύναμη και δυνατότητα ελέγχου όλης της κοινωνίας. Μία από τις μορφές του ολοκληρωτικού καθεστώτος είναι η δικτατορία, η οποία αποτελεί αυταρχικό σύστημα διακυβέρνησης, που στηρίζεται στη βία. Τα χαρακτηριστικά του ολοκληρωτισμού είναι τα εξής:

- η επιβολή μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας,
- η ύπαρξη μονοκομματισμού,
- η ύπαρξη ενός οργανωμένου σχεδίου εκφοβισμού των πολιτών,
- ο απόλυτος έλεγχος του στρατού,
- ο απόλυτος έλεγχος των μέσων επικοινωνίας,
- η ελεγχόμενη και προγραμματισμένη από το κράτος, οικονομία.

Το αυταρχικό σύστημα διακυβέρνησης δεν απέχει και πολύ από τον ολοκληρωτισμό και περιλαμβάνει έναν κυβερνήτη (όχι απαραίτητα αιρετός) ο οποίος, ενώ επιτρέπει έναν κάποιο βαθμό ατομικής ελευθερίας, δεν επιτρέπει τη λαϊκή συμμετοχή στη διακυβέρνηση. Παράδειγμα αυταρχικού ηγέτη ήταν ο Σάχης της Περσίας.

Δικτάτορες - πρωταγωνιστές στην ανατροπή δημοκρατικά εκλεγμένων κυβερνήσεων

Εικ. 7.7α Α. Πινοσέτ (Χιλή, 1973-1990) (Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse, Ενότητα Ι: Άνθρωπος - κοινωνία, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001).

Εικ. 7.7β Γ. Ζωιτάκης, Σ. Πατακός και Γ. Παπαδόπουλος (Ελλάδα). (*Φιλοσοφία και κοινωνικές επιστήμες*, Εκδοτική Αθηνών, 1997).

«Ο Χίτλερ ανέβηκε στην εξουσία στις αρχές του 1930 και αποτελεί ένα παράδειγμα ηγέτη ολοκληρωτικού καθεστώτος. Ο Χίτλερ και το Εθνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του είχαν όλη τη δύναμη ασκώντας απόλυτο έλεγχο μέσω της Γκεστάπο, της μυστικής αστυνομίας, και των ομάδων SS, που τρομοκρατούσαν και τους πολιτικούς αντιπάλους του Χίτλερ αλλά και τους απλούς Γερμανούς πολίτες. Ασκούσαν έλεγχο σε όλα τα μέσα επικοινωνίας, το στρατό και γενικότερα τις ένοπλες δυνάμεις, ενώ η ναζιστική γερμανική οικονομία περιελάμβανε στρατηγικές για οργάνωση της παραγωγής, οργάνωση των εργοστασίων, καταναγκαστική εργασία» (J. Shepard, R.W. Greene 2001:430).

Εικ.7.8 Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο: θεσμός υπερκρατικής αντιπροσώπευσης των κρατών *(Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο: Το κοινοβουλευτικό όργανο της Ευρωπαϊκής Ένωσης,* Γραφείο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για την Ελλάδα, 2000).

Βέβαια, η κατάταξη των συστημάτων διακυβέρνησης δεν μπορεί να είναι απόλυτη. Έχει παρατηρηθεί ότι στοιχεία κάποιου συστήματος διακυβέρνησης μπορεί να ενυπάρχουν σε άλλο σύστημα δομικά διαφορετικό. Σύμφωνα με τον πολιτικό κοινωνιολόγο Ρ. Μίκελς, στοιχεία αυταρχισμού μπορεί να εμφανιστούν με την πάροδο του χρόνου και κάτω από ορισμένες συνθήκες και σε δημοκρατικά συστήματα διακυβέρνησης. Αλλά και αντίστροφα, στοιχεία δημοκρατίας μπορεί να εμφανιστούν και σε ολοκληρωτικά καθεστώτα, όπως για παράδειγμα, το δημοψήφισμα υπέρ ή κατά της μοναρχίας που διεξήχθη το 1973 κατά τη διάρκεια της δικτατορίας στην Ελλάδα.

7.1.3 Μορφές υπερκρατικής εξουσίας - Ευρωπαϊκή Ένωση

Εκτός από τις κρατικές πολιτικές εξουσίες υπάρχουν και υπερκρατικές. Μια μορφή υπερκρατικής εξουσίας αποτελεί και η Ευρωπαϊκή Ένωση. Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο τα κράτη της Ευρώπης έθεσαν ως προτεραιότητα τη μεταξύ τους συνεργασία με σκοπό την ευημερία των πολιτών, την αποφυγή των πολέμων και τη διασφάλιση της ειρήνης. Το αποτέλεσμα αυτής της συνεργασίας υπήρξε η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η υπερκρατική αυτή εξουσία προσπαθεί να οργανώσει την αγορά των επιμέρους ευρωπαϊκών κρατών, ώστε αυτές οι εθνικές αγορές να λειτουργούν ανταγωνιστικά προς την παγκόσμια αγορά. Αρχικά ο καπιταλισμός λειτούργησε στο πλαίσιο του έθνους-κράτους, γιατί ήταν αναγκαία η κρατική προστασία της εθνικής αγοράς για την εδραίωσή του. Η τάση όμως του κεφαλαίου -βιομηχανικού, εμπορικού, χρηματιστηριακού- για μεγιστοποίηση των κερδών το ωθεί προς την κατάκτηση νέων αγορών. Κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργείται η ανάγκη άρσης των εθνικών περιορισμών και κατάργησης των προστατευτικών για τις εθνικές οικονομίες πλαισίων.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), που ξεκίνησε ως οικονομική συνεργασία, μετεξελίσσεται σε θεσμό πολιτικής ενοποίησης των κρατών της Ευρώπης (κοινή εξωτερική πολιτική, κοινή αγροτική πολιτική κτλ.). Στην Ε.Ε. αναπτύσσονται θεσμοί αντιπροσώπευσης των εθνών (π.χ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο), εκτελεστικά όργανα (π.χ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Συμβούλια Υπουργών) αλλά και δικαστικά όργανα (π.χ. Ευρωπαϊκό Δικαστήριο) τα οποία ασκούν δεσμευτική πολιτική για όλα τα κράτη-μέλη (π.χ. με τους κανονισμούς, τις αποφάσεις). Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο πλαίσιο της Ε.Ε. οδηγούμαστε σε μια υποκατάσταση του έργου των εθνικών κοινοβουλίων.

Ωστόσο, η Ε.Ε. είναι ένας υπό διαμόρφωση υπερκρατικός πολιτικός θεσμός και δεν έχει ακόμη τις εξουσίες του έθνους-κράτους ή μιας ομοσπονδίας πολιτειών. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ως αντιπροσωπευτικός θεσμός, δεν έχει ανάλογες νομοθετικές αρμοδιότητες. Περισσότερες αρμοδιότητες και εξουσίες έχει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στοιχείο που συνιστά «δημοκρατικό έλλειμμα» και έχει επισημανθεί από πολλούς μελετητές. Οι εξουσίες της Ε.Ε διαμορφώνονται συνεχώς στο πλαίσιο της διεύρυνσης, με

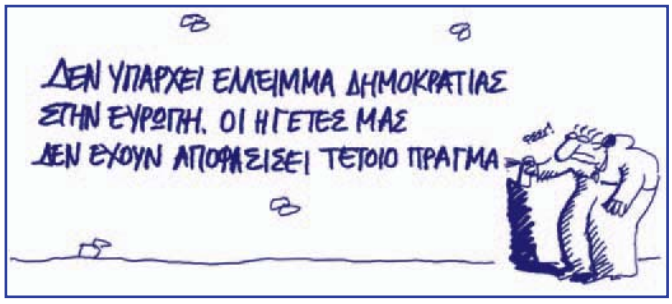

Εικ. 7.9 Σκίτσο του Γ. Δερμεντζόγλου (*Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κ. Καραμανλής, εκδ. Ι. Σιδέρης, 2002).

τη συμμετοχή και άλλων κρατών. Η πολιτική ολοκλήρωση της Ε.Ε. συνεχίζει να αποτελεί βασικό στόχο, παρά τις δυσκολίες που προέκυψαν από τα αρνητικά αποτελέσματα δημοψηφισμάτων (π.χ. Γαλλία, Ολλανδία) για την επικύρωση του Ευρωσυντάγματος το 2005.

7.2. Κοινωνικές βάσεις της εξουσίας

Η δημοκρατία είναι ένα πολιτικό σύστημα στο οποίο εκφράζεται η λαϊκή βούληση. Είναι όμως έτσι; Είναι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία ένα πολιτικό σύστημα στο οποίο όλοι παίρνουν μέρος στη λήψη των αποφάσεων ή ασκούν εξουσία; Για να το πούμε διαφορετικά, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι μια πραγματικότητα ή μια επίφαση;

Σε γενικές γραμμές, στις δημοκρατικές κοινωνίες υπάρχουν **τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις για την εξουσία** και τον έλεγχο που αυτή ασκεί: το μοντέλο των ελίτ, το πλουραλιστικό μοντέλο και το μαρξιστικό μοντέλο.

Το μοντέλο των ελίτ

Βασικοί εκπρόσωποι αυτής της θέσης θεωρούνται ο Β. Παρέτο, ο Ρ. Μίκελς, ο Τσ.Ρ. Μιλς. Σύμφωνα με τον Β. Παρέτο, ελίτ είναι οι πρώτοι, οι διαλεχτοί, οι άριστοι μιας κατηγορίας προσώπων. Ειδικότερα, και σύμφωνα με τον Τσ.Ρ. Μιλς, που πρωτοστάτησε στην ανάπτυξη του σχετικού μοντέλου, η **πολιτική ελίτ** αποτελείται από την ηγετική ομάδα που εμφανίζεται ως κύριος φορέας άσκησης της πολιτικής εξουσίας και περιλαμβάνει όχι μόνο αυτούς που παίρνουν τις πολιτικές αποφάσεις, αλλά και αυτούς που ασκούν αντιπολίτευση και εκφράζουν κατεστημένα συμφέροντα (βλ. πίνακα 7.2).

Πίνακας 7.2. Επαγγελματική απασχόληση της κύριας και της δευτερεύουσας κυβερνητικής ελίτ της Ελλάδας (1974-2001)

Επάγγελμα	Κύρια ελίτ[1]		Δευτερεύουσα ελίτ[2]	
	Απόλυτος αριθμός	Ποσοστό	Απόλυτος αριθμός	Ποσοστό
Δικηγόρος	50	36,0	57	30,5
Καθηγητής Α.Ε.Ι.	11	7,9	22	11,7
Οικονομολόγος	14	10,1	9	4,8
Ιατρός	10	7,2	19	10,2
Πολιτικός μηχανικός/αρχιτέκτονας	12	8,6	17	9,1
Δημοσιογράφος	7	5,0	9	4,8
Στρατιωτικός	6	4,3	11	5,9
Άλλο	29	20,9	43	23,0
Σύνολο	**139**	**100,0**	**187**	**100,0**

Πηγή: Δ. Μπουρίκος και Δ.Α. Σωτηρόπουλος (2003:111-112)

1. Βουλευτές της Ν.Δ. και του ΠΑ.ΣΟ.Κ. που χρημάτισαν υπουργοί, αναπληρωτές υπουργοί ή υφυπουργοί τρεις ή περισσότερες φορές κατά την περίοδο 1974-2001. Το 82,7% κατέλαβαν αξίωμα υπουργού.

2. Βουλευτές της Ν.Δ. και του ΠΑ.ΣΟ.Κ. που χρημάτισαν υπουργοί, αναπληρωτές υπουργοί ή υφυπουργοί για λιγότερες από τρεις θητείες κατά την περίοδο 1974-2001. Το 28,5% κατέλαβαν αξίωμα υπουργού.

Η **οικονομική ελίτ** αποτελείται κυρίως από διευθυντές μεγάλων επιχειρήσεων, μεγαλομετόχους και υψηλόβαθμα στελέχη των εργοδοτικών οργανώσεων. Αυτή η ελίτ λειτουργεί ως ομάδα πίεσης απέναντι στην πολιτική ελίτ με στόχο την υπεράσπιση των συμφερόντων της, ενώ, στην περίπτωση που νιώσει ότι τα συμφέροντά της απειλούνται, μπορεί να φτάσει μέχρι και στην ανατροπή της κυβέρνησης.

Τέλος, η **στρατιωτική ελίτ** αποτελείται από τα ανώτερα στελέχη των ένοπλων δυνάμεων, των σωμάτων ασφαλείας και της αστυνομίας. Ο ρόλος τους είναι τόσο σημαντικός, που εντάσσεται στις γραμμές της ιθύνουσας ελίτ.

Οι ηγέτες των τριών αυτών ελίτ επικοινωνούν μεταξύ τους και αλληλοδιαπλέκονται, καθώς τα συμφέροντά τους είναι ταυτόσημα, πράγμα που οδηγεί σε μια μη εκλεγμένη ολιγαρχία (με εξαίρεση την πολιτική ελίτ), η οποία λαμβάνει όλες τις πολιτικές αποφάσεις και κατευθύνει το εθνικό πεπρωμένο.

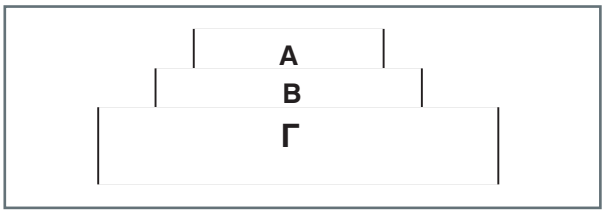

«Με αυτό το σχήμα αποδίδουμε την πυραμίδα της δύναμης του Τσ.Ρ. Μιλς, που περιλαμβάνει τρία επίπεδα. Το Α επίπεδο δείχνει την ομάδα που αποτελείται από την κυβέρνηση, τους στρατιωτικούς και τους διευθυντές μεγάλων επιχειρήσεων. Το Β δείχνει τις διάφορες ομάδες συμφερόντων που κατέχουν ένα μέσο επίπεδο δύναμης. Το Γ επίπεδο δείχνει τη «μαζική κοινωνία», το λαό, που έχει τη λιγότερη δύναμη και ελέγχεται από τα πάνω» (R.G. Braungart, 1976:225).

Το μοντέλο των ελίτ αφορά κυρίως την αμερικανική κοινωνία και δείχνει την καθολική κυριαρχία του οικονομικού παράγοντα πάνω στον πολιτικό. Αυτή η κυριαρχία μετασχηματίζει την πολιτική σε διαχείριση τεχνοδιοικητικής φύσεως, με ό,τι αυτό σημαίνει για την πλειονότητα των πολιτών. Οι τεχνοκράτες είναι σύμβουλοι σε κυβερνητικά γραφεία που προτείνουν την επίλυση διάφορων κοινωνικών προβλημάτων με βάση οικονομικά δεδομένα, παραγνωρίζοντας έτσι τις κοινωνικές ανάγκες και τις σοβαρές επιπτώσεις αυτής της πρακτικής στη ζωή των πολιτών. Ως εκ τούτου, με το συγκεκριμένο μοντέλο δεν εκφράζεται η λαϊκή βούληση, ενώ μεθοδεύεται η πρόσβαση οργανωμένων συμφερόντων και ισχυρών οικονομικών παραγόντων στην κυβέρνηση, είτε άμεσα είτε έμμεσα (όπως π.χ. μέσω της διαπλοκής και της σύμπλευσης του στρατιωτικού μηχανισμού με τη βιομηχανία όπλων και της από κοινού διαμόρφωσης αμυντικής και εξωτερικής πολιτικής).

Το πλουραλιστικό μοντέλο

Οι σύγχρονες κοινωνίες διακρίνονται από κάθε είδους συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα σ' αυτές και από τους διαφορετικούς τρόπους ζωής γύρω από τους οποίους οι πολίτες οργανώνουν τα συμφέροντά τους. Πολλά κινήματα, κόμματα και διάφορες ενώσεις ανταγωνίζονται μεταξύ τους για το ποιος θα έχει τη μεγαλύτερη επιρροή στην κοινωνία.

Σύμφωνα με το πλουραλιστικό μοντέλο οι πολιτικές αποφάσεις είναι αποτέλεσμα διαπραγματεύσεων και συμβιβασμών ανάμεσα σε αυτές τις διαφορετικές ενώσεις και ομάδες συμφερόντων. Καμία από αυτές τις ομάδες δε φαίνεται να κρατά στα χέρια της όλη τη δύναμη, η οποία μάλλον διαχέεται σε ολόκληρη την κοινωνία.

Οι θεωρητικοί του πλουραλιστικού μοντέλου (όπως ο Ρ. Νταλ, ο Ρ. Αρόν και ο Τζ. Γκαλμπρέιθ)

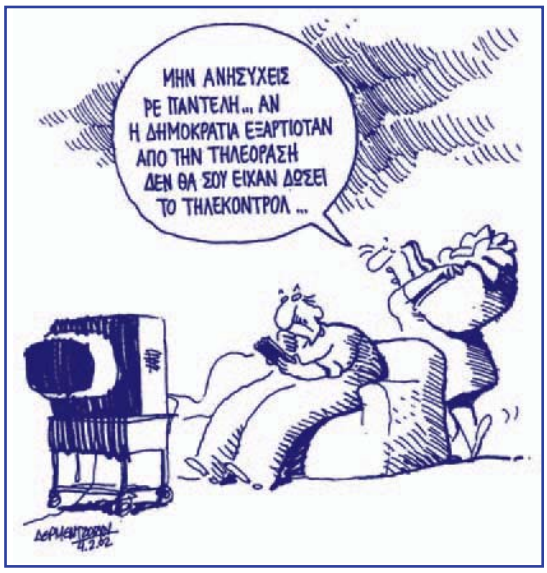

Εικ. 7.10 Γελοιογραφία του Γ. Δερμεντζόγλου (*Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κ. Καραμανλής, εκδ. Ι. Σιδέρης, 2002).

ισχυρίζονται ότι η δύναμη διαχέεται σε διάφορους τομείς, δηλαδή στον πνευματικό, το στρατιωτικό, τον οικονομικό, τον πολιτικό και το διοικητικό τομέα. Οι ελίτ των τομέων αυτών - είτε συνεργάζονται μεταξύ τους είτε ανταγωνίζεται ο ένας τον άλλον - εκφράζουν αιτήματα και πιέσεις της κοινωνικής βάσης. Κάθε ελίτ έχει τη δυνατότητα να ασκήσει βέτο* και να ανατρέψει τις αποφάσεις των άλλων. Έτσι η εξουσία δεν ασκείται μόνο από μια διευθυντική τάξη (το επίπεδο Α της πυραμίδας του Μιλς) αλλά και από τις ελίτ των διαφόρων τομέων, όπως είναι οι διανοούμενοι, οι συγγραφείς και οι επιστήμονες, οι αρχηγοί του στρατού και της αστυνομίας, οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, οι ηγέτες των εργατικών συνδικάτων και των πολιτικών κομμάτων, οι ανώτατοι υπάλληλοι στη διοικητική εξουσία. Στα πλουραλιστικά πολιτικά συστήματα οι έχοντες εξουσία χαλιναγωγούνται από τους νόμους, ελέγχονται θεσμικά από το κράτος, ενώ φαίνεται ότι οι διάφορες ομάδες συμφερόντων απολαμβάνουν ένα υψηλό ποσοστό αυτονομίας.

Το μαρξιστικό μοντέλο

Η μαρξιστική οπτική θεωρεί ότι τόσο η ελιτίστικη όσο και η πλουραλιστική άποψη συγκαλύπτουν την πραγματικότητα ή ενισχύουν την αυταπάτη της ύπαρξης αυτόνομου πολιτικού πεδίου.

Ο Μαρξ ισχυρίστηκε ότι το κράτος υπηρετεί τα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων και χάρη στους θεσμικούς μηχανισμούς καταστολής που διαθέτει μπορεί να ασκεί την εξουσία του στα εργατικά στρώματα. Οι κυριότεροι μηχανισμοί καταστολής που χρησιμοποιεί το κράτος είναι η αστυνομία, ο στρατός, τα δικαστήρια, οι φυλακές. Οι μεταγενέστεροι, με επικεφαλής τον Λ. Αλτουσέρ (L. Althusser, 1918-1990), επηρεασμένοι από τη σκέψη του Μαρξ προσέθεσαν στους μηχανισμούς καταστολής και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς με τους οποίους το κράτος αναπαράγει την κυρίαρχη ιδεολογία. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί, είτε δημόσιοι είτε ιδιωτικοί, λειτουργούν με βάση την πειθώ και την προπαγάνδα. Σ' αυτούς τους μηχανισμούς κατατάσσουν οι μαρξιστές το σχολείο, την οικογένεια, την κοινωνική ασφάλεια, τον έλεγχο των ανηλίκων παραβατών κ.ά.

Ο πολιτικός ιδεολογικός μηχανισμός υπηρετείται από τα διάφορα κόμματα, ενώ ο ιδεολογικός μηχανισμός πληροφόρησης του κοινού από τον Τύπο, το ραδιόφωνο, την τηλεόραση κτλ. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους επιτρέπουν την αναπαραγωγή των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων και δημιουργήθηκαν, σύμφωνα με τον Λ. Αλτουσέρ, επειδή οι μηχανισμοί καταστολής δεν αρκούν για να διασφαλίσουν την ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης.

«Οι Γκλιρ και Όρλεανς [Αμερικανοί κοινωνιολόγοι] γράφουν: "το κράτος είναι μια διακριτή οργάνωση υπεύθυνη για την τάξη στην κοινωνία... υπηρετεί τα συμφέροντα όλων και όχι μόνο αυτά της οικονομικής ελίτ". Στην πραγματικότητα οι επιχειρηματίες αντιμετωπίζουν τους αξιωματούχους της κυβέρνησης ως θανάσιμους εχθρούς και όχι ως εκτελεστικά όργανά τους. Η ύπαρξη του κράτους είναι μια αναγκαία αλλά όχι ελέγξιμη συνθήκη για την ύπαρξη των επιχειρήσεών τους. Οι επιχειρηματίες είναι επιφυλακτικοί με την κυβέρνηση, αν και εξαναγκάζονται να συνδιαλαγούν μαζί της για την προώθηση των συμφερόντων τους... Η ισχύς των επιχειρηματιών πάνω στην κυβέρνηση...συνδέεται με τη χρήση του τεχνολογικού μονοπωλίου αλλά και με τον επηρεασμό του εκλογικού σώματος...» (B. Chasin και G. Chasin, 1974:42).

«Ο Φουκώ (M. Foucault, 1926- 1984) ισχυρίζεται ότι η εξουσία δεν αποτελεί κτήμα του ατόμου, μιας κοινωνικής ομάδας ή μιας κοινωνικής τάξης, αλλά κυκλοφορεί μέσα από το κοινωνικό σώμα. Είναι διάχυτη στην κοινωνία μέσα από μια μορφή οργάνωσης, όπου εμπλέκονται όλα τα άτομα, συνίσταται σε τεχνικές που καθυποτάσσουν το σώμα, εξουσιάζουν τις κινήσεις και υπαγορεύουν τρόπους συμπεριφοράς. Εξουσία, λόγος και γνώση είναι τόσο στενά συνδεδεμένα στοιχεία, ώστε ο Φουκώ μιλά για το σύμπλεγμα εξουσίας/γνώσης. Η γνώση παράγει εξουσία και η εξουσία δεν μπορεί να ασκείται χωρίς την ύπαρξη της γνώσης. Από τη σκοπιά αυτή ο Φουκώ θεωρεί ότι η εξουσία δεν έχει μόνο αρνητικό χαρακτήρα (ως καταπίεση, περιορισμός, απαγόρευση), αλλά είναι συγχρόνως παραγωγική με την έννοια ότι κατασκευάζει νέα αντικείμενα γνώσης, νέους λόγους περί αλήθειας» (Μ. Πετμεζίδου, 2003:25).

7.3. Πολιτική συμπεριφορά και κοινωνικοί παράγοντες που την επηρεάζουν

Τα πολιτικά κόμματα και οι ομάδες συμφερόντων στο πλαίσιο των κοινοβουλευτικών συστημάτων, προσπαθούν να πείσουν τους πολίτες για το δίκαιο των αιτημάτων και των απόψεών τους. Τα κόμματα αποτελούν τους πυλώνες της δημοκρατίας, αφού συμμετέχουν στο σχηματισμό κυβέρνησης και στη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης. Η κυβέρνηση, στο πλαίσιο του συστήματος αυτού, στηρίζεται συνήθως στην κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

7.3.1 Πολιτικά κόμματα

Το σύγχρονο πολιτικό κόμμα είναι μια οργάνωση, μια μορφή πολιτικής δράσης οργανωμένης στη βάση συμφωνημένων αρχών, που επιδιώκει την ανάληψη της διακυβέρνησης.

Οι Μπολ και Πέτερς παρατηρούν ότι τα πολιτικά κόμματα διακρίνονται από τρία στοιχεία:

- από τον κοινό στόχο τους, που είναι η κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας ακόμα και σε συνεργασία με άλλα κόμματα,
- από ένα βαθμό οργάνωσης,
- από κάποια στοιχεία εξωκοινοβουλευτικής υποστήριξης (συνδικάτα, κινήματα).

Η εξέλιξη των πολιτικών κομμάτων και του κομματικού συστήματος συμπορεύεται με την εξέλιξη της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Η λειτουργία των κομμάτων στο πλαίσιο της δημοκρατίας συμβάλλει στην πολιτική διαπαιδαγώγηση, αλλά και στην πολιτική ενεργοποίηση ατόμων και ομάδων γύρω από τις αρχές και τα συμφέροντα που τους ενώνουν. Ως εκ τούτου τα κόμματα αποτελούν κύριους χώρους παραγωγής και μεταβίβασης πολιτικών ηθών, είναι δηλαδή φορείς πολιτικής κοινωνικοποίησης.

Έτσι, τα σύγχρονα κόμματα, έχοντας το ρόλο του βασικού διαμεσολαβητή μεταξύ της κοινωνίας και της εξουσίας, αποτελούν τους σταθεροποιητικούς μηχανισμούς του πολιτικού συστήματος, αφού επεξεργάζονται, μορφοποιούν και μετατρέπουν τη λαϊκή βούληση σε πολιτικό λόγο. Αυτός είναι ο δρόμος διαμέσου του οποίου τα αιτήματα του λαού (ή έστω μιας μερίδας του) μετατρέπονται σε πολιτικές αποφάσεις.

Στην Ελλάδα στις εκλογές του 2004 τα κόμματα που εκπροσωπήθηκαν στο εθνικό Κοινοβούλιο είναι η Νέα Δημοκρατία, το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και ο Συνασπισμός της Αριστεράς των Κινημάτων και της Οικολογίας (βλ. γράφημα 7.1). Στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, εκτός από τα παραπάνω κόμματα, συμμετέχει και ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός(βλ. πίνακα 7.3).

Γράφημα 7.1. Εθνικές εκλογές 2004 - Ποσοστιαία κατανομή ψήφων και εδρών

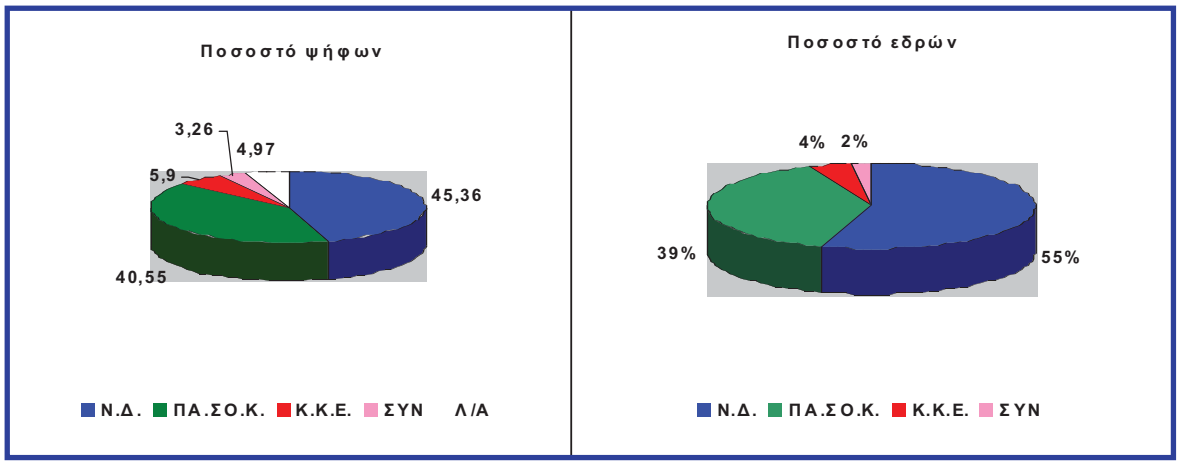

Πηγή: Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, 2005 (Επεξεργασία Ν. Πετρόπουλου).

Πίνακας 7.3. Αποτελέσματα ευρωεκλογών 2004

Κόμματα	%	Ψήφοι	Έδρες
Ν.Δ.	43,01	2.633.574	11
ΠΑΣΟΚ	34,03	2.083.327	8
Κ.Κ.Ε.	9,48	580.396	3
ΣΥΝ	4,16	254.447	1
ΛΑ.Ο.Σ.	4,12	252.429	1

Πηγή: ΥΠ.ΕΣ.Δ.Δ.Α, 2005

Θα πρέπει να επισημάνουμε, ενδεικτικά, μία από τις κυριότερες δυσλειτουργίες του πολιτικού συστήματος στη χώρα μας. Παρατηρείται ότι τα κόμματα έχουν επεκτείνει την επιρροή και τον έλεγχό τους σε πολλά κινήματα και σε διάφορες συλλογικές οργανώσεις, έχοντας σε γενικές γραμμές υποκαταστήσει την κοινωνία των πολιτών. Για παράδειγμα, οι συνδικαλιστικές παρατάξεις, οι γυναικείες οργανώσεις, τα κινήματα ειρήνης ελέγχονται άμεσα από διάφορα πολιτικά κόμματα, γι' αυτό και κάθε κόμμα «έχει» τη δική του γυναικεία οργάνωση ή το δικό του κίνημα ειρήνης. Ο στόχος των κομμάτων δεν είναι άλλος από τη διεύρυνση της εκλογικής τους βάσης και τη διασφάλιση της ιδεολογικής ταυτότητας των μελών τους.

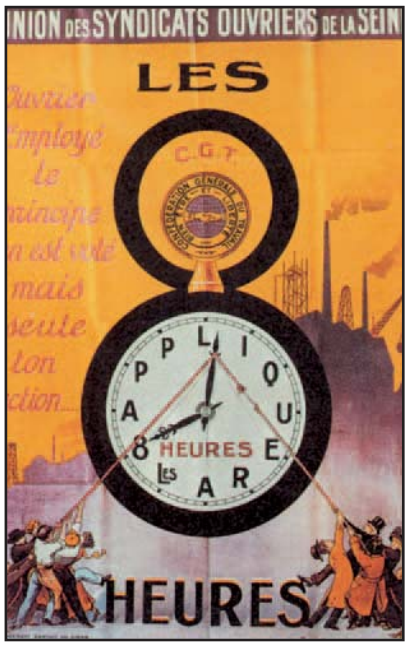

Εικ. 7.11α 1919: Οι εργάτες διεκδικούν το οκτάωρο από τους εργοδότες, (*Sciences Economiques et Sociales*, Ed. Bordas, Paris, 1995).

7.3.2 Ομάδες συμφερόντων

Άλλες μορφές οργανωμένης πολιτικής δράσης είναι οι ομάδες πίεσης ή οι ομάδες συμφερόντων ή τα λόμπι*. Οι θεωρίες για όλες αυτές τις οργανωμένες μορφές πολιτικής δράσης αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του πλουραλιστικού μοντέλου εξουσίας.

Πρόκειται για συνεκτικές κοινωνικές ομάδες που δραστηριοποιούνται οργανωμένα με σκοπό την προώθηση αιτημάτων και συμφερόντων. Η προώθηση των αιτημάτων τους γίνεται μέσω της πίεσης και της επιρροής που ασκούν κατά τις διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων.

Αν πρόκειται για προώθηση συμφερόντων στη βάση κοινών αντικειμενικών χαρακτηριστικών (π.χ. εργατικά συνδικάτα), θα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «**ομάδες συμφερόντων**».

Εικ. 7.11β Γ.Σ.Ε.Ε., Α.Δ.Ε.Δ.Υ., Ε.Κ.Α.: θεσμοί εκπροσώπησης εργαζομένων (Φωτογραφικό Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων («ΑΡ.ΙΣΤΟ.Σ») της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας).

Αν πρόκειται για προώθηση αιτημάτων στη βάση κοινών αξιών και αντιλήψεων, όπως είναι τα αιτήματα των ενώσεων καταναλωτών ή των οικολογικών οργανώσεων, τότε είναι ακριβέστερος ο όρος «**ομάδες γνώμης**».

Και οι δύο πιο πάνω ομάδες διαφοροποιούνται από τα πολιτικά κόμματα, καθώς:

α) δε στοχεύουν άμεσα στην κατάκτηση της εξουσίας και

β) δεν ασχολούνται με ευρύτερα πολιτικά θέματα.

Βέβαια, οι ομάδες πίεσης μπορεί να μη στοχεύουν στην κατάκτηση της εξουσίας, εντούτοις όμως μπορούν να μετεξελιχτούν σε κόμματα, όπως συνέβη στην περίπτωση του Κόμματος των Πρασίνων στη Γερμανία, το οποίο αρχικά ήταν μια οικολογική ομάδα.

Οι ομάδες πίεσης συνομιλούν με την εξουσία για θέματα που αφορούν τις νομοθετικές δραστηριότητες χρησιμοποιώντας διάφορες στρατηγικές (αποκλεισμός δρόμων, διαμαρτυρίες, τηλεοπτικά μηνύματα) που συνδέονται με το πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δραστηριοποιούνται, αλλά και με τη φύση του αιτήματος.

Όπως και τα κόμματα έτσι και οι ομάδες πίεσης διαμορφώνουν πολιτικές στάσεις και κοινωνικοποιούν πολιτικά ένα άτομο, αφού αυτό μπορεί να συμμετέχει σε μια τέτοια ομάδα μέσα από τις διαφορετικές ιδιότητές του (ως εργαζόμενος, ως καταναλωτής, ως κάτοικος συγκεκριμένης περιοχής, ενδεχομένως ως πολύτεκνος κτλ.) για την προάσπιση των ατομικών και των κοινωνικών συμφερόντων του.

Η λειτουργία των κομμάτων στην κοινοβουλευτική δημοκρατία και η συμβολή των ομάδων πίεσης στη διαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων αποτελούν κρίσιμα θέματα για την ποιότητα της συμμετοχής και της εκλογικής συμπεριφοράς του πολίτη.

7.3.3 Κοινή γνώμη

Κοινή γνώμη είναι οι επικρατούσες απόψεις μεγάλου μέρους των μελών μιας κοινωνίας σχετικά με θέματα γενικού (δημόσιου) ενδιαφέροντος. Οι απόψεις αυτές σχετίζονται βέβαια με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ατόμων και το είδος της κοινωνικοποίησης που έχουν δεχτεί.

Η μέθοδος που χρησιμοποιείται για την καταγραφή της κοινής γνώμης είναι η σφυγμομέτρηση ή δημοσκόπηση ή γκάλοπ (από το όνομα του Αμερικανού στατιστικολόγου G. Gallup). Η έντυπη και η ηλεκτρονική δημοσιογραφία κατακλύζονται από έρευνες τέτοιου είδους.

Μια σφυγμομέτρηση απαιτεί μετρήσεις που διενεργούνται σε δείγμα ατόμων που έχουν διαφορετική ηλικία, διαφορετικό επάγγελμα, διαφορετικό μορφωτικό επίπεδο, ή τόπο διαμονής κτλ. Συχνά, και κατά παραγγελία των πολιτικών κομμάτων, πολυάριθμες και πολυποίκιλες σφυγμομετρήσεις διενεργούνται, για να εκτιμηθούν η πρόθεση ψήφου των πολιτών, ο βαθμός δημοτικότητας των πολιτικών αρχηγών κ.ά. Έτσι, οι πολιτικοί άνδρες αναζητούν στις σφυγμομετρήσεις μια δικαίωση των ιδεών που υπερασπίζονται, ενώ οι σύμβουλοί τους αντλούν από τις σφυγμομετρήσεις πληροφορίες, για να διαμορφώσουν την επικοινωνιακή τους στρατηγική. Πολλές φορές γίνονται και σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες, προκειμένου να γίνουν συγκρίσεις των στάσεων των ατόμων σε διεθνές επίπεδο. Ένα καλό παράδειγμα μιας διεθνούς δημοσκόπησης της κοινής γνώμης είναι η έρευνα για τη διαφθορά, η οποία διεξήχθη σε 64 χώρες από την οργάνωση «Διεθνής Διαφάνεια» και περιελάμβανε την αποστολή 50.000 ερωτηματολογίων σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα πολιτών. Στην ερώτηση «σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι επηρεάζονται από τη διαφθορά οι παρακάτω τομείς» οι απαντήσεις διαβαθμίστηκαν από το 1 («καθόλου διεφθαρμένος») μέχρι το 5 («εξαιρετικά διεφθαρμένος»).

Για την Ελλάδα οι απαντήσεις δείχνουν ως πιο διεφθαρμένους τους τομείς που αφορούν τις ιατρικές υπηρεσίες («φακελάκι») και τα πολιτικά κόμματα, ενώ ως τους λιγότερο διεφθαρμένους δείχνουν την Εκκλησία και το στρατό (βλ. πίνακα 7.4). Σχεδόν σε όλες τις χώρες οι πολίτες πιστεύουν ότι τα πολιτικά κόμματα είναι ο πιο διεφθαρμένος χώρος, γεγονός που γεννάει σοβαρά ερωτήματα για την ποιότητα της δημοκρατίας των σύγχρονων δυτικών κρατών.

Πίνακας 7.4. Διαφθορά κατά χώρα και τομέα

ΚΡΑΤΗ	Πολιτικά κόμματα	Δικαστική εξουσία	Αστυνομία	Ιδιωτικός τομέας	Τελωνεία	Μ.Μ.Ε.	Ιατρικές υπηρεσίες	Στρατός	Εκκλησία
Αυστρία	3,3	2,6	2,8	2,9	2,6	2,8	2,4	2,5	2,5
Δανία	2,6	1,9	1,9	2,3	1,7	2,6	2,0	1,9	1,9
Φινλανδία	3,0	2,0	1,7	2,7	1,6	2,9	1,9	1,6	2,3
Γαλλία	4,1	3,3	3,1	3,5	2,7	3,5	2,2	2,3	2,2
Γερμανία	3,9	2,8	2,5	3,3	2,6	3,1	2,7	2,5	2,5
Ελλάδα	**3,8**	**3,1**	**3,2**	**3,0**	**3,3**	**3,5**	**4,0**	**2,2**	**2,7**
Ιρλανδία	3,9	3,3	3,1	3,1	2,3	2,8	2,8	2,1	2,8
Ιταλία	4,2	3,2	2,5	3,5	2,8	3,3	3,4	2,4	2,2
Λουξεμβούργο	2,9	2,5	2,4	2,7	2,2	2,6	2,1	1,9	2,4
Ολλανδία	2,8	2,6	2,7	3,0	2,6	3,0	2,2	2,4	2,3
Πορτογαλία	3,9	3,5	3,4	3,4	2,9	3,2	3,3	2,7	2,8
Ισπανία	3,8	3,4	2,9	3,5	3,0	3,6	2,6	2,7	3,0
Ελβετία	3,2	2,3	2,3	3,0	2,3	3,1	2,3	2,4	2,3
Τουρκία	4,0	3,9	4,0	4,1	4,1	3,8	4,1	3,1	3,3
Βρετανία	3,4	3,0	2,8	3,0	2,5	3,3	2,4	2,5	2,6

Πηγή: Ινστιτούτο Δημοσκοπήσεων Γκάλοπ, (Διεθνής Διαφάνεια, Ο.Η.Ε. (2003), www.transparency.org).

Ωστόσο, η ίδια η αρχή της σφυγμομέτρησης δέχεται πολλά πυρά, δεδομένου ότι πολλοί επιστήμονες (κοινωνιολόγοι, πολιτειολόγοι) αμφισβητούν τη δυνατότητα να μάθει κανείς τις πάγιες, σταθερές στάσεις και αντιλήψεις των πολιτών μέσω αυτής της μεθόδου. Εξάλλου τα αποτελέσματα οποιασδήποτε σφυγμομέτρησης, ακόμη και όταν τηρούνται όλες οι επιστημονικές προδιαγραφές, είναι συγκυριακά.

Άλλοι επικρίνουν τη διατύπωση ορισμένων ερωτήσεων διότι αυτή υπαγορεύει σχεδόν τις απαντήσεις. Ενδεχομένως τα αποτελέσματα στη διεθνή έρευνα για τη διαφάνεια να ήταν διαφορετικά, αν η ερώτηση που δόθηκε στους πολίτες ήταν ανοικτή*, χωρίς δηλαδή τον κατάλογο των τομέων (π.χ.: «πες μας ποιοι κατά τη γνώμη σου τομείς της δημόσιας ζωής παρουσιάζουν μεγαλύτερη διαφθορά;»).

Άλλες κριτικές διατυπώνονται για τον επηρεασμό της πολιτικής βούλησης του κοινού που ενδεχομένως να προκύψει με τη δημοσίευση των σφυγμομετρήσεων στον Τύπο, ιδιαίτερα σε περίοδο εκλογών. Βέβαια, πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν έχει επιβεβαιωθεί με εμπειρικές έρευνες ότι η δημοσίευση των αποτελεσμάτων των σφυγμομετρήσεων μπορεί να επηρεάσει ή και να διαμορφώσει την κοινή γνώμη.

Οι πολιτειολόγοι βέβαια δηλώνουν ότι οι σφυγμομετρήσεις δεν πρέπει να κρίνονται, διότι αυτό σημαίνει ότι «κρίνεται η δημοκρατία», αφού οι ερωτήσεις τίθενται σε ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα του πληθυσμού που έχει (λόγω της ηλικίας) το δικαίωμα ψήφου. Από την άλλη πλευρά, οι δημοσκόποι ισχυρίζονται ότι γνωρίζουν πολύ καλά τον τρόπο διατύπωσης των ερωτημάτων, ώστε να μην αλλοιώνεται η άποψη των ερωτώμενων.

Πάντως, η όποια κριτική ασκείται γι' αυτές τις δημοσκοπήσεις δεν αναιρεί το γεγονός ότι έχουν μπει στη ζωή μας και καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα έρευνας και αποτύπωσης των προτιμήσεών μας, όχι μόνο στον τομέα της πολιτικής, αλλά και στον τομέα της οικονομίας (προτιμήσεις προϊόντων κτλ.).

7.3.4 Πολιτική και εκλογική συμπεριφορά

Για να δούμε τι είναι η εκλογική συμπεριφορά, δηλαδή ποια είναι τα κριτήρια με τα οποία επιλέγουμε να δώσουμε τη ψήφο μας σε ένα κόμμα, θα πρέπει πρώτα να ορίσουμε την έννοια της πολιτικής συμπεριφοράς.

Με τον όρο «**πολιτική συμπεριφορά**» εννοούμε τον τρόπο με τον οποίο το άτομο εκφράζει, δραστηριοποιείται και συμμετέχει ως πολίτης σε συλλογικές διαδικασίες, σε σωματεία, συλλόγους, εθελοντικές οργανώσεις, λέσχες, κόμματα και εκλογικές διαδικασίες.

Στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης κοινωνίας τα άτομα γίνονται δέκτες, αλλά και φορείς της **πολιτικής κοινωνικοποίησης**, δηλαδή συμμετέχουν σε μια συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης και αλληλεπίδρασης πολιτικών αξιών, στάσεων, αναπαραστάσεων και συμπεριφορών που μεταβιβάζονται σ' αυτά μέσω των θεσμών κοινωνικοποίησης (βλ. κεφάλαιο 3).

Τα άτομα επεξεργάζονται την κουλτούρα αυτή ανάλογα με τα ατομικά και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά τους και διαμορφώνουν μια συγκεκριμένη **πολιτική στάση** και **πολιτική συμπεριφορά**, δηλαδή τη συμμετοχή ή την αποχή από τα πολιτικά πράγματα. Παραδείγματα πολιτικής στάσης μπορεί να θεωρηθούν οι απόψεις για την προστασία των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, για το χωρισμό εκκλησίας/κράτους, την απαγόρευση ή τη νομιμοποίηση των εκτρώσεων, την κατάργηση ή την καθιέρωση της αναγραφής του θρησκεύματος στις αστυνομικές ταυτότητες, τη νομιμοποίηση των οικονομικών μεταναστών ή την ιδεολογική αυτο-τοποθέτηση των πολιτών (βλ. πίνακα 7.5).

Εικ. 7.12α Στιγμιότυπο από ελληνικές εκλογές (Φωτογραφικό Αρχείο Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων).

Εικ. 7.12β Στιγμιότυπο από ευρωεκλογές (Επτά καθοριστικές ημέρες για την οικοδόμηση της Ευρώπης, Ευρωπαϊκές Κοινότητες, 1997).

Πίνακας 7.5. Πολιτική αυτο-τοποθέτηση των νέων, 15-29 ετών, κατά φύλο και περιοχή κατοικίας (%)

	Αριστερά	Κέντρο	Δεξιά	Άρνηση	ΔΓ/ΔΑ	Σύνολο
Σύνολο δείγματος	9,9	44,1	14,8	15,8	15,5	100,0
Άνδρες	11,0	42,8	15,5	15,7	14,9	100,0
Γυναίκες	8,6	45,5	13,9	15,8	16,1	100,0
Αστική περιοχή	9,8	43,6	13,8	16,8	16,0	100,0
Αγροτική περιοχή	10,0	45,5	17,4	13,0	14,2	100,0

Πηγή: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (Μάιος 2005: 105).

Οι πολιτικές στάσεις είναι το γενικότερο πλαίσιο που μπορεί να επηρεάσει (χωρίς αυτό να είναι πάντα απαραίτητο) την εκλογική συμπεριφορά ενός ατόμου. Για παράδειγμα, ένα άτομο που εμφορείται από ρατσιστικές ιδέες δε θα ψηφίσει ένα κόμμα που ευαγγελίζεται τη νομιμοποίηση και την παροχή πολιτικών δικαιωμάτων σε όλους τους μετανάστες που κατοικούν και εργάζονται στη χώρα του.

Η διαμόρφωση της πολιτικής και εκλογικής συμπεριφοράς εξαρτάται από κοινωνικούς και ατομικούς παράγοντες:

- **Κοινωνικοί παράγοντες**. Τα δημοκρατικά και πολυκομματικά συστήματα διακυβέρνησης ενθαρρύνουν τη συμμετοχή των πολιτών στις εκλογικές διαδικασίες.
- **Ατομικοί παράγοντες.** Το φύλο, η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα, η εργασία, η κοινωνικο-οικονομική θέση, οι φιλοσοφικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις κτλ. επιδρούν στην εκλογική και πολιτική συμπεριφορά του ατόμου, ανάλογα με τα βιώματα, τις εμπειρίες και την πολιτική του κοινωνικοποίηση.

Για παράδειγμα, παρατηρείται ότι οι άνδρες ηλικίας 30-44 ετών πηγαίνουν συχνότερα από ό,τι άλλες πληθυσμιακές κατηγορίες σε προεκλογικές πολιτικές συγκεντρώσεις. Το γυναικείο φύλο, αντίθετα, εκδηλώνει μειωμένο ενδιαφέρον για τα κοινά. Αυτό το μειωμένο ενδιαφέρον πρέπει να ερμηνευτεί σε σχέση με την άνιση κατανομή των κοινωνικών ρόλων και των ευκαιριών μεταξύ των δύο φύλων, που είναι ένα αντικειμενικό κοινωνικό δεδομένο, αλλά και σε σχέση με την εσωτερίκευση αυτής της ανισότητας (ως μειονεξίας) από το γυναικείο φύλο. Η συμμετοχή των γυναικών στον πολιτικό στίβο είναι άμεσα συνδεδεμένη με γενικότερες πρακτικές που αφορούν τις σχέσεις των δύο φύλων (π.χ. άνδρας στο καφενείο, γυναίκα στο σπίτι). Οι πρακτικές αυτές δεν είναι άσχετες με την ουσία της δημοκρατίας. «Ο εκδημοκρατισμός του ιδιωτικού αποτελεί προϋπόθεση για τον εκδημοκρατισμό του δημοσίου» (Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 2002:195).

7.3.5 Ενδεικτικές εμπειρικές έρευνες - Εκπροσώπηση στη Βουλή

Από ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία συγκριτικών ερευνών στα εθνικά Κοινοβούλια των χωρών της Ευρώπης προκύπτει ότι το κοινωνιολογικό πορτρέτο του βουλευτή στις δυτικές δημοκρατίες είναι παντού το ίδιο, με ελάχιστες παραλλαγές. Τα χαρακτηριστικά του πορτρέτου αυτού είναι: άνδρας λευκός, ώριμης ηλικίας, που προέρχεται από τις μεσαίες τάξεις, διαθέτει ένα καλό μορφωτικό επίπεδο και γίνεται όλο και περισσότερο επαγγελματίας της πολιτικής.

Η «εκπροσώπηση» στη Βουλή των διάφορων επαγγελμάτων και η κοινωνική τοπογραφία του Ελληνικού Κοινοβουλίου δε σχετίζονται μόνο με την ιστορική διαδρομή των κομμάτων στην Ελλάδα, αλλά και με το ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε πολιτικά η ελληνική κοινωνία. Στην Ελλάδα, σύμφωνα με το άρθρο 57 του Συντάγματος (2001), τα καθήκοντα του βουλευτή είναι ασυμβίβαστα με την άσκηση οποιουδήποτε επαγγέλματος. Αυτό έχει προκαλέσει πολλές συζητήσεις σχετικά με την «επαγγελματοποίηση» του βουλευτικού αξιώματος και την ενδεχόμενη ενδυνάμωση της οικογενειακής πολιτικής παράδοσης των αντιπροσώπων της Βουλής.

Πάντως, στο Ελληνικό Κοινοβούλιο εμφανίζονται αυξημένα τα ποσοστά των ελεύθερων επαγγελματιών, με κυρίαρχα αυτά των δικηγόρων και των γιατρών, ιδίως στα λεγόμενα κόμματα εξουσίας, όπου ο προε-

Γράφημα 7.2. Επαγγελματική κατανομή των βουλευτών της 7ης Μαρτίου 2004 (N=300)

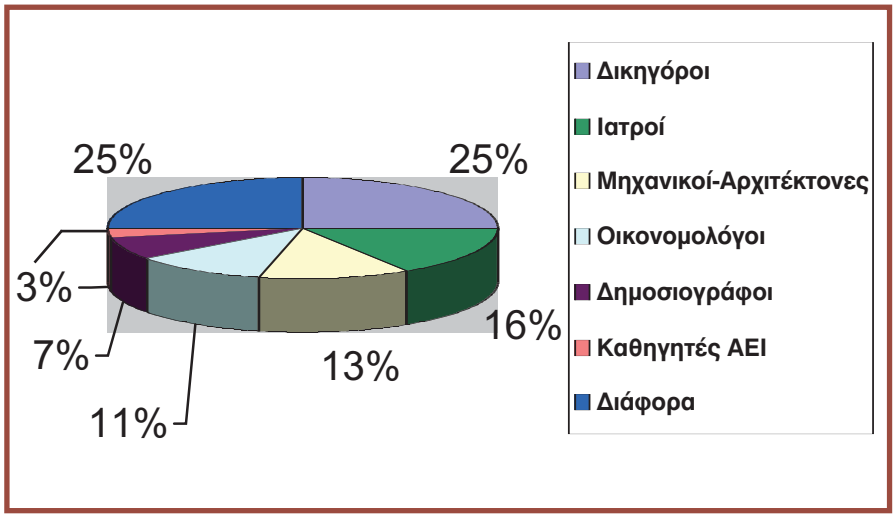

Πηγή: Τμήμα Βουλευτών και Κομμάτων της Βουλής, 9/4/2005.

Σημείωση: Ο συνολικός αριθμός των βουλευτών που έχουν την ιδιότητα του καθηγητή Α.Ε.Ι. ανέρχεται σε 19 (6,33%), όμως οι 10 από αυτούς ταξινομήθηκαν σε άλλα επαγγέλματα, αφού είχαν καταχωριστεί σε δύο επαγγελματικές κατηγορίες.

κλογικός αγώνας είναι σκληρός και η διάθεση χρημάτων είναι σχεδόν απαραίτητη συνθήκη για την εκλογική νίκη. Αντιθέτως, στα κόμματα της Αριστεράς κυρίαρχο ρόλο για την ανάδειξη των υποψήφιων βουλευτών παίζει η κομματική ιεραρχία, η συμμετοχή στα συλλογικά όργανα του κόμματος και στις μαζικές οργανώσεις (συνδικάτα) της κοινωνίας.

Η επαγγελματική σύνθεση της εθνικής Βουλής δεν είναι σταθερή. Μελέτες που έχουν γίνει για την περίοδο 1974-1990 έδειξαν μια πτωτική τάση για τους δικηγόρους, από 52,3% των βουλευτών το 1974 σε 47,3% το 1981 και 38,3% το 1990, και παράλληλα μια αυξητική τάση για τους οικονομολόγους (3,3%, 4,0% και 6,3% αντίστοιχα).

Ωστόσο, χρειάζονται πιο προσεκτικές μελέτες ώστε να διαπιστωθεί αν τα συστήματα κατάταξης των επαγγελμάτων είναι ίδια στις δύο περιπτώσεις (βλ. γραφήματα 7.2 και 7.3).

Όσον αφορά την εκπροσώπηση των γυναικών στη Βουλή, αυτή ακολούθησε τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στην κοινωνία. Έτσι στη Βουλή παρουσιάζεται μια εικόνα μειωμένης εκπροσώπησης της πολυπληθούς ομάδας των γυναικών, οι οποίες αντιπροσωπεύουν το 51% του πληθυσμού. Στο Ελληνικό Κοινοβούλιο υπάρχουν, μετά τις εκλογές του 2004, 39 γυναίκες βουλευτές σε σύνολο 300 (ποσοστό 13%) και μόνο μία γυναίκα αρχηγός κόμματος. Η ισχνή εκπροσώπηση των γυναικών είναι ένα γεγονός που η Πολιτεία προσπαθεί να διορθώσει με το νόμο των ποσοστώσεων, ο οποίος ισχύει μόνο για τις δημοτικές και νομαρχιακές εκλογές (ο αριθμός των υποψηφίων από κάθε φύλο πρέπει να ανέρχεται τουλάχιστον στο 1/3 του συνόλου των υποψηφίων κάθε συνδυασμού).

Πίνακας 7.6. Κατανομή του συνόλου των βουλευτών και των γυναικών βουλευτών στην Ελληνική Βουλή κατά κόμμα (εκλογές 2004)

	Βουλευτές		Γυναίκες βουλευτές	
Κόμμα	**Αριθμός**	**Ποσοστό**	**Αριθμός**	**Ποσοστό**
Ν.Δ.	165	55,00	17	43,6
ΠΑ.ΣΟ.Κ.	117	39,00	18	46,2
Κ.Κ.Ε.	12	4,00	3	7,7
ΣΥΝ	6	2,00	1	2,6
ΣΥΝΟΛΟ	300	100%	39	100%

Πηγή: Τμήμα Βουλευτών και Κομμάτων της Βουλής, 9/4/2005.

Αντιστοίχως, αν επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε την εικόνα των Ελλήνων ευρωβουλευτών έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε στις πρόσφατες ευρωεκλογές του 2004, θα παρατηρήσουμε ότι στο Ευρωκοινοβούλιο κυριαρχούν οι άνδρες 45 ετών και άνω, που ασκούν ελεύθερα επαγγέλματα.

Ως προς την **επαγγελματική κατηγορία** στην οποία ανήκουν οι Έλληνες ευρωβουλευτές, παρατηρούμε ότι το σημαντικότερο ποσοστό ασκεί επιστημονικά και ελεύθερα επαγγέλματα (75%). Το μορφωτικό επίπεδο των ευρωβουλευτών φαίνεται να είναι υψηλότερο, σε σύγκριση με αυτό των βουλευτών, του εθνικού κοινοβουλίου.

Γράφημα 7.3. Ποσοστιαία κατανομή των 24 Ελλήνων ευρωβουλευτών της περιόδου 2004-2009 κατά ομάδα επαγγελμάτων

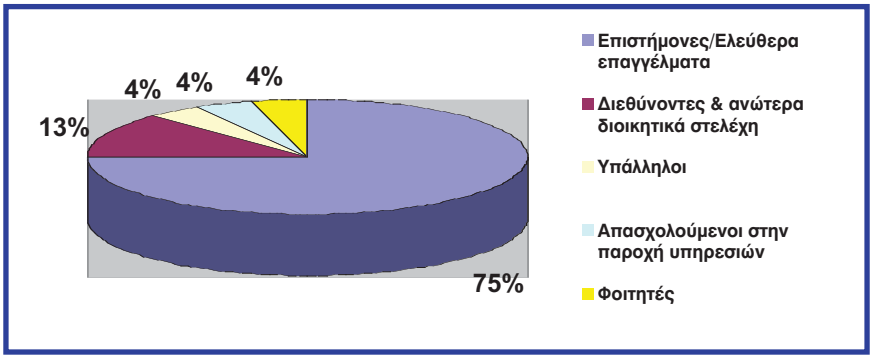

Πηγή: www.europarl.eu.int.

Σε ό,τι αφορά το **φύλο** των ευρωβουλευτών, παρατηρούμε ότι η γυναικεία εκπροσώπηση σε 5 αντιπροσωπευτικές χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (σε σύνολο 24 χωρών) ποικίλλει. Στη Γαλλία το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών ανέρχεται στο 42,3%, ακολουθεί η Δανία με ποσοστό 35,7%, στη συνέχεια η Ελλάδα με 29,2%, ενώ με μικρότερα ποσοστά εμφανίζονται το Ηνωμένο Βασίλειο και η νεοεισερχόμενη στην Ευρωπαϊκή Ένωση Τσεχία (Βλ. Γράφημα 7.4).

Όσον αφορά την ηλικία, 15 Έλληνες ευρωβουλευτές είναι 50 χρόνων και άνω, 8 ευρωβουλευτές από 35 έως 49 χρόνων και τέλος 1 ευρωβουλευτής είναι 34 χρόνων. Διαφορές στις ηλικίες ενδέχεται να υπάρχουν ανάλογα με την κομματική ταυτότητα των ευρωβουλευτών, αλλά αυτό αποτελεί θέμα διερεύνησης από ενδιαφερόμενους μαθητές.

Συνεπώς, οι κοινωνιολογικές έρευνες για τους βουλευτές ή τους ευρωβουλευτές αποσκοπούν στην καταγραφή της εκπροσώπησης των διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών (επάγγελμα, φύλο) στη Βουλή ή την Ευρωβουλή, έτσι ώστε να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους συγκροτούνται οι κοινωνικές βάσεις της εξουσίας.

Γράφημα 7.4. Αναλογία γυναικών ευρωβουλευτών της περιόδου 2004-2009 σε 5 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης

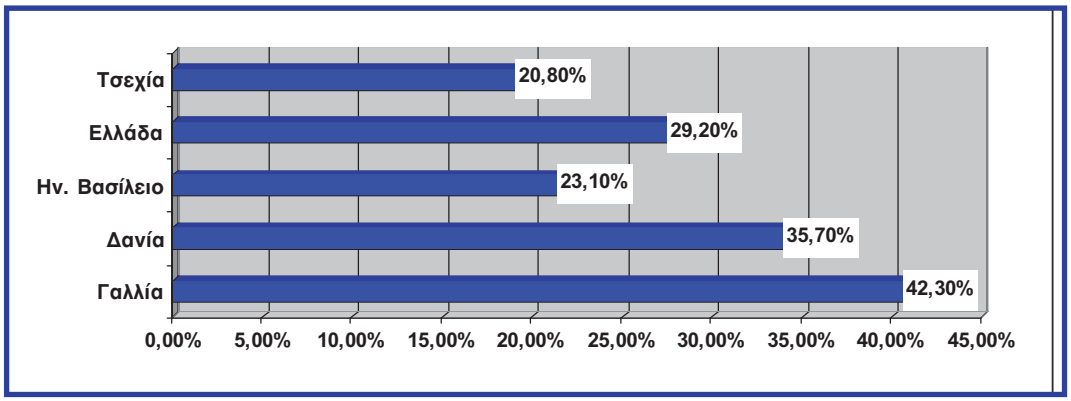

Πηγή: www.europarl.eu.int (επεξεργασία Ν.Πετρόπουλου).

Συγκεκριμένα στην περίπτωση της Ελλάδας αξίζει να σημειώσουμε ότι οι γυναίκες εκπροσωπούνται με διπλάσιο (και άνω) ποσοστό στην Ευρωβουλή (29,2%) έναντι του Εθνικού Κοινοβουλίου (13%). Είναι πιθανό η διαφορά αυτή να σχετίζεται με τις μειωμένες αρμοδιότητες που έχει το Ευρωκοινοβούλιο, αφού οι αποφάσεις λαμβάνονται από άλλα όργανα της Ε.Ε. (π.χ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή κ.ά.).

Πίνακας 7.7. Ηλικία ευρωβουλευτών Ελλάδας περιόδου 2004-2009

Περίοδος γέννησης	Αριθμός	%
Μέχρι 1955	15	62,5%
Από 1956-1970	8	33,3%
Από 1971+	1	4,16%
Σύνολο	24	100,00%

Πηγή: wwwdb.europarl.eu.int.

7.4. Πολιτική αλλοτρίωση

Με τον όρο «**πολιτική αλλοτρίωση**» εννοούμε την αποξένωση, την αδιαφορία, την αίσθηση του ατόμου ότι η συμμετοχή του στο πολιτικό γίγνεσθαι δε μετρά, τη δυσπιστία του έναντι των κυβερνώντων και γενικά την απομάκρυνσή του από τις πολιτικές διαδικασίες και τις πολιτικές εξελίξεις.

Η πολιτική αλλοτρίωση είναι μια μορφή πολιτικής συμπεριφοράς που εκδηλώνεται τόσο στο επίπεδο των στάσεων και των αντιλήψεων των πολιτών όσο και στο επίπεδο συγκεκριμένης πολιτικής συμπεριφοράς (π.χ. αδρανοποίηση, αυτο-απομόνωση, αδιαφορία, μη συμμετοχή σε πολιτικές οργανώσεις, πολιτικά κόμματα και εκλογικές διαδικασίες για την ανάδειξη των αντιπροσώπων του λαού στο Κοινοβούλιο).

Στάσεις και αντιλήψεις όπως «οι πολιτικοί ενδιαφέρονται μόνο για το βουλευτικό θώκο», «όλα τα κόμματα είναι ίδια», «η ψήφος μου δε μετράει», «όλα αποφασίζονται στις Βρυξέλλες» κτλ. είναι εκφράσεις που συνήθως υποδηλώνουν πολιτική αλλοτρίωση. Σ' αυτές κατατάσσονται επίσης οι απόψεις των πολιτών για τη διαφθορά στα δημόσια πράγματα (βλ. πίνακα 7.4), καθώς και ο βαθμός εμπιστοσύνης των πολιτών στους διάφορους θεσμούς.

Τόσο στην έρευνα της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς για τους νέους όσο και στην έρευνα του Ευρωβαρόμετρου (Δεκέμβριος 2004) στο γενικό πληθυσμό παρατηρήθηκε ότι τα κόμματα συγκεντρώνουν το χαμηλότερο βαθμό εμπιστοσύνης.

Εικ. 7.13 «Εκλογικά ρομπότ» (1920) του G. Grosz (H.H. Arnason, *Ιστορία της σύγχρονης τέχνης*, εκδ. Παρατηρητής, 2001).

Το ποσοστό συμμετοχής των νέων στην «κοινωνία των πολιτών» κυμαίνεται σε αρκετά χαμηλά επίπεδα (βλ.γράφημα 7.5). Σύμφωνα με έρευνα της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, που πραγματοποιήθηκε

Γράφημα 7.5. Σχέσεις των νέων με οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών κατά τον τελευταίο χρόνο

Ερώτηση: Έχεις ή είχες κατά τον τελευταίο χρόνο σχέση με τα είδη συλλόγων που θα σου διαβάσω; (% που απάντησαν Ναι/Όχι ή Δεν έχουν/Έχουν)

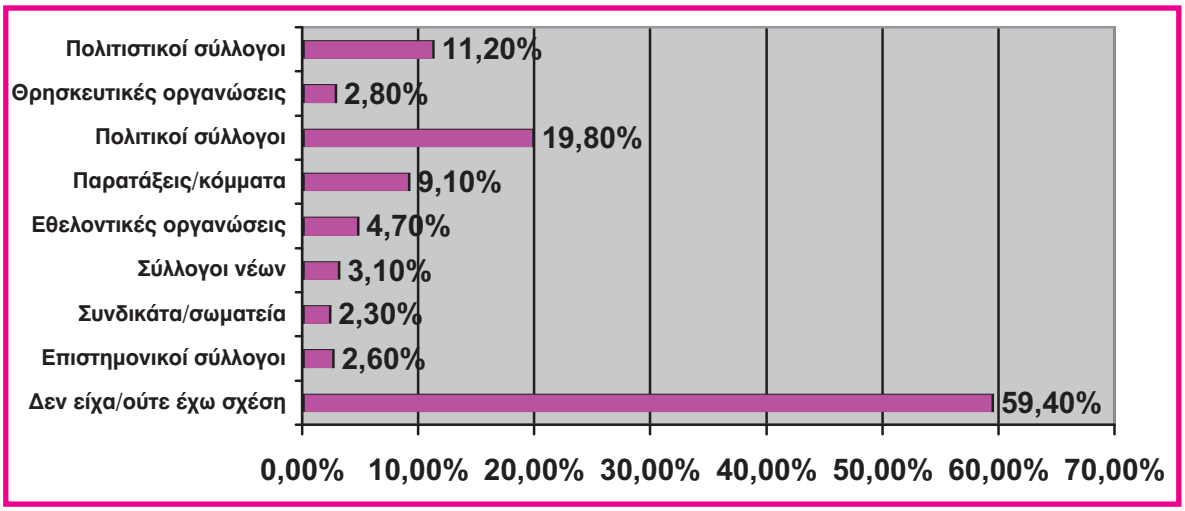

Πηγή: Έρευνα της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς (2005:149).

από το Τμήμα Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών και την εταιρεία ALCO, στο διάστημα 10/2004-1/2005 και σε δείγμα 1.600 νέων 15-29 ετών, ένα σχετικά μεγάλο ποσοστό (59,4%) δε συμμετείχε καθόλου σε οργανώσεις. Σχεδόν παρόμοια ποσοστά (58%) είχαν παρατηρηθεί και στην έρευνα της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς που έγινε το 1997, ενώ η μεταγενέστερη έρευνα του Ευρωβαρόμετρου (2001) ανεβάζει το ποσοστό σε 63%.

Οι επιστήμονες που πραγματοποίησαν την έρευνα αναφέρουν ότι «το ποσοστό αυτό [της Ελλάδας] είναι αναμφισβήτητα υψηλό και τοποθετείται στο ένα άκρο της συνολικής ευρωπαϊκής εικόνας. Στο άλλο άκρο βρίσκονται χώρες όπως η Σουηδία, όπου λιγότερο από ένα πέμπτο των νέων δηλώνουν ότι δε συμμετέχουν σε καμία δραστηριότητα αυτού του τύπου. Από την άποψη αυτή η έρευνά μας επιβεβαιώνει την ύπαρξη μιας ισχυρής διαιρετικής τομής Βορρά/Νότου όσον αφορά τη σχέση των νέων με φορείς της κοινωνίας των πολιτών: οι νέοι των χωρών της Νότιας Ευρώπης δε δραστηριοποιούνται ιδιαίτερα στο πεδίο της οργανωμένης κοινωνίας πολιτών που λαμβάνει τη μορφή κοινωνικών και πολιτικών ενώσεων, ακόμα και αθλητικών συλλόγων» (Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 2005:149-150).

Οι ίδιοι αναλυτές συμπληρώνουν ότι τα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής των νέων σε οργανώσεις αυτού του τύπου ίσως να μη σχετίζονται με την έλλειψη κοινωνικής και πολιτικής συνείδησης, αλλά με το γεγονός ότι οι νέοι αφιερώνουν το χρόνο και την ενεργητικότητά τους στην οικογένεια και στη φιλική παρέα, που θεωρούνται τα σημαντικότερα πράγματα στη ζωή τους.

Τα αίτια της πολιτικής αλλοτρίωσης θα πρέπει κανείς να τα δει κοινωνιολογικά. Η συνθετότητα των σύγχρονων κοινωνιών, η παγκοσμιοποίηση, οι υπερκρατικοί θεσμοί και η δημιουργία διεθνών κέντρων λήψης αποφάσεων μειώνουν την αμεσότητα της επικοινωνίας μεταξύ των κυβερνώντων και των πολιτών και μπορεί να επιτείνουν την αλλοτρίωση.

Καθοριστικό ρόλο στην πολιτική αλλοτρίωση των

Εικ. 7.14 Η γραφειοκρατία χαρακτηρίζεται από απρόσωπες σχέσεις μεταξύ υπαλλήλων και κοινού («Γραφείο Δημόσιας Υπηρεσίας», του G. Tooker, Metropolitan Museum of Art, New York, *Φιλοσοφία και κοινωνικές επιστήμες*, Εκδοτική Αθηνών, 1997).

ατόμων διαδραματίζουν και άλλοι κοινωνικοί, οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες, όπως είναι ο σύγχρονος καταναλωτισμός και ο καριερισμός/επαγγελματισμός, ο οποίος είναι ιδιαίτερα έντονος σε περιόδους ανεργίας και οικονομικής ύφεσης κατά τις οποίες ο ανταγωνισμός είναι μεγαλύτερος.

Αξίζει επίσης να αναφερθούμε στους παθογόνους εκείνους παράγοντες που παρεμβαίνουν στη λειτουργία του ελληνικού κράτους, όπως είναι το ρουσφέτι και το «μέσο». Αυτού του είδους οι πρακτικές ενισχύουν την αλλοτρίωση των πολιτών και δε συνάδουν με τη λογική ενός σύγχρονου ορθολογικού κράτους δικαίου, που οφείλει να υπηρετεί όλους τους πολίτες. Βέβαια, ευθύνη για τις καταστάσεις που διαιωνίζουν και ενισχύουν το ρουσφέτι, τις πελατειακές σχέσεις και την αλλοτρίωση έχουν και οι ίδιοι οι πολίτες. Οι πελατειακές σχέσεις δεν αφορούν μόνο τους κυβερνώντες και όσους κατέχουν θέσεις εξουσίας (π.χ. υπάλληλοι δημοσίων υπηρεσιών), αλλά και τους πολίτες-αποδέκτες του ρουσφετιού. Ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας επιδεικνύει μια ανοχή στην παρανομία και την ανομία (που για πολλούς σημαίνει συνενοχή).

Ο Ν. Μπόμπιο (Bobbio N.) ισχυρίζεται ότι η δημοκρατία είναι η κατ' εξοχήν μορφή διακυβέρνησης που βασίζεται στους νόμους. Από τη στιγμή κατά την οποία ένα δημοκρατικό καθεστώς παραβλέπει αυτή την αρχή, μεταστρέφεται πολύ γρήγορα από δημοκρατία σε μια αυταρχική μορφή εξουσίας.

Εικ. 7.15 Σκίτσο του Κ. Μητρόπουλου (*Τα καλύτερα: άγρια μωρά*, εκδ. Κέδρος Α.Ε., 2002).

«..το ρουσφέτι ισοδυναμεί με την καταπάτηση θεμελιωδών αρχών του ισχύοντος δημοκρατικού Συντάγματος, όπως είναι η ισονομία και η απορρέουσα από αυτήν ίση πρόσβαση όλων των πολιτών στα δημόσια αξιώματα. Ισοδυναμεί δηλαδή με παράνομη κατανομή εξουσίας και καταπάτηση δικαιωμάτων και ως εκ τούτου με ιδιοποίηση του δημοσίου αγαθού από άτομα ή ομάδες που κατέχουν θέσεις ισχύος...» (Ε. Μπάλιας, 2000: 96).

Πώς αντιμετωπίζεται η πολιτική αλλοτρίωση; Και εδώ οι προσπάθειες θα πρέπει να είναι συλλογικές. Οι κυβερνώντες με την πολιτική τους (όπως είναι ο πραγματικός έλεγχος της διαπλοκής, η εξάλειψη των πελατειακών σχέσεων και η καθιέρωση της αξιοκρατίας) μπορούν να συμβάλουν στην εγκαθίδρυση ενός κράτους δικαίου, ώστε να ανακτήσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών. Ωστόσο, πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση της πολιτικής αλλοτρίωσης μπορούν να πάρουν και οι ίδιοι οι πολίτες. Αντιλήψεις όπως «η ψήφος μου δε μετράει» αφήνουν το πολιτικό πεδίο ελεύθερο στις ελίτ, οι οποίες θα προωθήσουν τα συμφέροντα των λίγων. Όπως, για παράδειγμα, στο σχολείο κάθε μαθητής και κάθε μαθήτρια συμμετέχει στις εκλογές των συμβουλίων (είτε ως ψηφοφόρος είτε ως υποψήφιος/α) προκειμένου να εκλεγεί ο ικανότερος ή η ικανότερη που θα διαμεσολαβεί μεταξύ της διεύθυνσης του σχολείου και των μαθητών, έτσι και στην ευρύτερη κοινωνία επιβάλλεται η συμμετοχή όλων στις πολιτικές διαδικασίες, ώστε να εκφράζονται με μεγαλύτερη δύναμη τα αιτήματα των πολιτών.

Η δημοκρατία βέβαια βιώνεται αρχικά μέσα στην οικογένεια. Στο πλαίσιο της οικογένειας διεξάγονται συζητήσεις, επιλύονται προβλήματα, αποτρέπονται συγκρούσεις και συχνά διατυπώνονται από τα παιδιά αιτήματα προς τους γονείς. Επιπλέον, η ισότιμη για αγόρια και κορίτσια συμμετοχή στις οικιακές εργασίες μπορεί να είναι το προστάδιο για μια ισότιμη συμμετοχή στις πολιτικές διαδικασίες.

Η διαρκής συμμετοχή των πολιτών στις πολιτικές διαδικασίες (στις οργανώσεις, τα κόμματα, τις εκλογές κτλ.) είναι ιδιαίτερα επιτακτική στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες Με αυτό τον τρόπο ελέγχεται η εξουσία και κατοχυρώνεται στην πράξη η αντιπροσωπευτική δημοκρατία.

Ερωτήσεις

1. Να συγκρίνετε τον αρχηγό ενός κράτος με τον αρχηγό μιας φυλής.
2. Ποια είναι η διαφορά της δύναμης από την εξουσία;
3. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των κοινωνιών με κρατική εξουσία και ποια των κοινωνιών χωρίς κρατική εξουσία;
4. Πώς διαμορφώθηκε το κράτος σύμφωνα με τον Βέμπερ;
5. Να αναφέρετε τα στοιχεία που συνθέτουν την παραδοσιακή εξουσία.
6. Να ορίσετε το χαρισματικό τύπο εξουσίας και να δώσετε παραδείγματα χαρισματικών αρχηγών από την ιστορία.
7. Τι σημαίνει ορθολογική εξουσία;
8. Να καταγράψετε ποιον τύπο εξουσίας θεωρείτε δικαιότερο και να αιτιολογήσετε την άποψή σας.
9. Ποια είναι η διαφορά μεταξύ της άμεσης και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας;
10. Να συγκρίνετε και να σχολιάσετε τα στοιχεία που συνθέτουν μια δημοκρατία σε αντίθεση με ένα ολοκληρωτικό σύστημα διακυβέρνησης.
11. Ποια είναι τα μοντέλα εξουσίας; (ονομαστικά)
12. Ποιοι αποτελούν την πολιτική, την οικονομική και τη στρατιωτική ελίτ;
13. Τι σημαίνει πλουραλιστικό μοντέλο;
14. Τι αναφέρει το μαρξιστικό μοντέλο για την εξουσία;
15. Από ποια στοιχεία διακρίνονται τα πολιτικά κόμματα;
16. Τι ονομάζουμε ομάδες συμφερόντων και σε τι διαφέρουν από τις ομάδες γνώμης;
17. Να ορίσετε την πολιτική συμπεριφορά.
18. Από ποιους παράγοντες διαμορφώνονται η πολιτική και η εκλογική συμπεριφορά;
19. Ποια τα χαρακτηριστικά του κοινωνιολογικού πορτρέτου του βουλευτή στην Ευρώπη;
20. Τι είναι η κοινή γνώμη;
21. Με ποια κριτήρια ψηφίζετε στις εκλογές των μαθητικών συμβουλίων;
22. Πώς ορίζεται η πολιτική αλλοτρίωση και ποια είναι τα αίτιά της;

8. ΤΟ ΑΤΟΜΟ, Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

- Η διάδοση και η χρήση των Μ.Μ.Ε.
- Κοινωνικές επιδράσεις των Μ.Μ.Ε. στο άτομο και στην κοινωνία: δύο προσεγγίσεις
- Θετικές και αρνητικές επιδράσεις των Μ.Μ.Ε
- Αγωγή αναγνωστών, θεατών, ακροατών και χρηστών

Εισαγωγή

Μελέτες σε όλο τον κόσμο καταγράφουν ότι κατά μέσο όρο ένα άτομο αφιερώνει 3-4 ώρες την ημέρα στην τηλεθέαση (βλ. γράφημα 8.1). Αν υποθέσουμε ότι ένας εργαζόμενος άνθρωπος διαθέτει κατά μέσο όρο γύρω στις 18-20 ώρες κάθε μέρα για τη δουλειά του, τη μετακίνηση, το φαγητό και τον ύπνο του, τότε καταλαβαίνουμε ότι τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (Μ.Μ.Ε.) τείνουν να κυριαρχήσουν στον ελεύθερο χρόνο του. Ο τρόπος και ο χρόνος χρήσης των Μ.Μ.Ε. από τον άνθρωπο είναι ένα στοιχείο διαφοροποίησης των σύγχρονων κοινωνιών, ανάμεσα στις οποίες και η ελληνική, από παλαιότερες κοινωνίες.

Γράφημα 8.1. Μέσος ημερήσιος χρόνος τηλεθέασης κατ' άτομο στην Ελλάδα (1993-2001) (σε λεπτά)

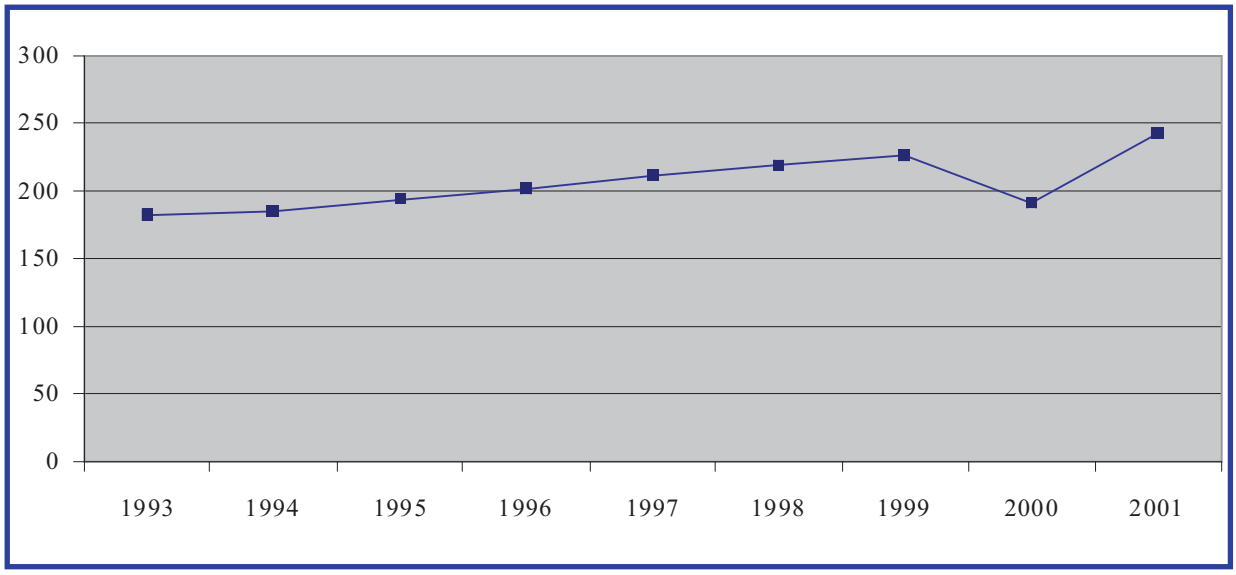

Πηγή: European Audiovisual Observatory, Yearbook 2002 (επεξεργασία στοιχείων Ι.Ο.Μ.).

Πώς όμως διαδόθηκαν σε τέτοιο βαθμό τα Μ.Μ.Ε. στη σύγχρονη κοινωνία; Με άλλα λόγια, ποιο είναι το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τα Μ.Μ.Ε. εξελίχθηκαν από τις πρώτες μορφές ενημέρωσης στις σημερινές μαζικές επικοινωνίες;

8.1. Τα Μ.Μ.Ε.: η διάδοση και η χρήση τους στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία

Σε καμία κοινωνία πριν από τη βιομηχανική δεν υπήρχε η βασική προϋπόθεση για να αναπτυχθούν οι μαζικές επικοινωνίες. Δεν υπήρχε ένα μαζικοποιημένο κοινό* που να επικοινωνεί και να ενημερώνεται μέσα από τα Μ.Μ.Ε. Δεν είχε διαμορφωθεί αυτό που χαρακτηρίζουν οι κοινωνικοί επιστήμονες ως **κοινωνία της μάζας**. Η επικοινωνία και η ενημέρωση σ' αυτές τις μη μαζικοποιημένες κοινωνίες είχε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά. Κατ' αρχάς η επικοινωνία ήταν προφορική, δηλαδή κυριαρχούσε ο προφορικός λόγος. Τα γραπτά κείμενα ήταν σπάνια και απευθύνονταν σε μια ελίτ ανθρώπων οι οποίοι γνώριζαν γραφή, είχαν δηλαδή μια γνώση που δεν μπορούσε να γίνει κτήμα των πολλών. Επειδή ακριβώς τα γραπτά κείμενα ήταν σπάνια και τα υλικά που χρησιμοποιούσαν για να γράψουν (πάπυρος, περγαμηνή) πολύ ακριβά, αλλά και επειδή λίγοι γνώριζαν, όπως είπαμε, γραφή και ανάγνωση, η μεταβίβαση των πληροφοριών -από ένα άτομο ή μια ομάδα σε άλλο άτομο ή σε άλλη ομάδα- γινόταν κυρίως μέσω του προφορικού λόγου (αγγελιοφόροι) ή με άλλα μέσα (π.χ. φρυκτωρίες*, καπνός, τύμπανα, περιστέρια), γεγονός που έδινε στην επικοινωνία διαπροσωπικό χαρακτήρα. Αυτό σημαίνει ότι η επικοινωνία που υπήρχε μεταξύ του πομπού της πλη-

ροφορίας και του δέκτη ήταν αμφίδρομη και η μεταξύ τους αλληλεπίδραση, όσον αφορά το περιεχόμενο του μηνύματος, διαρκής. Για παράδειγμα, λαοί που έζησαν σε διαφορετικούς τόπους την ίδια χρονική περίοδο είχαν παραπλήσιους μύθους, αφού η μεταξύ τους επικοινωνία και αλληλεπίδραση είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία παραλλαγών πάνω στο ίδιο θέμα.

Η βιομηχανική επανάσταση όμως και η ανάπτυξη μιας νέας κοινωνίας, της καπιταλιστικής, συνοδεύτηκαν από

«Μια φυλή των Ινδιάνων πίστευε ότι, όταν ένας άνθρωπος πεθαίνει η ψυχή του πρέπει να ταξιδέψει σ' ένα βαθύ ποτάμι πάνω σ' ένα κανό, για να φτάσει στη γη των ψυχών. Ο συγκεκριμένος μύθος μοιάζει με τον αρχαιοελληνικό περί Αχέροντα» (L. Spence, 1975).*

Μέσα μετάδοσης ειδήσεων και πληροφοριών σε διάφορες ιστορικές περιόδους και κοινωνίες

Εικ.8.1α (Μπ. Ντελφ & Ρ. Πλατ, *Εν Αρχή... συνοπτική ιστορία του κόσμου και της ανθρωπότητας*, εκδ. Πατάκη).

Εικ.8.1β (Μπ. Ντελφ & Ρ. Πλατ, *Εν Αρχή... συνοπτική ιστορία του κόσμου και της ανθρωπότητας*, εκδ. Πατάκη).

ραγδαίες αλλαγές στη μορφή της επικοινωνίας, ώστε να φτάσουμε σε αυτό που σήμερα αναγνωρίζουμε ως μαζική επικοινωνία*. Οι τεχνολογικές εξελίξεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε αυτή την αλλαγή. Η τυπογραφία (τεχνολογία Gutenberg) στα μέσα του 15ου αιώνα έγινε το όχημα της εξέλιξης, αφού έδωσε τη δυνατότητα μαζικής παραγωγής έργων γραπτού λόγου (βιβλίων, εφημερίδων κτλ.). Ο καθοριστικός παράγοντας αυτής της αλλαγής βέβαια ήταν οι κοινωνικές εξελίξεις της βιομηχανικής επανάστασης, οι οποίες δημιούργησαν την ανάγκη συνεχούς τεχνολογικής βελτίωσης του τομέα παραγωγής έντυπου λόγου.

Εικ. 8.1γ Αναπαράσταση του συστήματος οπτικής αναμετάδοσης κωδικοποιημένων σημάτων με φλόγες, των Κλεομένη και Δημοκλείτου, 4ος αι. π.Χ. *Η τεχνολογία των αρχαίων Ελλήνων* (Η Καθημερινή- Επτά ημέρες, 4-1-1998).

«Ο Johann Gutenberg (1398- 1468), χρυσοχόος από το Mainz, άρχισε να πειραματίζεται με την τυπογραφία γύρω στο 1440. Η τεχνική των μεταλλικών καλουπιών ήταν αρκετά γνωστή στην Ευρώπη από τις αρχές του δέκατου πέμπτου αιώνα, αλλά δεν είχε χρησιμοποιηθεί για τυπογραφικούς σκοπούς. Ο Γουτεμβέργιος ανέπτυξε μια μέθοδο αντιγραφής καλουπιών μεταλλικών γραμμάτων, με αποτέλεσμα να μπορούν να παραχθούν μεγάλες ποσότητες χαρακτήρων για τη σύνθεση εκτεταμένων κειμένων. Προσάρμοσε επίσης το παραδοσιακό βιδωτό πιεστήριο, που ήταν γνωστό στην Ευρώπη από τον πρώτο αιώνα μ.Χ., προκειμένου να παραγάγει τυπωμένα κείμενα. Χάρη σ' αυτό το συνδυασμό τεχνικών μπορούσε να συνταχθεί μια σελίδα χαρακτήρων και να χρησιμοποιηθεί ως καλούπι. Στη συνέχεια, μπορούσε να χυθεί μελάνι σε αυτό το καλούπι και να πιεστεί πάνω σε αυτό το χαρτί με αποτέλεσμα το χαρτί να πάρει το αποτύπωμα των χαρακτήρων. Παρ' όλο που οι τεχνικές λεπτομέρειες τελειοποιήθηκαν μεταγενέστερα, οι βασικές αρχές του πιεστηρίου του Γουτεμβέργιου παρέμεναν σε ισχύ για περισσότερο από τρεις αιώνες» (John B. Thompson, 1999:98-99).

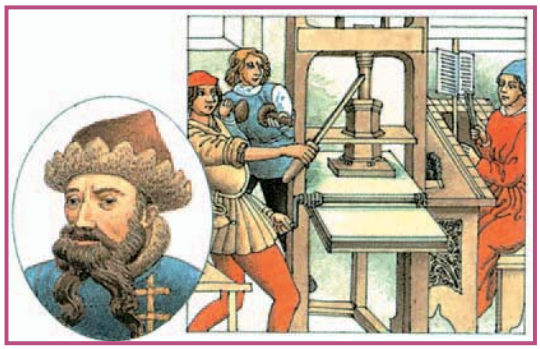

Εικ. 8.2α Το πιεστήριο του Γουτεμβέργιου: απαρχή της μαζικής αναπαραγωγής τυπωμένων κειμένων (Μπ. Ντελφ & Ρ. Πλατ, *Εν Αρχή... συνοπτική ιστορία του κόσμου και της ανθρωπότητας*, εκδ. Πατάκη).

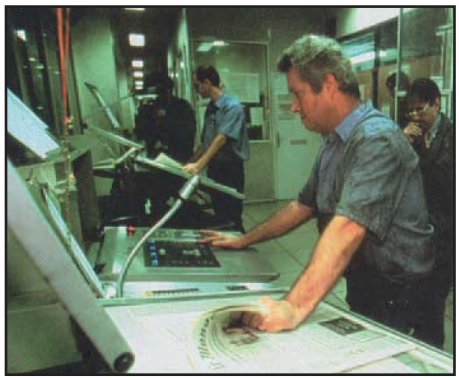

Εικ. 8.2β Αυτοματοποιημένες μέθοδοι εκτύπωσης που στηρίζονται στις νέες τεχνολογίες των ηλεκτρονικών υπολογιστών (*Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse*, *Ενότητα Ι*: *Άνθρωπος-κοινωνία*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001).

Η αστική βιομηχανική κοινωνία διαμόρφωσε σταδιακά άτομα με δικαιώματα και υποχρεώσεις ως προς τη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων, πολίτες δραστήριους και όχι υπηκόους ενός φεουδαρχικού καθεστώτος. Ο διαχωρισμός δημόσιου και ιδιωτικού «χώρου» και η ανάγκη να ξεπεραστούν οι απολυταρχικές δομές εξουσίας, που μόνο εμπόδια έθεταν στην ανερχόμενη αστική τάξη, διεύρυναν την κοινωνική βάση της πολιτικής συμμετοχής και συζήτησης. Με άλλα λόγια, η νέα κοινωνία προϋπέθετε τη συμμετοχή στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων ενός μεγάλου αριθμού ατόμων αντί του βασιλιά, του αυτοκράτορα, του σουλτάνου ή του φεουδάρχη κάποιων άλλων εποχών. Αυτή η συμμετοχή στη διαχείριση της δημόσιας ζωής απαιτούσε την ενημέρωση όλων σχετικά με τα δημόσια ζητήματα, η οποία θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο εάν υπήρχε ελεύθερη διακίνηση ιδεών και πληροφοριών στο ευρύτερο κοινό. Έτσι άρχισε μια μαζικότερη σε σχέση με το παρελθόν παραγωγή γραπτού λόγου, η οποία απευθυνόταν σε ένα κοινό που είχε τη στοιχειώδη μόρφωση, ώστε να την απορροφήσει.

Στην ελληνική κοινωνία η συγκεκριμένη διαδικασία συνέπεσε με την περίοδο που αρχίζει λίγο πριν από τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821 και τελειώνει λίγο μετά. Τα τυπογραφεία του εξωτερικού, που εκτύπωναν έργα του Ρήγα και άλλων διαφωτιστών, οι εφημερίδες του Αγώνα, το πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο μετά την απελευθέρωση είναι ιστορικά στοιχεία αυτής της κοινωνικής εξέλιξης, η οποία είχε ως κύριο ρόλο τη διαμόρφωση και την κινητοποίηση της κοινής γνώμης (κυρίως των νέων αστικών ρευμάτων) σχετικά με την ανάγκη δημόσιας ανταλλαγής απόψεων και άσκηση κριτικής για τις δημόσιες υποθέσεις.

Μετά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα θα έρθει και στην Ελλάδα ένα νέο μέσο επικοινωνίας, του οποίου η απήχηση στην κοινωνία θα πάρει τεράστιες διαστάσεις, η τηλεόραση. Έχει προηγηθεί βέβαια μια σειρά από εντελώς νέα μέσα επικοινωνίας, όπως είναι ο κινηματογράφος, η δισκογραφία και το ραδιόφωνο, η ανάπτυξη των οποίων στιγμάτισε μια νέα εποχή, την

εποχή της **μαζικής επικοινωνίας**. Η εποχή του προφορικού λόγου και της αμφίδρομης επικοινωνίας έχει παρέλθει προ πολλού, ενώ δίπλα στον κυρίαρχο γραπτό λόγο παίρνει θέση και ο ηλεκτρονικός λόγος.

Εικ. 8.3 Το Πρακτορείο Ειδήσεων Ρόιτερ: τμήμα του διεθνούς μηχανισμού συγκέντρωσης και διάδοσης πληροφοριών (*Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse, Ενότητα Ι: Άνθρωπος - κοινωνία*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001).

Με την πάροδο του χρόνου, τα μηνύματα που εκπέμπουν τα νέα μέσα επικοινωνίας γίνονται όλο και πιο ομοιόμορφα, χάνουν το πολιτικό στίγμα τους και δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στο ψυχαγωγικό κομμάτι της επικοινωνίας, ενώ παράλληλα ενισχύουν με τον καταιγισμό των διαφημίσεων τον **καταναλωτισμό**. Η λειτουργία αυτών των μέσων είναι μια αδιάκοπη ροή πληροφοριών ή προβολή προϊόντων που συνεχίζεται σε όλη τη ζωή μας. Απευθύνεται μάλιστα σε ολοένα μεγαλύτερο κοινό, αγκαλιάζοντας ηλικιακές και κοινωνικές ομάδες που δεν καλύπτονταν με τα προηγούμενα μέσα (παιδικές εκπομπές, δελτία ειδήσεων για άτομα με ειδικές ανάγκες, εκπομπές μαγειρικής).

Συχνά μάλιστα εισβάλλουν στην ιδιωτική ζωή ενός ατόμου, καταργώντας το διαχωρισμό μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, διαχωρισμό στον οποίο βασίστηκε τον προηγούμενο αιώνα η ανάπτυξη των μέσων επικοινωνίας. Όσον αφορά το δημοφιλέστερο μέσο επικοινωνίας, την τηλεόραση, αυτή επέδρασε αρνητικά στους ρυθμούς ανάπτυξης των άλλων μέσων, με αποτέλεσμα μερικά από αυτά, κατά το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα, να αντιμετωπίζουν κρίση επιβίωσης.

Εικ. 8.4 Δορυφόροι: νέες τεχνολογίες που προάγουν την παγκοσμιοποίηση της πληροφορίας και τη διάδοση των πολιτισμικών αγαθών (Dir. A. Cohen, *Sciences économiques et sociales*, Editions Bordas, 1995).

Κατά την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα καταγράφηκε στην Ελλάδα μία ακόμα σημαντική εξέλιξη στη διάδοση και τη χρήση των Μ.Μ.Ε. Καταργήθηκε το κρατικό μονοπώλιο στην ιδιοκτησία των τηλεοπτικών σταθμών και αναδύθηκαν ιδιωτικές επιχειρήσεις οι οποίες κυριάρχησαν στην αγορά. Επίσης, κέρδισε έδαφος η δορυφορική λήψη ξένων (αμερικανικών και ευρωπαϊκών) καναλιών, γεγονός που επιβεβαιώνει αυτό που ο Γκίντενς (A. Giddens) αποκαλεί **παγκόσμια πληροφοριακή τάξη**.

Γράφημα 8.2. Πρόσβαση των νοικοκυριών στο διαδίκτυο (2000-2001) (% επί του συνόλου)

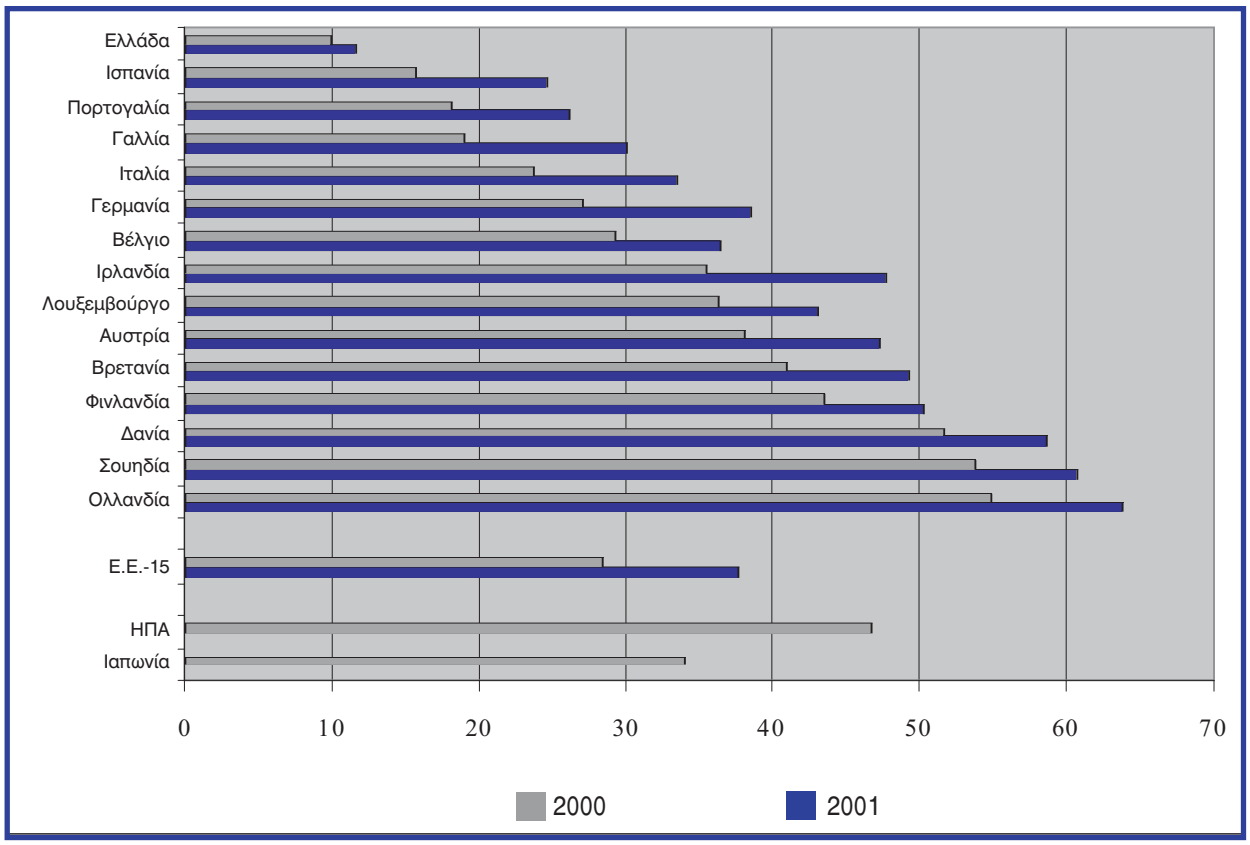

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία στοιχείων Ι.Ο.Μ.).

Την ίδια δεκαετία αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα τα πολυμέσα επικοινωνίας, με κυριότερο το διαδίκτυο (internet). Πρόκειται για μια εφεύρεση που αρχικά προοριζόταν για στρατιωτική χρήση από τις ένοπλες δυνάμεις των Η.Π.Α. Αργότερα όμως εξελίχθηκε σε αυτό που κάποιοι αποκαλούν «**υπερλεωφόρο της πληροφορίας**». Αν και η Ελλάδα υστερεί στην ανάπτυξη του διαδικτύου σε σχέση με άλλες χώρες, τα μηνύματα είναι αισιόδοξα (βλ. γραφήματα 8.2 και 8.3).

«Αν σήμερα έχουμε όλοι μας συνείδηση του γεγονότος ότι ζούμε σε "έναν κόσμο" αυτό οφείλεται σε μεγάλο μέρος στη διεθνή έκταση των μέσων επικοινωνίας. Όποιος ανοίγει την τηλεόραση και βλέπει τις "διεθνείς ειδήσεις" κατά κανόνα βλέπει ακριβώς αυτό: μια παρουσίαση γεγονότων που συνέβησαν την ημέρα εκείνη ή λίγο πιο πριν σε πολλά και διαφορετικά μέρη του κόσμου. Τα τηλεοπτικά προγράμματα και οι τηλεοπτικές ταινίες πουλιούνται σε μεγάλες διεθνείς αγορές. Εκατομμύρια ανθρώπων παρακολουθούν τα προγράμματα αυτά σε συνέχειες. Όλες αυτές οι εξελίξεις εκφράζουν την εμφάνιση μιας παγκόσμιας πληροφοριακής τάξης - ένα διεθνές σύστημα παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης πληροφοριών. Όπως άλλες όψεις της παγκόσμιας κοινωνίας η νέα πληροφοριακή τάξη αναπτύχθηκε άνισα και αντανακλά τις διαφορές μεταξύ των αναπτυγμένων κοινωνιών και των χωρών του τρίτου κόσμου» (Α. Γκίντενς, 2002:507-508).

Γράφημα 8.3. Αριθμός νοικοκυριών με ηλεκτρονικό υπολογιστή στην Ελλάδα (1999-2002)(σε χιλιάδες)

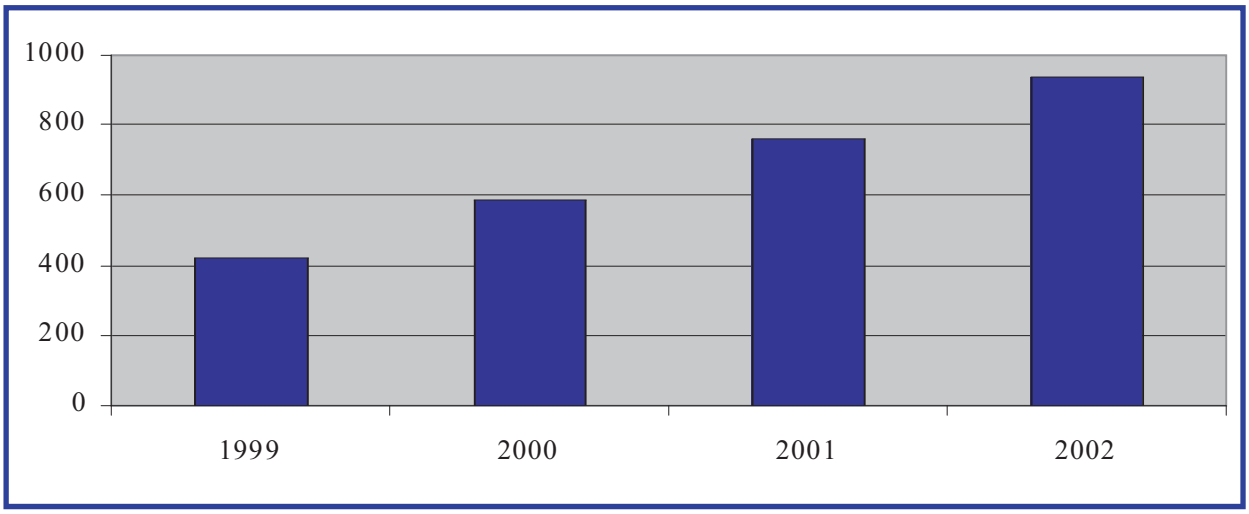

Πηγή: Eurostat, SD estimate, European Audiovisual Observatory, Yearbook 2002, Εθνική Έρευνα για τις Νέες Τεχνολογίες και την Κοινωνία της Πληροφορίας 2002 (επεξεργασία στοιχείων Ι.Ο.Μ.).

«Με πολλές φανφάρες οι εταιρείες της τηλεφωνίας και της τηλεόρασης ξεκίνησαν δωδεκάδες δοκιμών, για να παρουσιάσουν τα οράματά τους για τα ταχύτατα ηλεκτρονικά δίκτυα που θα ένωναν τα σπίτια με άπειρες δυνατότητες ανάκτησης πληροφοριών, επικοινωνίας, εκπαίδευσης και ψυχαγωγίας. Προχωρώντας παραπαίοντες προς έναν απόμακρο στόχο ενός καλωδιωμένου κόσμου, ήταν πολύ απασχολημένοι για να προσέξουν το απείθαρχο πλήθος των χάκερς, των μηχανικών και των φοιτητών που έτρεχαν ανάμεσα στα πόδια τους. Έπρεπε να είχαν προσέξει περισσότερο. Γιατί, ενώ οι γίγαντες απλώς μιλούσαν για μια υπερλεωφόρο της πληροφορίας, τα μυρμήγκια δημιουργούσαν μια πραγματική υπερλεωφόρο: Το Ίντερνετ» (The Economist, 1995).*

Η χρήση του διαδικτύου όμως δεν αφορά το σύνολο των ανθρώπων αλλά ειδικές κατηγορίες πολιτών. Από έρευνες που γίνονται στην Ελλάδα ως προς τη συστηματική χρήση του διαδικτύου συμπεραίνεται ότι υπάρχουν ανασταλτικοί παράγοντες για την εξάπλωση της χρήσης του και αυτοί σχετίζονται κυρίως με την ηλικία, το φύλο, το βαθμό αστικοποίησης, το επίπεδο εκπαίδευσης και το εισοδηματικό επίπεδο. Έτσι, η κοινωνική κατηγορία ανδρών ηλικίας 15-24 ετών με υψηλό εισόδημα, ανώτερη εκπαίδευση και μεγάλο βαθμό αστικοποίησης χρησιμοποιεί το διαδίκτυο πολύ περισσότερο από τις άλλες κατηγορίες ανθρώπων. Η διαφορά χρήσης του διαδικτύου μεταξύ της ανώτερης κατηγορίας (με υψηλό εισόδημα, ανώτερη εκπαίδευση κτλ.) και της κατώτερης κοινωνικής κατηγορίας, δια του μέσου όρου χρήσης, αποκαλείται «**ψηφιακό χάσμα**»(βλ. γράφημα 8.5).

Συγκεκριμένα, το 2001 η χρήση Η/Υ και διαδικτύου για τους άνδρες ήταν 23% και 12% αντίστοιχα, ενώ για τις γυναίκες 17,4% και 8,3%. Τον Ιούνιο του 2001 ο μέσος όρος χρήσης του διαδικτύου στην Ε.Ε. ήταν για τους άνδρες 40,5%, ενώ για τις γυναίκες 28,5%. Είναι προφανές ότι τόσο οι Έλληνες όσο και οι Ελληνίδες υστερούσαν στη χρήση του διαδικτύου σε σχέση με τους πολίτες άλλων κρατών της Ε.Ε. (Ευρωβαρόμετρο, Φεβρουάριος 2001).

Επίσης, τα ποσοστά χρήσης Η/Υ και διαδικτύου κατά το 2001 παρουσίαζαν μεγάλες διαφορές μεταξύ αστικών, ημιαστικών και αγροτικών περιοχών, τόσο στην Ε.Ε. όσο και στην Ελλάδα. Τα αντίστοιχα ποσοστά για χρήση Η/Υ στην Ελλάδα ήταν 26,7%, 14,5% και 9,5%, ενώ τα ποσοστά χρήσης διαδικτύου ήταν 13,9%, 6,2% και 4,3%. Οι αντίστοιχοι μέσοι όροι στην Ε.Ε. για τη χρήση του διαδικτύου ήταν 41,9%, 35% και 29,1%. Και στις τρεις περιοχές τα ποσοστά χρήσης του διαδικτύου από τους Έλληνες ήταν χαμηλότερα σε σχέση με τους αντίστοιχους μέσους όρους των κρατών της Ε.Ε.

Γράφημα 8.4. Κατοχή Η/Υ, χρήση Η/Υ και χρήση διαδικτύου στην Ελλάδα κατά φύλο (2001)

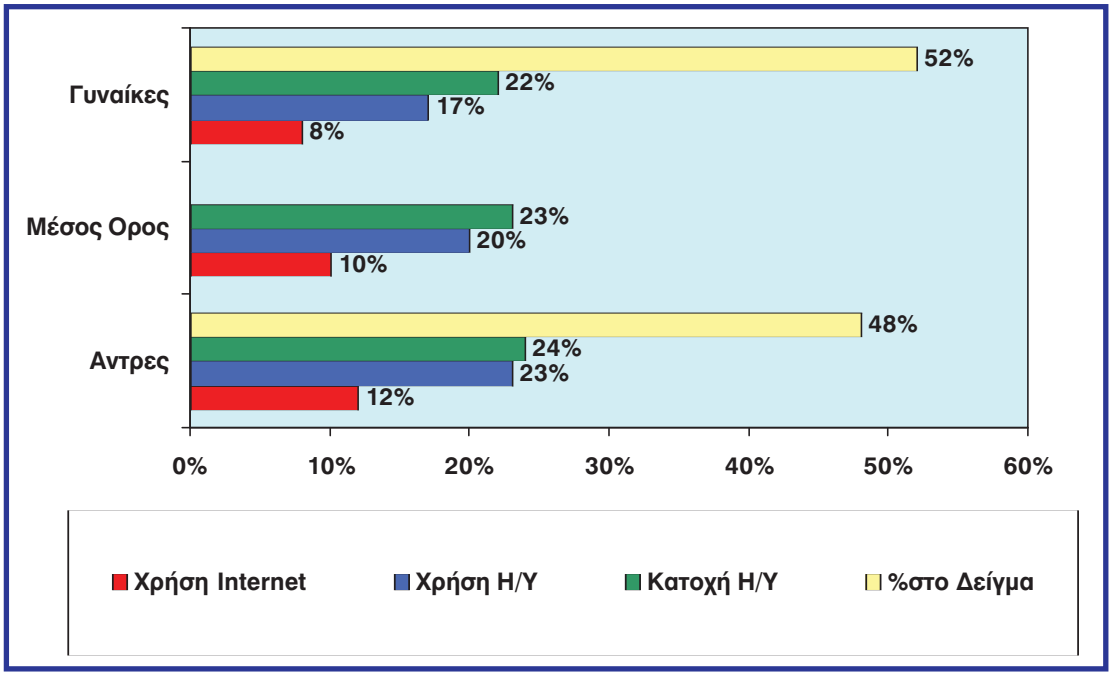

Πηγή: Ε.Ε.: Ευρωβαρόμετρο, Ιούνιος 2001 (βλ. επίσης Εθνικό Δίκτυο Έρευνας και Τεχνολογίας, Α.Ε., Υπουργείο Ανάπτυξης και Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, www.mpa.gr/specials/edet/).

Γράφημα 8.5 .Χρήση διαδικτύου, ψηφιακό χάσμα στην Ελλάδα και την Ε.Ε. κατά δημογραφικά χαρακτηριστικά των χρηστών

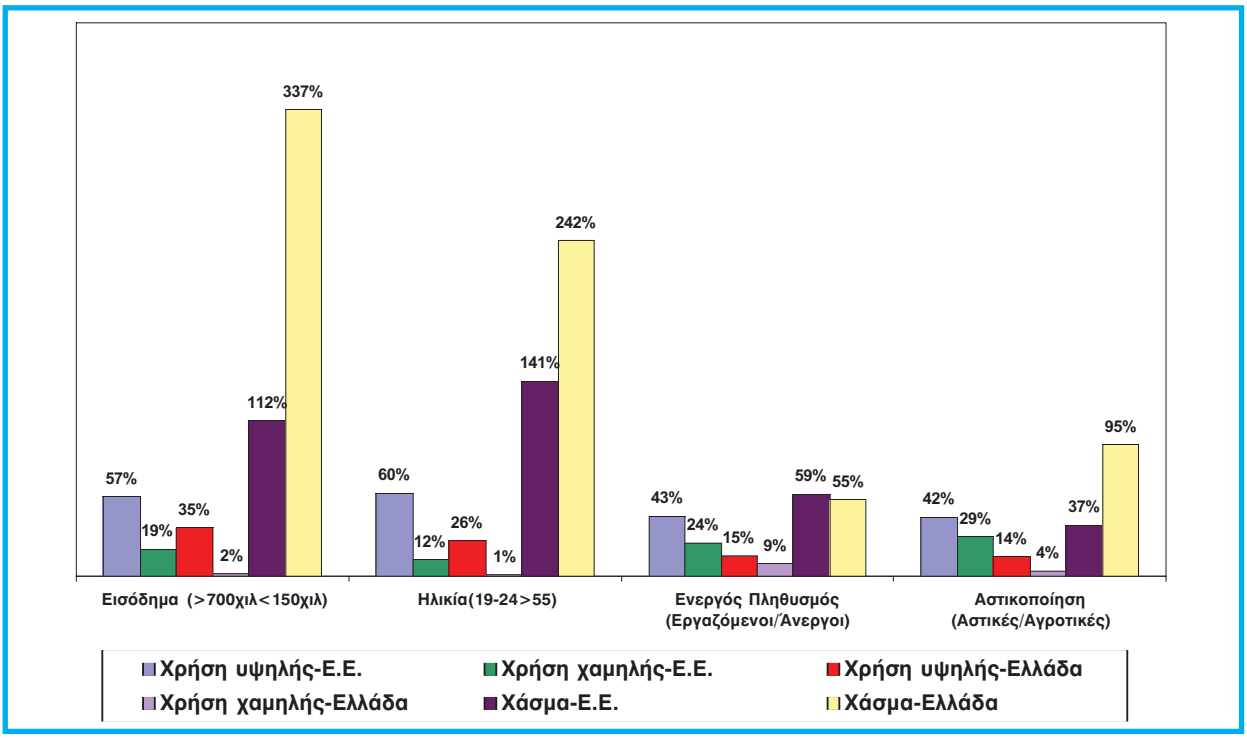

Δείκτης ψηφιακού χάσματος = (χρήση υψηλής - χρήση χαμηλής)/μέσος όρος χρήσης
Πηγή: Ε.Ε.: Ευρωβαρόμετρο, Ιούνιος 2001 (βλ. επίσης Εθνικό Δίκτυο Έρευνας και Τεχνολογίας, Α.Ε., Υπουργείο Ανάπτυξης και Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων, www.mpa.gr/specials/edet/).

8.2. Κοινωνικές επιδράσεις των Μ.Μ.Ε. και των Η/Υ

8.2.1 Θεωρητικές προσεγγίσεις

Στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα παρατηρείται μια σημαντική ανάπτυξη θεωριών οι οποίες επιχειρούν να φωτίσουν τις επιδράσεις που έχουν τα Μ.Μ.Ε. - και ως προς τη μορφή τους (έντυπος ή ηλεκτρονικός λόγος) και ως προς το περιεχόμενο των μηνυμάτων που εκπέμπουν - στα άτομα και στις κοινωνικές ομάδες. Οι θεωρίες αυτές καλύπτουν όλο το φάσμα των σχέσεων μεταξύ πομπού (αποστολέα) και δέκτη (παραλήπτη) ενός μηνύματος: από τη θεωρία ότι τα Μ.Μ.Ε. απλώς επηρεάζουν τα άτομα, ενισχύοντας τις προϋπάρχουσες προδιαθέσεις τους, μέχρι τη θεωρία ότι τα Μ.Μ.Ε. χειραγωγούν τους πολίτες, διαμορφώνουν νέα πρότυπα και ελέγχουν την κοινή γνώμη. Αναλυτικότερα, οι προσεγγίσεις αυτές έχουν ως εξής:

Μια **πρώτη ομάδα θεωριών**, που βασίζεται κυρίως στις σχολές του λειτουργισμού (συναίνεσης) και της συμβολικής αλληλεπίδρασης (βλ. κεφάλαιο 1), δίνει έμφαση στην επίδραση που μπορεί να έχει το περιεχόμενο του μηνύματος της μαζικής επικοινωνίας στους δέκτες (θεατές, ακροατές, αναγνώστες). Σύμφωνα με αυτή την οπτική, το άτομο υιοθετεί επιλεκτικά τα μηνύματα τα οποία βρίσκονται σε συμφωνία με τις ήδη διαμορφωμένες απόψεις του. Όταν εκτεθεί σε ένα μήνυμα που δεν ταιριάζει σε στοιχεία της προσωπικότητάς του και τις ιδέες του, είτε το αγνοεί είτε το ερμηνεύει με το δικό του τρόπο. Άρα, η όποια επίδραση των Μ.Μ.Ε. είναι έμμεση, αφού για την τελική διαμόρφωση των γνωμών ή των στάσεων του ατόμου διαμεσολαβούν άλλα δεδομένα, που έχουν να κάνουν με την ηλικία, το φύλο και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του. **Στη διαμεσολάβηση αυτή σημαντικός είναι και ο ρόλος των πρωτογενών κοινωνικών ομάδων (π.χ. οικογένεια, φίλοι) και των σημαντικών άλλων στον κοινωνικό περίγυρο, που συχνά λειτουργούν ως οδηγητές και διαμορφωτές γνώμης**. Η μαζική επικοινωνία ενισχύει τις προϋπάρχουσες αντιλήψεις και αξίες, δεν τις αλλάζει, δραστηριοποιεί το άτομο, δεν το παθητικοποιεί.

Ωστόσο, **μια άλλη ομάδα θεωριών** υπογραμμίζει το σημαντικό ρόλο της μαζικής επικοινωνίας στη **χειραγώγηση της κοινής γνώμης**. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, η ανάπτυξη της «βιομηχανίας» της **μαζικής κουλτούρας**, όπως ονομάζονται τα πολιτιστικά στοιχεία που παράγονται και διαδίδονται από τα Μ.Μ.Ε., έχει ως αποτέλεσμα να μην υπάρχουν περιθώρια ισότιμης συμμετοχής των ατόμων στη δημόσια σφαίρα δραστηριοτήτων. Αντίθετα, η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα **επιβάλλει τις αντιλήψεις της στο κοινωνικό σύνολο, με σκοπό να εξυπηρετηθούν τα οικονομικά συμφέροντά της**. Έτσι, η κοινή γνώμη καθοδηγείται προς συγκεκριμένες μορφές δράσης και όχι προς κάποιες άλλες οι οποίες θα μπορούσαν να θέσουν υπό αμφισβήτηση αξίες και συμφέροντα της κυρίαρχης ομάδας.

«Το γενικότερο συμπέρασμα όλων των ερευνών της περιόδου 1940- 1960 που κινήθηκαν μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικο-ψυχολογικής προσέγγισης είναι το εξής: η επίδραση που ασκούν τα Μ.Μ.Ε. στο κοινό τους είναι μικρή. Δεν επιφέρουν αλλαγές είτε στην εξωτερική συμπεριφορά είτε στον εσωτερικό κόσμο των ατόμων που καταναλώνουν τα προϊόντα τους. Απλώς ενισχύουν ή δίνουν διέξοδο και συγκεκριμένη μορφή σε προϋπάρχουσες αντιλήψεις, στάσεις, προδιαθέσεις ή προϋπάρχοντα σχήματα συμπεριφοράς» (Μ. Σεραφετινίδου, 199 1:340-34 1).

«Τα μηνύματα των μέσων μαζικής ενημέρωσης συζητιούνται από τα άτομα από την ώρα που τα δέχονται και μετά...Τα μετατρέπουν μέσα από μια διαδικασία επανειλημμένων διηγήσεων, ερμηνειών, παρατηρήσεων, γέλιου και κριτικής...Με το να προσλαμβάνουμε τα μηνύματα και να τα εντάσσουμε στερεότυπα στη ζωή μας...διαμορφώνουμε συνεχώς και αναδιαμορφώνουμε τις δεξιότητες και τις γνώσεις μας, δοκιμάζουμε τα αισθήματα και τα γούστα μας και διευρύνουμε τους ορίζοντες των εμπειριών μας»
(J. B. Thompson, 1995: 422-423).

Γράφημα 8.6. Ποσοστιαία κατανομή της διαφημιστικής δαπάνης στη δημόσια και στην ιδιωτική τηλεόραση: περίπτωση της Ελλάδας (1988-2002)

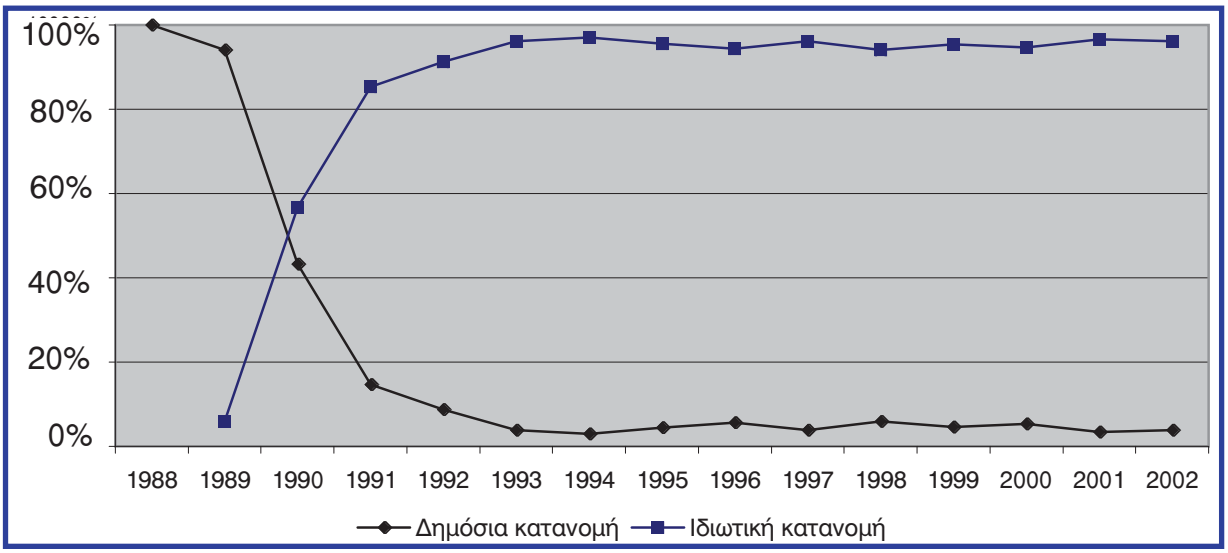

Πηγή: A.C. Nielsen (1988-1997) και Media Services (1998-2002) (επεξεργασία στοιχείων Ι.Ο.Μ.).

Στο ίδιο πλαίσιο θεωρητικών προσεγγίσεων εντάσσεται και η **μαρξιστική οπτική**. Σύμφωνα με αυτήν, το κύριο χαρακτηριστικό των Μ.Μ.Ε. στη σύγχρονη κοινωνία είναι η οργάνωσή τους σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις και η συνακόλουθη εμπορευματοποίηση όλων των «προϊόντων» που παράγουν. Αυτές οι επιχειρήσεις είναι επικερδείς και ελέγχονται από λίγα άτομα, δημιουργώντας ένα ολιγοπώλιο. Για να ιδρύσει και να θέσει κανείς σε λειτουργία μια τέτοια επιχείρηση, χρειάζονται μεγάλα κεφάλαια, η έλλειψη των οποίων συντελεί στο να μειώνεται συνεχώς ο αριθμός των επιχειρήσεων, ενώ για να συνεχίσει αυτή να λειτουργεί εξαρτάται όλο και περισσότερο από τα διαφημιστικά κέρδη. Συνεπώς καθετί που παράγεται από τα Μ.Μ.Ε. (ειδήσεις, τηλεοπτικές σειρές, τηλεταινίες κτλ.) θα πρέπει να είναι πρώτα απ' όλα εμπορικό (βλ. γραφήματα 8.6 και 8.7). Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι λίγα άτομα ελέγχουν τα Μ.Μ.Ε. σημαίνει ότι λίγα άτομα σε μια χώρα, τα πιο ισχυρά οικονομικά, έχουν τη δυνατότητα να ελέγχουν την εκτελεστική εξουσία, καθώς και τις άλλες εξουσίες (δικαστική, νομοθετική). Άλλωστε, σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση (βλ. κεφάλαιο 1), τα Μ.Μ.Ε. αποτελούν κομμάτι του εποικοδομήματος της κοινωνίας, το οποίο ελέγχεται από τη βάση της, δηλαδή από τα κυρίαρχα οικονομικά συμφέροντα.

Γράφημα 8.7. Τηλεμερίδια σταθμών 2003 - 2004

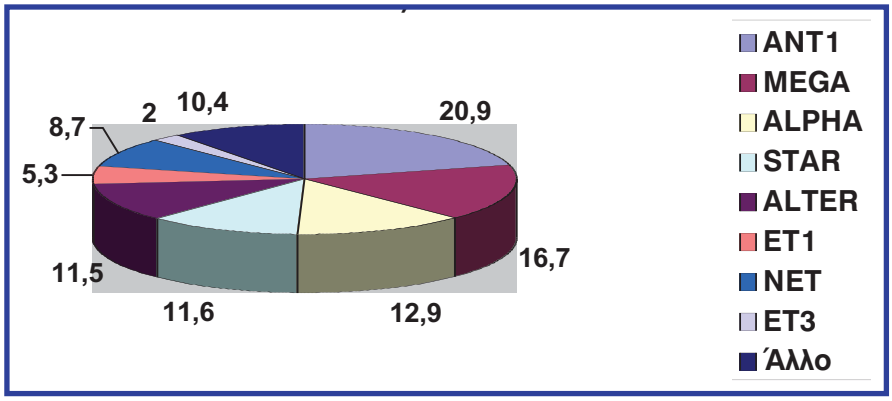

Πηγή: AGB Hellas, TV Yearbook, 2003-2004 (διασκευή Ν. Πετρόπουλου).

8.2.2 Κοινωνικές επιδράσεις των Μ.Μ.Ε.

Η μεγάλη σε έκταση διάδοση των Μ.Μ.Ε. στη σύγχρονη κοινωνία έχει επιδράσει σημαντικά στο κοινωνικό σύνολο, τόσο **θετικά** όσο και **αρνητικά**, αλλά πάνω από όλα ενέχει σημαντικούς κινδύνους. Μια τέτοια περίπτωση είναι η ανάληψη, ορισμένες φορές, από αυτά τα μέσα του ρόλου του φορέα πρωτογενούς κοινωνικοποίησης των παιδιών, δηλαδή του ρόλου της οικογένειας. Βέβαια, τα Μ.Μ.Ε. μπορούν να παίξουν και θετικό κοινωνικό ρόλο, όταν ψυχαγωγούν, ενημερώνουν και, μερικές φορές, επιμορφώνουν μαζικά τους ανθρώπους. Μια άλλη θετική επίδραση των Μ.Μ.Ε. μπορεί να είναι η ενίσχυση του ρόλου της «κοινωνίας των πολιτών». Σ' αυτή την περίπτωση, τα Μ.Μ.Ε. μπορεί να κινητοποιήσουν τους πολίτες για ανθρωπιστικούς και κοινωφελείς σκοπούς (εράνους για καταστροφές, μεταμοσχεύσεις οργάνων, δεντροφυτεύσεις κ.ά.) ή να ασκήσουν έλεγχο στο κράτος και τους άλλους πολιτικούς θεσμούς. Τα παράπονα ή οι καταγγελίες από άτομα ή από κοινωνικούς φορείς (συλλόγους, ομοσπονδίες) μπορεί να μειώσουν την αδιαφορία των πολιτών.

Από την άλλη πλευρά όμως, τα Μ.Μ.Ε. εισβάλλουν συχνά στη ζωή ενός ατόμου, καταργώντας το διαχωρισμό μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής ζωής και καταστρατηγώντας τα ανθρώπινα δικαιώματα. Επιπλέον, η εισβολή της τηλεόρασης στην ιδιωτική ζωή των ανθρώπων αποτελεί μια επικίνδυνη τακτική, αφού εθίζει κάποιους από τους θεατές στην ιδέα ότι μπορούν να επιλύσουν τα προσωπικά τους προβλήματα κάνοντας εκούσια την ιδιωτική τους ζωή θέαμα (π.χ. ριάλιτι σόου).

Μια άλλη κοινωνική επίδραση των Μ.Μ.Ε. αφορά την ανάπτυξη της «βιομηχανίας» της μαζικής κουλτούρας η οποία προσανατολίζει τους πολίτες προς μία συγκεκριμένη μορφή δράσης και ταυτόχρονα τους οδηγεί προς την πολιτική-κοινωνική απάθεια. Με όπλο τη διαφήμιση προβάλλεται η κατανάλωση ως ιδεατός τρόπος ζωής, ενώ ταυτόχρονα παθητικοποιείται ο δέκτης για θέματα που έχουν να κάνουν με αμφισβήτηση των δομών (πολιτικών-οικονομικών) του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος.

Η παθητικοποίηση των πολιτών οφείλεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι τα ηλεκτρονικά Μ.Μ.Ε. δεν αναπαριστούν απλώς τον κόσμο στον οποίο ζούμε αλλά κατασκευάζουν μια νέα **εικονική πραγματικότητα**, η οποία στη συνέχεια δημιουργεί πρότυπα, επηρεάζει και καθοδηγεί στάσεις και συμπεριφορές. Για παράδειγμα, τα ρεπορτάζ της τηλεόρασης για το έγκλημα και την εθνική ταυτότητα των εγκληματιών μπορεί να επηρεάσουν τη στάση και τη συμπεριφορά μας έναντι των μελών μιας συγκεκριμένης εθνικότητας, καθώς και τον τρόπο που αντιμετωπίζουμε το έγκλημα, το οποίο μπορεί να μη μας αφορά, αλλά ξέρουμε ότι συμβαίνει, γιατί το είδαμε στην τηλεόραση - και η τηλεόραση «ποτέ δεν κάνει λάθος».

Ριάλιτι σόου:
οι ιδιωτικές στιγμές του ανθρώπου στο βωμό της θεαματικότητας

Εικ.8.5α (Φωτογραφικό Αρχείο ΠΡΙΣΜΑ)**.**

Εικ. 8.5β (B. Hoglund, L. Jarlen, H. Lind, A. Lokholm, *Samhallskunskap for gymnasiet* A, Natur och Kultur, 2003).

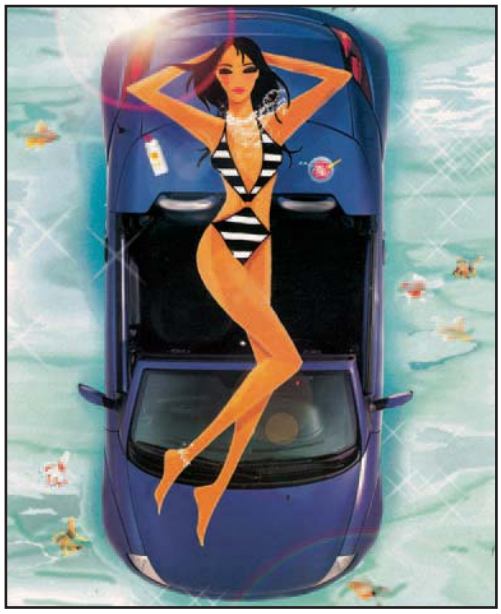

Εικ. 8.6α Η αποτελεσματική διαφήμιση βασίζεται συχνά σε μια ψευδαίσθηση (*ΒΗΜΑDONNA*, 29-5-2005).

Εικ. 8.6β Γελοιογραφία του Ν. Ζήκου που σχολιάζει την αποβλάκωση του τηλεθεατή (*Ελληνική Πολιτική Γελοιογραφία*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κ. Καραμανλής, εκδ. Σιδέρης, 2002).

Πίνακας 8.1. Μέσο μερίδιο κατά ομάδα κοινού και τύπο τηλεοπτικού προγράμματος (%)

Δημογραφικά κοινωνικά χαρακτηριστικά	Ελληνικές εβδομαδιαίες δραματικές σειρές	Ειδήσεις	Reality games	Αθλητικές μεταδόσεις	Ντοκιμαντέρ
Άνδρες 15-24	16,4	13,4	30,9	30,5	11,7
Γυναίκες 15-24	27,8	13,1	37,4	9,0	10,4
Άνδρες 25-44	15,0	16,1	23,7	25,8	14,7
Γυναίκες 24-44	25,2	15,0	31,1	11,1	14,9
Άνδρες 45-64	17,3	18,4	23,4	22,6	15,4
Γυναίκες 45-64	28,9	17,3	30,4	10,7	16,1
Άνδρες 65+	18,2	19,5	17,3	19,3	11,4
Γυναίκες 65+	29,6	18,1	22,2	7,8	13,8
Υψηλή μόρφωση	20,1	15,9	26,8	18,9	15,4
Μεσαία μόρφωση	22,2	16,0	27,5	17,1	14,2
Χαμηλή μόρφωση	25,1	18,2	25,8	14,6	13,4

Πηγή: AGP Hellas, the Yearbook, 2003/2004, σ. 55-67. Σημειώνεται ότι τα σχετικά στοιχεία αφορούν προγράμματα των 5 ιδιωτικών καναλιών (ANT1, MEGA, ALPHA, STAR, ALTER) στο διάστημα 22/9/2003-30/6/2004 (επεξεργασία Ν. Πετρόπουλου).

Δεν είναι όμως μόνο το περιεχόμενο των μηνυμάτων της μαζικής επικοινωνίας που διαμορφώνει μια νέα **εικονική πραγματικότητα**. Σύμφωνα με τον Καναδό διανοητή Μάρσαλ Μακλούαν (1967), το μέσο είναι το μήνυμα. Με άλλα λόγια, στη σύγχρονη εποχή πια η φύση του μέσου επηρεάζει τη δομή της κοινωνίας και τη συμπεριφορά των πολιτών, πολύ περισσότερο από το περιεχόμενο του μηνύματος που μεταδίδει. Η τηλεόραση, γενικά, ασκεί μεγαλύτερη επιρροή στους ανθρώπους από ό,τι το ραδιόφωνο και οι εφημερίδες.

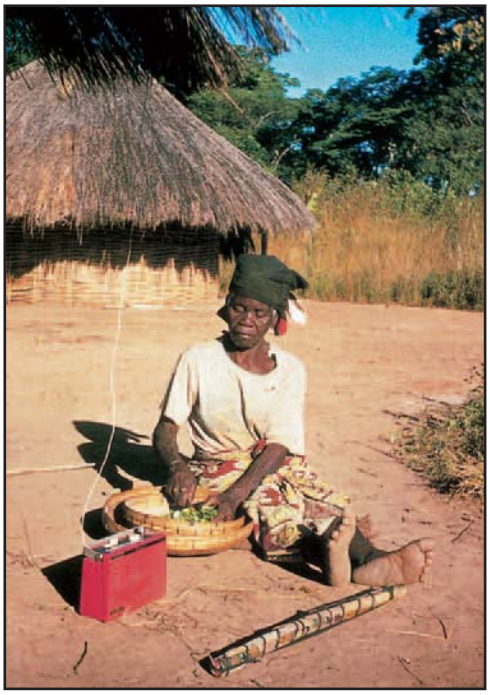

Η πληροφόρηση χωρίς σύνορα οδήγησε στη δημιουργία του «παγκόσμιου χωριού»

Εικ. 8.7α (*Courrier* της UNESCO, 4/1997).

Τα ηλεκτρονικά μέσα που κυριαρχούν στη σύγχρονη κοινωνία δημιουργούν το **παγκόσμιο χωριό**: δηλαδή οι άνθρωποι, ανεξάρτητα από τη χώρα στην οποία ζουν, μπορούν να παρακολουθούν στους δέκτες τους το ίδιο γεγονός να εκτυλίσσεται σε πραγματικό χρόνο (για παράδειγμα τον πόλεμο στον Περσικό Κόλπο ή στο Ιράκ ή μια τρομοκρατική ενέργεια σε εξέλιξη) και να συμμετέχουν εκφράζοντας γνώμες και υιοθετώντας στάσεις. Και αν δεν παρακολουθούν ένα γεγονός να εκτυλίσσεται σε πραγματικό χρόνο, πιθανώς να παρακολουθούν κάποιο πολιτιστικό προϊόν (π.χ. σίριαλ, ντοκιμαντέρ, τηλεπαιχνίδι, μουσικό βιντεοκλίπ κτλ.) που έχει παραχθεί από κέντρα παραγωγής (π.χ. Χόλυγουντ) τα οποία διανέμουν το προϊόν για διεθνή κατανάλωση.

Όσον αφορά τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές και το διαδίκτυο, το παγκόσμιο χωριό του Μακλούαν ονομάζεται **κυβερνοχώρος**. Είναι ένας χώρος διαντίδρασης χρηστών υπολογιστών οι οποίοι είτε επικοινωνούν μεταξύ τους είτε αντλούν πληροφορίες για πάρα πολλά ζητήματα που τους ενδιαφέρουν. Τις επιδράσεις ενός τέτοιου χώρου μπορούμε γενικά να τις κατανοήσουμε βασιζόμενοι στις δύο ομάδες θεωριών που μόλις εξετάσαμε:

- Σύμφωνα με την πρώτη ομάδα θεωριών (της απλής επιρροής), ο κυβερνοχώρος μπορεί να χρησιμοποιείται ως πηγή πληροφόρησης και τελικά ενίσχυσης, θετικών ή αρνητικών, τάσεων που προϋπάρχουν στο άτομο. Για παράδειγμα, η χρήση του κυβερνοχώρου μπορεί να βοηθήσει κάποιον να γίνει καλύτερος στη δουλειά του, να αναπτύξει περισσότερο τα ενδιαφέροντά του (χόμπι κ.ά.), να διευρύνει τον κύκλο των γνωριμιών του, αλλά μπορεί και να ενισχύσει τις παρεκκλίνουσες τάσεις που ήδη έχει και να τον οδηγήσει σε ανάλογες πράξεις.
- Αντίθετα, και σύμφωνα με τη δεύτερη ομάδα θεωριών (της χειραγώγησης), μια ενδιαφέρουσα πιθανή επίδραση των Η/Υ είναι ότι ο χρήστης, εκτός από το γεγονός ότι παρασύρεται σε μια κατανάλωση χωρίς φραγμό (για αγορές διαδικτυακών προϊόντων, ιστοσελίδες που χρειάζεται να πληρώσει με πιστωτική κάρτα), ζει σε μια εικονική πραγματικότητα, από την οποία μαθαίνει τι είναι έρωτας, ποιες σχέσεις πρέπει να αναπτύσσει με φίλους και την οικογένειά του ή ποια πρέπει να είναι η άποψή του για την οικονομική πολιτική. Στην ουσία όμως αδρανοποιείται, καθώς η εικόνα στην οθόνη του υπολογιστή μπορεί να υποκαταστήσει την πραγματική ζωή του. Ταυτόχρονα, το διαδίκτυο μπορεί να συμβάλει και στην αναπαραγωγή των κοινωνικών διαχωρισμών, όπως αυτή οριοθετείται μέσα από την έννοια του ψηφιακού χάσματος (όπως είδαμε στην ενότητα 8.1).

Εικ. 8.7β (*Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse, Ενότητα Ι: Άνθρωπος - κοινωνία,* εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2003).

8.3. Αγωγή αναγνωστών, θεατών, ακροατών και χρηστών Η/Υ

Το ζήτημα των κοινωνικών επιδράσεων της μαζικής επικοινωνίας καταδεικνύει τη μεγάλη σημασία που έχει ο έλεγχος του περιεχομένου των μηνυμάτων που εκπέμπονται από αυτά τα μέσα. Αν συνυπολογιστεί και το γεγονός της παγκοσμιοποίησης των Μ.Μ.Ε. στη σύγχρονη κοινωνία, εύκολα μπορούμε να καταλάβουμε ότι, όταν η παγκόσμια αγορά της επικοινωνίας κυριαρχείται από λίγες βιομηχανίες -τα προϊόντα των οποίων καταναλώνουν μαζικά άνθρωποι σε όλο τον κόσμο- οι ιδιοκτήτες των Μ.Μ.Ε. είναι παντοδύναμοι· έχουν μεγάλη οικονομική ισχύ, δυνατές πολιτικές προσβάσεις και, το κυριότερο, δεν υφίστανται κανέναν έλεγχο από τους καταναλωτές των προϊόντων τους.

Ο πιθανός κίνδυνος επηρεασμού των καταναλωτών για σκοπούς οι οποίοι δεν εξυπηρετούν το κοινό καλό ούτε είναι σύμφωνοι με τις αρχές μιας δημοκρατικής, πλουραλιστικής και ελεύθερης κοινωνίας έχει οδηγήσει, τα τελευταία χρόνια, πολλές κυβερνήσεις κρατών στη σύσταση διάφορων μορφών ελέγχου των Μ.Μ.Ε. Μια τέτοια περίπτωση αποτελούν οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές, κύριο έργο των οποίων είναι η διενέργεια ελέγχων όσον αφορά το περιεχόμενο των μηνυμάτων των σύγχρονων Μ.Μ.Ε. Η δράση αυτών των Αρχών στηρίζεται και σε ένα πλαίσιο νομικών ρυθμίσεων που περιλαμβάνουν κυρώσεις-ποινές για τους ιδιοκτήτες των μέσων. Μια τέτοια μορφή ελέγχου ασκείται στην Ελλάδα από το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (Ε.Σ.Ρ.).

Το Ε.Σ.Ρ. ιδρύθηκε με το νόμο 1866 του 1989, ενώ οι αρμοδιότητές του έχουν κατοχυρωθεί στο Σύνταγμα της Ελλάδας κατά την αναθεώρηση του 2001. Το Ε.Σ.Ρ. είναι ανεξάρτητο από την εκτελεστική εξουσία και μόνο η Βουλή ασκεί έλεγχο στη δραστηριότητά του. Στο πλαίσιο των ελεγκτικών και κυρωτικών αρμοδιοτήτων του το Ε.Σ.Ρ. μπορεί να απευθύνει οδηγίες ή συστάσεις προς δημόσιους ή ιδιωτικούς ραδιοτηλεοπτικούς στάθμους σχετικά με την εφαρμογή των διατάξεων των νόμων.

Στόχος του Ε.Σ.Ρ. είναι: (α) η διασφάλιση της νόμιμης λειτουργίας των ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών, (β) η τήρηση των συνταγματικών αρχών της πολυφωνίας, της ποιότητας και της προστασίας της παιδικής ηλικίας και της νεότητας από το περιεχόμενο των προγραμμάτων (βλ. δείκτες καταλληλότητας). και (γ) η διαφάνεια των οικονομικών στοιχείων των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον ευρύτερο τομέα των Μ.Μ.Ε.

ΕΘΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΡΑΔΙΟΤΗΛΕΟΡΑΣΗΣ
ΑΠΟΦΑΣΗ
Α. 366/23/11/04

«Σήμερα, ημέρα Χ και ώρα 11:00, το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης συνήλθε σε συνεδρίαση, στην οποία παρέστησαν οι...
Αιτιολογικό
Εν προκειμένω εκ των στοιχείων του φακέλου, των ενώπιον του Συμβουλίου τούτου ισχυρισμών του εκπροσώπου του τηλεοπτικού σταθμού Χ, του υποβληθέντος υπομνήματος και της παρακολουθήσεως της κατωτέρω εκπομπής αυτού προέκυψαν τα ακόλουθα: κατά την Χ, διαρκούντος του κεντρικού δελτίου ειδήσεων, προβλήθηκε ρεπορτάζ κατά το οποίο πατέρας βίαζε τις τρεις μεγαλύτερες κόρες του, από της ηλικίας των 7 ετών, και συνεπεία των εν λόγω αιμομικτικών σχέσεων έμειναν έγκυες. Μερικές από τις εγκυμοσύνες διεκόπησαν βιαίως δι' αμβλώσεων και άλλες κατέληξαν σε γέννηση βρεφών, τα οποία ο πατέρας είτε σκότωνε είτε παρέδιδε σε τρίτους, ασκώντας τρομερή σωματική και ψυχολογική βία προς όλα τα μέλη της οικογένειας. Κατά τη διάρκεια του δελτίου ειδήσεων προβλήθηκαν η μεγαλύτερη κόρη, η μητέρα της και η εξαδέλφη της, οι οποίες απήντησαν σε ερωτήσεις των δημοσιογράφων με γυρισμένη την πλάτη προς το φακό. Όμως τα στοιχεία ταυτότητος της μητέρας και της κόρης κατέστησαν γνωστά. Έτσι, έχει καταστεί γνωστή η ταυτότητα της ως άνω κόρης και έγινε παρέμβαση στην ιδιωτική της ζωή κατά τρόπο που μπορεί να ενθαρρύνει δυσμενή εις βάρος της διάκριση, ενώ εξάλλου επέτεινε τον πόνο του εν λόγω προσώπου, καθώς και του περιβάλλοντός του. Για την εν λόγω σκανδαλοθηρική προβολή της προαναφερθείσης καταστάσεως ενδείκνυται όπως επιβληθεί στον τηλεοπτικό σταθμό η διοικητική κύρωση του προστίμου.
Για τους λόγους αυτούς
Το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης
Επιβάλλει στον τηλεοπτικό σταθμό Χ τη διοικητική κύρωση του προστίμου των 20.000 ευρώ»

ΣΥΜΒΟΛΑ	ΕΠΕΞΗΓΗΣΗ ΤΗΛΕΟΠΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ
◆	Κατάλληλο για όλους
●	Κατάλληλο για όλους με επιθυμητή τη γονική συναίνεση
▲	Κατάλληλο για όλους με απαραίτητη τη γονική συναίνεση
■	Κατάλληλο για ανήλικους άνω των 15
✖	Κατάλληλο για ενήλικες

Ωστόσο, ο έλεγχος από τις Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές αφενός δεν είναι αρκετός, αφετέρου, αν δεν έχει τη στήριξη του κοινού της μαζικής επικοινωνίας, δε νομιμοποιείται και έτσι συχνά δεν είναι αποτελεσματικός. Απαραίτητος λοιπόν είναι και ο έλεγχος των Μ.Μ.Ε. από τους αναγνώστες, θεατές, ακροατές και χρήστες, αλλά και από τους πρωτογενείς φορείς κοινωνικοποίησης που έχουν το δικαίωμα να προβαίνουν σε καταγγελίες, στην περίπτωση που τα Μ.Μ.Ε. δεν προάγουν το ατομικό και κοινωνικό καλό. Αν υιοθετήσουμε τη θεωρητική προσέγγιση που αναφέρει ότι τα Μ.Μ.Ε. ασκούν έμμεση επίδραση στο κοινό τους, θα καταλάβουμε το σημαντικό ρόλο που μπορούν να παίξουν αυτές οι ομάδες (η οικογένεια, η παρέα συνομηλίκων, το σχολείο κτλ.) στον έλεγχο του μηνύματος των μέσων επικοινωνίας.

Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι βαρύνουσα σημασία για τον έλεγχο των Μ.Μ.Ε. έχουν πρακτικές όπως η ειδική ενημέρωση των γονέων (σχολές, σύλλογοι γονέων, συνέδρια, ημερίδες), αλλά και η σχετική ενημέρωση των εκπαιδευτικών, οι οποίοι με τη σειρά τους θα μεταφέρουν την εμπειρία τους στους μαθητές. Άλλωστε, μέσα στα προγράμματα σπουδών όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης περιλαμβάνονται ενότητες για την κριτική αντιμετώπιση των Μ.Μ.Ε. Ένας άλλος σημαντικός τρόπος ελέγχου του μηνύματος μπορεί να γίνει με την υιοθέτηση και την εφαρμογή κανόνων αυτοελέγχου των δημοσιογράφων που δουλεύουν στα Μ.Μ.Ε. (π.χ. κώδικας δεοντολογίας των Ενώσεων Συντακτών Ημερήσιων Εφημερίδων).

Ο Κώδικας Επαγγελματικής Ηθικής και Κοινωνικής Ευθύνης των δημοσιογράφων-μελών της Ε.Σ.Η.Ε.

«..Οι δημοσιογράφοι αυτοδεσμεύονται να εφαρμόσουν και να περιφρουρήσουν τις ακόλουθες θεμελιώδεις αρχές:

Άρθρο 1

Το δικαίωμα του ανθρώπου και του πολίτη να πληροφορεί και να πληροφορείται ελεύθερα είναι αναφαίρετο. Η πληροφόρηση είναι κοινωνικό αγαθό και όχι εμπόρευμα ή μέσο προπαγάνδας. Ο δημοσιογράφος δικαιούται και οφείλει:

α. Να θεωρεί πρώτιστο καθήκον του προς την κοινωνία και τον εαυτό του τη δημοσιοποίηση όλης της αλήθειας.

β. Να θεωρεί προσβολή για την κοινωνία και πράξη μειωτική για τον εαυτό του τη διαστρέβλωση, την απόκρυψη, την αλλοίωση ή την πλαστογράφηση των πραγματικών περιστατικών.

γ. Να σέβεται και να τηρεί το διακριτό της είδησης, του σχολίου και του διαφημιστικού μηνύματος, την αναγκαία αντιστοιχία τίτλου και κειμένου και την ακριβή χρησιμοποίηση φωτογραφιών, εικόνων και γραφικών απεικονίσεων ή άλλων παραστάσεων.

δ. Να μεταδίδει την πληροφορία και την είδηση ανεπηρέαστα από τις προσωπικές πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές, φυλετικές και πολιτισμικές απόψεις ή πεποιθήσεις του.

ε. Να ερευνά προκαταβολικά, με αίσθημα ευθύνης και με επίγνωση των συνεπειών, την ακρίβεια της πληροφορίας ή της είδησης που πρόκειται να μεταδώσει.

στ. Να επανορθώνει χωρίς χρονοτριβή, με ανάλογη παρουσίαση και ενδεδειγμένο τονισμό, ανακριβείς πληροφορίες και ψευδείς ισχυρισμούς, που προσβάλλουν την τιμή και την υπόληψη του πολίτη και του ανθρώπου και να δημοσιεύει ή να μεταδίδει την αντίθετη άποψη χωρίς, αναγκαστικά, ανταπάντηση, η οποία θα τον έθετε σε προνομιακή θέση έναντι του θιγομένου».

Ωστόσο, παράλληλα με όλες τις παραπάνω δυνατότητες ελέγχου των Μ.Μ.Ε., αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι η αγωγή των χρηστών των μέσων. Η αγωγή αυτή πρέπει να περιλαμβάνει τη γνώση και την κατανόηση του πλαισίου λειτουργίας των Μ.Μ.Ε. στη σύγχρονη κοινωνία, των κωδίκων δεοντολογίας των δημοσιογράφων και των μηχανισμών ελέγχου, που προαναφέρθηκαν. Και φυσικά υπάρχει πάντα η δυνατότητα του πολίτη, με όπλο το τηλεχειριστήριο, να αλλάζει κανάλι ή να κλείνει την τηλεόρασή του, όταν το θέαμα προσβάλει τις αξίες του, τη νοημοσύνη του ή την αισθητική του.

Έρευνα που έγινε στις Η.Π.Α. στις αρχές της δεκαετίας του 1990

«Διαπιστώθηκε ότι το 65% των τηλεθεατών παρακολουθούσε λιγότερο τηλεόραση από ό,τι πέντε χρόνια νωρίτερα... Οι συχνότεροι λόγοι για το "κλείσιμο" της τηλεόρασης περιλαμβάνουν αποστροφή για τα εμπορικά προγράμματα και τους διαγωνισμούς, έλλειψη ενδιαφερόντων προγραμμάτων που αφορούν υπηρεσίες on line και την πεποίθηση ότι η τηλεόραση έχει κακή επίδραση στα παιδιά... Το 75% των τηλεθεατών που ρωτήθηκαν θα προτιμούσαν να βλέπουν περισσότερα ιστορικά προγράμματα, ντοκιμαντέρ και προγράμματα για την τέχνη, το 60% επιθυμεί το πρόγραμμα να έχει λιγότερα τηλεπαιχνίδια και το 85% ζητά λιγότερες σαπουνόπερες. Σημειώνεται ότι το 59% των τηλεθεατών πιστεύει πως η τηλεόραση έχει αλλάξει προς το χειρότερο τις τελευταίες δεκαετίες... Ακόμη καταγράφηκε σε ποσοστό μέχρι 80% η δυσφορία των τηλεθεατών για τις επιλογές των προγραμμάτων και ιδιαίτερα για την προβολή βίαιων εικόνων» (Ross Wilcock, Shirley Farlinger, 1995, «Selling all the Stories, the culture of violence and what you can do about it», Peace Magazine, Nov/Dec)

Ερωτήσεις

1. Ποια μορφή είχαν η επικοινωνία και η ενημέρωση πριν από την εμφάνιση των βιομηχανικών κοινωνιών;
2. Να περιγράψτε συνοπτικά και να σχολιάσετε τις ραγδαίες αλλαγές που έγιναν στην επικοινωνία κατά τη βιομηχανική επανάσταση.
3. Πώς και πότε προέκυψε η αναγκαιότητα ενημέρωσης του κοινού για τα δημόσια ζητήματα; Σχολιάστε το θέμα με επιχειρήματα.
4. Ποια εποχή ονομάζουμε εποχή της μαζικής επικοινωνίας και πώς την κρίνετε;
5. Αναφέρετε συνοπτικά τα είδη της επικοινωνίας που έχουν αναπτυχθεί στις μέρες μας.
6. Τι ονομάζουμε παγκόσμια πληροφοριακή τάξη;
7. Πιστεύετε ότι τα Μ.Μ.Ε. απλώς επηρεάζουν την κοινή γνώμη ή ότι χειραγωγούν τους πολίτες και διαμορφώνουν τα πρότυπά τους; Αιτιολογήστε την άποψή σας.
8. Με ποιον τρόπο τα Μ.Μ.Ε. επιδρούν στη διαμόρφωση της γνώμης ενός ατόμου;
9. Ποιες είναι οι επιπτώσεις από την εμπορικότητα των Μ.Μ.Ε;
10. Αναφέρετε τις λειτουργίες των Μ.Μ.Ε. σήμερα.
11. Θεωρείτε ότι η προβολή της ιδιωτικής ζωής από την τηλεόραση γίνεται επικίνδυνη για το άτομο και γιατί;
12. Τι ονομάζουμε παθητικοποίηση του δέκτη και πώς αυτή συντελείται;
13. Εξηγήστε με δικά σας λόγια τι σημαίνουν οι όροι “παγκόσμιο χωριό” και “κυβερνοχώρος”.
14. Αναφέρετε συνοπτικά τις θετικές και τις αρνητικές επιδράσεις από τη χρήση του διαδικτύου (internet).
15. Ποιοι παράγοντες επιδρούν στην ανάπτυξη της χρήσης του διαδικτύου (internet);
16. Τι ονομάζουμε ψηφιακό χάσμα; Υπάρχει και γιατί;
17. Θεωρείτε επιτακτική την ανάγκη ελέγχου των Μ.Μ.Ε; Να αιτιολογήστε την άποψή σας.
18. Εξηγήστε τη δράση των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών στο πεδίο ελέγχου των Μ.Μ.Ε. Αναφέρετε παράδειγμα.
19. Ποιο είδος ελέγχου μπορεί να ασκήσει το κοινό στα Μ.Μ.Ε.;

9. ΑΠΟΚΛΙΝΟΥΣΑ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ: ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

- Οι έννοιες της παραβατικότητας και της εγκληματικότητας
- Τύποι εγκλημάτων
- Θεωρίες αποκλίνουσας συμπεριφοράς - Δύο κοινωνιολογικές οπτικές
- Θεωρίες συναίνεσης
- Θεωρίες σύγκρουσης
- Αντιμετώπιση της παραβατικότητας και της εγκληματικότητας
- Σωφρονισμός, κοινωνική επανένταξη και πρόληψη

Εισαγωγή

Η μελέτη της αποκλίνουσας συμπεριφοράς έχει θεωρηθεί ως μία από τις πιο ενδιαφέρουσες, αλλά και τις πιο δύσκολες περιοχές της κοινωνιολογίας. Όλοι οι κοινωνιολόγοι έχουν μια άποψη για το τι είναι έγκλημα και δε διστάζουν να την εκφράσουν, προχωρώντας μάλιστα σε αξιολογικές κρίσεις και στην υποστήριξη συγκεκριμένων προτάσεων πολιτικής αντιμετώπισης του προβλήματος. Μια κοινωνιολογική ανάλυση όμως για το φαινόμενο της αποκλίνουσας συμπεριφοράς θα πρέπει να ξεκινάει από τα εξής βασικά ερωτήματα. Πώς ορίζεται η αποκλίνουσα συμπεριφορά; Τι είναι έγκλημα; Τι είναι παραβατικότητα; Ποιες είναι οι διαφορές μεταξύ της εγκληματικότητας και της παραβατικότητας;

9.1. Οι έννοιες της παραβατικότητας και της εγκληματικότητας - Το έγκλημα ως κοινωνικό φαινόμενο

Η λέξη «**εγκληματικότητα**» γεννά φόβο σε μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού και οδηγεί συχνά τα μέλη της κοινωνίας να υποστηρίζουν προγράμματα αυστηρότερης εφαρμογής του τυπικού κοινωνικού ελέγχου και κυρίως αυστηρότερης καταστολής για το σύνολο των πράξεων που οριοθετούνται ως εγκλήματα. Για ένα νομικό το έγκλημα είναι η παράβαση ενός κανόνα του Ποινικού Δικαίου. Για έναν κοινωνιολόγο όμως αυτός ο ορισμός δεν είναι αρκετός. **Το έγκλημα είναι για τον κοινωνιολόγο μια κοινωνική κατασκευή· αντιπροσωπεύει μια συμπεριφορά που χαρακτηρίζεται από ένα κοινωνικό σύνολο ως αντικοινωνική, αντίθετη προς την επικρατούσα ηθική, και συνεπάγεται την επιβολή κυρώσεων** (του τυπικού κοινωνικού ελέγχου). Και συνιστά το έγκλημα κοινωνική κατασκευή στο βαθμό που ο ορισμός μιας συμπεριφοράς ως αντικοινωνικής ποικίλλει ανάλογα με την κοινωνία και την ιστορική περίοδο στην οποία αναφερόμαστε.

Οι όροι «αποκλίνουσα συμπεριφορά», «εγκληματικότητα» και «παραβατικότητα» χρησιμοποιούνται συχνά ως συνώνυμοι. Στην εγκληματολογία όμως υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ των τριών αυτών όρων. Η αποκλίνουσα συμπεριφορά αποτελεί τον όρο-«ομπρέλα» που περιλαμβάνει την «εγκληματικότητα» και την «παραβατικότητα». Ωστόσο, στο πλαίσιο μιας πολιτικής πρόληψης του εγκλήματος, έχει προταθεί η αντικατάσταση του όρου «εγκληματικότητα» με τον όρο «**παραβατικότητα**» κυρίως για τις πράξεις που δεν αξιολογούνται ως ιδιαίτερα σοβαρές για το σύνολο της κοινωνίας (π.χ. παραβάσεις Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας, μικροκλοπές, γκράφιτι σε δημόσια και ιδιωτικά κτίρια χωρίς άδεια), αλλά και για την προστασία ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, όπως είναι οι ανήλικοι παραβάτες (οι οποίοι χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής και αντιμετώπισης). Με την επικράτηση του όρου «ανήλικος παραβάτης» αφενός αποφεύγεται ο στιγματισμός ενός νέου ως εγκληματία - αφού ένας νέος δεν προβαίνει συνήθως σε πράξεις ιδιαίτερα κατακριτέες, όπως είναι ο φόνος, η ένοπλη ληστεία ή οι βαριές σωματικές βλάβες- και αφετέρου ανοίγει διάπλατα ο δρόμος για να υποστηριχθούν πολιτικές πρόληψης και όχι αυστηρής καταστολής για άτομα τα οποία βρί-

Εικ.9.1α Γκράφιτι και αναγραφή μηνυμάτων σε τοίχους: παραβατικότητα ή τέχνη; (Φωτογραφικό αρχείο Ν.Πετρόπουλου).

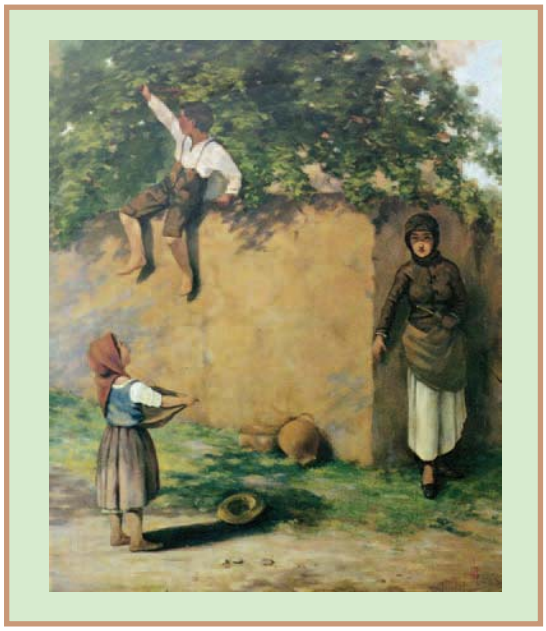

Εικ. 9.1β «Η κλοπή των μήλων» του Π. Λεμπέση (*Οι Έλληνες ζωγράφοι: Ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής*, εκδ. Μέλισσα, 1974).

σκονται ακόμη σε φάση διαμόρφωσης του χαρακτήρα και της συμπεριφοράς τους.

Το ερώτημα όμως που προκύπτει είναι πώς παράγεται αυτός ο αρνητικός χαρακτηρισμός μιας συμπεριφοράς ως αντικοινωνικής και εγκληματικής. Σύμφωνα με τη σχολή του φυσικού δικαίου, υπάρχουν μερικοί νόμοι «αιώνιοι» και «άγραφοι», οι οποίοι ίσχυαν ανέκαθεν, δηλαδή πριν τους καθιερώσει κάποιος νομοθέτης. Πρόκειται για νόμους που καταδικάζουν συμπεριφορές οι οποίες προκαλούν αρνητικές κρίσεις και καταδικάζονται από όλες τις κοινωνίες σε όλη την ιστορία του ανθρώπινου γένους (όπως για παράδειγμα η αφαίρεση της ανθρώπινης ζωής).

«Για να μιλήσουμε για έγκλημα, πρέπει μια πράξη να προκαλεί στην ομάδα (την κοινωνική) ισχυρές συγκινησιακές αναταραχές, ικανές να καθορίσουν την κοινωνική αντίδραση, τέτοιες συγκινησιακές αντιδράσεις που θα διεγείρουν στα μέλη της κοινωνικής ομάδας την επιθυμία να τιμωρηθούν οι δράστες. Συνοπτικά, την ποινική αντίδραση γεννά όχι η ταυτότητα των αντικειμενικών πράξεων (αυτές ποικίλλουν από κοινωνία σε κοινωνία), αλλά η "ταυτότητα των αισθημάτων και των συγκινήσεων" που αυτές προκαλούν. Το σημείο από το οποίο η κοινωνική αντίδραση γίνεται τόσο έντονη, ώστε να επιζητεί τιμώρηση του παραβάτη των κοινωνικών κανόνων, αποτελεί το εγκληματικό όριο (seuil de criminalité)» (Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, 1984).

Σ' αυτή την περίπτωση όμως δεν εξηγείται το πώς, κατά την εξέλιξη μιας κοινωνίας, η έννοια του εγκλήματος μεταβάλλεται και εξελίσσεται μαζί της. Δεν εξηγείται δηλαδή με ποιον τρόπο κάποιες συμπεριφορές μπορεί να ορίζονται ως έγκλημα μια δεδομένη ιστορική περίοδο και μετά από ένα χρονικό διάστημα να αποποινικοποιούνται και να μην αποτελούν εγκληματικές πράξεις. Τέτοια παραδείγματα έχουμε τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα, όπως συμβαίνει με την αποποινικοποίηση της μοιχείας (με την αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου το 1983), αλλά και πολύ πρόσφατα με την ποινικοποίηση της αντιγραφής προγραμμάτων λογισμικού για τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές.

Η εγκληματικότητα ως κοινωνικό φαινόμενο υφίσταται τους περιορισμούς στο χώρο και στο χρόνο, στην κοινωνία της οποίας είναι παράγωγο. Σε μια διαφορετική κοινωνία από τη σύγχρονη ελληνική το έγκλημα δεν περιλαμβάνει τις ίδιες συμπεριφορές (για παράδειγμα, το έγκλημα στην Αρχαία Ελλάδα δεν είναι το ίδιο με το έγκλημα στην Ελλάδα του 1821 και στην Ελλάδα του σήμερα). Άρα, όταν μιλάμε για εγκληματικότητα, είναι αναγκαίο να οριοθετούμε το

«...Το εύρος της εγκληματικής δραστηριότητας (εγκλήματα με ηλεκτρονικούς υπολογιστές) περιλαμβάνει από τις απάτες με πιστωτικές κάρτες, από την κλοπή αρχείων εταιρειών έως το δίκτυο διακίνησης παιδιών μέσω του internet. Τα θύματα σ' αυτή την περίπτωση μπορεί να είναι φυσικά πρόσωπα ή εταιρείες και οργανισμοί. Πρόσφατα στοιχεία (Αστυνομική Επιθεώρηση, 1997) δείχνουν ότι το 98,5% των ερωτηθέντων έχει πέσει θύμα παρόμοιας μορφής εγκληματικότητας και το 43,3% είχε θυματοποιηθεί επανειλημμένα, πάνω από 25 φορές» (Β. Αρτινοπούλου, 2000: 10 1).

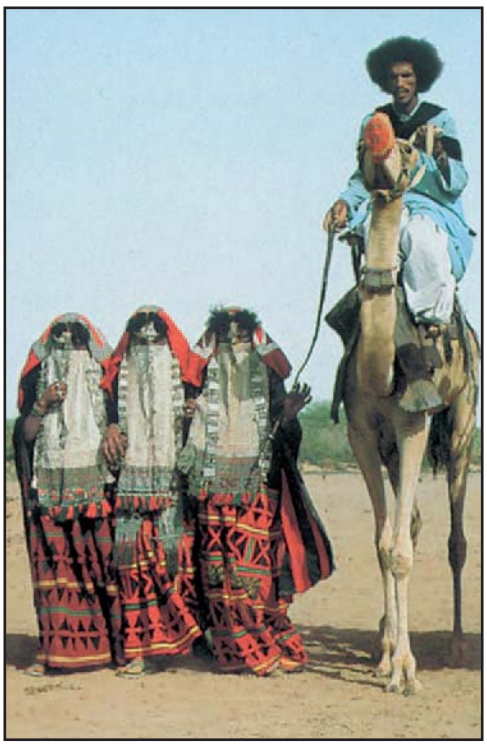

Εικ. 9.2 Η πολυγαμία είναι θεμιτή σε μουσουλμανικές κοινωνίες: ο αρχηγός της φυλής Ρασάιντα προσέρχεται σε γάμο με τις τρεις πεπλοφορεμένες γυναίκες του (*National Geographic* Ελλάδα, τόμος 3, No. 5, Νοέμβριος 1999).

χώρο και την ιστορική περίοδο ή την ειδική περίσταση (π.χ. πόλεμος) στην οποία αναφερόμαστε. Με αυτή τη βασική προϋπόθεση μπορούμε να εξετάζουμε κάθε φορά ποια είναι η συμπεριφορά που οριοθετείται σε μια κοινωνία ως εγκληματική.

9.1.1 Τύποι εγκλημάτων

Το σύνολο της παραβατικής συμπεριφοράς κωδικοποιείται από την εγκληματολογία σε τύπους εγκλημάτων, οι σημαντικότεροι από τους οποίους είναι οι εξής:

- εγκλήματα βίας κατά προσώπου (περιλαμβάνονται οι φόνοι, οι βιασμοί, οι σωματικές βλάβες),
- εγκλήματα «χωρίς θύμα» (χρήση απαγορευμένων τοξικών ουσιών, επαιτεία, οδικές παραβάσεις, πορνεία),
- εγκλήματα κατά της περιουσίας (κλοπές, ληστείες, φθορές και οικονομική εγκληματικότητα, μέρος της οποίας είναι αυτά που στην βιβλιογραφία αναφέρονται ως **εγκλήματα του λευκού κολάρου**[1]).

Εγκλήματα του λευκού κολάρου

Εικ. 9.3α. Καταδικασμένος για παράνομες χρηματιστηριακές συναλλαγές, Η.Π.Α. (J.E Farley, *Sociology*, Prentice Hall, New York, 1990).

Μια πρώτη εικόνα για τη συχνότητα των διάφορων αδικημάτων που διαπράττονται στην ελληνική κοινωνία (και σε δύο πρόσφατες περιόδους) μπορούμε να αποκομίσουμε με την εξέταση των στοιχείων του πίνακα 9.1. Γενικά, διαπιστώνουμε ότι υπάρχει μια αύξηση της εγκληματικότητας, ενώ μείωση παρατηρείται στα εγκλήματα κατά της ζωής και στις σωματικές βλάβες. Για ασφαλέστερα συμπεράσματα απαιτούνται περισσότερες έρευνες ως προς το αν οι αλλαγές αυτές οφείλονται σε επιδείνωση ή σε βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών, στην αναβάθμιση της αστυνομίας και στη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητά της στην αντιμετώπιση του εγκλήματος ή σε αλλαγές στον ορισμό του εγκλήματος.

1«Εγκλήματα του λευκού κολάρου» είναι τα εγκλήματα που διαπράττονται από άτομα μέσης ή ανώτερης κοινωνικής θέσης και αφορούν κυρίως οικονομικές συναλλαγές (υπεξαιρέσεις, πλαστές επιταγές κτλ.).

Εικ. 9.3β Σκίτσο του S. Harris, «Αν όμως επιστρέψουμε στο σχολείο και μορφωθούμε, σκεφτείτε πόσες πόρτες θα ανοίξουν για εγκλήματα του λευκού κολάρου», (R.T.Schaefer, *Sociology*, 7th Edition. McGraw-Hill, Boston, 2001).

Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι και στις δύο περιόδους στις οποίες αναφέρεται ο πίνακας οι παραβάσεις «ειδικών ποινικών νόμων» (π.χ. οικοδομικές παραβάσεις, παραβάσεις εμπορικού κώδικα, παραβάσεις εργατικής νομοθεσίας) καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο ποσοστό της καταγεγραμμένης εγκληματικότητας στην Ελλάδα, σε αντίθεση με αυτό που πιστεύει ο κόσμος, ότι δηλαδή η εγκληματικότητα η οποία αφορά κυρίως εγκλήματα κατά της ζωής (φόνοι), εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας (κλοπές) και σωματικές βλάβες -τα οποία διαπράττουν κυρίως τα χαμηλότερα στρώματα- είναι συχνότερη στην ελληνική κοινωνία.

Τέλος, και στις δύο περιόδους, η συχνότητα των αδικημάτων σε **απόλυτους αριθμούς** είναι μεγαλύτερη στις ηλικίες 30-44 από ό,τι στις νεότερες (π.χ. 18 και κάτω) ή σε άλλες κατηγορίες ηλικιών. Τα σχετικά στοιχεία, βρίσκονται στην ιστοσελίδα της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας και διαψεύδουν τα στερεότυπα για την εγκληματικότητα των νέων.

Πίνακας 9.1. Διαπράξαντες αδικήματα κατά γενικές κατηγορίες αδικημάτων (1995 και 2002)

Γενικές κατηγορίες αδικημάτων	1995	2002	Μεταβολή (%)
Εγκλήματα εσχάτης προδοσίας, προδοσίας της χώρας και εναντίον ξένων κρατών	4	11	+175
Εγκλήματα πολιτικών σωμάτων και εγκλήματα κατά τις εκλογές (π.χ. αρπαγή κάλπης)	7	11	+57
Προσβολές κατά της πολιτειακής εξουσίας	732	817	+12
Επιβουλή της δημόσιας τάξης	26	64	+146%
Επιβουλή της θρησκευτικής ειρήνης (π. χ. εξύβριση κληρικών)	419	409	-2%
Εγκλήματα σχετικά με το νόμισμα (π.χ. παραχάραξη)	537	674	+26%
Εγκλήματα σχετικά με τα υπομνήματα (π.χ. πλαστογραφίες, ψευδείς βεβαιώσεις)	471	3.408	+624%
Εγκλήματα σχετικά με την απονομή της δικαιοσύνης (π. χ. δωροδοκίες δικαστών)	277	1.101	+297%
Εγκλήματα σχετικά με την υπηρεσία (π.χ. δωροδοκίες υπαλλήλων)	66	87	+32%
Κοινώς επικίνδυνα εγκλήματα (εμπρησμός, καταστροφή κρουνού)	125	243	+94%
Εγκλήματα κατά της ασφάλειας των συγκοινωνιών και κατά κοινωφελών εγκαταστάσεων (π.χ. καταστροφές, παρακώλυση)	85	417	+391%
Εγκλήματα κατά της ζωής (π.χ. δολοφονίες, αμβλώσεις)	2.195	1.481	-33%
Σωματικές βλάβες (π.χ. τραυματισμοί)[1]	30.247	18.481	-39%
Εγκλήματα κατά της προσωπικής ελευθερίας (π.χ. απαγωγές, αρπαγή ανηλίκων)	4.591	6.160	+34%
Εγκλήματα κατά των ηθών (π.χ. ασέλγεια, βιασμός)	813	1.188	+46%
Εγκλήματα σχετικά με το γάμο και την οικογένεια (π.χ. διγαμία, εγκατάλειψη ανηλίκων)	113	249	+120%
Εγκλήματα κατά της τιμής (π.χ. εξύβριση)	6.250	7.343	+17%
Εγκλήματα κατά της τιμής (π.χ. κλοπές)	12.075	12.193	+1%
Εγκλήματα κατά περιουσιακών δικαίων (π.χ. απάτες, εκβιασμοί)	704	1.020	+45%
Επαιτεία και αλητεία[2]	523	724	+38%
Λοιπά αδικήματα Ποινικού Κώδικα	82	805	+882%
Παραβάσεις ειδικών ποινικών νόμων (π.χ. λαθρεμπόριο, διακίνηση ναρκωτικών, παράνομη μετανάστευση, παραβάσεις εμπορικού κώδικα, εργατικής νομοθεσίας κ.ά.)	219.200	341.736	+56%
Αδικήματα Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα	10	473	+4.630%
Σύνολο	279.552	399.095	+43%

Πηγή: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας (www.statistics.gr) (διασκευή Ν. Πετρόπουλου).
1 Περιλαμβάνονται και βλάβες που στην πορεία είναι θανατηφόρες.
2 Η αλητεία δεν περιλαμβάνεται στα εγκλήματα μετά το 1994 (νόμος 2207).

Το ξέπλυμα χρημάτων

«Για την εναρμόνιση των προσπαθειών της διεθνούς κοινότητας να ελέγξει το ξέπλυμα χρημάτων, η Σύμβαση του ΟΗΕ κατά της Παράνομης Διακίνησης Ναρκωτικών και Ψυχοτρόπων Ουσιών του 1988 ζητάει από τα συμβαλλόμενα κράτη να κηρύξουν το ξέπλυμα χρημάτων αξιόποινο έγκλημα...

Η διαδικασία

Το ξέπλυμα χρημάτων έχει τρία στάδια:

*Η **τοποθέτηση**, η αρχική είσοδος κεφαλαίων στο οικονομικό σύστημα είναι το πιο τρωτό σημείο της διαδικασίας, καθώς η πιθανότητα ανακάλυψης της παράνομης προέλευσης των χρημάτων είναι μεγαλύτερη στην αρχή.*

*Η **επιστρωμάτωση**, το επόμενο στάδιο, περιγράφει μια σειρά μεταβιβάσεων που είναι έτσι σχεδιασμένες, ώστε να αποκρύψουν την προέλευση των χρημάτων. Σε αυτό το επίπεδο τα χρήματα συχνά στέλνονται από τη μια χώρα στην άλλη, για να αποτραπεί η ανίχνευση.*

*Η **ενσωμάτωση** είναι το τελευταίο στάδιο. Σε αυτό το στάδιο τα κεφάλαια έχουν ενταχθεί πλήρως στη νόμιμη οικονομία, όπου μπορούν να χρησιμοποιηθούν για οποιονδήποτε σκοπό» (Φυλλάδιο του Κέντρου Πληροφοριών του ΟΗΕ, 1998).*

Πάντως, η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας καταγράφει και δημοσιεύει όλες τις παραβατικές συμπεριφορές. Ωστόσο, η στατιστική καταγραφή της εγκληματικότητας έχει δεχτεί αρκετές κριτικές, κυρίως γιατί παρουσιάζει εν μέρει την πραγματικότητα. Ο λεγόμενος «σκοτεινός αριθμός εγκληματικότητας» (εγκλήματα που δε γίνονται γνωστά, εγκληματίες που δεν πιάνονται) είναι ένας αριθμός αρκετά μεγάλος και περιλαμβάνει πράξεις που αφορούν την ενδοοικογενειακή βία, τους βιασμούς, την οικονομική εγκληματικότητα των ανώτερων τάξεων.

Ειδικά ως προς το θέμα της **παραβατικότητας** των νέων, αυτό που ερευνάται παγκοσμίως από πολλούς ειδικούς επιστήμονες τα τελευταία χρόνια -και καταγράφεται από τα Μ.Μ.Ε.- είναι το φαινόμενο της ποσοτικής και της ποιοτικής διαφοροποίησης της παραβατικότητας αυτής της ηλικιακής ομάδας. Πιο αναλυτικά, οι ειδικοί επισημαίνουν το γεγονός της αύξησης του συνόλου της καταγεγραμμένης νεανικής παραβατικής συμπεριφοράς, αλλά και της εμφάνισης νέων μορφών παρέκκλισης (όπως των συμμοριών ανηλίκων που προβαίνουν σε σωματικές βλάβες και υλικές φθορές, καθώς και των εγκλημάτων που συνδέονται με τη χρήση ναρκωτικών). Ωστόσο, αν και η αύξηση της νεανικής παραβατικότητας ισχύει σε χώρες του εξωτερικού (αυξημένα αδικήματα σε σχέση με τη χρήση τοξικών ουσιών, χουλιγκανισμός, συμμορίες), δεν παρατηρείται στην Ελλάδα, σύμφωνα τουλάχιστον με την επίσημα καταγεγραμμένη παραβατικότητα των νέων. Για να μπορέσουμε εξάλλου να επιβεβαιώσουμε επιστημονικά την ύπαρξη συμμοριών στη χώρα μας, θα πρέπει οι ομάδες παρεκκλινόντων ανηλίκων να διακρίνονται από στοιχεία όπως: αρχηγός, ιεραρχική δομή, σχέσεις εξουσίας, διακριτοί ρόλοι και συμπεριφορές. Και όπως είπαμε ήδη, οι μελέτες για τη συλλογική νεανική παραβατικότητα δεν έχουν καταγράψει μέχρι στιγμής τέτοια στοιχεία για τη χώρα μας.

Ας δούμε όμως πώς καταγράφονται οι τάσεις της παραβατικότητας των νέων στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα. Για να έχουμε μια εικόνα της παραβατικότητας των νέων στη σύγχρονη Ελλάδα, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά, είναι χρήσιμο να παρατηρήσουμε τις τάσεις οι οποίες διαγράφονται από την επίσημη καταγραφή των αδικημάτων, που δημοσιεύουν η Ελληνική Αστυνομία και το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης, για όλη τη δεκαετία του 1990 (βλ. επόμενο παράθεμα).

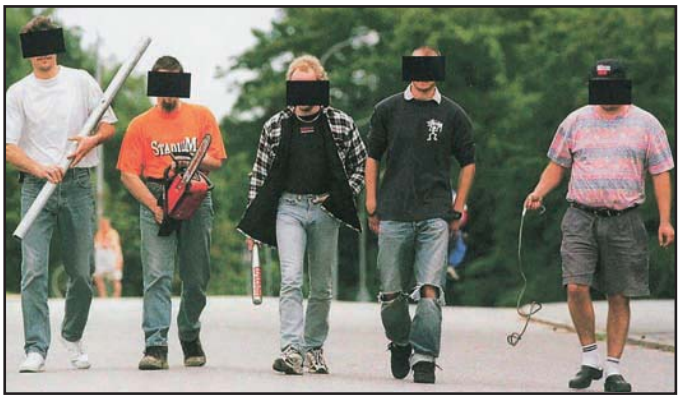

Εικ. 9.4 Νεανική συμμορία (B. Hoglund, L. Jarlen, H. Lind & A. Lokholm, *Samhallskunskap for Gymnasiet* A,. Natur och Kultur, 2003).

Η εικόνα της νεανικής παραβατικότητας για τη δεκαετία 1990-2000

«α. Η συνολική εγκληματικότητα των νέων παρουσιάζεται με μια μικρή αυξητική τάση, η οποία σαφώς είναι μεγαλύτερη, αν συγκριθεί με τα στοιχεία πριν από τη δεκαετία του 1990. Αφορά κατά κύριο λόγο τα παιδιά 7-12 ετών, ενώ οι ηλικίες 18-20 έχουν επίσης μικρή αύξηση. Οι έφηβοι 13-17 ετών παρουσιάζουν μια σταθερότητα.
β. Οι ειδικοί ποινικοί νόμοι και κυρίως ο Ν. 2696/99 (οδικές παραβάσεις -Κ.Ο.Κ.-κυρίως οδήγηση χωρίς δίπλωμα) έχουν τη μεγαλύτερη συμμετοχή στην καταγεγραμμένη παραβατικότητα. Για όλη τη δεκαετία, οι απόλυτοι αριθμοί για τα αδικήματα του Κ.Ο.Κ. για τις ηλικίες 7-17 ετών είναι δεκαπλάσιοι τουλάχιστον από όλη την υπόλοιπη εγκληματικότητα, καταλαμβάνουν δηλαδή σχεδόν το 90% του συνόλου της εγκληματικότητας των ανηλίκων. Αν όμως αυτό το στοιχείο αναλυθεί ανά ηλικιακή ομάδα, θα δούμε ότι αφορά κυρίως ανηλίκους 13-17 ετών. Οι ανήλικοι 7-12 ετών κυρίως καταγράφονται ως παραβάτες του νόμου περί επαιτείας (παιδιά των φαναριών) και εκεί οφείλεται η μεγάλη αύξηση που παρατηρήσαμε στην προηγούμενη παράγραφο. Είναι ενδεικτικό ότι η εγκληματικότητα ανήλικων παιδιών 7-12 ετών στην Αττική έχει δεκαπλασιαστεί μέσα στο χρονικό διάστημα 1991-1999.
γ. Οι κατηγορίες διαπραχθέντων αδικημάτων «σωματικές βλάβες» και «κατά της ιδιοκτησίας» για όλες τις ηλικιακές κατηγορίες των νέων παρουσιάζουν μια σταθερή πορεία μείωσης τα χρόνια 1991-1998. Τόσο για τους ανηλίκους 7-12 ετών όσο και για τους ανηλίκους 13-17 ετών, όταν μιλάμε για κτητική παραβατικότητα, εννοούμε κυρίως απλές κλοπές και όχι ληστείες, ούτε καν διακεκριμένες κλοπές» (Σ. Γεωργούλας, Αποκλίνουσα συμπεριφορά ανηλίκων, εκδ. Εκρεμές, Αθήνα, 2003).

Το συμπέρασμα που προκύπτει μετά την ανάγνωση του παραθέματος είναι ότι, όταν αναφερόμαστε στην αύξηση της εγκληματικότητας των ανηλίκων, στην ουσία εννοούμε τους ανηλίκους 7-12 ετών που γίνονται αντιληπτοί από τις αστυνομικές αρχές ως επαίτες, ενώ, όταν μιλάμε για εγκληματικότητα εφήβων και μετεφήβων, αναφερόμαστε σχεδόν αποκλειστικά σε παραβάσεις του Κώδικα Οδικής Κυκλοφορίας.

Όταν τα πράγματα στο σχολείο... αγριεύουν

«Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (ΥΠΕΠΘ) διενήργησε μια μεγάλη έρευνα, με σκοπό να μελετήσει τα φαινόμενα βίας και επιθετικότητας μεταξύ παιδιών στο χώρο του σχολείου, τα οποία παρουσιάζουν τα τελευταία χρόνια διεθνώς σημαντική αύξηση.
Στην έρευνα πήραν μέρος 3.000 μαθητές Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου από 450 σχολεία όλης της χώρας.
Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι η συχνότητα με την οποία οι Έλληνες μαθητές διαπράττουν ή υφίστανται επιθετικές πράξεις είναι σχετικά μικρή. Επιπλέον, τα ποσοστά των επιθετικών πράξεων που διαπράττουν οι μαθητές διαφέρουν από σχολείο σε σχολείο.
Υπάρχουν διάφοροι παράγοντες που μας επιτρέπουν να προβλέψουμε εάν σε ένα σχολείο διαπράττονται περισσότερες ή λιγότερες επιθετικές πράξεις από μαθητές. Έτσι, σημαντικό ρόλο φαίνεται ότι παίζουν, μεταξύ άλλων: το μέγεθος του σχολείου και ο αριθμός των συστεγαζόμενων σχολείων. Όσο πιο πολλοί είναι οι μαθητές στο σχολείο κι όσο πιο πολλά είναι τα συστεγαζόμενα σχολεία, τόσο υψηλότερη είναι η συχνότητα εμφάνισης επιθετικών πράξεων που εκδηλώνονται από τους μαθητές...» (Φ. Μόττη-Στεφανίδη , Ν. Τσέργας, 2000:7-9).

9.2. Θεωρητικές προσεγγίσεις της αποκλίνουσας συμπεριφοράς - Δύο κοινωνιολογικές οπτικές

Η εγκληματικότητα έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικού προβληματισμού για στοχαστές και επιστήμονες από τις αρχές του 19ου αιώνα. Αξίζει να αναφέρουμε συνοπτικά: (α) τη γαλλοβελγική σχολή (1825) (A. Quetelet, M. Guerry), που προσπάθησε να χαρτογραφήσει την εγκληματικότητα κατά χώρα και γεωγραφική περιοχή και να τη συνδέσει με περιβαλλοντικούς και κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες, και (β) την ιταλική σχολή (1876) (C. Lombroso), που επικεντρώθηκε στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων και είδε τους εγκληματίες ως ένα προγενέστερο στάδιο στη βιολογική εξέλιξη του ανθρώπου.

Κατά τον 20ό αιώνα αναπτύχθηκαν διάφορες θεωρίες που συνέδεσαν την εγκληματικότητα με γενετικές, ψυχικές και διανοητικές διαταραχές και ανωμαλίες. Αν και οι έρευνες συνεχίζονται, οι θεωρίες αυτές δεν έχουν τύχει ευρύτερης τεκμηρίωσης. Παράλληλα αναπτύχθηκαν και διάφορες κοινωνιολογικές θεωρίες που υπογράμμισαν τη συμβολή της κοινωνικής οργάνωσης στη γένεση της εγκληματικής συμπεριφοράς.

Στην κοινωνιολογική προσέγγιση της αποκλίνουσας συμπεριφοράς υπάρχουν **δύο οπτικές** με τις οποίες μπορούμε να προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε το πώς «παράγεται» μια εγκληματική συμπεριφορά. Η **πρώτη** ξεκινά από ένα αξίωμα, ότι το κοινό χαρακτηριστικό όλων των εγκλημάτων είναι πως αυτά συνίστανται από πράξεις που αποδοκιμάζονται καθολικά από τα μέλη μιας κοινωνίας (**συναινετικό πρότυπο**). Η **δεύτερη** έχει διαφορετική αφετηρία και θεωρεί ότι η εγκληματική συμπεριφορά προϋποθέτει την ύπαρξη **σύγκρουσης συμφερόντων**. Στο πλαίσιο αυτής της δεύτερης οπτικής, οι θεωρίες της σύγκρουσης μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις υποκατηγορίες: η πρώτη υποκατηγορία θεωριών επηρεάζεται από τη σχολή της συμβολικής αλληλεπίδρασης, η δεύτερη από τη μαρξιστική σχολή των συγκρούσεων και η τρίτη από την (μη μαρξιστική), κριτική σχολή της σύγκρουσης.

9.2.1 Θεωρίες της συναίνεσης: ανομία και κοινωνική οικολογία

Ανομία: Ο Ντυρκέμ προσπάθησε να αναλύσει κοινωνιολογικά την εμφάνιση της αποκλίνουσας συμπεριφοράς στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες. Χρησιμοποιώντας την έννοια της ανομίας εξήγησε για ποιο λόγο στις σύγχρονες κοινωνίες, όπου επικρατεί η οργανική αλληλεγγύη και υπάρχει υψηλός βαθμός καταμερισμού της εργασίας, μπορεί να εμφανιστεί το έγκλημα. Για τον Ντυρκέμ, για να λειτουργήσει μια τέτοια κοινωνία συνεκτικά, θα πρέπει η συλλογική συνείδηση να καθορίζει το σύνολο των λειτουργιών και των ρόλων. Όταν όμως δεν επικρατεί η συλλογική συνείδηση, υπάρχει ανομία και πιθανόν έγκλημα, που είναι μια παθολογική κατάσταση η οποία εγείρει αντιδράσεις από το κοινωνικό σύνολο. Επομένως, σύμφωνα με τον Ντυρκέμ, η ανομία είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο και ως τέτοιο πρέπει να μελετάται. Εξάλλου οι ταχύτατες αλλαγές που συμβαίνουν στο σύγχρονο κόσμο οδηγούν συχνά στην ανομία.

Ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Μέρτον, διατύπωσε τη δική του θεωρία για την απόκλιση, βασιζόμενος στην κλασική έννοια της ανομίας που εισήγαγε ο Ντυρκέμ, στην οποία σημαντική θέση κατέχουν οι όροι «σκοπός» και «μέσα» για την επίτευξη των στόχων, ώστε να συμπεριλάβει και την ένταση που προκαλείται στη συμπεριφορά του ατόμου, όταν οι κανόνες συγκρούονται με την κοινωνική πραγματικότητα (ανομία). Για παράδειγμα, στη σύγχρονη κοινωνία ο γενικά αποδεκτός σκοπός είναι η υλική επιτυχία, ενώ τα μέσα προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός είναι η αυτοπειθαρχία, η μόρφωση και η σκληρή δουλειά. Κάποια άτομα όμως επιδιώκουν την επίτευξη των σκοπών τους με άλλα μέσα, κάποιες φορές αντισυμβατικά, ή αμφισβητούν τους σκοπούς και τα αποδεκτά μέσα επίτευξής τους. Η ανομία αυξάνεται όταν υπάρχει μεγάλη απόσταση μεταξύ των θεμιτών σκοπών και των μέσων για την επίτευξή τους. Ο Μέρτον διακρίνει πέντε τύπους συμπεριφοράς με βάση το συνδυασμό σκοπών και μέσων: τη συμμόρφωση, την καινοτομία*, την τυπολατρία, τον αναχωρητισμό και την επανάσταση.

Πίνακας 9.2. Τυπολογία Μέρτον: Προσανατολισμός των συμπεριφορών σε συνδυασμό με τους σκοπούς και τα μέσα

Τύποι συμπεριφοράς	Μέσα	Σκοποί	Παραδείγματα
Συμμόρφωση	+	+	Επιχειρηματίες, βουλευτές
Καινοτομία	-	+	Εγκληματίες, παραβάτες
Τυπολατρία	+	-	Γραφειοκράτες, υπερπατριώτες
Αναχωρητισμός	-	-	Τοξικοεξαρτημένοι, ερημίτες
Επανάσταση	+/ -	+/ -	Επαναστάτες, φεμινίστριες

Αποδοχή (+) Απόρριψη (-) (Επεξεργασία Ν.Πετρόπουλου)

Κοινωνική οικολογία: Με αφετηρία την **οικολογική προσέγγιση** της κοινωνιολογικής **σχολής του Σικάγου** εμφανίστηκε, τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, μια θεωρία σύμφωνα με την οποία η χωροθέτηση των διάφορων οικισμών, βιομηχανιών, επιχειρήσεων κτλ. και η κατανομή των κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων σε γειτονιές διαφορετικών τύπων μπορούν να διευθετηθούν με βάση τις αρχές της οικολογίας, όπως συμβαίνει και στο φυσικό κόσμο. Όπως δηλαδή οι οργανισμοί κατανέμονται κατά συστηματικό τρόπο στο χώρο, ώστε να επιτυγχάνεται η ισορροπία μεταξύ των ειδών, έτσι και μια χωροταξική κατανομή των ανθρώπινων δραστηριοτήτων σε μια πόλη μπορεί να έχει ευεργετικά για την κοινωνική συνοχή αποτελέσματα. Επομένως η αποκλίνουσα συμπεριφορά ενός ατόμου συνδέεται με το περιβάλλον στο οποίο ζει, και όταν αυτό το περιβάλλον δε διακρίνεται από ισορροπία, προκαλείται κοινωνική αποδιοργάνωση. Μια πιθανή λύση στο πρόβλημα της παρέκκλισης θα μπορούσε να είναι, σύμφωνα με αυτή την οπτική, η αναβάθμιση των αποδιοργανωμένων περιοχών μέσω οικιστικών ή άλλων περιβαλλοντικών παρεμβάσεων (σε δρόμους, σπίτια, πάρκα κ.ά.).

Βία και κοινωνική οικολογία

«Η ανωνυμία και η μαζικοποίηση των χώρων, η ανωνυμία του πλήθους, οι συνθήκες συνωστισμού, σε συνδυασμό με την ανυπαρξία κοινωνικών δικτύων, η κατάλυση της γειτονιάς, ο ατομικισμός, η αδιαφορία του καθενός για το διπλανό του, η γενίκευση του συναισθήματος της κοινωνικής αλλοτρίωσης, η πλημμελής προστασία από τα ενδεδειγμένα όργανα και φορείς είναι παράγοντες που συμβάλλουν στη γενίκευση της θυματοποιητικής διαδικασίας. Υπό αυτό το πρίσμα, ο διαχωρισμός των επί μέρους αστικών περιοχών στην πόλη, μέσα στις οποίες εκδηλώνονται περισσότερες εγκληματικές ενέργειες και βίαιες πράξεις, διαστρέφει την πραγματική θυματοποιητική διάσταση του αστικού σχηματισμού που αναπαράγει και συντηρεί κοινωνικούς σχηματισμούς που προξενούν βία στο σύνολο του χώρου του» (Σ. Νικολαΐδου, 2000: 109).

9.2.2 Θεωρίες της σύγκρουσης για την αποκλίνουσα συμπεριφορά

Οι θεωρίες της σύγκρουσης - και εννοούμε και τις τρεις υποκατηγορίες: συμβολική αλληλεπίδραση, μαρξιστική θεωρία, κριτική θεωρία- οριοθετούν το έγκλημα ως μια πράξη η οποία αμφισβητεί τις αξίες της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας, αμφισβητεί την κυρίαρχη ηθική. Επομένως εγκληματίας είναι εκείνος που παραβαίνει τον κώδικα αξιών της κυρίαρχης κοινωνικής ομάδας.

Όταν κάποιος παραβαίνει το νόμο, αντιμετωπίζει το μηχανισμό του τυπικού κοινωνικού ελέγχου. Στη λειτουργία όμως τόσο της αστυνομίας όσο και του δικαστικού συστήματος υπάρχουν διαδοχικά φιλτραρίσματα. Ένας άνθρωπος γίνεται ύποπτος για την αστυνομία, όταν διαθέτει το ανάλογο προφίλ του ενόχου (π.χ. άτομο κατώτερου κοινωνικού στάτους). Ένας τέτοιος άνθρωπος δικάζεται με διαφορετική (μεγαλύτερη) ποινή, όσο τα περιθώρια του νόμου το επιτρέπουν, δεδομένου ότι τα κοινωνικο-οικονομικά του χαρακτηριστικά δομούν το στίγμα του εγκληματία, άρα του επικίνδυνου για την κοινωνία. Από την άλλη πλευρά, αν κάποιος δε διαθέτει τα χαρακτηριστικά αυτά, δε «φαίνεται» δηλαδή εγκληματίας, δεν είναι ένας «συνήθης ύποπτος» μπορεί να τιμωρηθεί - αν ποτέ δικαστεί - με τη μικρότερη ποινή.

Ειδικότερα στο πλαίσιο της σχολής της **συμβολικής αλληλεπίδρασης**, η έννοια του **χαρακτηρισμού** ή της **ετικέτας** αποτελεί μία από τις σημαντικότερες συνεισφορές στη θεωρητική προσέγγιση της απόκλισης. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, δίπλα στην **πρωτογενή παρέκκλιση**, δηλαδή στην αρχική πράξη της παράβασης (π.χ. καταστροφή ξένης περιουσίας), υπάρχει και η **δευτερογενής παρέκκλιση**, η οποία είναι αποτέλεσμα αφενός του χαρακτηρισμού της αρχικής πράξης από τα όργανα κοινωνικού ελέγχου (π.χ. την αστυνομία) ως παραβατικής και αφετέρου της αντίδρασης του δράστη στο χαρακτηρισμό. Οι χαρακτηρισμοί και οι ετικέτες επιβάλλονται συνήθως από τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες και τους φορείς κοινωνικού ελέγχου, που τις αντιπροσωπεύουν, σε μέλη ανίσχυρων κοινωνικών ομάδων (π.χ. φτωχούς, αναλφάβητους, μειονότητες). Μετά το χαρακτηρισμό δημιουργείται μια κατάσταση πόλωσης μεταξύ αυτών που χαρακτηρίζουν και των χαρακτηρισμένων, η οποία μπορεί να οδηγήσει τους δεύτερους στην αποδοχή του χαρακτηρισμού και στη διάπραξη εγκλήματος (δευτερογενής παρέκκλιση). Ωστόσο, η θεωρία της ετικέτας δεν εξηγεί τους λόγους της πρωτογενούς παρέκκλισης.

Η **μαρξιστική** και η **κριτική θεωρία της σύγκρουσης**, οι οποίες υποστηρίχτηκαν από αρκετούς εγκληματολόγους στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, υπογραμμίζουν το ρόλο των οικονομικών και των πολιτικών παραγόντων στον προσδιορισμό και την «παραγωγή» του εγκλήματος και της παραβατικής συμπεριφοράς. Οι θεωρίες αυτές επικεντρώνονται περισσότερο στα εγκλήματα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων (π.χ. «του λευκού κολάρου») και λιγότερο στα εγκλήματα των κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά ασθενέστερων τάξεων.

Η διαφορά μεταξύ της **μαρξιστικής** και της **μη μαρξιστικής κριτικής** προσέγγισης της εγκληματικότητας είναι η εξής: η μαρξιστική θεωρία, που αναπτύχτηκε πρώτα, προϋποθέτει ότι ο οικονομικός παράγοντας διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στην εγκληματικότητα και ότι ο τρόπος με τον οποίο η καπιταλιστική τάξη χειρίζεται τα θέματα της αποκλίνουσας συμπεριφοράς αποσκοπεί στη συνέχιση της κατοχής από αυτήν των μέσων παραγωγής. Αντίθετα, η κριτική θεωρητική προσέγγιση της εγκληματολογίας δεν περιορίζεται μόνο στην οικονομική ισχύ της κυρίαρχης τάξης, αλλά υπογραμμίζει και τη σημασία της πολιτικής εξουσίας ως παράγοντα καθορισμού του Ποινικού Δικαίου και των εγκληματικών πράξεων.

9.3. Η αντιμετώπιση της παραβατικότητας και της εγκληματικότητας: σωφρονισμός, κοινωνική επανένταξη και πρόληψη

Η γνώση που έχει αποκτηθεί από τη θεωρία και την έρευνα της κοινωνιολογίας και της εγκληματολογίας αξιοποιείται συνήθως από τους κρατικούς (ή μη κρατικούς) φορείς για τη διαμόρφωση της αντεγκληματικής πολιτικής, η οποία έχει ως στόχο την περιστολή του εγκλήματος.

Η αντεγκληματική πολιτική διαγράφεται σε τρία επίπεδα:

- Το πρώτο επίπεδο είναι οι δράσεις που αναλαμβάνει η πολιτεία και η κοινωνία πριν από την τέλεση μιας αποκλίνουσας πράξης (**πρόληψη**).
- Το δεύτερο επίπεδο είναι οι δράσεις του κοινωνικού ελέγχου μετά την τέλεση του εγκλήματος, δηλαδή η επιβολή ποινών στους παραβάτες (**καταστολή**).
- Το τρίτο επίπεδο είναι οι δράσεις στις οποίες προβαίνει η πολιτεία και η κοινωνία για άτομα τα οποία έχουν ήδη τιμωρηθεί για μια εγκληματική συμπεριφορά, με σκοπό να αποτραπεί η τυχόν επανάληψη αυτής της συμπεριφοράς. Σ' αυτή την περίπτωση μιλάμε για **κοινωνική επανένταξη** πρώην φυλακισμένων ατόμων.

Εικ. 9.5 Το άγαλμα της δικαιοσύνης τοποθετημένο στο θόλο του Ποινικού Δικαστηρίου του Λονδίνου: στο ένα χέρι κρατά τη ζυγαριά, που συμβολίζει την ενοχή ή την αθωότητα, και στο άλλο το σπαθί, που συμβολίζει την τιμωρία του ενόχου (*Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse*, Ενότητα Ι: Άνθρωπος-Κοινωνία, Ελληνικά Γράμματα, 2001).

9.3.1 Σωφρονισμός και κοινωνική επανένταξη

Ο **σωφρονισμός** του παραβάτη των κοινωνικών κανόνων επιτυγχάνεται συνήθως μέσα από την έκτιση ποινής, στερητικής της ελευθερίας, η οποία πραγματοποιείται σε ένα κλειστό ίδρυμα, τη φυλακή. Η φυλακή ως τόπος εκτέλεσης ποινής είναι σχετικά πρόσφατος και αποτελεί εξέλιξη των εκκλησιαστικών φυλακών του Μεσαίωνα. Μόνο μετά τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 και την τοποθέτηση της ατομικής ελευθερίας στην κορυφή της κλίμακας των αξιών του ατόμου παγιώθηκε η ποινή της στέρησης της ελευθερίας ως η σπουδαιότερη στο σύστημα των ποινικών κυρώσεων, αντικαθιστώντας την ευρεία έως τότε χρήση των ποινών του θανάτου και των βασανιστηρίων.

Ιστορικά στοιχεία για το θεσμό της φυλακής

«Η ανάπτυξη του θεσμού της φυλακής προωθήθηκε πολύ χάρη στο έργο και τη δράση του Άγγλου John Howard. Ενώ ταξίδευε για την Πορτογαλία έπεσε στα χέρια Γάλλων κουρσάρων και ρίχτηκε στις φυλακές της Βρέστης. Όταν απέδρασε στη χώρα του, η πικρή εμπειρία που είχε δοκιμάσει ο ίδιος από τη φυλακή τον έκανε να αφιερώσει τη ζωή του ολόκληρη στη βελτίωση των σωφρονιστικών ιδρυμάτων. Ονομάστηκε διοικητής της κομητείας του Bedford το 1773 και είχε έτσι την ευκαιρία να διαπιστώσει ότι οι αγγλικές φυλακές παρουσίαζαν τους ίδιους όρους αθλιότητας που χαρακτήριζαν και τις γαλλικές φυλακές. Ταξίδεψε τότε σε πολλές χώρες παρατηρώντας τις φυλακές τους, και τα αποτελέσματα των παρατηρήσεών του τα παρουσίασε σ' ένα βιβλίο το οποίο δημοσιεύτηκε το 1777. Στο θεωρητικό πεδίο ο Howard διακηρύσσει την αξία της εργασίας ως μέσου σωφρονισμού των εγκληματιών. Πέρα όμως απ' αυτά, βρίσκει κανείς στο έργο του ένα πλήθος προτάσεων στον τρόπο οργάνωσης της φυλακής, στην επιλογή του προσωπικού, στην υγιεινή μέσα στις φυλακές, που ακόμα και σήμερα δεν μπορούν να θεωρηθούν ξεπερασμένες» (Η. Δασκαλάκης, 1985).

Η φυλακή αποτελεί μια μικροκοινωνία με μια ιδιότυπη κοινωνική οργάνωση. Οι κανόνες που ρυθμίζουν αυτή τη μικροκοινωνία είναι είτε τυπικοί είτε άτυποι. Οι τυπικοί κανόνες αφορούν το επίσημο νομικό καθεστώς που διέπει τη φυλακή (σωφρονιστικός κώδικας, εσωτερικός κανονισμός λειτουργίας), ενώ οι άτυποι αφορούν τους κώδικες επικοινωνίας που αναπτύσσονται μεταξύ των δύο αντιτιθέμενων υποπολιτισμών της φυλακής, δηλαδή μεταξύ των ίδιων των κρατουμένων και μεταξύ των φυλάκων και των κρατουμένων.

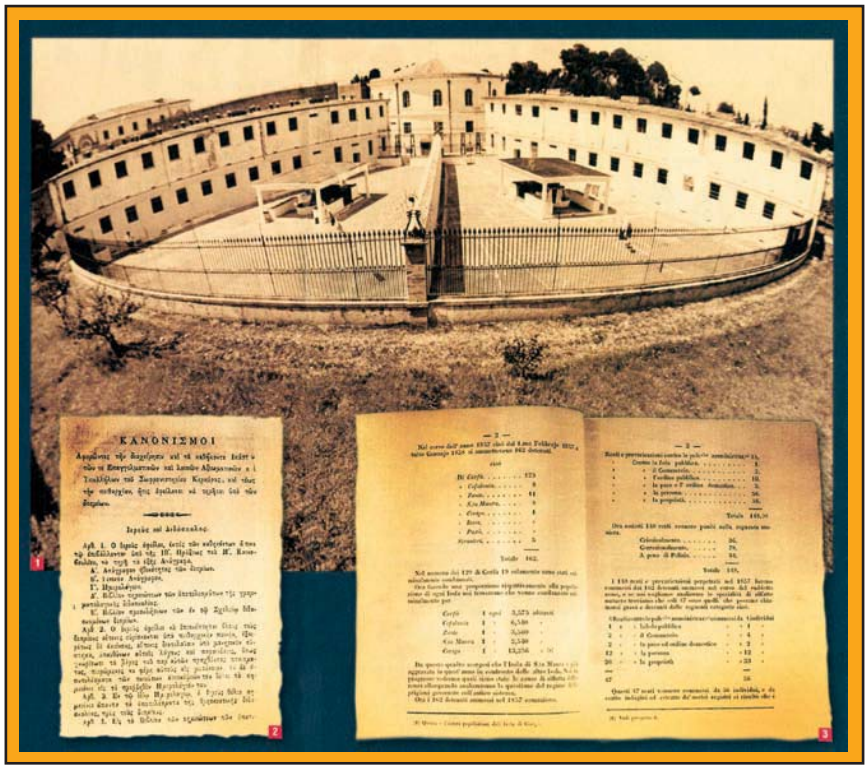

Εικ. 9.6α Σωφρονιστικό κατάστημα Κέρκυρας (*Ιστορικά*, έκδοση της Ελευθεροτυπίας, 4-12-2003).

Η στέρηση της ελευθερίας: έσχατη μορφή κύρωσης στις χώρες της Ε.Ε..

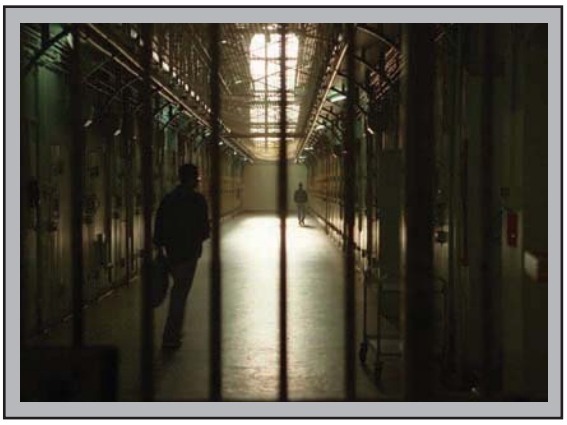

Εικ. 9.6β Εσωτερικό των φυλακών υψίστης ασφαλείας στο Παρίσι (Φωτογραφικό Αρχείο Associated Press/Eurokinisi).

Ο σωφρονισμός των κρατουμένων επιτυγχάνεται μέσα από λειτουργίες που διαμορφώνονται υπό την επίδραση αυτής της κοινωνικής οργάνωσης. Τέτοιες λειτουργίες είναι η απομόνωση, η εργασία, η εκπαίδευση και βέβαια η διαβίωση μέσα σε συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας. Όμως συχνά αυτές οι λειτουργίες δεν επιτυγχάνουν τον αρχικό σκοπό του εγκλεισμού του παραβάτη, που είναι ο σωφρονισμός και η επανένταξη. Αυτό συμβαίνει γιατί οι λειτουργίες που προαναφέραμε έχουν άλλα αποτελέσματα σε καθεστώς ελεύθερης διαβίωσης και άλλα στο ιδιότυπο καθεστώς της φυλακής. Γι' αυτό το λόγο αρκετοί επιστήμονες επισημαίνουν αφενός την αναποτελεσματικότητα του θεσμού της φυλακής ως προς τον επιθυμητό σωφρονισμό των παραβατών και αφετέρου την κατα-πίεση των ανθρώπινων δικαιωμάτων των κρατουμένων ως προς τις συνθήκες διαβίωσής τους.

Σε αντικατάσταση του κλειστού τύπου ιδρύματος* για την εκτέλεση της στερητικής της ελευθερίας ποινής, έχουν προταθεί (και σε αρκετές χώρες έχουν εφαρμοστεί) άλλοι τύποι ιδρυμάτων, όπως είναι τα ειδικά θεραπευτικά ιδρύματα για τους τοξικοεξαρτημένους παραβάτες ή τους ψυχικά ασθενείς, οι ξενώνες για τους υπό απόλυση κρατουμένους, τα ειδικά ιδρύματα αγωγής για τους ανηλίκους και τους νέους, αλλά και μέτρα όπως η υπό όρους απόλυση, οι άδειες των κρατουμένων, οι επισκέψεις των συζύγων των κρατουμένων κ.ά.

Έχει γίνει επίσης αρκετή συζήτηση για την επαναφορά της ποινής του θανάτου ως **προληπτικού μέ-**

τρου, το οποίο, σύμφωνα με τους υποστηρικτές του, θα αποτρέψει την υπέρμετρη αύξηση της βίας και θα αφορά συγκεκριμένα αδικήματα (π.χ. εμπόριο καρτέλ ναρκωτικών, βίαιες τρομοκρατικές ενέργειες). Σε μια κλασική μελέτη του ο Θ. Σέλιν (Th. Sellin) παρουσίασε στοιχεία (βλ. πίνακα 9.3) για τη μη αποτελεσματικότητα της ποινής του θανάτου, όπως εφαρμόστηκε σε ορισμένες πολιτείες των Η.Π.Α.

στό ίδρυμα, η οποία, αν μη τι άλλο, ήταν απολύτως προγραμματισμένη, με καθημερινές ασχολίες, φιλικές σχέσεις, συνεργασίες. Έτσι, η ιδρυματοποίηση αποβαίνει μεγάλο εμπόδιο για την κοινωνική επανένταξη του παραβάτη. Για να επανακοινωνικοποιηθεί ομαλά ο αποφυλακισμένος, χρειάζεται να μειωθούν οι συνέπειες του στιγματισμού της φυλακής, τόσο στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων του αποφυλακισμένου

Πίνακας 9.3. Βίαιες συγκρούσεις αστυνομικών και εγκληματιών και νεκροί αστυνομικοί σε πολιτείες με ή χωρίς την ποινή του θανάτου (1919-1954)

	Περιπτώσεις βίαιων συγκρούσεων αστυνομικών - εγκληματιών		**Νεκροί αστυνομικοί από αυτές τις συγκρούσεις**	
	Πολιτείες χωρίς ποινή θανάτου	Πολιτείες με ποινή θανάτου	Πολιτείες χωρίς ποινή θανάτου	Πολιτείες με ποινή θανάτου
1919-1924	8	25	12	25
1925-1930	8	31	9	31
1931-1936	5	24	5	26
1397-1942	4	9	4	11
1943-1948	5	5	5	5
1949-1954	3	1	4	1
Συνολικά	33	95	39	99

Πηγή: Th. Sellin, Capital punishment, Harper and Row, 1967:148.

Από τα στοιχεία του πίνακα 9.3 συνάγεται το συμπέρασμα ότι το κύριο επιχείρημα όσων υποστηρίζουν την αποτρεπτική δράση της ποινής του θανάτου, δηλαδή ότι οι αστυνομικοί θα έχουν λιγότερες πιθανότητες να τραυματιστούν ή να σκοτωθούν από εγκληματίες, δεν ισχύει, όπως δείχνει και η ιστορία εφαρμογής του θεσμού για το πρώτο μισό του 20ού αιώνα στις Η.Π.Α.

Το μεγαλύτερο όμως πρόβλημα που προκύπτει από τη φυλάκιση ενός εγκληματία σε κλειστό ίδρυμα είναι το φαινόμενο της **ιδρυματοποίησης**. Με αυτό εννοούμε ότι ένας πρώην κρατούμενος, από τη στιγμή που θα ανακτήσει την ελευθερία του, δεν έχει τη δυνατότητα να ενταχθεί πλήρως στο κοινωνικό σύνολο, αν δε στηριχθεί από κοινωνικές οργανώσεις στη νέα του ζωή. Συχνά λοιπόν η ανυπαρξία κοινωνικών δικτύων τον οδηγούν στο να αναπολεί τη ζωή του στο κλει-

όσο και στις επίσημες σχέσεις του με το κράτος. Αυτό σημαίνει ότι τόσο οι φορείς της κρατικής ή της τοπικής εξουσίας όσο και οι συνάνθρωποί του θα πρέπει να δουν τον αποφυλακισμένο όχι ως έναν εγκληματία, αλλά ως έναν άνθρωπο που προσπαθεί να κάνει μια νέα αρχή στη ζωή του, και συνεπώς να τον στηρίξουν στην προσπάθειά του να ενσωματωθεί στις κοινωνικές διεργασίες. Επομένως η δημιουργία μιας βάσης στήριξης αυτού του ανθρώπου, με τους απαραίτητους υλικούς και ηθικούς όρους ζωής (εργασία, οικογένεια, πολιτική συμμετοχή κ.ά.), είναι εντελώς απαραίτητη. Αν δεν υπάρχει αυτό το «δίχτυ ασφάλειας», τότε η κοινωνική επανένταξη του αποφυλακισμένου δεν πρόκειται να επιτευχθεί και το πιθανότερο είναι να παρουσιαστεί υποτροπή, δηλαδή επανάληψη της εγκληματικής συμπεριφοράς (βλ. πίνακα 9.4).

Εικ. 9.7 Ξυλουργείο:«Έξοδος» μονάδα επαγγελματικής κατάρτισης για τα μέλη της θεραπευτικής κοινότητας, (Ημερολόγιο ΚΕ.Θ.Ε.Α., 2005).

Πίνακας 9.4. Ανήλικοι υπότροποι* ανάλογα με το αδίκημα τελευταίας προσαγωγής στο Μονομελές και Τριμελές Δικαστήριο Ανηλίκων Αθηνών

Αδίκημα τελευταίας προσαγωγής	Αριθμός	%
Παραβάσεις Κ.Ο.Κ.	335	60,6
Κλοπές και γενικότερα εγκλήματα κατά της ιδιοκτησίας	124	22,4
Παραβάσεις νόμου περί ναρκωτικών	14	2,5
Ληστείες και γενικότερα εγκλήματα βίας	24	4,3
Επαιτεία και παραβάσεις νομοθεσίας περί αλλοδαπών	56	10,1
Σύνολο υποτροπών	553	100,0

Πηγή: Υπηρεσία Επιμελητών Ανηλίκων, Δικαστήριο Ανηλίκων Αθηνών (2005) (Διασκευή Ν. Πετρόπουλου).

*Επειδή δεν γνωρίζουμε ποιό είναι το πρώτο έγκλημα του υπότροπου ανηλίκου,δεν μπορούμε να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα για ενδεχόμενη εγκληματική δράση.

9.3.2 Πρόληψη της παραβατικότητας-εγκληματικότητας

Ακριβώς λόγω της ευρύτερης αναγνώρισης όσον αφορά την αναποτελεσματική λειτουργία της αντεγκληματικής πολιτικής μετά το αδίκημα (καταστολή), άρχισε να αναπτύσσεται ένα κίνημα υποστήριξης της αντεγκληματικής πολιτικής πριν από την τέλεση της πράξης, δηλαδή της πρόληψης.

Η **πρόληψη** ή, όπως αλλιώς ονομάζεται, **κοινωνική αντεγκληματική πολιτική** αναπτύσσεται σε χώρους εκτός του σωφρονιστικού συστήματος και δεν προϋποθέτει τη διάπραξη εγκλήματος. Υλοποιείται με εφαρμογή μέτρων κοινωνικού χαρακτήρα, με αστυνομική επιτήρηση, καθώς και με τη **συμμετοχή του κοινού** (απλών πολιτών).

Μια τέτοια πολιτική πρόληψης διακρίνεται ως προς τη φύση των μέτρων που λαμβάνονται σε:

•**Πρωτογενή πρόληψη**. Αφορά τα μέτρα που απευθύνονται στο σύνολο του πληθυσμού, περιλαμβανομένων και των οργάνων κοινωνικού ελέγχου, και στοχεύουν στην εξάλειψη των εγκληματογόνων παραγόντων (π.χ. εκπαίδευση των αστυνομικών, αντιμετώπιση φτώχειας, δωρεάν εκπαίδευση και μέτρα για τη στήριξη της οικογένειας).

•**Δευτερογενή πρόληψη**. Αφορά τα μέτρα που λαμβάνονται για ειδικές κοινωνικές ομάδες οι οποίες θεωρούνται επιρρεπείς για την τέλεση παραβατικών πράξεων (π.χ. περιθωριακοί, τοξικοεξαρτημένοι).

•**Τριτογενή πρόληψη**. Αφορά τα μέτρα που επιβάλλονται σε άτομα τα οποία, υπό συγκεκριμένες περιστάσεις, κρίνονται επικίνδυνα και τα οποία έχουν ήδη στιγματιστεί (π.χ. πρώην παραβάτες, αποφυλακισμένοι).

Και οι τρεις αυτές κατηγορίες των προληπτικών μέτρων υλοποιούνται μέσα από τις δράσεις αρκετών φορέων, κρατικών ή μη κρατικών. Η αστυνομική επιτήρηση με τη μορφή της περιπολίας, όπως και η εκπαίδευση των αστυνομικών για τη μεταχείριση ευαίσθητων κοινωνικών ομάδων (βλ. παράθεμα) είναι παραδείγματα πρόληψης του εγκλήματος από φορείς του

επίσημου κοινωνικού ελέγχου. Συνήθως όμως οι μηχανισμοί καταστολής (αστυνομία) δεν έχουν μεγάλη αποτελεσματικότητα στην προληπτική πολιτική, όσον αφορά κυρίως την πρωτογενή πρόληψη, δηλαδή την εφαρμογή μέτρων κοινωνικού χαρακτήρα (στήριξη της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής κατάρτισης, οικιστική αναβάθμιση περιοχών).

Αντίθετα, η εφαρμογή μέτρων κοινωνικού χαρακτήρα από κρατικούς ή τοπικούς κοινωνικούς φορείς μπορεί να είναι αποτελεσματική, ώστε να αντιμετωπιστεί το κακό στη ρίζα του (π.χ. μέτρα στήριξης σε κοινωνικές ομάδες που απειλούνται από τον κοινωνικό αποκλεισμό). Μέτρα που προωθούν την κοινωνική συνοχή και μειώνουν τις αρνητικές επιδράσεις του κοινωνικού αποκλεισμού μιας ομάδας είναι μέτρα **πρωτογενούς** και **δευτερογενούς** αντίστοιχα πρόληψης, με τα οποία μπορεί να επιτευχθεί περιστολή της εγκληματικής δράσης. Επιπλέον, τα μέτρα αυτά μπορεί να ελαχιστοποιήσουν την πιθανότητα στιγματισμού ενός δυνάμει εγκληματία ή ενός αποφυλακισμένου, που προσπαθεί για την ομαλή επανακοινωνικοποίησή του, από την άστοχη συμπεριφορά ενός φορέα του επίσημου κοινωνικού ελέγχου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Πολιτεία, οι κοινωνικές οργανώσεις και οι πολίτες ως άτομα μπορούν να δραστηριοποιηθούν σε όλα τα επίπεδα πρόληψης:

- Στο επίπεδο της **πρωτογενούς** πρόληψης μπορούν να συμβάλουν, για παράδειγμα: η Πολιτεία με την καταπολέμηση της φτώχειας, η κοινωνία των πολιτών (οργανώσεις) με την καταπολέμηση του ρατσισμού και τα άτομα που κατέχουν σημαντικές θέσεις στην κοινωνία με το να μη σπεύδουν να χαρακτηρίζουν συμπεριφορές ως εγκληματικές.
- Στο επίπεδο της **δευτερογενούς** πρόληψης μπορούν να συμβάλουν: η Πολιτεία με τα προγράμματα η κοινωνία των πολιτών με την καταπολέμηση του ρατσισμού ως προς τη χωροθέτηση των κέντρων απεξάρτησης και οι πολίτες με τον έλεγχο των προκαταλήψεών τους.

«Η βία μέσα στην οικογένεια αποτελεί πρώτιστα καταστρατήγηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Είναι ένα φαινόμενο με δυσμενείς επιπτώσεις σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Επιφέρει αρνητικές συνέπειες στη σωματική και ψυχική υγεία του θύματος, συντελεί στον κοινωνικό αποκλεισμό του, ενώ μπορεί να έχει αρνητικές προεκτάσεις και στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας.

Οι αστυνομικές υπηρεσίες οφείλουν να εγγυηθούν συνθήκες παρέμβασης ανάλογες με τη σοβαρότητα του φαινομένου. Το αστυνομικό προσωπικό καλείται να εφαρμόζει στην πράξη τις ενδεδειγμένες διαδικασίες χειρισμού περιστατικών βίας στην οικογένεια.

Η παρέμβαση της Αστυνομίας έχει ως κεντρικό άξονα την προστασία των θυμάτων βίας, τη διερεύνηση της τέλεσης αξιόποινων πράξεων και τη συλλογή των αποδεικτικών στοιχείων της εγκληματικής συμπεριφοράς για την παραπομπή στη δικαιοσύνη» (Πρόλογος στο εγχειρίδιο της Ελληνικής Αστυνομίας, Η αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας, Τυπογραφείο Ελληνικής Αστυνομίας, Απρίλιος 2005, www.ydt.gr).

- Στο επίπεδο της **τριτογενούς** πρόληψης μπορούν να συμβάλουν: η Πολιτεία με την κατασκευή ξενώνων για τους αποφυλακισμένους, η κοινωνία των πολιτών με την οργάνωση προγραμμάτων επανένταξης και οι πολίτες (ως εργοδότες) με την πρόσληψη των αποφυλακισμένων στις επιχειρήσεις τους.

Εικ. 9.8 Παραδείγματα δευτερογενούς πρόληψης: εργαστήρια χειροποίητου κοσμήματος και φωτογραφίας για απεξαρτημένα άτομα (Φωτογραφικό Αρχείο του Εξειδικευμένου Κέντρου Κοινωνικής και Επαγγελματικής Ένταξης του ΟΚΑΝΑ).

Όποιο μέτρο όμως και αν αποφασιστεί να ληφθεί, είναι φανερό ότι η ενεργός συμμετοχή του κοινωνικού συνόλου -ως ατόμων, αλλά και μέσα από θεσμούς όπως το σχολείο και η οικογένεια ή άλλες συλλογικές οργανώσεις- τόσο στη χάραξη όσο και στην άσκηση της αντεγκληματικής πολιτικής είναι ουσιώδης όρος για την επίτευξη των στόχων της. Εξάλλου το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο είναι αυτό που οργανώνει τη μορφή και το ρυθμό της κοινωνικής συμβίωσης μέσα στην οποία εκδηλώνεται η εγκληματική δράση και άρα είναι αυτό που μπορεί να την αποδιοργανώσει.

Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι σε μια δημοκρατική κοινωνία η λήψη μέτρων οποιασδήποτε πολιτικής - και άρα και της προληπτικής αντεγκληματικής- νομιμοποιείται μόνο μέσα από τη στήριξη και τη συμμετοχή του κοινωνικού συνόλου. Αν δεν υφίσταται αυτή η προϋπόθεση, τότε οποιοσδήποτε φορέας (κρατικός ή ιδιωτικός) λαμβάνει τέτοια μέτρα, ανεξάρτητα από τις προθέσεις του, στην ουσία ασκεί επιβολή και όχι πολιτική υπέρ της συνοχής της κοινωνίας και της πρόληψης της εγκληματικότητας.

«Τι κάνουμε όταν διαπιστώσουμε ότι ένας μαθητής κινδυνεύει να εκδηλώσει επιθετική συμπεριφορά;

- *Δεν αντιδρούμε με επιθετικότητα.*
- *Παρατηρούμε αν το πρόβλημα εμφανίζεται με πολλαπλές μορφές.*
- *Εξετάζουμε τη συμπεριφορά σε σχέση με άλλους παράγοντες.*
- *Εξετάζουμε τους παράγοντες σε εξελικτική προοπτική.*
- *Δεν ξεχνούμε ότι υπάρχει πραγματικός κίνδυνος παρερμηνείας.*
- *Δεν ξεχνούμε ότι βασική αρχή της αποτελεσματικότητας του σχολείου είναι ότι αναγνωρίζει σε κάθε παιδί τη δυνατότητα να ξεπερνάει δύσκολες καταστάσεις και να ελέγχει αρνητικά συναισθήματα και συμπεριφορές.*
- ***Αν δεν υπάρχει άμεσος κίνδυνος:***

Ζητούμε τη βοήθεια σχολικού ψυχολόγου, ειδικού δασκάλου ή άλλου ειδικού. Αυτός αναλαμβάνει την ευθύνη για ό,τι χρειάζεται να γίνει.

- ***Αν εκτιμηθεί ότι το πρόβλημα είναι σοβαρό:***

Ενημερώνονται με εχεμύθεια αμέσως οι γονείς και ζητούμε τη συνεργασία τους, αν χρειάζονται παρεμβάσεις που αφορούν το παιδί.

- ***Αν ένα παιδί βρεθεί εκτός ελέγχου και απειλείται ή τίθεται σε κίνδυνο η ζωή του ή η ζωή άλλων ατόμων:***

1. *Ειδοποιούμε επειγόντως τη διοίκηση του σχολείου και το σχολικό ψυχολόγο, το σύμβουλο, τους γονείς.*
2. *Αποφεύγουμε αυταρχικές αντιδράσεις, επιθετικές κινήσεις, απειλές.*
3. *Προσεγγίζουν το παιδί μόνον άτομα που μπορούν να το ηρεμήσουν, επικοινωνώντας μαζί του με ανοιχτές ερωτήσεις».*

Πηγή: Π. Χηνάς και Κ. Χρυσαφίδης, Επιθετικότητα στο σχολείο, ΥΠΕΠΘ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Αθήνα 2000.

Ερωτήσεις

1. Πώς ορίζει η επιστήμη της κοινωνιολογίας το έγκλημα;
2. Τι ονομάζουμε παραβατικότητα;
3. Πώς κατανοείτε την άποψη «το έγκλημα γεννιέται με την κοινωνία και μεταβάλλεται όταν μεταβάλλεται κι αυτή»;
4. Να αναφέρετε τους τύπους των εγκλημάτων.
5. Ποιες παρατηρήσεις μπορείτε να κάνετε για την εγκληματικότητα στην Ελλάδα με βάση τα στοιχεία του πίνακα 9.1;
6. Τι ονομάζουμε «σκοτεινό αριθμό εγκληματικότητας»;
7. Τι είναι η παραβατικότητα των νέων και πώς καταγράφεται από τα Μ.Μ.Ε.;
8. Τι αναφέρει ο Λομπρόζο για τον εγκληματία;
9. Τι αναφέρει ο Ντυρκέμ για την εμφάνιση της αποκλίνουσας συμπεριφοράς στις βιομηχανικές κοινωνίες;
10. Ποιά είναι η άποψη του Μέρτον για την παρέκκλιση και την εγκληματικότητα; Ποιοι από τους πέντε τύπους συμπεριφοράς συνιστούν εγκλήματα στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία;
11. Πώς αιτιολογεί την αποκλίνουσα συμπεριφορά η σχολή του Σικάγου;
12. Τι αναφέρουν οι θεωρίες της σύγκρουσης για την αποκλίνουσα συμπεριφορά; (επιγραμματικά).
13. Ποια είναι, συνοπτικά, η θεωρία του χαρακτηρισμού ή της ετικέτας;
14. Τι υποστηρίζουν οι μαρξιστικές θεωρίες της σύγκρουσης για την εγκληματικότητα;
15. Τι ονομάζουμε αντεγκληματική πολιτική;
16. Τι σημαίνει πρόληψη της παραβατικής πράξης;
17. Τι είναι η καταστολή του εγκλήματος;
18. Πώς ορίζουμε την κοινωνική επανένταξη;
19. Πότε εμφανίζεται για πρώτη φορά η ποινή στέρησης της ελευθερίας σε κλειστό ίδρυμα (φυλακή);
20. Κατά τη γνώμη σας επιτυγχάνεται ο επιθυμητός σωφρονισμός με το θεσμό της φυλακής;
21. Σε τι αναφέρεται ο όρος «ιδρυματοποίηση»;
22. Ποιες είναι οι πολιτικές πρόληψης της παραβατικότητας;
23. Ποια μπορεί να είναι η συμβολή της Πολιτείας, των κοινωνικών οργανώσεων και των πολιτών στο επίπεδο πρόληψης της παραβατικότητας;

10. ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ, ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΙΝΩΝΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

- Ετερότητα και υποκουλτούρες στην ελληνική κοινωνία
- Μετακινήσεις πληθυσμών: μετανάστευση, παλιννόστηση και προσφυγιά
- Πολιτισμικές ομάδες και μειονότητες
- Προκατάληψη και ρατσισμός: αίτια και συνέπειες
- Πόλεμος, τρομοκρατία: αίτια και συνέπειες
- Αντιμετώπιση της προκατάληψης και της οργανωμένης βίας

Εισαγωγή

Ο πολιτισμός ορίζεται ως ένα σύνολο από τεχνολογικά επιτεύγματα, πρακτικές, στάσεις, αξίες, συμπεριφορές και κώδικες (γλωσσικούς και εξωγλωσσικούς). Δεν υπάρχει επομένως κοινωνία χωρίς πολιτισμό. Εξάλλου ο πολιτισμός δε βρίσκεται μόνο μέσα στις πινακοθήκες και στα μουσεία, βρίσκεται και στο παζάρι, στο ορεινό φυλάκιο, ακόμη και στη στάνη. Ο πολιτισμός είναι στην ουσία έννοιες, οι οποίες αλλάζουν από κοινωνία σε κοινωνία, και με βάση αυτές οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται, για παράδειγμα, μια προσβολή και πώς να απαντήσουν σε αυτήν, κατανοούν τα νεύματα, τις χειρονομίες και αναγνωρίζουν ό,τι είναι πολιτισμικά οικείο (λ.χ. η παλάμη με ανοικτά τα πέντε δάκτυλα έχει συγκεκριμένη σημασία για τους Έλληνες αλλά όχι για τους υπόλοιπους λαούς).

10.1. Ετερότητα, πολιτισμικές διαφορές και υποκουλτούρες στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία

Το παρελθόν και το παρόν των πολιτισμών είναι, μεταξύ άλλων, μια συνεχής σειρά αμοιβαίων δανείων. Τα δάνεια αυτά αφορούν:

- Εφευρέσεις όπως το τηλέφωνο, που κατασκευάστηκε στην Αμερική το 1876 από τον Α. Μπελ (Bell Alexander Graham) και διαδόθηκε σε όλο τον κόσμο.
- Χρηστικά αντικείμενα όπως το πιάτο, που κατασκευάστηκε στην Κίνα και χρησιμοποιείται σχεδόν παντού.
- Τροφές όπως η πατάτα, που καλλιεργήθηκε από τους Ινδιάνους και μεταφέρθηκε σε όλο τον κόσμο.
- Λέξεις όπως οι ελληνικοί ιατρικοί, φιλοσοφικοί και πολιτικοί όροι, που δανείστηκαν όλες οι λατινογενείς γλώσσες (π.χ. καρδιολογία-cardiology, ηθική-ethics, δημοκρατία-democracy, μαθηματικά-mathematics κτλ.) κ.ά.

Η διάδοση των τεχνολογικών επιτευγμάτων και των συνηθειών άλλων λαών σε μια κοινωνία έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός κράματος πολιτισμικών στοιχείων των οποίων την αρχική προέλευση είναι δύσκολο να αναγνωρίσουμε. Ωστόσο, κάθε κοινωνία αφομοιώνει τα πολιτισμικά δάνεια με το δικό της τρόπο και σύμφωνα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις ανάγκες της.

Αν και υπάρχουν κοινές διαδικασίες και λειτουργίες ανάμεσα στις κοινωνίες (οικουμενική διάσταση του πολιτισμού) όπως η ανατροφή και η κοινωνικοποίηση των παιδιών (π.χ. οικογένεια), η προστασία των μελών της (π.χ. κοινωνικός έλεγχος, πολιτικό σύστημα), η προσαρμογή στο φυσικό περιβάλλον (π.χ. επιστήμη, τεχνολογία), η σχέση με το άγνωστο και την αβεβαιότητα (π.χ. θρησκεία), εντούτοις κάθε κοινωνία οργανώνει και εκφράζει τις προαναφερόμενες λειτουργίες με το δικό της τρόπο.

Κάθε κοινωνία λοιπόν δημιουργεί το δικό της πολιτισμό με βάση τα γεωγραφικά, τα κοινωνικά, τα πολι-

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΕΝΟΣ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΥ

*«...Ο τυπικός σημερινός Αμερικανός πολίτης σηκώνεται από το κρεβάτι του που είναι φτιαγμένο πάνω σε ένα μοντέλο που προέρχεται από την **Εγγύς Ανατολή** και τροποποιήθηκε στη Β. Ευρώπη, πριν μεταφερθεί στην Αμερική.*
*Πηγαίνοντας για πρόγευμα σταματάει να αγοράσει μια εφημερίδα πληρώνοντας με νομίσματα που είναι μια αρχαία εφεύρεση της **Λυδίας**... Το πιάτο του είναι ένα είδος αγγειοπλαστικής που εφευρέθηκε στην **Κίνα.** Το μαχαίρι του είναι από ατσάλι, ένα μεταλλικό κράμα που πρωτοφτιάχτηκε στη **Ν. Ινδία**, το πιρούνι του, μια μεσαιωνική **ιταλική** εφεύρεση, και το κουτάλι του, ένα παράγωγο ενός **ρωμαϊκού πρωτοτύπου**... Έπειτα παίρνει τον καφέ του, ένα προϊόν από ένα φυτό της **Αβυσσηνίας**, με κρέμα και ζάχαρη. Όταν ο φίλος μας έχει τελειώσει το φαγητό του, κάθεται αναπαυτικά στην καρέκλα του, για να καπνίσει, που είναι μια ινδιανο-αμερικάνικη συνήθεια, για να απολαύσει καπνίζοντας το προϊόν ενός φυτού που εγκλιματίστηκε στη **Βραζιλία**...Ενώ καπνίζει, διαβάζει τις ειδήσεις της ημέρας, καταχωρημένες στον τύπο με στοιχεία που εφευρέθηκαν στη **Γερμανία.** Καθώς απορροφάται με τις περιγραφές των ξένων προβλημάτων - κι αν είναι ένας καλός συντηρητικός πολίτης- ευχαριστεί μια **εβραϊκή θεότητα** στην ινδο-ευρωπαϊκή γλώσσα για το ότι γεννήθηκε 100% γνήσιος Αμερικάνος...»*
(Λ. Σταυριανού, 1985:24-25).

τικά, τα οικονομικά, τα λαογραφικά και τα ιστορικά δεδομένα της αλλά και με βάση τις επιρροές (δάνεια) που έχει δεχτεί.

Πάντως, οι περισσότερες κοινωνίες δε χαρακτηρίζονται από πολιτισμική ομοιογένεια. Οι κοινωνικές ομάδες ή οι κοινωνικές κατηγορίες (π.χ. νέοι/ηλικιωμένοι, άνδρες/γυναίκες, ορθόδοξοι/μουσουλμάνοι, ημεδαποί/αλλοδαποί κτλ.) που συγκροτούν μια κοινωνία έχουν τα ιδιαίτερα πολιτισμικά στοιχεία τους (υποπολιτισμός) τα οποία συνθέτουν την πολιτισμική ιδιαιτερότητα της κοινωνίας.

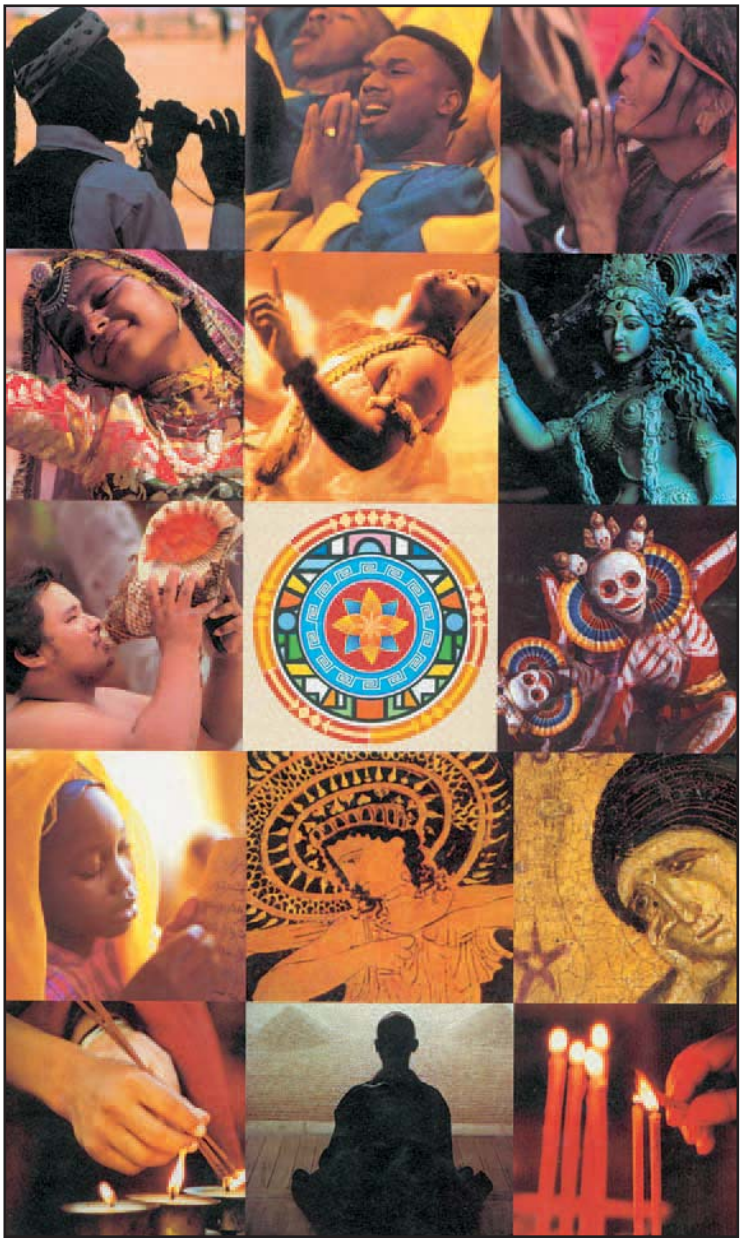

Εικ. 10.1 Πολιτισμικός πλουραλισμός: ποικίλες εκδηλώσεις θρησκευτικού συναισθήματος (*Ιερές μουσικές*, εκδ. Πολιτιστικής Ολυμπιάδας Υπουργείου Πολιτισμού, οπισθόφυλλο, 2003).

Υποπολιτισμός ή **υποκουλτούρα** είναι τμήμα του κυρίαρχου πολιτισμού μιας κοινωνίας, το οποίο διαφοροποιείται ως προς ορισμένες αξίες, κανόνες, πρότυπα συμπεριφοράς ή σύμβολα που χρησιμοποιεί. Για την κοινωνιολογία ο όρος «υποπολιτισμός» προσδιορίζει διαφορετικά κοινωνικά φαινόμενα και δεν έχει αξιολογική σημασία· το «υπο» του όρου δε σημαίνει υποτίμηση ή κατωτερότητα, αλλά την ύπαρξη μιας υποομάδας εντός της κοινωνίας με διαφορετικές κοινωνικές αξίες, διαφορετικό τρόπο ζωής και διαφορετική γλώσσα (π.χ. οι Τσιγγάνοι στην Ελλάδα, ομάδες νέων με διαφορετική αμφίεση και διαφορετικό γλωσσικό κώδικα κτλ.). Ωστόσο, οι υποομάδες σε μια κοινωνία είναι ευάλωτες στην άνιση μεταχείριση και στην εκμετάλλευση, με αποτέλεσμα η ενσωμάτωσή τους στο κοινωνικό σύνολο να συναντά εμπόδια, προερχόμενα είτε από τις ίδιες είτε από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

10.1.1 Μετακινήσεις πληθυσμών (μετανάστευση - παλιννόστηση)

Η μετακίνηση πληθυσμιακών ομάδων από τη χώρα καταγωγής τους σε μια άλλη, που πραγματοποιείται για οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς λόγους, λέγεται **μετανάστευση**. «...Για χιλιάδες χρόνια οι άνθρωποι μετακινούνται μέσα στο χώρο και στο χρόνο με την παρότρυνση να γλιτώσουν από τον υπερπληθυσμό ή την έλλειψη αποθεμάτων της γης, τη φτώχεια και τις καταπιεστικές κοινωνίες ή κυβερνήσεις ή ελκυόμενοι από νέες ευκαιρίες, υλικές αποδοχές και την ευκαιρία να διατηρήσουν έναν παλιό τρόπο ζωής ή να αναπτύξουν έναν καινούργιο...» (Ι. Ψημμένος, 1999:48).

Η μετανάστευση αποτελεί έναν από τους παράγοντες που προσδιορίζουν τις σημερινές κοινωνίες ως **πολυπολιτισμικές**. Πολυπολιτισμικότητα σημαίνει συνύπαρξη πολλών διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων στο πλαίσιο μιας χώρας (δηλαδή ομάδων μεταναστών ή διαφορετικών εθνοτικών ομάδων).

Οι περισσότερες δυτικές κοινωνίες του 20ού αιώνα, ιδιαίτερα αυτές που χαρακτηρίζονται ως αναπτυγμένες, έχουν δεχτεί ή δέχονται ακόμη κύματα μεταναστών, δηλαδή ατόμων που λόγω των δύσκολων οικονομικο-κοινωνικών συνθηκών στη χώρα τους μετακινούνται σε μια άλλη χώρα προκειμένου να πετύχουν καλύτερους όρους ζωής. Τα

Εικ. 10.2α Πλανόδια έμπορος ρόμικης καταγωγής (Φωτογραφικό αρχείο Ι. Γεωργίου).

άτομα αυτά ονομάζονται **οικονομικοί μετανάστες**. Από την άλλη πλευρά, τα άτομα τα οποία εγκαταλείπουν τη χώρα τους λόγω των πολιτικών διώξεων που υφίστανται σ' αυτήν ονομάζονται **πολιτικοί πρόσφυγες**.

Η Ελλάδα έως πρόσφατα υπήρξε πηγή φτηνών εργατικών χεριών για πολλές χώρες. Συγκεκριμένα, στις αρχές του 20ού αιώνα 400.000 Έλληνες μετανάστευσαν σε υπερπόντιες χώρες (κυρίως στις Η.Π.Α.), ενώ μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και ιδιαίτερα στο διάστημα 1955-1977, 1.200.000 άτομα μετακινήθηκαν κυρίως προς τη Δυτική Ευρώπη και δευτερευόντως προς τις υπερπόντιες χώρες. Οι αιτίες που οδήγησαν τους Έλληνες στη μετανάστευση ήταν κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές, όπως η φτώχεια, η εμφύλια σύγκρουση και η απουσία βιομηχανικής δραστηριότητας στη χώρα.

Εικ. 10.2β Ομάδα πανκ-ρόκερς (*Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse*, Ενότητα Ι: Άνθρωπος - Κοινωνία, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2001).

Εικ.10.3α Λιμάνι Καστελόριζου, 1938: αποχαιρετισμός αυτών που φεύγουν για την Αυστραλία («Υπερωκεάνιο και Μετανάστευση» στο «Επτά Ημέρες», *Καθημερινή*, 1512-1996).

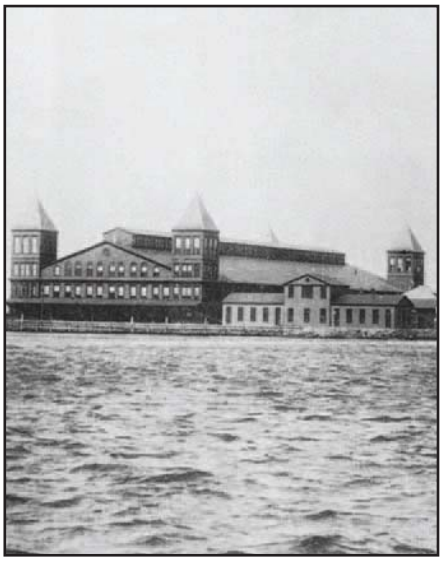

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα η Ελλάδα δεν έστειλε μόνο μετανάστες σε άλλες χώρες, αλλά δέχτηκε και κύματα Ελλήνων της διασποράς (παλιννοστούντες, επαναπατρισθέντες) τόσο από τις υπερπόντιες όσο και από τις ευρωπαϊκές χώρες. Για παράδειγμα, μπορούμε να αναφέρουμε τους Έλληνες της Αμερικής που επέστρεψαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1920 λόγω της οικονομικής κρίσης ή τους Έλληνες μετανάστες που επέστρεψαν από τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και ειδικότερα από τη Γερμανία μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973. Τέλος, να επισημάνουμε τον επαναπατρισμό Ελλήνων Ποντίων από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης μετά τη διάλυσή της (1989).

Η εκούσια επιστροφή των Ελλήνων μεταναστών/ομογενών στη χώρα γέννησης/καταγωγής ονομάζεται **παλιννόστηση.** Το πιο πρόσφατο αλλά σταδιακό κύμα παλιννόστησης πραγματοποιήθηκε μετά την οικονομική κρίση του 1973 στη Δυτική Ευρώπη και μέχρι το 1985, με την επάνοδο 600.000 και πάνω ατόμων(βλ. πίνακα 10.1).

Εικ. 10.3β Νήσος Ellis, Νέα Υόρκη: κέντρο υποδοχής και «διαλογής» μεταναστών (A. Novotny, *Strangers at the door*, Bantam Pathfinder, 1971).

Πίνακας 10.1 Ποσοστιαία κατανομή Ελλήνων παλιννοστούντων κατά χώρα αποδημίας και περίοδο άφιξης

Χώρα αποδημίας	Περίοδος άφιξης			Σύνολο 1971-85	
	1971-75	1976-80	1981-85	%	Αριθμός
ΟΔΓ*	37,6	42,0	20,4	100,00	270.583
Η.Π.Α.	21,6	38,8	39,6	100,00	64.288
Αυστραλία	38,4	33,6	27,9	100,00	42.060
Καναδάς	27,4	39,5	33,1	100,00	32.133
Βέλγιο	28,1	39,5	32,5	100,00	9.213
Ιταλία	16,9	35,8	47,2	100,00	23.636
Λοιπές χώρες Ε.Ο.Κ.	27,4	31,3	41,3	100,00	39.747
Σουηδία	25,6	40,9	33,5	100,00	9.850
Λοιπές χώρες Δ.Ευρώπης	39,6	32,9	27,5	100,00	8.922
Βουλγαρία	3,5	48,0	48,5	100,00	3.575
Ε.Σ.Σ.Δ.	18,1	67,0	14,9	100,00	13.572
Ρουμανία	9,1	30,0	60,9	100,00	6.924
Λοιπές χώρες Α.Ευρώπης	6,5	45,4	48,1	100,00	9.956
Νοτιοαφρικανική Ένωση	33,7	44,2	22,1	100,00	9.238
Κύπρος	35,8	25,2	39,1	100,00	18.683
Σαουδική Αραβία	2,3	33,4	64,3	100,00	7.067
Τουρκία	47,1	36,2	16,8	100,00	15.898
Λοιπές χώρες	29,00	34,00	37,00	100,00	31.605
Σύνολο	**31,5**	**39,3**	**29,2**	**100,00**	**616.950**

Πηγή: Ν. Πετρόπουλος (1992:54-55).
* Ομοσπονδιακή Δημοκρατία Γερμανίας

ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΛΛΗΝΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΗ

«Σου τόπα και πρωτύτερα, εγώ στα πρόβατα ήμουνα και ευχαριστημένος...αν είχα δικά μου και είχα και χωράφια να τα βόσκω. Γιατί, να ξέρεις, η γεωργική δουλειά αφήνει άμα έχεις στρέμματα. Εγώ έχω σκοτούρες, άμα έχεις σκοτούρες πώς να μάθεις γράμματα, γλώσσα που λένε και άμα δε ξέρεις γλώσσα πώς να καταλάβεις τι σου λένε, πώς να μάθεις τέχνη;...όχι δεν είμαι ειδικευμένος. Για να γίνεις, πρέπει να πας σε σεμινάρια ή στη σχολή... Δεν τόχω σκοπό να γυρίσω στην Ελλάδα, εκτός και μας διώξουν. Ναι, πάντα δούλευα σε μεγάλα εργοστάσια. Στην αρχή πήγα στην OPEL, ύστερα στη Στουτγκάρδη σε μια μεγάλη φίρμα και από πέρυσι που ήρθε κι ο αδελφός μου είμαι εδώ στη ΜΑΝ...» (Γ.Ζ. Ματζουράνη, 1974:99).

Τα διάφορα κύματα παλιννόστησης ή επαναπατρισμού των Ελλήνων συνέβαλαν στην αύξηση του πληθυσμού της χώρας. Παράλληλα, οι παλλινοστούντες, ως φορείς νέων πολιτισμικών στοιχείων, συντέλεσαν στην πολιτισμική ποικιλία της ελληνικής κοινωνίας και στην εμφάνιση νέων υποπολιτισμικών ομάδων.

α. Μετανάστες στην Ελλάδα. Η Ελλάδα από χώρα εξαγωγής μεταναστών μέχρι το 1970 εξελίχτηκε σε χώρα υποδοχής μεταναστών τα τελευταία 30 χρόνια. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 πραγματοποιείται η είσοδος των **οικονομικών μεταναστών** στην Ελλάδα και κορυφώνεται τη δεκαετία του 1990.

Ο αριθμός των αλλοδαπών που κατοικούν στην Ελλάδα δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, γιατί δεν έχουν όλοι κάρτα παραμονής. Τα επίσημα στοιχεία της απογραφής του 2001 ανεβάζουν τους αλλοδαπούς στην Ελλάδα σε 762.151 άτομα. Σημειώνεται ότι ο αριθμός αυτός περιλαμβάνει όλους τους αλλοδαπούς (από υπερπόντιες χώρες, βαλκανικές χώρες, κ.ά.). Ο πραγματικός συνολικός αριθμός των οικονομικών μεταναστών από τρίτες χώρες, εκτός Ε.Ε., υπολογίζεται ότι ανέρχεται σε 1.000.000 περίπου, εκ των οποίων περισσότεροι από τους μισούς είναι νόμιμοι και οι υπόλοιποι παράνομοι (χωρίς κάρτα παραμονής και εργασίας).

Πίνακας 10.2. Αλλοδαποί στην Ελλάδα κατά υπηκοότητα

Υπηκοότητα	Σύνολο	%	Υπηκοότητα	Σύνολο	%
Αλβανοί	438.036	57,47	Τούρκοι	7.881	1,03
Βούλγαροι	35.104	4,61	Αρμένιοι	7.742	1,02
Γεωργιανοί	22.875	3,00	Αιγύπτιοι	7.448	0,98
Ρουμάνοι	21.994	2,89	Ινδοί	7.216	0,95
Αμερικανοί	18.140	2,38	Ιρακινοί	6.936	0,91
Ρώσοι	17.535	2,30	Φιλιππινέζοι	6.478	0,85
Κύπριοι	17.426	2,29	Καναδοί	6.049	0,79
Άγγλοι	13.196	1,73	Ιταλοί	5.825	0,76
Γερμανοί	11.086	1,55	Μολδαβοί	5.716	0,75
Πακιστανοί	11.130	1,15	Άλλοι (199 υπηκοότητες)	84.891	11,13
Αυστραλοί	8.767	1,15	**Σύνολο**	**762.191**	**100,00**

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε., Απογραφή πληθυσμού, (Μάρτιος 2001).

Η πολιτισμική ποικιλία, χαρακτηριστικό όλων των αναπτυγμένων χωρών, είναι ιδιαίτερα αισθητή και στην Ελλάδα: Αλβανοί, Πακιστανοί, Ινδοί, Αφγανοί, Ιρακινοί, Κούρδοι, Πολωνοί, Βούλγαροι, Ρώσοι, Γεωργιανοί αποτελούν μερικές μόνο από τις ομάδες μεταναστών που φιλοξενεί η χώρα. Σε αυτούς οφείλεται ένα μεγάλο μέρος της ανάπτυξης που παρουσιάζει η Ελλάδα, όπως άλλωστε στους Έλληνες μετανάστες οφειλόταν ένα μέρος της ανάπτυξης της μεταπολεμικής Γερμανίας.

Το φαινόμενο της μετανάστευσης συναντάται σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, ενώ προβλήματα εμφανίζονται, όταν ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών εξαναγκάζεται να ζει και να εργάζεται στο περιθώριο της κοινωνίας, παράνομα, καθώς είναι εξαιρετικά αργές οι διαδικασίες νομιμοποίησής τους (παραμονή και εργασία). Οι οικονομικοί μετανάστες στη χώρα μας απασχολούνται κυρίως ως ανειδίκευτοι εργάτες στη βιομηχανία, στις κατασκευές και στον αγροτικό τομέα, αλλά και ως οικιακοί βοηθοί.

Εικ. 10.4 Διαδήλωση μεταναστών στην Αθήνα στο πλαίσιο της Πανευρωπαϊκής Ημέρας Αντιρατσιστικής Δράσης με αίτημα τη νομιμοποίησή τους (*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού,* 1779-2000, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2004).

«Από την Παγώνα του '60 στην Ιλόνα του 2004

Μαρτυρία της Αμπίνας από τις Φιλιππίνες, εσωτερικής οικιακής βοηθού

Ο άσπρος σίφουνας, αυτή ήμουν. Έπρεπε να ξυπνάω στις 6 το πρωί για να φτιάξω πρωινό στα παιδιά πριν πάνε στο σχολείο, να ξαναφτιάξω πρωινό στις 7.30 για τον κύριο και στις 8.30 για την κυρία. Στη συνέχεια, να βγάλω το σκύλο βόλτα, να βγω για τα ψώνια, να επιστρέψω για να κάνω τις δουλειές του σπιτιού, να κάνω παρέα στη γιαγιά και να μαγειρέψω το μεσημεριανό. Μετά το φαγητό, είχα περίπου μιάμιση ώρα ξεκούρασης, αλλά σχεδόν πάντα κάτι προέκυπτε και το απόγευμα πάλι τα ίδια. Η τραγωδία ήταν όταν έκαναν δεξιώσεις, έπρεπε να πηγαινοέρχομαι συνέχεια μην τυχόν και λείψει από τον μπουφέ καναπεδάκι... Τότε κοιμόμουν γύρω στις 4, για να σηκωθώ πάλι στις 6... Ευτυχώς, γλίτωσα. Αυτό που όλοι ζητούσαν από μένα ήταν να κάνω τα πάντα και παράλληλα να είναι σαν να μην υπάρχω. Ε, αυτό δεν γίνεται!» (Εφημερίδα Καθημερινή, 24/10/2004)

β. Πολιτικοί πρόσφυγες. Εκτός από τους οικονομικούς μετανάστες υπάρχουν και οι πρόσφυγες. Τι σημαίνει ο όρος «**πρόσφυγας**»; Στην ελληνική συνείδηση ο όρος έχει συνδεθεί κυρίως με τη μικρασιατική καταστροφή (1922), κατά την οποία 1,2 εκατομμύρια Έλληνες εκτοπίστηκαν βίαια από τις εστίες τους και εγκαταστάθηκαν σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας.

Εικ. 10.5α Καταυλισμός μικρασιατών προσφύγων στην Αθήνα (Θησείο) (Thomas Spelios, *Pictorial History of Greece*, Crown Publishers, Inc., New York, 1967).

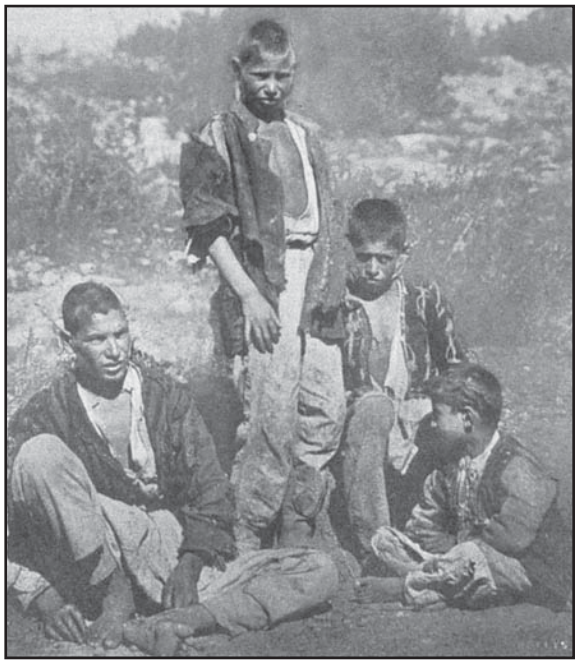

Εικ. 10.5β Παιδιά σε προσφυγικό καταυλισμό της Καισαριανής το 1925. Φωτογραφία της Νέλλης (φωτογραφικό αρχείο Μουσείου Μπενάκη).

Σήμερα ο όρος «πρόσφυγας», σύμφωνα με τη Σύμβαση του Ο.Η.Ε. (1951), όπως αυτή τροποποιήθηκε το 1969, «εφαρμόζεται σε όλους όσοι, εξαιτίας εξωτερικών επιθέσεων, κατοχής, ξένης κυριαρχίας ή γεγονότων που διαταράσσουν τη δημόσια τάξη σε οποιοδήποτε μέρος ή σε ολόκληρη τη χώρα προέλευσης...είναι αναγκασμένοι να εγκαταλείψουν το συνήθη τόπο διαμονής τους, για να βρουν καταφύγιο σε μια άλλη χώρα, εκτός από αυτήν της προέλευσης ή ιθαγένειάς τους» (Ύπατη Αρμοστεία του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών για τους πρόσφυγες, UNHCR, 1998:78).

Με βάση λοιπόν τα στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας του Ο.Η.Ε. για τους πρόσφυγες, εκατομμύρια άνθρωποι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τις χώρες τους εξαιτίας ρατσιστικών βιαιοτήτων, εμφύλιων πολέμων, ξένης κατοχής ή διώξεων που υφίστανται για τις διαφορετικές ιδεολογικές ή θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Με την εγκατάστασή τους στη χώρα υποδοχής οι άνθρωποι αυτοί ζητούν πολιτικό άσυλο, που σημαίνει τη δυνατότητα να παραμείνουν υπό ειδικούς όρους στη χώρα όπου βρήκαν καταφύγιο, αφού στη δική τους χώρα απειλείται η ζωή τους.

Τα μεταναστευτικά και προσφυγικά ρεύματα που δημιουργούνται αφορούν πλέον όλα τα κράτη και αποκαλύπτουν τις δυσκολίες επιβίωσης για πολλούς λαούς στον κόσμο. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Ο.Η.Ε., το 2000 ο αριθμός των ατόμων που ζούσαν σε ξένες χώρες έφτανε τα 50 εκατομμύρια. Από αυτά υπολογίζεται ότι τα 9/10 μετανάστευσαν για οικονομικούς λόγους και το 1/10 για πολιτικούς λόγους, συνήθως εξαιτίας μιας ένοπλης σύγκρουσης.

Η Ελλάδα βρίσκεται στην τελευταία θέση ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης με το χαμηλότερο ποσοστό χορήγησης πολιτικού ασύλου στους πρόσφυγες. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 2003 δόθηκε πολιτικό άσυλο μόνο σε τρία άτομα, σε σύνολο 8.178 αιτήσεων.

Η μετακίνηση των πληθυσμών συνδέεται με διάφορα ζητήματα που αφορούν τα δικαιώματα των μεταναστών, αλλά και τους τρόπους αλληλεπίδρασης των διάφορων πολιτισμικών ομάδων με την κυρίαρχη εθνική ομάδα της χώρας υποδοχής. Σε κάθε χώρα εφαρμόστηκαν διαφορετικές πολιτικές, οι οποίες δε συνέβαλαν πάντα στην ομαλή συνύπαρξη μεταναστών ή προσφύγων με τον αυτόχθονα πληθυσμό. Θα αναφερθούμε στη συνέχεια σε τρεις μεταναστευτικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν μεταπολεμικά σε χώρες της Ε.Ε.:

- Η **πολιτική γκασταρμπάιτερ (gastarbeiter)** αντιμετωπίζει τους μετανάστες ως φιλοξενούμενους εργάτες, που ζουν συνήθως στο περιθώριο της κοινωνίας και αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν εργασίες για τις οποίες δε δείχνουν προτίμηση οι ντόπιοι εργαζόμενοι.
- Η **πολιτική της αφομοίωσης** στηρίζεται στην ιδέα ενός ομοιογενούς πολιτισμού, γι' αυτό και επιδιώκει ουσιαστικά την ενσωμάτωση των ξένων πολιτισμικών στοιχείων στον κυρίαρχο εθνικό κορμό. Ορίζεται ως η διαδικασία μέσω της οποίας τα άτομα διαφορετικής εθνικής προέλευσης συγχωνεύονται σε μια κυρίαρχη εθνικά και πολιτισμικά ομάδα στην οποία εντάσσονται. Οι διάφορες μεταναστευτικές

Εικ.10.6 *Κούρδοι πρόσφυγες (1991) (Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse, Ενότητα Ι: Άνθρωπος- κοινωνία, Ελληνικά Γράμματα, 2001).*

Πίνακας 10.3. Οι αιτούντες πολιτικό άσυλο στην Ελλάδα

Έτος	Αιτήσεις	Εξεταζόμενες αιτήσεις	Αρνήσεις	Χορήγηση ασύλου	Ποσοστό χορηγήσεων
1996	1.572	634	495	139	2,2%
1997	4.376	2.346	2.216	130	5,5%
1998	2.953	3.904	3.748	156	3,9%
1999	1.528	1.716	1.570	146	8,5%
2000	3.083	1.970	1.748	222	11,2%
2001	5.499	1.312	1.165	147	11,2%
2002	5.664	9.378	9.278	36	0,39%
2003	8.178	4.532	4.504	3	0,07%

Πηγή: Υπουργείο Δημόσιας Τάξης,(Δεκέμβριος 2003).

ομάδες εξαναγκάζονται έτσι να αποποιηθούν τη διαφορετικότητά τους, ώστε να μπορούν να συμμετέχουν ισοδύναμα στη διαμόρφωση της κοινωνίας.

• Η **πολιτική της ένταξης** ενισχύει τον πολιτισμικό πλουραλισμό. Στηρίζεται στην αρχή της ισότητας ευκαιριών στον οικονομικό, τον εκπαιδευτικό, τον πολιτικό και το νομικό τομέα. Παράλληλα, η κυρίαρχη ομάδα όχι μόνο αποδέχεται τη διαφορετικότητα των μεταναστών, αλλά και επιδιώκει τη διατήρηση των πολιτισμικών τους στοιχείων που αφορούν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, τη γλώσσα καταγωγής, τα ήθη και τα έθιμα. Η πολιτική της ένταξης στοχεύει στη δημιουργία μιας πολιτισμικά αρμονικής και ισόνομης κοινωνίας.

Όλες αυτές οι πολιτικές και τα προβλήματα που τις συνοδεύουν τόσο για τους ίδιους τους μετανάστες όσο και για τις χώρες υποδοχής ενδεχομένως να ήταν περιττές αν είχαν αναπτυχθεί οι χώρες του Τρίτου Κόσμου, αστείρευτη πηγή μεταναστών. Η οικονομική ανάπτυξη θα ήταν η λύση για πολλούς ανθρώπους που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις πατρίδες τους και να αναζητήσουν σε ξένους τόπους μια καλύτερη ζωή.

Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι πολιτισμικές διαφορές μπορεί να ενυπάρχουν σε μια κοινωνία και δε σχετίζονται μόνο με τους μετανάστες, τους παλιννοστούντες ή τους πρόσφυγες.

10.1.2 Διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες και μειονότητες στις σύγχρονες κοινωνίες

Η πολυπολιτισμικότητα είναι γεγονός για τις περισσότερες σύγχρονες κοινωνίες. Αυτό οφείλεται σε παράγοντες ιστορικούς, οικονομικούς και πολιτικούς, όπως για παράδειγμα το τέλος της αποικιοκρατίας, η μετανάστευση, η προσφυγιά, αλλά και η ελεύθερη διακίνηση εργαζομένων μετά τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η ένταξη των ποικίλων πολιτισμικών και κοινωνικών ομάδων στον εθνικό κορμό αποτελεί σήμερα πρόκληση για τις χώρες υποδοχής.

Κατά το παρελθόν ωστόσο στα περισσότερα εθνικά κράτη οι «διαφορετικοί» γκετοποιήθηκαν* από τις κυρίαρχες κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες και έγιναν αντικείμενο άνισης μεταχείρισης. Γι' αυτούς καθιερώθηκε ο όρος «**μειονότητα**» ο οποίος δηλώνει δύο πράγματα:

• τους «διαφορετικούς», δηλαδή όλους όσοι έχουν διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά,

• τους αριθμητικά λιγότερους (συνήθως), οι οποίοι καλούνται να ζήσουν με την κυρίαρχη πολιτισμική ομάδα (συνήθως πολυπληθέστερη), η οποία κατά βάση καθορίζει τους κανόνες κατανομής της εξουσίας. Όμως, **κοινωνιολογικά**, «η έννοια της μειονότητας είναι σχετική, αφού μπορεί να υπάρχει πλειοψηφία ενός λαού που να τελεί υπό καθεστώς μειονότητας, όπως για παράδειγμα συνέβαινε μέχρι πρόσφατα με τους μαύρους της Νότιας Αφρικής. Όπως αναφέρεται «οι αριθμητικές πλειονότητες μπορεί να είναι κοινωνικές μειονότητες» (Ζ. Παπαδημητρίου, 2000:52).

Όσον αφορά τη χώρα μας, διαφορετικές γλωσσικές ή πολιτισμικές ομάδες (π.χ. Κουτσόβλαχοι, Αρβανίτες, Σαρακατσάνοι) ήταν ευδιάκριτες στην ελληνική κοινωνία μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, οι οποίες στη συνέχεια αφομοιώθηκαν πολιτισμικά και κοινωνικά.

«Είναι γνωστό ότι ιδιαίτερα μετά τη μικρασιατική καταστροφή, την ανταλλαγή των πληθυσμών και τη συρρίκνωση του ελληνισμού της διασποράς καλλιεργήθηκε στην Ελλάδα η αντίληψη της πολιτισμικής ομοιογένειας τόσο έντονα, ώστε και σήμερα να μην υπάρχουν περιθώρια για πολιτισμικές αποκλίσεις. Έτσι ο δίγλωσσος ή τρίγλωσσος Πόντιος, ο «Βορειοηπειρώτης» και ο Ελληνο-αμερικάνος προσκρούουν στην υπάρχουσα πολιτισμική δυσκαμψία και αποτελούν παραφωνία, ενώ θα 'πρεπε να θεωρούνται ως φυσιολογικοί εκφραστές της πολιτισμικής πολυμορφίας που χαρακτηρίζει το σύγχρονο ελληνισμό, ο οποίος -όπως είναι γνωστό-δεν περιορίζεται στα ελλαδικά σύνορα» (Μ. Δαμανάκης, 1998:78).

Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, οι Πομάκοι και οι Τσιγγάνοι αποτελούν πληθυσμιακές ομάδες με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (γλώσσα, θρησκεία, έθιμα, τρόπος ζωής) στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους.

Το έθνος-κράτος, που ιστορικά συγκροτείται για να υπηρετήσει την πολιτισμική ομοιογένεια, καλείται να θεσπίσει δικαιώματα, για τα άτομα που ανήκουν σε διαφορετικές πολιτισμικές και μειονοτικές ομάδες, όπως:

1. «Το δικαίωμα στην προστασία της διαφορετικής ταυτότητας της μειονοτικής ομάδας (αυτής που έχει διαφορετικά θρησκευτικά, γλωσσικά ή εθνικά χαρακτηριστικά).
2. Το δικαίωμα στην απρόσκοπτη λατρεία ή ακόμη και στην ίδρυση τόπων λατρείας (θρησκευτικές ελευθερίες).
3. Το δικαίωμα στην απρόσκοπτη χρήση της γλώσσας (ιδιωτικά και δημόσια) στις σχέσεις με τις Αρχές, μέσα από τα Μ.Μ.Ε., καθώς και το δικαίωμα στην εκπαίδευση στη μειονοτική γλώσσα (γλωσσικές ελευθερίες).
4. Το δικαίωμα στην πολιτική αντιπροσώπευση.
5. Το δικαίωμα στην επικοινωνία με μέλη της ίδιας ομάδας» (Κ. Τσιτσελίκης, 1997:26).

Προκειμένου όμως να ασκηθούν στην πράξη τα παραπάνω δικαιώματα, θα πρέπει το κράτος να διασφαλίσει την αρχή της ισότητας μεταξύ πλειονότητας και μειονότητας, όπως επίσης και την αρχή της μη διάκρισης των διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων με βάση τα γλωσσικά ή τα θρησκευτικά τους χαρακτηριστικά.

10.2. Προκατάληψη και ρατσισμός

Οι κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνονται στο πλαίσιο μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας μπορεί να είναι σχέσεις ισότιμης συνεργασίας ή, αντίθετα, σχέσεις άνισης μεταχείρισης, διακρίσεων και προκαταλήψεων. Ποιοι είναι όμως οι παράγοντες που οδηγούν τα άτομα να εκφράσουν ρατσιστικές απόψεις ή να προβούν σε ρατσιστικές συμπεριφορές;

10.2.1 Στερεότυπα, προκατάληψη, ρατσισμός, σοβινισμός

α. Στερεότυπα. Τα στερεότυπα είναι υπεραπλουστευμένες και (αυθαίρετα συχνά) γενικευμένες (θετικές ή αρνητικές) αντιλήψεις των ατόμων οι οποίες δημιουργούνται στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν την πραγματικότητα. Όταν αναφερόμαστε στα στερεότυπα εννοούμε τις ιδέες που είναι βασισμένες σε διαστρεβλώσεις, υπερβολές και υπεραπλουστεύσεις της πολύπλοκης κοινωνικής πραγματικότητας (π.χ. «οι πολιτικοί είναι διεφθαρμένοι», «οι γυναίκες είναι συναισθηματικές», «οι μεσογειακοί λαοί είναι θερμόαιμοι», «οι αλλοδαποί είναι εγκληματίες», «οι Γερμανοί είναι οργανωτικοί» κτλ.).

Το παρακάτω κείμενο δείχνει πώς τα στερεότυπα (οι διαστρεβλώσεις) επιδρούν στη συμπεριφορά των μελών της πλειονότητας και εμποδίζουν την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων: «Η Μαρία πηγαίνει στο σχολείο σε μια υποβαθμισμένη γειτονιά της Αθήνας. Η μητέρα της πήγε στη δασκάλα να παραπονεθεί ότι δεν θέλει να κάθεται η κόρη της στο ίδιο θρανίο με τη μικρή Γκούλι, που έχει έρθει από το Πακιστάν. Δεν το λέει καθαρά, αλλά υπονοεί ότι η Γκούλι δεν είναι καθαρή, δεν έχει τρόπους και "εν πάση περιπτώσει αυτή δεν θέλει πολλά πάρε δώσε με τους Πακιστανούς", "που δεν είναι να τους έχεις εμπιστοσύνη». Η μητέρα της Μαρίας προέρχεται από "καλή" οικογένεια με λίγα μέσα, πάει συχνά στην εκκλησία και συμμετέχει ενεργά σε εράνους για να αποσταλούν τρόφιμα στους Σέρβους κατά τη διάρκεια των βομβαρδισμών» (Θ. Δραγώνα, 2001:60).

Αντίθετα, το παρακάτω απόσπασμα δείχνει πώς η απουσία στερεότυπων διευκολύνει την επαφή των μελών της πολιτισμικής πλειονότητας με τις διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες: «Η γιαγιά μου, η θρυλική μανίτσα, φρόντιζε να με ενημερώνει για το πανηγύρι:

πόσος κόσμος μαζευόταν στην εκκλησία όταν αυτή ήταν ακόμη ανύπαντρο κοριτσόπουλο πριν το '12, ποιος ήταν ο πιο καλός χορευτής, ποια γυναίκα τραγουδούσε καλύτερα, από πού ήταν τα βιολιά, από ποια χωριά ερχόταν ξένος κόσμος...Όλα μού τα αποκάλυπτε, αλλά πληροφορίες ότι οι οργανοπαίχτες είναι αλλοδαποί ή αλλογενείς, ότι απλώς ισχυρίζονταν πως είναι Έλληνες το γένος, είτε δεν είχε είτε μου τις απέκρυπτε επιμελώς, αφήνοντάς με να απολαύσω τις μαγικές στιγμές του πανηγυριού ανεπηρέαστος από τα στερεότυπα που θα κατέκλυζαν τη συνείδηση ενός πιτσιρικά αν άκουγε κάτι τέτοιο... Έτσι όχι μόνο δεν έβρισκα τίποτα ξένο στους γύφτους, αλλά τους χάζευα, από κάποια απόσταση, όρθιος με τις ώρες, μαγεμένος από τον ήχο του κλαρίνου, του βιολιού, του λαούτου και το ρυθμό από το ντέφι, ονειρευόμενος κάποτε, όταν μεγαλώσω, να μπορώ και εγώ να παίζω ένα από αυτά τα ωραία όργανα...» (Α. Βαξεβανόγλου, 2001:11-12).

Τα στερεότυπα μαθαίνονται μέσα από την κοινωνικοποίηση και ο βαθμός αφομοίωσής τους εξαρτάται από υποκειμενικούς (π.χ. βιώματα) και αντικειμενικούς (π.χ. κανόνες, αξίες, μύθους κτλ.) παράγοντες.

«Η σύζυγος ρωτάει το σύζυγο:
-Μήπως είδες ένα βιβλίο που είχα στη βιβλιοθήκη με τίτλο "Πώς θα ζήσετε εκατό χρόνια»,
-Το έκρυψα εγώ! απαντά εκείνος.
-Εσύ; Γιατί;
-Επειδή είχε αρχίσει να το διαβάζει η μαμά σου! »
(Από έντυπο της Ε.Ε. με τίτλο «Εγώ ρατσιστής; »).

β. Προκατάληψη. Τα στερεότυπα είναι άμεσα συνδεδεμένα με την προκατάληψη, αφού αποτελούν το περιεχόμενό της. Προκατάληψη είναι η διαμορφωμένη εκ των προτέρων αρνητική γνώμη, κρίση ή στάση, χωρίς τη σε βάθος έρευνα των πραγμάτων. Οι προκαταλήψεις, όπως και τα στερεότυπα, δεν αλλάζουν εύκολα, ακόμη κι αν τα άτομα που τις έχουν έρθουν σε επαφή με επαληθευμένες αποδείξεις της εσφαλμένης γνώμης τους. Αν και η προκατάληψη και τα αρνητικά στερεότυπα αποτελούν συνήθως τη βάση της δυσμενούς μεταχείρισης κάποιων ατόμων ή ομάδων, οι δύο αυτές αντιλήψεις μπορούν να υπάρξουν και ανεξάρτητα η μία από την άλλη. Πολλές φορές οι προκαταλήψεις δεν εκδηλώνονται πρακτικά ως εχθρική συμπεριφορά. Το αν θα συμβεί ή δε θα συμβεί αυτό εξαρτάται από πολλούς παράγοντες, όπως είναι η προσωπικότητα, το κοινωνικό περιβάλλον, η οικονομική κατάσταση του ατόμου κτλ.

γ. Ρατσισμός. Ο ρατσισμός είναι ένα σύνθετο φαινόμενο που οικοδομείται τόσο από στερεότυπα όσο και από προκαταλήψεις. Ορίζεται ως η προκατάληψη έναντι μιας φυλετικής, εθνικής, κοινωνικής, θρησκευτικής κτλ. ομάδας και εκδηλώνεται με τη δυσμενή διάκριση, την περιθωριοποίηση και τον κοινωνικό αποκλεισμό αυτής της ομάδας. Ο αποκλεισμός μάλιστα παίρνει θεσμική μορφή όταν βασίζεται σε ειδικούς νόμους και μηχανισμούς που θεσπίζει το κράτος.

Η ρατσιστική συμπεριφορά, είτε αυτή εκδηλώνεται σε επίπεδο ατόμων είτε σε επίπεδο θεσμών εμπεριέχει βία, φυσική ή συμβολική.

Ένα παράδειγμα θεσμικού ρατσισμού
Θέσπιση αναλογιών κατά μεταναστευτική ομάδα ως μηχανισμός αποκλεισμού μεταναστών από χώρες της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης προς τις Η.Π.Α. στις αρχές του 20ού αιώνα

«Μετά την αποτυχία του τεστ αλφαβητισμού να αποθαρρύνει τη μετανάστευση, επινοήθηκε ένας άλλος μηχανισμός... που αποσκοπούσε σε ένα απόλυτο αριθμητικό όριο στην ευρωπαϊκή μετανάστευση. Οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν επέτρεπαν την είσοδο σε μεγαλύτερο αριθμό μεταναστών από τον αριθμό που αντιστοιχεί στο 3% των συμπατριωτών τους που ζούσαν στις Η.Π.Α. το 1910.
Το ετήσιο ανώτατο όριο για όλες τις χώρες προέλευσης ορίστηκε σε 358.000 μετανάστες. Η υιοθέτηση αυτού του συστήματος είχε ως αποτέλεσμα να καρπωθούν οι "αρχαιότερες" μεταναστευτικές ομάδες από τη Βορειοδυτική Ευρώπη τις μεγαλύτερες αναλογίες, ενώ η αναλογία μεταναστών από τις νοτιοανατολικές ευρωπαϊκές χώρες μειώθηκε σε ένα μικρό ποσοστό... Η πριμοδότηση των μεταναστών από τη Βορειοδυτική Ευρώπη ήταν ο πρωταρχικός στόχος του νόμου που σηματοδότησε μια στροφή στην αμερικανική πολιτική, εγκαθιδρύοντας παράλληλα μια δυσμενή μεταχείριση για τους μετανάστες από τις νοτιο-ανατολικές ευρωπαϊκές χώρες, που ίσχυσε έως το 1965»
(A. Novotny, 1974: 173-208).

Εικ. 10.7 Παράδειγμα θεσμικού ρατσισμού (το απαρτχάιντ στη Νότια Αφρική, 1948-1991): τα παγκάκια προορίζονταν για λευκούς (R. T. Schaefer, *Racial and ethnic groups*, Little, Brown and Company, Boston, 1979).

Στις κοινωνικές επιστήμες ο ρατσισμός δεν οριζόταν πάντα με τον ίδιο τρόπο. Σύμφωνα με τον «κλασικό» ορισμό (μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα), ο ρατσισμός προϋποθέτει:

(α) την ύπαρξη ανθρώπων με διαφορετικά φυλετικά χαρακτηριστικά (π.χ. χρώμα επιδερμίδας, κατατομή προσώπου κτλ.) στους οποίους αποδίδονται κοινά πολιτισμικά και νοητικά χαρακτηριστικά,

(β) την πεποίθηση ότι αυτή η πολιτισμική ομάδα είναι κατώτερη και

(γ) τον αποκλεισμό ή ακόμη και την εξόντωση της ομάδας με αυτά τα χαρακτηριστικά.

Σημειώνεται ότι για τους σύγχρονους κοινωνικούς επιστήμονες, και τους κοινωνιολόγους ιδιαίτερα, ο όρος «**κοινωνικός ρατσισμός**» είναι ο πιο ενδεδειγμένος, γιατί συμπεριλαμβάνει και άλλα χαρακτηριστικά (εκτός από το χρώμα) που αποτελούν κριτήρια αξιολόγησης του «διαφορετικού» άλλου (π.χ. φύλο, ηλικία, εθνότητα, θρησκευτική ταυτότητα, σεξουαλικές προτιμήσεις, σωματικές αναπηρίες κ.ά.). Τα κριτήρια αυτά κατασκευάζονται κοινωνικά και διαφοροποιούνται ανάλογα με την κοινωνία και την εποχή.

Από το 1960 και μετά οι κοινωνικοί επιστήμονες (κοινωνιολόγοι, κοινωνικοί ανθρωπολόγοι και ψυχολόγοι) εξετάζουν την έννοια της φυλής και τη σχέση της με τον πολιτισμό ή τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων. Υποστηρίζουν ότι η έννοια της φυλής αποτελεί μια αυθαίρετη «κατασκευή», η οποία δεν έχει σχέση με τον πολιτισμό ή με τα επίπεδα νοημοσύνης των φυλετικών ομάδων και αποσκοπεί στην παραπλάνηση των ανθρώπων και στη νομιμοποίηση των σχέσεων εξουσίας.

Εικ. 10.8α Το αστέρι μετατρέπεται από τους ναζιστές σε σύμβολο διάκρισης και εξόντωσης (φωτογραφικό αρχείο Εβραικού Μουσείου Ελλάδας).

Εικ. 10.8β Στρατόπεδο συγκέντρωσης του Άουσβιτς (*Χρονικό του 20ού* αιώνα, εκδ. Δομική).

Ο Κ. Λεβί-Στρος (Cl. Levi-Strauss) αναφέρει ότι η ανθρωπολογία διέπραξε έγκλημα με τη σύγχυση που προκάλεσε σχετικά με τη βιολογική έννοια της φυλής και τις κοινωνικές και ψυχολογικές παραμέτρους των ανθρώπινων πολιτισμών.

«Ημερομηνίες... γεγονότα-σταθμοί στην ιστορία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την υποστήριξη της ετερότητας

1789: Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη από τη Γαλλική Επανάσταση.
1807: Απαγόρευση του δουλεμπορίου των μαύρων στην Αγγλία.
1833: Διακήρυξη της γενικής χειραφέτησης των μαύρων στην Αγγλία.
1863: Κατάργηση της δουλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες.
1945: Δίκη της Νυρεμβέργης: οι γενοκτονίες θα τιμωρούνται ως εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.
1948: Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: κείμενο το οποίο υιοθετεί η Γενική Συνέλευση του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών και το υπογράφουν όλες οι ευρωπαϊκές χώρες.
1950: Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τη Διαφύλαξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, την οποία υπέγραψε η Ελλάδα το 1974.
1964: Το βραβείο Νόμπελ Ειρήνης απονέμεται στο μαύρο Αμερικανό πάστορα Μάρτιν Λούθερ Κινγκ.
1991: Κατάργηση του απαρτχάιντ στη Νότια Αφρική.
2000: Θεσμοθέτηση της πράσινης κάρτας για τους μετανάστες που ζουν στην Ελλάδα»
(E.Vaillant, 2002:III-εσώφυλλο).

Οι προσπάθειες επιστημόνων (π.χ. ανθρωπολόγων, κοινωνιολόγων, ψυχολόγων, ιστορικών κτλ.) να συνδέσουν τα φυλετικά χαρακτηριστικά με κοινωνικές ή και ψυχολογικές παραμέτρους, χρησιμοποιώντας τα εργαλεία της επιστήμης (όπως για παράδειγμα τη στατιστική για τον υπολογισμό της διαφοράς του επιπέδου νοημοσύνης μεταξύ μαύρων και λευκών κτλ.) και αδιαφορώντας για τις επιδράσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος, κατατάσσονται σε αυτό που η πλειονότητα των κοινωνικών επιστημόνων αποκαλεί «επιστημονικό ρατσισμό».

«Τόσο στην πρώτη διακήρυξη της UNESCO (1949), που συντάχτηκε κυρίως από κοινωνικούς επιστήμονες, όσο και στη δεύτερη (1951), στη σύνταξη της οποίας συμμετείχαν και πολλοί επιστήμονες από το χώρο της γενετικής και της φυσικής ανθρωπολογίας, επισημαίνεται ότι η λέξη «φυλή» στερείται ουσιαστικού περιεχομένου και με την έννοια αυτή οι φυλετικές θεωρίες είναι επιστημονικά αβάσιμες» (Ζ. Παπαδημητρίου, 2000:36).

Δεν υπάρχει επομένως καμιά επιστημονική απόδειξη που να συνδέει οποιοδήποτε φυλετικό χαρακτηριστικό με κληρονομική ανωτερότητα ή κατωτερότητα κάποιων ομάδων. Για τους κοινωνιολόγους οι διαμορφωμένες κοινωνικές στάσεις που επηρεάζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων είναι περισσότερο σημαντικές από ό,τι οι φυσικές διαφορές τους.

δ. Σοβινισμός και εθνικισμός. Η λέξη «**σοβινισμός**» προέρχεται από το όνομα ενός Γάλλου φανατικού πατριώτη, του Σοβέν (Chauvin N.), που έζησε την εποχή του Μεγάλου Ναπολέοντα. Αν και ο σοβινισμός είναι όρος συγγενικός με αυτόν του πατριωτισμού, εντούτοις οι δύο όροι δεν ταυτίζονται. Ο πατριωτισμός αποτελεί την ανιδιοτελή αγάπη κάποιου προς την πατρίδα, η οποία μπορεί να είναι τόσο μεγάλη, ώστε να τον οδηγήσει ως την υπέρτατη θυσία, δηλα-

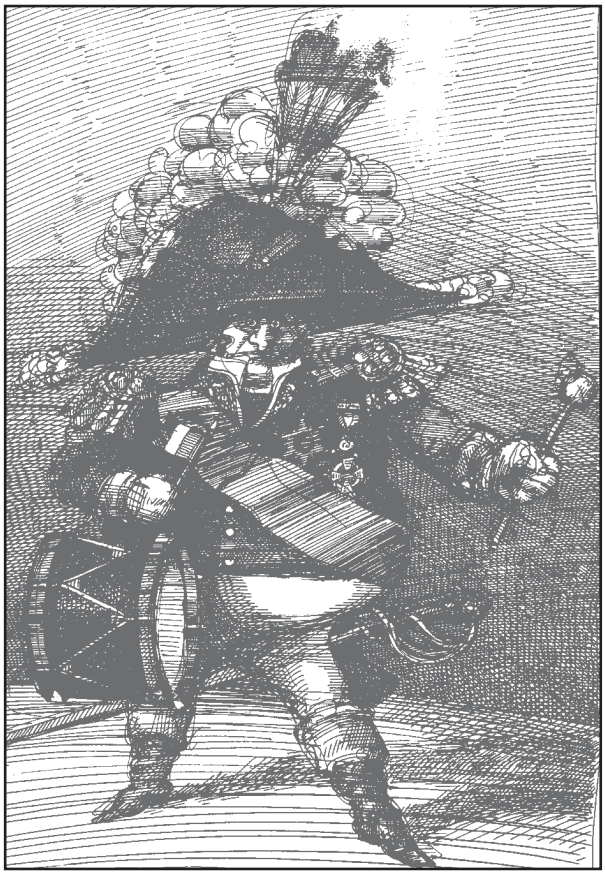

E10.9 Καρικατούρα του Ν. Σοβέν (E. Sorel, *Making the world safe for hypocrisy*, The Swallow Press, Chicago, 1972).

δή τη θυσία της ζωής του γι' αυτήν. Από την άλλη πλευρά, ο σοβινισμός έχει την έννοια της φανατικής φιλοπατρίας. Ο φανατισμός είναι αυτός που διαφοροποιεί ποιοτικά τις δύο έννοιες. Ο σοβινιστής, λόγω του φανατισμού του, αισθάνεται περιφρόνηση για τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά άλλων λαών.

Ο **εθνικισμός** ορίζεται ως η φανατική εξύμνηση κάθε όψης της εθνικής ζωής, καθώς και η υποτίμηση και καταπολέμηση κάθε ξένου στοιχείου. Έτσι, αναγορεύει την αφοσίωση στο οικείο έθνος σε υπέρτατη ηθική υποχρέωση. Στο όνομά του μπορεί ένας άνθρωπος να σκοτώσει ακόμη και τους συγγενείς του, τους φίλους ή τους γείτονές του, όπως δείχνουν οι περιπτώσεις πρόσφατων εμφύλιων συγκρούσεων (π.χ. Γιουγκοσλαβία).

Σημαντικές προσωπικότητες που έθεσαν τη ζωή τους στην υπηρεσία των λαών τους και στην καταπολέμηση του ρατσισμού

Μάρτιν Λούθερ Κινγκ (1929-1968)
Αμερικανός ιερέας, μεγάλος μαχητής κατά του ρατσισμού. Πήρε το βραβείο Νόμπελ Ειρήνης το 1964. Έλεγε: «Έχω ένα όνειρο: μια μέρα τα παιδιά μου θα ζουν σε αυτό το έθνος χωρίς να τα κρίνουν από το χρώμα του δέρματός τους, αλλά από την ποιότητα του χαρακτήρα τους». Δολοφονήθηκε το 1968.

Νέλσον Μαντέλα (γενν. το 1918)
Πρώτος ελεύθερος πρόεδρος της Νότιας Αφρικής (1991). Η Νότια Αφρική από το 1948 είχε ρατσιστική δικτατορία, γνωστή ως απαρτχάιντ (ο καθένας χωριστά). Η λευκή μειοψηφία εκμεταλλευόταν το μαύρο πληθυσμό με τον πιο άγριο τρόπο. Ο Μαντέλα έμεινε στη φυλακή 26 χρόνια λόγω της δράσης του εναντίον του καθεστώτος. Απελευθερώθηκε το 1990 και ξεκίνησε συνομιλίες με τον πρόεδρο Ντε Κλερκ, με τον οποίο μοιράστηκε το βραβείο Νόμπελ Ειρήνης το 1993.

10.2.2 Τα αίτια και οι συνέπειες της προκατάληψης και του ρατσισμού

Υπάρχουν διάφορες θεωρίες για τα αίτια της προκατάληψης και του ρατσισμού. Άλλες από αυτές δίνουν έμφαση σε κοινωνικούς, άλλες σε οικονομικούς και άλλες σε ψυχοδυναμικούς παράγοντες.

α. Κοινωνικά αίτια

Μέσω της κοινωνικής εκμάθησης, που πραγματοποιείται με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, οι προκαταλήψεις μεταδίδονται από γενιά σε γενιά, όπως και άλλες συνήθειες και συμπεριφορές (βλ. κεφάλαιο 3). Η επανάληψη και η συνήθεια ως μηχανισμοί μεταβίβασης των προκαταλήψεων έχουν βαρύνουσα σημασία.

Συνήθως οι προκαταλήψεις εκφράζονται στο πλαίσιο της οικογένειας, του σχολείου ή των Μ.Μ.Ε. Μέσα από τα παραμύθια, τις ιστορίες, τους συμβολισμούς, τα πρότυπα και τα νοήματα το άτομο σχηματίζει τις πρώτες ιδέες για τον άλλον. Στο πλαίσιο της οικογένειας διαμορφώνονται τα πρώτα στερεότυπα: «Φάε το φαγητό σου, γιατί θα σε πάρει ο...». Το σχολείο διαμορφώνει τα βασικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας και επηρεάζει την εικόνα του ατόμου για τον άλλον. Αν στη διδακτική ύλη των μαθημάτων παρουσιάζεται ο «διαφορετικός άλλος», ως εχθρός ή ως φίλος, ως απειλή ή ως καλός γείτονας, τότε οι εικόνες που θα εγγραφούν στη συνείδηση των παιδιών θα έχουν το ανάλογο περιεχόμενο και τις ανάλογες επιδράσεις.

Αυτές οι εγγεγραμμένες στη συνείδηση παραστάσεις είναι που προσδιορίζουν τη στάση μας απέναντι σε άτομα ή ομάδες και μας οδηγούν στο να αποκλείουμε ή να συμπεριλαμβάνουμε στις συναναστροφές μας όλους αυτούς που είναι «διαφορετικοί» ως προς το φύλο, την εθνότητα ή τη θρησκεία, ανάλογα πάντα με το περιεχόμενο της προκατάληψης.

β. Οικονομικά αίτια

Η θεωρία στην οποία στηρίζεται ο ρατσισμός είναι η διάκριση των φυλών σε ανώτερες και κατώτερες. Η ιδέα της φυλής εμφανίστηκε στην Ευρώπη στις αρχές του 16ου αιώνα με την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου. Οι αποικιοκράτες καλλιέργησαν την ιδέα ότι οι ιθαγενείς είναι κατώτερα όντα, διότι αυτό νομιμοποιούσε την εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου των αποικιών και την υποδούλωση των κατοίκων τους. Με το ίδιο σκεπτικό

έγινε η υποδούλωση και η μεταφορά των μαύρων από την Αφρική στις νότιες πολιτείες των Η.Π.Α. Κοινό σημείο των φυλετικών θεωριών είναι ότι προσδίδουν κοινωνική σημασία σε ορισμένα βιολογικά χαρακτηριστικά των ανθρώπινων ομάδων τα οποία θεωρούν ως αποδεικτικό στοιχείο για την κατάταξή τους σε ανώτερες ή κατώτερες φυλές. Έτσι ο στόχος του ρατσισμού είναι να στηρίξει σχέσεις ανισότητας και εκμετάλλευσης (π.χ. ο Χίτλερ, αν και θεωρούσε τους Ασιάτες κατώτερους, εξαιρούσε τους Ιάπωνες, επειδή τους χρειαζόταν ως συμμάχους στον πόλεμο!).

Σύμφωνα με τη **θεωρία της σύγκρουσης**, η προκατάληψη ενδυναμώνει τον κοινωνικο-οικονομικό αποκλεισμό των ομάδων που μειονεκτούν, ιδίως σε περιόδους οικονομικής ύφεσης και οικονομικού ανταγωνισμού. Έτσι, για παράδειγμα, η προκατάληψη έναντι του οικονομικού μετανάστη εντείνεται σε περιόδους οικονομικής κρίσης και αύξησης της ανεργίας, κατά τις οποίες κρίνεται «ανεπιθύμητος». γιατί υποτίθεται ότι «παίρνει τις δουλειές» από τους ντόπιους εργαζόμενους.

«Όλες οι εθνικά συγκροτημένες κοινωνίες αναγκάζονται, ...να "υποδεχθούν" ή να ανεχθούν ένα διαρκώς αυξανόμενο αριθμό "ξένων", που τους ενσωματώνουν ως προς την πρακτική τους λογική, αλλά όχι ως προς τις εξωτερικές πολιτιστικές τους συμπεριφορές. Οι ξένοι αυτοί έχουν, ή εξαναγκάζονται να αποκτήσουν, ακριβώς τις ίδιες θεμελιακές οικονομικές συμπεριφορές με τους ντόπιους, τους οποίους και ανταγωνίζονται με άνισους μεν όρους, αλλά με παρόμοια όπλα. Οι "άλλοι", που διακρίνονται από το χρώμα του δέρματός τους, τη γλώσσα τους ή τη θρησκεία τους εγκαθίστανται σε ολοένα μεγαλύτερους αριθμούς στην "εθνική" επικράτεια, και μεθοδεύουν την επιβίωσή τους με τον ίδιο τρόπο όπως και οι ιθαγενείς. Σε περιόδους κρίσης, ανεργίας και αύξουσας ανασφάλειας είναι λοιπόν φυσικό να αποτελέσουν τους από μηχανής αποδιοπομπαίους τράγους. Και μάλιστα με το επιχείρημα ότι ανήκουν σε διαφορετικούς πολιτισμούς » (Κ. Τσουκαλάς, 1998:27).*

γ. Ψυχοδυναμικά αίτια

Συχνά οι διαφορετικοί «άλλοι» χρησιμοποιούνται ως εξιλαστήρια θύματα. Συνήθως αυτό γίνεται, όταν κάποιες κοινωνικές ομάδες στρέφουν την επιθετικότητά τους προς άλλες οι οποίες δεν έχουν σχέση με τα βαθύτερα αίτια της επιθετικότητας αυτής. Στους διαφορετικούς «άλλους» φορτώνουμε ασυνείδητα όλα τα δεινά της ζωής μας, όπως οι Εβραίοι της Παλαιάς Διαθήκης (Λευτικόν, 16:20-22) φόρτωσαν στον τράγο τις αμαρτίες τους και τον ξαπόστειλαν στο δάσος («αποδιοπομπαίος τράγος*»). Μεταθέτουμε δηλαδή, μέσω του μηχανισμού άμυνας (βλ.κεφάλαιο 3), την ευθύνη για τη θέση μας, σε μια ομάδα που βρίσκεται σε δυσμενέστερη κατάσταση από τη δικιά μας και αυτό το κάνουμε λόγω των στερεότυπων που μας εμποδίζουν να σκεφτούμε λογικά.

«...ο αποδιοπομπαίος τράγος δεν είναι ένα πραγματικό πρόσωπο αλλά ένας τύπος ή, όπως θα ήθελε ένας ψυχαναλυτής, μια μεταβιβαστική φιγούρα στην οποία προβάλλει ο παρατηρητής τους δικούς του φόβους (ή ελπίδες)...» (T. Szasz, 1983: 12 1).

Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, τα στερεότυπα και η προκατάληψη που έχουν ως βάση τα ψυχοδυναμικά αίτια και την αυταρχική προσωπικότητα - σε αντίθεση με αυτά που βασίζονται σε οικονομικά αίτια ή σε λάθος πληροφορίες- είναι αυτά που αντιστέκονται περισσότερο σε οποιαδήποτε προσπάθεια αλλαγής.

δ. Συνέπειες των προκαταλήψεων και του ρατσισμού

Οι προκαταλήψεις, που στηρίζονται στα στερεότυπα, έχουν τη δύναμη να υπεραπλουστεύουν και να διαστρεβλώνουν την κοινωνική πραγματικότητα, γι' αυτό και εμποδίζουν την αντικειμενική εκτίμηση της κατάστασης. Οι επιπτώσεις της προκατάληψης και του ρατσισμού είναι:

- Η δυσμενής διάκριση έναντι ατόμων ή ομάδων, η οποία εκδηλώνεται με τον άνισο τρόπο μεταχείρισης ενός ατόμου από κάποιο άλλο εξαιτίας της διαφορετικότητάς του.
- Η περιθωριοποίηση και ο κοινωνικός αποκλεισμός των «διαφορετικών» κοινωνικών ομάδων.
- Οι βίαιες συγκρούσεις ανάμεσα σε ομάδες.

10.3. Πόλεμος, τρομοκρατία: μορφές, αίτια και συνέπειες

Οι βίαιες συγκρούσεις που γνώρισε ή γνωρίζει μέχρι σήμερα η ανθρωπότητα, είτε με τη μορφή του πολέμου είτε με τη μορφή τρομοκρατικών επιθέσεων, απασχολούν την καθημερινότητα όλων στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία στην οποία ζούμε και αναδεικνύουν την αναγκαιότητα αντιμετώπισης των συγκρούσεων αυτών τόσο σε κοινωνικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Οι διεθνείς οργανισμοί, οι οργανώσεις των πολιτών, τα κινήματα ειρήνης στον κόσμο αρθρώνουν τον αντίλογό τους έναντι των κρατικών επιλογών.

«Πόλεμος σημαίνει να σκοτώνονται μεταξύ τους άνθρωποι που δε γνωρίζουν ο ένας τον άλλον για τα συμφέροντα ανθρώπων που γνωρίζονται μεταξύ τους, αλλά δεν αλληλοσκοτώνονται (Paul Ambroise Valery)» (Ζ. Παπαδημητρίου, 2000:250).

10.3.1 Πόλεμος

Πόλεμος είναι η οργανωμένη σύρραξη μεταξύ κρατών ή κοινωνικών ομάδων (εντός των κρατών) με στόχο την κατάκτηση εδάφους και πλουτοπαραγωγικών πηγών ή την ιδεολογική επικράτηση. Αποτελεί μια ακραία μορφή βίας, στο πλαίσιο της οποίας κάθε πλευρά επιδιώκει να επιβάλει τη θέλησή της στην άλλη.

Συνεπώς μια βασική ταξινόμηση των πολέμων, μεταξύ ή εντός των κρατών, βασίζεται σε γεωγραφικά ή ιδεολογικά κριτήρια. Σύμφωνα με άλλη ταξινόμηση, οι πόλεμοι μπορούν να διακριθούν ως προς τους σκοπούς και τα κίνητρα αυτών που τους προκαλούν σε κατακτητικούς, θρησκευτικούς, εθνικοαπελευθερωτικούς, κοινωνικο-επαναστατικούς, αμυντικούς ή επιθετικούς πολέμους. Όμως η ταξινόμηση ενός πολέμου συνιστά συχνά ένα πολύπλοκο εγχείρημα, διότι εξαρτάται από το ποιος επιχειρεί την ταξινόμηση και το χαρακτηρισμό του. Επίσης, τα κίνητρα εμπλοκής μπορεί να είναι πολλά και διαφορετικά για τους πρωταγωνιστές.

α. Οι βίαιες συγκρούσεις μεταξύ κρατών

Ο **κατακτητικός** πόλεμος αποσκοπεί στην κατάκτηση εδαφών και των πλουτοπαραγωγικών πηγών τους και αποτελεί την πλειονότητα των πολέμων μεταξύ κρατών στην ιστορία της ανθρωπότητας. Εδώ θα πρέπει να ενταχθούν τόσο οι εκστρατείες που οργανώνονταν από τις αυτοκρατορίες της αρχαιότητας ως το 18ο αιώνα (π.χ. Μέγας Αλέξανδρος, Ρωμαϊκή, Βυζαντινή, Οθωμανική Αυτοκρατορία) όσο και οι πολεμικές συρράξεις κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα (Α΄ και Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος κτλ.). Η χρήση της πυρηνικής ενέργειας για στρατιωτικούς σκοπούς και ο ανταγωνισμός των κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων (σοσιαλισμός-καπιταλισμός) μετέβαλαν το περιεχόμενο των πολέμων με την προσθήκη ιδεολογικών κινήτρων στις συρράξεις μεταξύ των κρατών.

Ο **εθνικοαπελευθερωτικός** πόλεμος έχει ως σκοπό την ανεξαρτησία του έθνους-κράτους που βρίσκεται υπό ξένη κατοχή. Αφετηρία του είναι η εθνική αφύπνιση του λαού, ο οποίος οδηγείται σε βίαιη αντιπαράθεση με τον κατακτητή για την ανεξαρτητοποίησή του. Οι εθνικοαπελευθερωτικοί αγώνες παρατηρούνται μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Κατά τον 20ό αιώνα ένας σημαντικός αριθμός χωρών απέκτησε την ανεξαρτησία του με εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες εναντίον των αποικιοκρατών. Παραδείγματα εθνικοαπελευθερωτικών πολέμων υπάρχουν πολλά όπως: Ελλάδα (1821), Ινδία (1949), Βιετνάμ (1954), Αλγερία (1962), Παλαιστίνη (αγώνας που διαρκεί από το 1920 μέχρι σήμερα).

Εικ. 10.10 Πόλεμος στο Ιράκ: κατάκτηση της χώρας και των πλουτοπαραγωγικών πηγών ή απελευθέρωση του Ιρακινού λαού; (Φωτογραφικό Αρχείο Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων).

Εικ. 10.11 Μαχάτμα Γκάντι (1869-1948): Πρωτεργάτης της μη βίας και ηγετική φυσιογνωμία των Ινδών στον αγώνα κατά της βρετανικής αποικιοκρατίας (Microsoft *Encarta97 Encyclopedia*).

Ο **θρησκευτικός** πόλεμος είναι ένας τύπος πολέμου που στηρίζεται στο φανατισμό των ομάδων με διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις, πίσω όμως από τις οποίες υποκρύπτονται συχνά οικονομικά και πολιτικά κίνητρα. Παραδείγματα θρησκευτικών πολέμων είναι οι σταυροφορίες το Μεσαίωνα, ο τριακονταετής πόλεμος (1618-1648) μεταξύ των προτεσταντικών πριγκιπάτων και των καθολικών ηγετών/εκπροσώπων της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κτλ. Η πιο πρόσφατη περίπτωση της Β. Ιρλανδίας με τη διαμάχη μεταξύ διαμαρτυρομένων και καθολικών, που έχει τις ρίζες της στους μεσαιωνικούς θρησκευτικούς πολέμους, έχει και έντονα πολιτικά χαρακτηριστικά. Η επίτευξη συμφωνίας ειρήνης μεταξύ Ηνωμένου Βασιλείου[1] και Ιρλανδίας το 1998 αποτελεί μια θετική εξέλιξη για την πιο σύγχρονη θρησκευτική διαμάχη.

β. Οι βίαιες συγκρούσεις εντός των συνόρων των κρατών (επανάσταση, εμφύλιος πόλεμος)

Ο 20ός αιώνας χαρακτηρίζεται ως αιώνας των επαναστάσεων. **Επανάσταση** σημαίνει ρήξη με την κρατούσα κοινωνικοοικονομική τάξη πραγμάτων. Η Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία (1917) και η Κινεζική Επανάσταση (1949) έχουν βαρύνουσα ιστορική σημασία, γιατί οριοθετούν μεγάλες αλλαγές για όλο τον κόσμο.

Ο **εμφύλιος πόλεμος** διεξάγεται μεταξύ αντιπάλων που συνυπάρχουν στον ίδιο γεωγραφικό χώρο (ομοεθνών), με στόχο την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας. Παραδείγματα εμφύλιων πολέμων έχουμε τόσο στην Ελλάδα (1945-1949), με διαχωρισμό των Ελλήνων στη βάση του πολιτικού τους φρονήματος («κομμουνιστές» και «εθνικόφρονες»), όσο και στην Ισπανία (1936-1939), με αντίπαλες ομάδες τους «δημοκρατικούς» και τους «φασίστες».

Οι εμφύλιοι πόλεμοι λαμβάνουν σημαντικές πολιτικοκοινωνικές διαστάσεις και συνήθως υποκρύπτουν οικονομικά συμφέροντα. Πρόσφατα παραδείγματα αποτελούν οι εμφύλιοι πόλεμοι στο Ελ Σαλβαδόρ (1991, Συμφωνία Ειρήνης), στη Ρουάντα (1994, μεταξύ των φυλών Χούτου και Τούτσι, κατά τον οποίο σκοτώθηκαν 500.000 Τούτσι), στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη (1995).

γ. Τα αίτια των πολέμων

Τα αίτια, οι αφορμές και οι παράγοντες του πολέμου διαφοροποιούνται ανάλογα με την κοινωνία και τη χρονική περίοδο στην οποία αναφερόμαστε.

Οι θεωρίες που αναπτύχθηκαν ποικίλλουν και δίνουν έμφαση σε επιμέρους στοιχεία που προξενούν τις πολεμικές συγκρούσεις. Σύμφωνα με μια πρώτη θεωρητική άποψη, ο πόλεμος θεωρείται αποτέλεσμα της επιθετικής φύσης και των ενστίκτων του ανθρώπου, της ανάγκης του να επιβληθεί, να επικρατήσει στο έδαφος και στον αγώνα επιβίωσης και κυριαρχίας έναντι άλλων ομάδων (π.χ. φυλών, εθνών, κρατών). Η προσπάθεια επιστημόνων να εξηγήσουν τον πόλεμο και τις συγκρούσεις μεταξύ ανθρώπων με αναγωγή σε βιολογικά αίτια (ένστικτα και έμφυτα χαρακτηριστικά) εντάσσεται σε έναν ειδικότερο κλάδο της κοινωνιολογίας, τη **βιοκοινωνιολογία**, που δεν έχει πολλούς οπαδούς μεταξύ των σύγχρονων κοινωνιολόγων.

Αντίθετα, για τη **σύγχρονη κοινωνιολογία** ο πόλεμος δεν έχει καμία σχέση με ένστικτα ή έμφυτα στον άνθρωπο χαρακτηριστικά και ορμές. Οι ρίζες του πολέμου θα πρέπει να αναζητηθούν στον πολιτισμό, την κουλτούρα, τα σύμβολα, τις αξίες, τις στάσεις, που μαθαίνονται από τους ανθρώπους μέσω της πρωτογενούς και της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης, καθώς και στα συμφέροντα των ανθρώπων και των διάφορων κοινωνικών ομάδων, τάξεων και κρατών. Ειδικότερα η υπεράσπιση ή η τάση επέκτασης των οικονομικών συμφερόντων δεν έπαψε ποτέ να αποτελεί

1Περιλαμβάνει Αγγλία, Σκοτία, Ουαλία και Β. Ιρλανδία

τη βαθύτερη αιτία του πολέμου. Στο πρόσφατο παρελθόν οι αιτίες αυτές υπογραμμίστηκαν τόσο από τους κλασικούς μαρξιστές, που επισήμαναν τα οικονομικά αίτια του ιμπεριαλισμού (π.χ. ιδιοποίηση πλουτοπαραγωγικών πηγών, άνοιγμα νέων αγορών για βιομηχανικά προϊόντα, οικονομική ύφεση στη «μητρόπολη»), όσο και από τους νεότερους μελετητές, που επισήμαναν τη διαπλοκή μεταξύ οικονομικής (βιομηχανίας όπλων), πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας των κρατών.

«Ο πόλεμος, σαν ομαδικό κοινωνικό φαινόμενο, δημιουργήθηκε από τον καιρό που ο άνθρωπος, από την κατάσταση της πρωτόγονης κοινοχτημοσύνης ή της ανυπαρξίας της ιδιοκτησίας, πέρασε στον καταμερισμό της δουλειάς, στην ιδιοκτησία των μέσων και στην ιδιοποίηση των προϊόντων της παραγωγής και στην κοινωνική διαφοροποίηση...» (Δ. Γληνός, 1976:79).

«Οι πόλεμοι του 20ού αιώνα χρεώνονται κατά κανόνα στο μιλιταρισμό, στον αυταρχισμό, στον ακραίο εθνικισμό, στο φασισμό, στο ρατσισμό και τον ιμπεριαλισμό*» (Γ. Πάσχος, 2004:626).*

δ. Συνέπειες των πολέμων

Στις σημαντικότερες συνέπειες των πολέμων συγκαταλέγονται:

- η απώλεια της ζωής εκατομμυρίων ανθρώπων (π.χ. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος),
- ο θάνατος μικρών παιδιών και η χρησιμοποίηση ανηλίκων ως στρατιωτών σε πολλές χώρες στον κόσμο,
- η εμφάνιση αστέγων και προσφύγων (π.χ. εμφύλιες συρράξεις στην Αφρική),
- οι τραυματικές εμπειρίες των αμάχων και των στρατιωτών, που τους «σημαδεύουν» στο υπόλοιπο της ζωής τους (π.χ. πόλεμος του Βιετνάμ),
- η καταστροφή των περιουσιακών στοιχείων των ατόμων, αλλά και των πλουτοπαραγωγικών πηγών των κρατών (π.χ. πόλεμος στο Ιράκ).

Εικ.10.12 Παιδιά-στρατιώτες:μια από τις σκοτεινότερες πτυχές του πολέμου (Φωτογραφικό Αρχείο Ρόιτερ).

Εικ.10.13α Μάνες αγνοούμενων Ελλήνων και Ελληνοκυπρίων από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο το 1974 (*Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, 1770-2000, τόμος 10ος, τεύχος 4ο, εκδ. Ελληνικά Γράμματα).

Η οδύνη του πολέμου

Εικ.10.13β Αναζητώντας στήριγμα μετά τους βομβαρδισμούς στην πρώην Γιουγκοσλαβία (Φωτογραφικό Αρχείο Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων).

Έκθεση UNICEF: Η κατάσταση των παιδιών στον κόσμο (2005)

«Τα παιδιά είναι πάντοτε τα πρώτα θύματα των ένοπλων συρράξεων. Ακόμα και αν δε σκοτωθούν ή τραυματιστούν, μπορεί να μείνουν ορφανά, να πέσουν θύματα απαγωγής ή να μείνουν με ψυχολογικά τραύματα και βαθιά θλίψη από την άμεση έκθεση στη βία, τον εκτοπισμό, τη φτώχεια ή το χαμό αγαπημένων προσώπων. Αυτά που επιβιώνουν συχνά βρίσκονται σε μια μάχη άλλου είδους, ενάντια στις ασθένειες, την αναζήτηση καταφυγίου, την έλλειψη βασικών υπηρεσιών και την πείνα. Τα σχολεία επίσης μπορούν να μπουν στη δίνη της βίας, συχνά με τραγικές συνέπειες. Τα παιδιά μπορούν να στρατολογηθούν διά της βίας ως μαχητές ή σκλάβοι, να βιώσουν σεξουαλική κακοποίηση ή να εκτεθούν σε εκρηκτικές ύλες -απομεινάρια του πολέμου- που σκοτώνουν ή ακρωτηριάζουν χιλιάδες κάθε χρόνο...»
(www.unicef.gr/reports/sowcr2005.php)

10.3.2 Τρομοκρατία

Ο όρος «**τρομοκρατία**» εμφανίζεται για πρώτη φορά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης και δηλώνει μια σειρά από οικονομικά, νομικά και πολιτικά μέτρα (όπως, για παράδειγμα, κατάσχεση περιουσιακών στοιχείων, κατάργηση της υπεράσπισης του κατηγορουμένου από συνήγορο, παραβίαση του οικογενειακού ασύλου από τις δημοτικές αρχές κ.ά.) που πήρε ο Ροβεσπιέρος (1793-1794) προκειμένου να αντιμετωπίσει τις δολοπλοκίες των αντεπαναστατών και να στηρίξει την εθνική άμυνα και την επαναστατική κυβέρνηση. Από αυτή την «επαναστατικώ δικαίω τρομοκρατία» που αμφισβήτησε την καθεστηκυία τάξη, μέχρι τις τρομοκρατικές ενέργειες που γίνονται σήμερα σε διάφορα μέρη του κόσμου υπάρχει μια μεγάλη εννοιολογική απόσταση.

Στη σύγχρονη εποχή, τόσο τα κράτη, οι διεθνείς οργανισμοί και η Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και η επιστημονική κοινότητα έχουν επιχειρήσει να ορίσουν την τρομοκρατία, χωρίς όμως να καταλήξουν σε έναν ενιαίο ορισμό του σύνθετου και ιδεολογικά φορτισμένου αυτού κοινωνικού φαινομένου. Γενικά, επικρατούν δύο απόψεις:

- Η πρώτη αντιμετωπίζει την τρομοκρατία ως μια παράνομη και εγκληματική πράξη βίας ή απειλή χρήσης βίας[2]. Η χώρα μας κατατάσσει την τρομοκρατία στο οργανωμένο έγκλημα.
- Η δεύτερη αντιμετωπίζει την τρομοκρατία ως ένα «μέσο πολιτικής σύγκρουσης» για την επίτευξη κάποιων πολιτικών σκοπών. Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής θεωρούν ότι η τρομοκρατία εμπεριέχει και στοιχεία πολεμικής σύρραξης, μιας σύρραξης όμως ιδιότυπης, ασύμμετρης μορφής.

Ασύμμετρες μορφές πολέμου

«Ακόμη από την ιστορία ξέρουμε πως μέχρι σήμερα όλοι οι πόλεμοι διεξάγονταν μεταξύ δυο καλά καθορισμένων και οργανωμένων εχθρών που είχαν ξεκάθαρους σκοπούς και στόχους...Όμως, μετά τα τρομοκρατικά χτυπήματα του... Σεπτεμβρίου (11/9/2001) βρισκόμαστε μπροστά σε νέο είδος πολέμου, όπου δεν γίνεται πόλεμος μεταξύ συγκεκριμένων κρατών, αλλά πόλεμος εναντίον ενός αόρατου εχθρού που δεν έχει καθορισμένα σύνορα ούτε καθορισμένη χώρα και εθνικότητα και ο οποίος δεν στράφηκε συγκεκριμένα κατά μιας χώρας αλλά εναντίον ενός πολιτισμού...και ενός τρόπου ζωής που διαφέρει ριζικά από το δικό του»
(Γ.Ν.Γαλάνης ,2003:40).

Σύμφωνα με τη δεύτερη άποψη, η τρομοκρατία μπορεί να προέλθει τόσο από «μη κρατικούς» όσο και από «κρατικούς παίκτες», είτε αυτοί είναι κρατικοί παράγοντες που καταχρώνται την εξουσία είτε παρακρατικές οργανώσεις. Παράδειγμα αποτελούν οι οργανώσεις που δρούσαν στο πλαίσιο φασιστικών καθεστώτων σε χώρες της Λατινικής Αμερικής και οργάνωναν απαγωγές και εξαφανίσεις χιλιάδων αντιφρονούντων πολιτών.

---

2 Η απειλή χρήσης ή η χρήση βίας μπορεί να απευθύνεται κατά της ζωής των ανθρώπων ή της περιουσίας τους και συμπεριλαμβάνει ενέργειες όπως απαγωγές και καταστάσεις ομηρίας, βομβιστικές επιθέσεις σε εγκαταστάσεις και μέσα μεταφοράς, πειρατείες σε μέσα μεταφοράς, δολοφονίες και τραυματισμούς ανθρώπων, καταστροφές ηλεκτρονικών βάσεων δεδομένων, χρήση συμβατικών όπλων και όπλων μαζικής καταστροφής (πυρηνικών, χημικών ή βιολογικών), χρήση ανθρώπων ως κομάντος αυτοκτονίας.

«Ας εξετάσουμε όμως την περίπτωση των "κρατικών παικτών". Η ανάλυση του Weber για το ρόλο του κράτους, το οποίο "έχει το μονοπώλιο της νόμιμης χρήσης της φυσικής βίας εντός της επικράτειάς του" προϋποθέτει ότι η ίδια η λογική του κράτους διέπεται από το δικαίωμα του να κάνει χρήση βίας, χωρίς αυτό να συνεπάγεται αυτομάτως και τη νομιμοποίηση κάθε πράξης βίας. Η χρήση βίας εκ μέρους του κράτους συχνά μπορεί να λάβει μορφές που αντιβαίνουν στην έννοια του δικαίου. Η έννοια του αυτόνομου και αυτοδίκαιου κράτους δεν δικαιώνει και την έννοια της χρήσης βίας κατά των πολιτών του»
(Μ. Μπόση, 2000: 137).

Οι πρόσφατες τρομοκρατικές επιθέσεις ανά τον κόσμο φέρνουν στην επιφάνεια ερωτήματα σχετικά με τα αίτια, αλλά και την αντιμετώπιση του φαινομένου της τρομοκρατίας. Τι γεννά λοιπόν την τρομοκρατία; Μια **πρώτη απάντηση** μπορεί να προκύψει, αν εξετάσει κανείς τις προκηρύξεις με τις οποίες οι ίδιες οι οργανώσεις αιτιολογούν την πράξη τους. Η αιτιολογία που χρησιμοποιείται συνήθως από τους τρομοκράτες είναι ότι με την πράξη τους επιχειρούν να αντιμετωπίσουν μια αδικία, να «διορθώσουν» κάποια «κακώς κείμενα». Μια **δεύτερη απάντηση** δίνουν οι κοινωνικοί επιστήμονες, οι οποίοι αναζητούν τις ρίζες της τρομοκρατίας στη φτώχεια, στον ιμπεριαλισμό και στην εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών των χωρών του Τρίτου Κόσμου ή ακόμη σε συγκρούσεις θρησκειών, πολιτισμών και τρόπων ζωής που συνοδεύουν τις περιόδους μετάβασης και εκκοσμίκευσης* των κοινωνιών.

10.3.3 Συνέπειες και αντιμετώπιση της τρομοκρατίας

Η απώλεια της ζωής χιλιάδων ανθρώπων, ο φόβος των πολιτών, οι τραυματικές (σωματικές και ψυχικές) εμπειρίες των διασωθέντων, οι υλικές καταστροφές και η οικονομική ύφεση αποτελούν τις σημαντικότερες επιπτώσεις της τρομοκρατίας. Ωστόσο, στις «παράπλευρες» συνέπειες της τρομοκρατίας πρέπει να εντάξουμε και την ενίσχυση των στερεότυπων καθώς και την εμφάνιση φαινομένων αυτοδικίας και εκδίκησης από φασιστικές οργανώσεις κατά των μεταναστών που εικάζεται ότι κατάγονται από χώρες προέλευσης των τρομοκρατών.

Όσον αφορά την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, παρατηρείται ότι πολλές χώρες προβαίνουν σε νομοθετικές ρυθμίσεις που περιορίζουν τις ατομικές ελευθερίες και τα δικαιώματα των πολιτών, δίνοντας προτεραιότητα σε θέματα ασφάλειας. Σε διεθνές επίπεδο, η τρομοκρατία μπορεί να οδηγήσει και σε πολέμους, διαιωνίζοντας έτσι ένα φαύλο κύκλο βίας.

Ωστόσο, η περιστολή των δικαιωμάτων των πολιτών, με αφορμή την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, θέτει σε κίνδυνο την ίδια τη δημοκρατία, η οποία φαίνεται έτσι να αντιφάσκει προς την ουσία και τις διακηρύξεις της, ενώ παράλληλα καθίσταται περισσότερο ευάλωτη σε εκτροπές και παράνομες μορφές βίας.

Είναι γνωστό ότι τα κράτη προσπαθούν να αντιμετωπίσουν την τρομοκρατία κυρίως με νομοθετικά και κατασταλτικά μέτρα (καταδίωξη, πόλεμος, σύλληψη, φυλάκιση, εξόντωση κτλ.). Αναμφίβολα τα μέτρα αυτά μπορούν να έχουν κάποια βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα, αλλά για τη μακροπρόθεσμη αντιμετώπιση της τρομοκρατίας θα πρέπει η διεθνής κοινότητα να επιλύσει τα οικονομικά, τα πολιτικά και τα πολιτισμικά προβλήματα που γεννούν την τρομοκρατία.

Εικ.10.14 Το τρομοκρατικό χτύπημα στους Δίδυμους Πύργους της Νέας Υόρκης στις 11-9-2001 (Φωτογραφικό Αρχείο του Associated Press).

«Βλέπουμε τον κόσμο ως ομοσπονδία θρησκειών και όχι ανθρώπινων όντων και από εκεί προέρχεται η βία. Η δέσμευση της δημοκρατίας αφορά σε άτομα και όχι σε θρησκευτικές ομάδες. Είναι λάθος να βλέπουμε τους ανθρώπους ως μέρος του πολιτισμού στον οποίο ζουν και όχι ως ανθρώπους. Ας ορίζουμε τους εαυτούς μας όπως θέλουμε και όχι μέσα στα κουτιά που μας βάζουν» (απόσπασμα άρθρου του Ινδού οικονομολόγου Αμάρτυα Σεν, Ταχυδρόμος, 13/8/2005).

Τελικά, σε μια κοινωνία με δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση οι πολίτες μπορούν να διατυπώσουν τις απόψεις, τις κρίσεις τους, τις αντιρρήσεις και τις ιδεολογικές τους θέσεις μέσα από τους πολυάριθμους πολιτικούς φορείς. Οι πολίτες με τη συμμετοχή τους μπορούν να χρησιμοποιήσουν όλα εκείνα τα νόμιμα μέσα που στοχεύουν σε μια ειρηνική (όχι βίαιη) επίλυση των αιτημάτων τους.

10.4. Αντιμετώπιση της προκατάληψης και της οργανωμένης βίας

Η κρισιμότητα ορισμένων ζητημάτων στην εποχή μας θέτει σε όλους κάποια εύλογα ερωτήματα όπως: ποιο είναι το μέλλον της ανθρωπότητας τον 21ο αιώνα; Οι προκαταλήψεις και η ρατσιστική συμπεριφορά θα υποχωρήσουν ή θα επικρατήσει το μισαλλόδοξο πνεύμα; Η ανάγκη για μετανάστευση θα εκλείψει, έτσι ώστε όλοι οι άνθρωποι να μπορούν να ευημερούν στη χώρα τους, χωρίς ανασφάλεια, φτώχεια και αβεβαιότητα;

Καίριο ζήτημα είναι το αν οι διεθνείς οργανισμοί θα μπορέσουν να υπερασπιστούν τις αρχές βάσει των οποίων δημιουργήθηκαν, δηλαδή το δίκαιο, την ειρήνη και την ευημερία των λαών, ή αν ο ρόλος τους θα περιοριστεί σε ανθρωπιστικού τύπου παρεμβάσεις.

Βέβαια, η αντιμετώπιση της προκατάληψης, του ρατσισμού και της οργανωμένης βίας - τα οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους - είναι δύσκολο να επιτευχθεί, όχι όμως ακατόρθωτο, αφού εξαρτάται από τη δράση των ατόμων, των συλλογικών φορέων κάθε κοινωνίας, αλλά και των προτεραιοτήτων που θα θέσει η διεθνής κοινότητα (μέσω των διεθνών οργανισμών). Πάνω από όλα είναι απαραίτητο να υπάρξει συνειδητή δραστηριοποίηση σε όλα τα επίπεδα, ώστε να απαλλαγεί η ανθρωπότητα, αν όχι από τους πολέμους και τις συρράξεις γενικά, τουλάχιστον από την επικρατούσα κουλτούρα του πολέμου και της σύγκρουσης, η οποία επιστρατεύεται πολλές φορές για να λύσει τα προβλήματα, ενώ ουσιαστικά τα πολλαπλασιάζει.

Διακήρυξη των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων - Ο.Η.Ε. (1948), άρθρα 1 και 2

«Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα, χωρίς καμιά απολύτως διάκριση,... ειδικότερα ως προς τη φυλή, το χρώμα, το φύλο, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις πολιτικές ή άλλες πεποιθήσεις, την εθνική ή κοινωνική καταγωγή, την ιδιοκτησία, τη γέννηση ή άλλη κατάσταση» (Τα Ηνωμένα Έθνη, 1996: 193).

Σε **επίπεδο ατομικό** είναι σημαντικό να αναλογιστούμε το πώς βλέπουμε τον «άλλον», το διαφορετικό. Για παράδειγμα, το θρήσκευμα ή η εθνικότητα του άλλου πρέπει να καθορίζουν τη φιλία ή θα πρέπει να δίνεται προτεραιότητα στο χαρακτήρα;

«Οι άνθρωποι θα είναι ασφαλείς μόνο όταν μάθουν να συμπεριφέρονται μεταξύ τους ως ίσοι και αδέλφια. Οποιοδήποτε άλλο σύστημα άμυνας και ασφάλειας είναι μάταιο»

«Η πολιτική του οφθαλμός αντί οφθαλμού θα δημιουργούσε έναν κόσμο από τυφλούς»

(Μ. Γκάντι, «Πρόσωπα που άλλαξαν την πορεία του κόσμου» Το Βήμα της Κυριακής, 7- 10-2001).

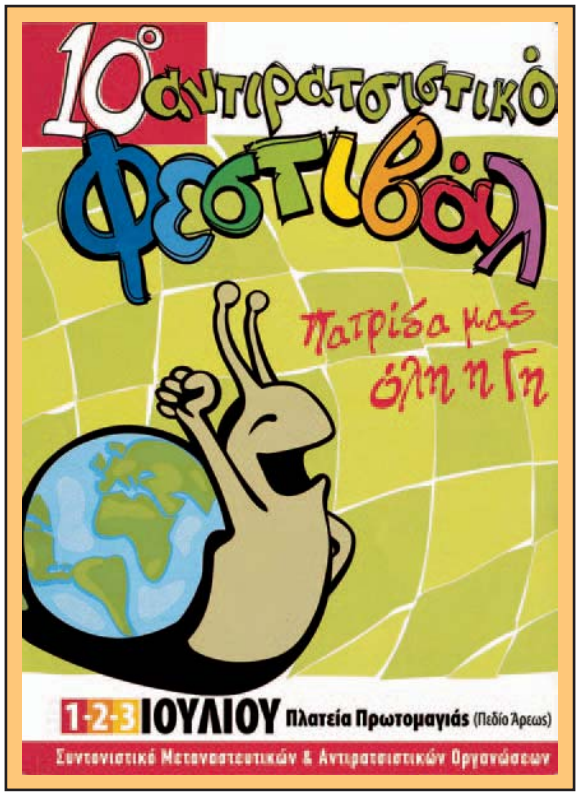

Εικ.10.15 Η αφίσα του 10ου Αντιρατσιστικού Φεστιβάλ της Αθήνας, 1-3 Ιουλίου 2005.

Η αναγνώριση της ετερότητας συμβάλλει στην καλλιέργεια του σεβασμού του άλλου. Η σύναψη κοινωνικών σχέσεων μας κάνει πολλές φορές να αναμετρηθούμε με τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις μας.

Σε επίπεδο κοινωνικό μπορούν να γίνουν παρεμβάσεις στο πλαίσιο των πρωτογενών και των δευτερογενών φορέων κοινωνικοποίησης:

• **Οικογένεια.** Εάν τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις αναπαράγονται στο πλαίσιο της οικογένειας, δεν προάγεται η ανεκτικότητα και επομένως περιορίζονται οι δυνατότητες κοινωνικότητας. Ως εκ τούτου το περιεχόμενο της κοινωνικοποίησης διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην κατανόηση των ατομικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων και στην εσωτερίκευση των αξιών που προάγουν την ανεκτικότητα.

• **Μ.Μ.Ε.** Τα πρότυπα που προβάλλονται πολλές φορές από τα Μ.Μ.Ε. στέλνουν αντιφατικά μηνύματα, τα οποία προσλαμβάνονται συχνά άκριτα από τα νεαρά κυρίως άτομα ενδυναμώνοντας τη σύγχυση. Η προβολή ταινιών βίας από την τηλεόραση δεν καλλιεργεί την ειρηνική επίλυση των διενέξεων. Εδώ έχουν ευθύνη να αντιδράσουν τόσο οι κοινωνικές οργανώσεις όσο και οι τηλεθεατές.

• **Σχολείο**. Η καλλιέργεια αντιλήψεων σχετικά με την ισοτιμία όλων των ανθρώπων και η εμπέδωση της «πολιτισμικής σχετικότητας»* ενισχύουν τις κοινωνικές δεξιότητες όπως την επικοινωνία, την αλληλεγγύη, τις πανανθρώπινες αξίες της ειρήνης και της ελευθερίας. Το σχολείο μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην καλλιέργεια της αξίας του διαλόγου ως μέσου ειρηνικής επίλυσης των συγκρούσεων.

Έξι βήματα αντιμετώπισης της σύγκρουσης στο σχολείο

• «Προσδιορισμός του προβλήματος και του επιπέδου επίλυσής του.

• Αποστασιοποίηση των ατόμων από το πρόβλημα και διάκριση των πραγματικών ζητημάτων αντιπαράθεσης από τα ζητήματα διαπροσωπικών σχέσεων. Διατύπωση διαδικαστικών κανόνων και κανόνων του παιχνιδιού επίλυσης προβλήματος.

• Εντοπισμός κινήτρων, αναγκών και συμφερόντων που οδηγούν στη σύγκρουση.

• Αναζήτηση εναλλακτικών επιλογών που να αποτελούν λύσεις και να ικανοποιούν τα συμφέροντα όλων.

• Αξιολόγηση των εναλλακτικών επιλογών με βάση αντικειμενικά κριτήρια τα οποία ορίζονται από τις επιθυμίες της μιας πλευράς. Αναζήτηση συμφωνίας που να ικανοποιεί καθέναν από τους εμπλεκόμενους»

(Π.Χηνάς και Κ.Χρυσαφίδης ,2000:20).

Αξίζει να προστεθεί ότι μέσα από τη διαπολιτισμική εκπαίδευση, η οποία δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στα «διαπολιτισμικά σχολεία», το σχολείο και ευρύτερα η κοινωνία θα πρέπει να διασφαλίσουν ίσες ευκαιρίες για όλους τους μαθητές ανεξάρτητα από την εθνική και την πολιτισμική προέλευσή τους. Η διαπολιτισμική εκπαίδευση είναι αναγκαία όχι μόνο λόγω της ύπαρξης των αλλοδαπών μαθητών στο σχολείο· η αξία της είναι πολύ μεγαλύτερη συνολικά, ακριβώς γιατί παρουσιάζει πολύπλευρα ένα θέμα, ενώ «μια μονοδιάστατη, για παράδειγμα, παρουσίαση της θρησκείας, της ιστορίας, της γεωγραφίας, της λογοτεχνίας, της κοινωνιολογίας κτλ. δεν παρέχει τις προϋποθέσεις...να αναπτυχθεί η κριτική σκέψη» (Γ. Μάρκου, 1997:246).

• **Κοινωνία των πολιτών**. Οι συλλογικές δράσεις των πολιτών όπως τα κινήματα ειρήνης, οι οργανώσεις υπεράσπισης των δικαιωμάτων των ατόμων, οι διασυνοριακές οργανώσεις αρωγής σε περιπτώσεις καταστροφών, τα οικολογικά κινήματα αποτελούν τον ελπιδοφόρο αντίλογο στις μορφές βίας που αναπτύσσονται σε διάφορες χώρες και περιοχές.

• **Κράτος**. Σε πολλές περιπτώσεις τα σύνορα των κρατών προήλθαν από ένοπλες συγκρούσεις και χρησιμεύουν στο να διακρίνουν αυτούς που έχουν το δικαίωμα να ζουν (και να εργάζονται) στο εσωτερικό των κρατών από εκείνους που δεν το έχουν. Τα πλεονεκτήματα αλλά και οι υποχρεώσεις που απορρέουν

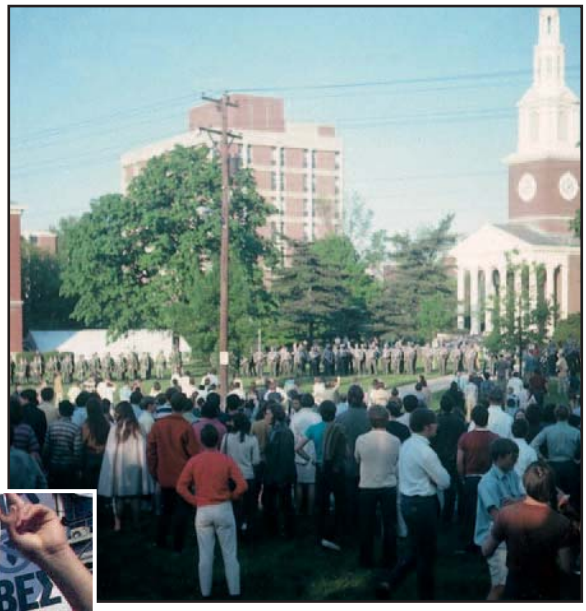

Εικ. 10.16α Διαδήλωση κατά του πολέμου στο Βιετνάμ (Φωτογραφικό αρχείο Ν. Πετρόπουλου).

Εικ. 10.16β Διαδήλωση κατά του πολέμου στο Ιράκ *(Ιστορία του νέου Ελληνισμού:* 1770-2000, τόμος 10ος, τεύχος 3ο, εκδ. Ελληνικά Γράμματα).

από αυτό το δικαίωμα γίνονται πολλές φορές αφορμή για φιλονικίες (σε πολιτικό και σε κοινωνικό επίπεδο), όταν αμφισβητούνται τα κριτήρια με τα οποία έχει κάποιος το δικαίωμα να ανήκει στο συγκεκριμένο κράτος (π.χ. υπηκοότητα, εκλογικό δικαίωμα). Το ελληνικό κράτος έχει πάρει κάποια μέτρα που ενισχύουν την κοινωνική ενσωμάτωση και το σεβασμό της διαφοράς και της ετερότητας (όπως, για παράδειγμα, η αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου, η θεσμοθέτηση του νόμου των ποσοστώσεων για την ισότιμη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, η νομιμοποίηση των μεταναστών, τα εκπαιδευτικά προγράμματα για διάφορες πολιτισμικές ομάδες, η νομοθεσία για τα άτομα με ειδικές ανάγκες, η θεσμοθέτηση του Συνηγόρου του Πολίτη). Παρ' όλα αυτά υπάρχουν ακόμη θέματα προς διευθέτηση, κυρίως αυτά που αφορούν την εφαρμογή της σχετικής νομοθεσίας στην πράξη και την εξασφάλιση της υποδομής για την ουσιαστικότερη ενσωμάτωση όλων όσοι ζουν και εργάζονται στο ελληνικό έδαφος.

«Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το πρώτο άρθρο της γαλλικής Διακήρυξης αναφέρεται στα δικαιώματα του ανθρώπου, ενώ το τέταρτο άρθρο στα δικαιώματα του πολίτη. Η διάκριση αυτή ανθρώπου και πολίτη έχει, κατά την άποψή μας, περιοριστική σημασία σε ό,τι αφορά τα υποκείμενα των ανθρώπινων δικαιωμάτων, καθώς ο πολίτης συνδέεται αλλά και προϋποθέτει την ύπαρξη εθνικού κράτους, και με την έννοια αυτή τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν ισχύουν γενικά και για όλους τους ανθρώπους, παρά μόνο για εκείνους που είναι πολίτες ενός συγκεκριμένου κράτους-έθνους. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την εθνοκεντρική ερμηνεία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο βαθμό που εισάγει αναπότρεπτα την έννοια του "Άλλου"...»
(Ζ. Παπαδημητρίου, 2000: 126).

Εικ. 10.17 Μουσικό εργαστήρι στον Παρακάλαμο Ιωαννίνων (Φωτογραφικό Αρχείο του προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ, «Ένταξη των Τσιγγανοπαίδων στο Σχολείο», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).

Σε **διεθνές επίπεδο** παρεμβάσεις, όσον αφορά τον περιορισμό των συγκρούσεων, μπορούν να γίνουν από διεθνείς οργανισμούς καθώς και από μη κυβερνητικές οργανώσεις. Η ενίσχυση των **διεθνών οργανισμών** (π.χ. Ο.Η.Ε., Συμβούλιο της Ευρώπης, Οργανισμός Ασφάλειας και Συνεργασίας στην Ευρώπη) μπορεί να συντελέσει στην υπεράσπιση της ειρήνης, γεγονός που θα αποτελούσε ύψιστης σημασίας πολιτική και κοινωνική κληρονομιά για τις μελλοντικές γενεές.

Η ανάπτυξη του πολιτισμού της ειρήνης προϋποθέτει την ενδυνάμωση των διεθνών οργανισμών, καθώς και των κινημάτων ειρήνης των πολιτών ανά τον κόσμο. Είναι γεγονός ότι πολλοί διεθνείς οργανισμοί, με προεξάρχοντα τον Ο.Η.Ε., προσφέρουν τις υπηρεσίες τους σε έκτακτες καταστάσεις και με τον τρόπο αυτό συμβάλλουν στην αντιμετώπιση δυσβάσταχτων καταστάσεων που βιώνουν οι άμαχοι όπου γης από τις πολεμικές συγκρούσεις.

Από την άλλη πλευρά, οι **μη κυβερνητικές οργανώσεις** (εθελοντικές διεθνείς οργανώσεις) όπως η Διεθνής Αμνηστία, οι Γιατροί του Κόσμου, οι Γιατροί χωρίς Σύνορα, ο Ερυθρός Σταυρός, η Ερυθρά Ημισέληνος κ.ά. προσφέρουν τη βοήθειά τους με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικό επίπεδο στους πληθυσμούς που υποφέρουν, ανεξάρτητα από την επικρατούσα θρησκεία ή από το σύστημα διακυβέρνησης.

«Η Διεθνής Αμνηστία είναι μια παγκόσμια ανεξάρτητη, εθελοντική οργάνωση για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Δρα για την απελευθέρωση των κρατουμένων συνείδησης, τη δίκαιη και έγκαιρη παραπομπή σε δίκη όλων των πολιτικών κρατουμένων και την κατάργηση των βασανιστηρίων και της ποινής του θανάτου...» (απόσπασμα από φυλλάδιο της Διεθνούς Αμνηστίας).

Τέλος, θεωρείται ότι η οικονομική ανάπτυξη των χωρών, η εξάλειψη της φτώχειας, η εκπαίδευση για όλους, η ενίσχυση της δημοκρατίας, η καλλιέργεια του διαλόγου και η πολυεπίπεδη συνεργασία μεταξύ κρατών, διεθνών οργανισμών και οργανώσεων πολιτών για την κοινωνική και την οικονομική πρόοδο μπορούν να επιδράσουν θετικά στην αντιμετώπιση των προκαταλήψεων, του ρατσισμού και της οργανωμένης βίας.

Ερωτήσεις

1. Να σχολιάσετε την άποψη ότι «ο πολιτισμός είναι στην ουσία έννοιες, οι οποίες αλλάζουν από κοινωνία σε κοινωνία».
2. Να συγκεντρώσετε από λεξικά ελληνικούς φιλοσοφικούς ή ιατρικούς όρους τους οποίους έχουν δανειστεί άλλες γλώσσες που γνωρίζετε (π.χ. Αγγλικά, Γαλλικά).
3. Πώς προσδιορίζεται η οικουμενική διάσταση του πολιτισμού;
4. Υπάρχει πολιτισμική ομοιογένεια στις κοινωνίες; Να εξηγήσετε την άποψή σας δίνοντας παραδείγματα.
5. Τι ονομάζεται υποπολιτισμός ή υποκουλτούρα;
6. Τι ονομάζουμε μετανάστευση; Για ποιους λόγους μεταναστεύουν οι άνθρωποι;
7. Ποια είναι η διαφορά μεταξύ οικονομικών μεταναστών και προσφύγων;
8. Από τα στοιχεία του πίνακα 10.1 να υπολογίσετε τα ποσοστά των παλιννοστούντων Ελλήνων κατά χώρα για την περίοδο 1971-85. Τι παρατηρείτε;
9. Τι σημαίνει ο όρος «πρόσφυγας» σύμφωνα με τη Σύμβαση του Ο.Η.Ε.;
10. Ποιες πολιτικές εφαρμόστηκαν για τους μετανάστες στις χώρες της Ε.Ε.;
11. Με βάση άρθρα εφημερίδων να συλλέξετε στοιχεία που αναφέρονται στους μετανάστες και να σχολιάσετε τον τρόπο με τον οποίο αποδίδεται η έννοια της μετανάστευσης.
12. Πώς ορίζεται κοινωνιολογικά η μειονότητα; Ποια είναι τα συνήθη χαρακτηριστικά της;
13. Τι είναι τα στερεότυπα;
14. Πώς ορίζεται η προκατάληψη και ποιες είναι οι επιπτώσεις της στην καθημερινή ζωή; Να αναφέρετε παραδείγματα.
15. Ποια είναι τα κοινωνικά αίτια των προκαταλήψεων;
16. Να αναφέρετε τα οικονομικά αίτια των προκαταλήψεων.
17. Να εξηγήσετε ποια είναι τα ψυχοδυναμικά αίτια των προκαταλήψεων.
18. Τι αναφέρει ο κλασικός ορισμός για το ρατσισμό;
19. Τι ονομάζεται κοινωνικός ρατσισμός;
20. Ποιες είναι οι συνέπειες των προκαταλήψεων και του ρατσισμού;
21. Τι είναι πόλεμος;
22. Ποια είναι τα αίτια των πολέμων; Να αναφερθούν συνοπτικά οι διαφορετικές θεωρήσεις.
23. Ποιες είναι οι συνέπειες των πολέμων;
24. Τι είναι τρομοκρατία και ποιες είναι οι συνέπειες της τρομοκρατίας;
25. Ποια είναι η αντιμετώπιση της προκατάληψης σε κοινωνικό επίπεδο;